

ФРІДРІХ ЕНГЕЛЬС

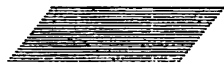
ФІЛЬСОФІЯ
ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ
СОЦІЯЛІЗМ
(АНТИ-ДІРІНГ)

КОСМОС

**ФІЛЬСОФІЯ
ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ
СОЦІЯЛІЗМ**

№

„Матеріальну силу можна по-
долати тільки матеріальною силою;
але й теорія обертається в матері-
яльну силу, коли опановує маси.“

Маркс.

ФРІДРІХ ЕНГЕЛЬС

ФІЛЬСОФІЯ ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ СОЦІЯЛІЗМ

(АНТИ-ДІРІНГ)

**Переклад із десятого німецького видання за редакцією
ВАСИЛЯ МОРОЗА**

КОСМОС

**УКР.-АМЕР. ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО
ХАРКІВ, БЕРЛІН, НЮ-ЙОРК, ВІНШЕГ
1924.**

Передрук заборонено.

Друковано 5000 примірників.

Printed by Scharfes Druckereien Komm.-Ges., Wetzlar (Germany)

З М І С Т.

	<i>Стор.</i>
<i>Од редакції</i>	VII—VIII
<i>Передне слово до українського видання</i>	IX—XXI
<i>Передмови до трьох видань</i>	1
 <i>Увід.</i>	

I. Загальні заваги	19
II. Що нам Дірінг обіцяє	32

Перша частина: Філософія.

I. Поділ. Апріоризм	41
II. Схематика світа	50
III. Природнича філософія. Час і простір	57
IV. Природн. філософія. Космогонія, фізика, земля	70
V. Природнича філософія. Органічний світ	82
VI. Природн. філософія. Органічний світ. (Кінець)	95
VII. Мораль і право. Вічні правди	105
VIII. Мораль і право. Рівність	120
IX. Мораль і право. Вільність і конечність	136
X. Діалектика. Скількість і якість	151
XI. Діалектика. Незація незації	164
XII. Кінець	181

Друга частина: Політична економія.

I. Предмет і метода	187
II. Теорія насилли	202
III. Теорія насилли. (Далі)	212
IV. Теорія насилли. (Кінець)	223
V. Теорія вартости	236

	<i>Стор.</i>
<i>VI. Проста і складна праця</i>	<i>252</i>
<i>VII. Капітал і додаткова вартість</i>	<i>259</i>
<i>VIII. Капітал і додаткова вартість. (Кінець)</i>	<i>271</i>
<i>IX. Природні закони економії. Земельна рента</i>	<i>284</i>
<i>X. Із „Критичної історії“</i>	<i>293</i>
 <i>Третя частина: Соціалізм.</i>	
<i>I. Історичні заваги</i>	<i>331</i>
<i>II. Теоретичні заваги</i>	<i>344</i>
<i>III. Продукція</i>	<i>366</i>
<i>IV. Розподіл</i>	<i>384</i>
<i>V. Держава, родина, виховання</i>	<i>404</i>
<i>Показчик</i>	<i>421</i>

ОД РЕДАКЦІЇ.

Українське видання цього твору завдячує свою появу в першій мірі американським українським робітникам, згуртованим коло видавництва „Культура“ в Нью-Йорку. Коли ж книжка виходить під фірмою видавництва „Космос“, то це пояснюється тим, що видавництво „Культура“ як таке за той час, поки книжка друкувалася, зліквідувалося й передало закінчення цієї книжки видавництву „Космос“.

Цей твір перекладали: Гр. Петренко (І. частину), М. Гаврилюк (ІІ. частину) і П. Морозиха (ІІІ. частину). Завдання приготувати книжку до друку припало мені.

Через те, що Енгельс часто цитує великими вривками, мені довелося текст полеміки на декількох менше зрозумілих місцях доповнювати або пояснювати з оригіналу. Порівнюючи цитати в оригіналі, я знайшов декілька дрібних помилок та пропусків, що в німецькій тексті лишалися може непомітні, але в перекладі дуже баламутили. Більшу помилку найшов я тільки в цитаті на 158. сторінці. Всі ці помилки і пропуски позначував я під текстом.

Далі треба зазначити, що заголовок твору в оригіналі є „Herrn Eugen Dührings Umwälzung

der Wissenschaft“ (Пан Євген Дірінг робить переверот у науці). Я дав до українського видання інший заголовок через те, що, поперше, німецький заголовок у перекладі виходить архаїчний, а то й незграбний, та, подруге, що він нині вже не відповідає творові. Нині для нас має вагу не полемічний характер твору, а його науковий зміст. А що твір складається з таких трох частин: філософія, політична економія й соціалізм, то я і прибрав відповідний предметові заголовок, даючи як підтитул „Анти-Дірінг“, під яким твір відомий у міжнародній соціалістичній літературі.

Також попереджаю українське видання ще окремою передмовою.

Накінець дякую всім тим, що сяк чи так причинилися до видання твору, зокрема П. Ладанові, що, як керманіч „Космосу“, уможливив закінчення друку книжки, та др. В. Сімовичеві, що перевірів основно зі мною переклад твору, допоміг мені укласти термінологію та не мало причинився до того, що твір появився в такій формі, в якій ми його передаємо читачам.

Берлін, 31. грудня 1923. р.

В. М.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО ДО УКРАЇНСЬКОГО ВИДАННЯ.

Оцей твір Енгельса появився вперше 1877. р. Від того часу вже вимерла одна генерація і народилася друга. Безпосередні мотиви, що приневолити Енгельса писати цю працю, теперечки майже невідомі. Тай того, що Енгельс сказав про генезу твору в передмові до його першого видання, нині вже не вистачає, щоб ті мотиви виступали релефно. Для нинішньої генерації треба трохи докладніше пізнати ті відносини, які панували в німецькій соціалдемократичній партії в вісімдесятих роках і були для Енгельса головною спонукою, що на неї він покликуюється, щоб виступити з полемікою проти Дірінґа. Далі вона повинна довідатися й про інші мотиви, що немало спричинилися до того, що Енгельс рішився розправитися в довжелезній полеміці з нестрашним ніби ворогом. Цього вимагає не тільки полемічний характер твору, а й сам його зміст.

Епізод із Дірінґом, як Бернштайн називає появу Дірінґа в соціалістичнім русі Німеччини, припадає на другу половину вісімдесятих років, отже саме на той час, коли німецька соціалдемократична партія, після розколу на конгресі в Айзенаху 1869. р., знову об'єдналася на конгресі в Готі 1875. р. Партія, що на конгресі в Готі 1875. р. нараховувала з боку одної фракції (Лясялянців) 73 делегатів із 15,322 голосами та з боку другої фракції (Айзенахівців) 56 делегатів із 9121 голосами, закінчивши внутрішню боротьбу, швидко почала зростати в силах і вже на другому конгресі в Готі 1876. р. могла похвалитися великими агітаційними успіхами, бо на конгрес явилось 98 делегатів, що заступали 38 254 членів. Ці успіхи ще яскравіше виявилися при виборах до парламенту в січні 1877. р., де партія з'єднала собі 493.447 голосів, себто, більше як 9 процентів усіх відданих голо-

сів і, таким чином, стала четвертою найсильнішою партією в державі. І на всесвітню скалю німецька соціалдемократична партія зробилася могутньою авангардою міжнародного пролетаріату. Одне слово, соціалдемократична партія Німеччини була сяйвом сходу сонця, що своїм блиском звертало на себе увагу всіх. „Що-раз дужче“, як каже Мерінг, „було чути масовий крок робітничих батальонів“. „Це були вже не батальони, а полки, бригади, дивізії, ба цілі корпуси“, писала тоді із трагікомічним страхом „Magdeburgische Zeitung“.

Та не в парі з цими успіхами партії у практиці йшло її теоретичне вишколення. Коли у практиці вона стала вже великою масовою партією, то в теорії вона, не беручи під увагу комуністичної остаточної мети, не далеко була вийшла поза рямки професіональної боротьби та нормального робітного дня. А для того, щоб партія всюди у практиці могла мати успіх, треба, щоб вона і в теорії знала дати відповідь на кожне питання. Вона повинна була засвоїти собі весь спосіб думання наукового соціалізму, а саме цього їй бракувало. Теоретичні недомогання та хитання партії відбиваються найкраще в резолюціях і ухвалях її конгресів.

Конгрес партії в 1876. р. ухвалив, щоб соціалдемократичні послы внесли в парляменті проект закону про охорону робітників. Але наради конгресу показали, що значіння законної охорони робітників було йому неясне. Сам внескодавець хотів мати закон тільки як таран проти ультрамонтанів, щоб здобути для партії райнські виборчі округи, а інші учасники конгресу добавляли в ньому навіть прогірх проти соціалістичних принципів. У такому дусі, як конгреси Інтернаціоналу похваляли закон, ніхто не промовляв на конгресі. Проект закону, що його опісля соціалдемократичні послы внесли в парляменті 1877. р., жадав десятигодинного робітного дня, вибору промислових палат та промислових судів, настановлення фабричних інспекторів для охорони робітників, поліційного догляду за гігієнічними умовами у робітнях і т. и. Проект предкладено урядові, щоб розгля-

нув його, але предкладено враз із різними смирними внесеннями, що їх здебільшого поставили були буржуазні партії на те, щоб поширити закон про охорону робітників.

Таксамо справа малася з резолюціями, що їх конгрес ухвалив був проти Бісмаркового охоронного мита і пляну удержавлення залізниці. Конгрес станув щодо цих питань на добру дорогу, виходячи не так із ясного розуміння справ, як просто інстинктивно. Резолюція проти удержавлення залізниці занадто хиталася в межах дрібно-міщанського з одного боку — і з другого боку: з одного боку, залізниці повинні були перейти на власність держави на те, щоб вирвати приватній власності з рук монополі, з другого боку, посідання залізниць мусіло принести державі нову перевагу на некористь народу. А компромісова резолюція проти охоронного мита була виразником навіть трьох різних поглядів на справу. На підставі цієї резолюції соціалдемократична партія поперше вважала для себе за чужий спір, що вибух між вільною торгівлею й охоронним митом, подруге вона вважала, що торговельні договори, пороблені на підставі вільної торгівлі, не корисні для німецької промисловости, і тому треба б було змінити їх, потретє партія вважала, що робітників треба остерегти перед тим, щоб вони не вигортали своїми руками жар для буржуазії, що під претекстом охоронного мита хоче дістати собі державну допомогу. Тож, згідно з цією резолюцією, соціалдемократичні послы й голосували трьома окремими групами, коли то уряд предклав незабаром парламентові до ухвали податок на поповнення страт із охоронного мита на залізо.

Непомірно кращим показником теоретичного рівня соціалдемократичної партії, як різні резолюції та ухвали, була її преса. Вона, як і партія, була дуже поширилася, але не поглибилася. Багато нових газет стояло слабо ще на ногах та боролось за саме існування. Їхнім, здебільшого, пролетарським редакторам бракувало часу ввійти в редакторську професію й тому, де їм забракло аргументу, там вони помагали собі тим сильнішими висловами. Тай до-

брого провідного органу не було. Центральний орган партії „Vorwärts“, який виходив у Ляйпцігу, мав справді демократичну практику, але зате стояв не високо щодо теорії, чого йому треба було як провідному органу. Наприклад, його туркофільське становище в російсько-турецькій війні було не менш оспориме, як русофільське пануючих німецьких клас. Не инакше справа стояла й з найупливовішим дневником партії „Berliner Freie Presse“ де Мост не раз говорив про річи, в яких він справді нічого не тямив. З потреб теоретичного поглиблення партії й виникли були два наукові журнали, „Neue Gesellschaft“ і „Zukunft“, що появлялися від 1877. р. Журнал „Neue Gesellschaft“, що виходив у Ціріху, був слабо зв'язаний із партією, зате журнал „Zukunft“, видаваний Карлом Гехбергом у Берліні, уклався в рямці партії. Гехберг, син франкфуртського капіталіста, був жертволюбивий ідеаліст, який перебрав на себе кошти журналу, не маючи на оці при тому ніяких побічних цілей. Для нього соціалізм був справою серця, але, правда, не тільки в доброму значінню слова, а й у злому. Сам учень Альберта Ланге, Гехберг лякався рапавих боків пролетарської класової боротьби. Він думав собі, що найважливіше завдання „соціалістики“ полягало в тому, щоб змалювати „соціалістичну державу“ та доказувати можливість її переведення. Тож, як би мало бути на його думку, то теоретичний соціалізм повинен був повернутися назад на якого пів століття. З дивними почуваннями Маркс і Енгельс мусіли були читати такі програмові заяви трицять літ після появи „Комуністичного Маніфесту“. Але вони мовчали — до слушнішого часу.

Бо Гехберг був не найгірший ізпоміж тих, що пристали були до соціалдемократичної партії. (Навпаки, Гехберг поклав великі заслуги для німецької соціалдемократії, допомагаючи їй матеріально.) „Маса невдоволених елементів маючих клас, непризнаних геніїв, як антинокулістів, фізіятрів, літератів різного роду, таких Шефлів, тощо, що не могли знайти собі признання в буржуазії, гадали“, як каже Кавцький, „найти собі таке при-

знання у пролетаріату". А пролетаріат, поперше, не міг зразу відрізнити цих людей од тих буржуазних елементів, що, справді з інтересу до пролетаріату, а не з гніву на буржуазію, пристали до соціалдемократичної партії, та, подруге, він, хочаби перевернути спорохнявілий світ, і не допитувався багато, а дивився більше на добру волю помагачів, ніж на силу їх м'язів. Він думав собі: коли вже професори й доктори наворачтаються до соціалдемократії, то її перемога не за горами. Тому він радо вітав усяких прихильців. А це й дало змогу ріжним впливовим елементам якийсь час гасувати в партії.

Коли отакий стан, що в ньому знаходилася соціалдемократична партія, можна назвати її об'єктивними умовами, то тоді належить сказати ще й про „суб'єктивні“ умови. За словами Бернштайна, всі тодішні соціалдемократи були соціалістичними еkleктиками. Для того, щоб докладно простудіювати „Капітал“, ні в кого з них не було часу. Коли кому лишався вільний час поза його особистим заняттям, то його пожирала практична агітація для партії. З величезного твору Маркса кожен вибирав те, що міг легко зрозуміти та що йому було якраз потрібне. Але ж, таким чином, замість духової зв'язі, якої кожному здебільшого треба було, діставалися йому тільки окремі кусники. Цю недостачу духової зв'язі, правда, виповняв „Комуністичний Маніфест“, але лише настільки, наскільки в ньому наука про класову боротьбу була розвинена в яскравішій і змістовнішій формі, як у „Робітничій програмі“ Лясаля. Щодо инчого, то він лишався майже тільки „історичним документом“. З нього, з писань Лясаля та промов і писань передових членів партії виробився пересічний соціалізм із дуже виразним політичним радикалізмом, але ж із дуже невиразною економічною програмою. Отже, кажучи коротко, тодішні соціалдемократи приймали загальні висновки теорії Маркса й Енгельса, не засвоївши собі як слід її обґрунтування. Головно не кожен здавав собі обрахунок про фундаментальну різницю, яка була між поглядами Маркса й Енгельса та поглядами Лясаля. Для деякого ця

ріжниця полягала тільки в тому, як практично прикладати соціалістичну теорію.

У зв'язку з цим станом річей мусіла й приманювати не одного незвичайна особа Дірінга. Дірінг уже тоді установив був свою філософічно-соціалістичну систему, де доказував, що відкрив дефінітивну правду останньої інстанції. Відповідаючи таким високим претенсіям, він трактував попередників філософів і соціалістів із малими винятками із погордою, особливо ж виливав свою досаду на Маркса й Лясаля. Тож для тих соціалдемократів, що, так сказати б, стояли на діагоналі між Лясалем і Марксом, не було нічого дивного, а, навпаки, це природна річ, коли котрий із них станув на якийсь час і коло Дірінга. Тим більше, що Дірінг, навпаки всім „катедерсоціалістам“, одкидав усякий такий соціалізм, що не усував цілком наймитської системи, уступався за фабричним законодавством та промовляв за професійними організаціями і представляв такий політичний радикалізм, який Байрона й Шелі, Мара й Бабефа та мужів Паризької Комуни вважав своїм ідеалом. Тож саме найживіші елементи соціалдемократичної партії повинні були зацікавитися Дірінгом. (Бернштайн каже, що з відомих соціалдемократів більш або менш інтересувалися Дірінгом: Бебель, Бернштайн, Гроткав, Лосав, Мілке, Мост, Фріцше і другі). Але ж особливо молодші та недосвідчені члени партії почали захоплюватися Дірінгом та його наукою.

Бачучи що-раз більший вплив, що його Дірінг робив на революційне робітництво, відповідальні члени соціалдемократичної партії (як Лібкнехт) завзивали Енгельса в листах, щоб він і Маркс заняли своє становище щодо Дірінга та його теорії. Але ні Маркс, ні Енгельс зпочатку не хотіли полемізувати з Дірінгом, бо вважали таку полеміку за надто підрядну для себе річ. Одначе що-раз частіше почали надходити листи від їх приятелів у Німеччині, в яких зверталосся увагу на те, що вплив Дірінга небезпечний для соціалдемократичної партії, бо він затирає яскравий характер руху, який прибрав уже був соціалізм.

Тож, кінець-кінцем, Маркс і Енгельс таки рішилися встрянути в цю справу.

Але в них була для цього ще й інша причина. Коли в 1867. році появилася був перший том „Капіталу“ Маркса, то Дірінг, обговоривши його в „Ergänzungsblätter“. Маєра, висловив був тоді для нього своє признання. Та вже декілька літ пізніше, випрацювавши свою власну соціалістичну систему, скритикував він цей самий твір у своїй „Критичній історії національної економії й соціалізму“ і засудив його тепер цілковито. На попліскування Маркса по плечу Маркс і Енгельс дивилися тоді ще як на спосіб Дірінга „посердити других“, особливо посердити професора Рошера, якого Дірінгові, як приватному доцентові, зовсім не було жалко, що він, Рошер, який стояв усім таким, як Дірінг, на шляху, діставав копняків. Та теперечки, коли до одної причини прилучилася друга, коли Дірінг почав не тільки вдиратися в середину німецької соціалдемократичної партії, а й придиратися до Маркса, вони пізнали, що тут річ йшла вже не про саму особу Дірінга, а про щось зовсім інше. Енгельс писав 24. травня 1876. року до Маркса, пересилаючи йому одержані з Німеччини листи в цій справі: „... Прокляття платних агітаторів, напів освічених, як важкий тягар душить нашу партію в Німеччині. Коли так піде далі, то Лясялянци швидко будуть найрозумніші голови, бо вони найменше захоплюються безглуздям. Я хотів би знати, чого, властиво Мост хоче від нас, і як ми маємо поступати, щоб догодити йому. Ясно, що Дірінг своїми простацькими нападами на Тебе зробився недоторкальним супроти нас, бо коли ми висміємо його теоретичну дурноту, то це буде помста супроти тих людей! Чим грубіший Дірінг, тим покірніші і смирніші мусимо бути ми, а що пан Мост, хочаби, щоб ми вибачливо й потайки викривали помилки пана Дірінга (неначе річ тільки в самих помилках) на те, щоб він їх усунув у другому виданню, — не жадає від нас, щоб ми, шануючи Твою честь, цілували його ще й десь, то це справді велика ласка ... Enfin, ця історія мене дуже сердить, й от питання, чи не час нам серйозно

задуматися над тою позицією, яку треба б зайняти супроти цих панів ...“

А встрянути в цю справу Марксові й Енгельсові був справді вже найвищий час, як показує історія епізоду з Дірінгом.

Особа Дірінга була до 1873. р. мало знайома німецькій соціалдемократії. У своїх перших економічних працях Дірінг виявив себе великим поклонником і прихильником американського економіста й оборонця охоронного мита Кері й, як такий, попав у полеміку між инчим із Фр. А. Ланге. Тон, яким він вів цю полеміку, не надавався на те, щоб ним захопитися. Крім того він викликав до себе недовіря ще й своєю аферою пропам'ятного письма в 1868. р., де виявилось, що він мав якийсь час зносити з Германом Вагенером, повірником Бісмарка. Тож і публікації Дірінга, в яких він трохи відвертався від Кері, а наближався до соціалдемократії, не звернули на себе в партійних колах майже ніякої уваги, і то тим більше, що вони не відкривали ніяких нових горизонтів.

Під кінець 1871. р. появилась „Критична історія національної економії й соціалізму“ Дірінга, де автор виявляє себе крайно радикальним соціалістом. Цей твір, як каже Бернштайн, зробив велике вражіння на деяких соціалдемократів. Його почали поширювати між робітництвом, особливо між соціалістичною молоддю, і Дірінг швидко зробився популярною особою в соціалдемократичній партії. Нападаючи і словом на державу та на теперішнє суспільство з його інституціями, він придбав собі незабаром для своїх викладів велике число слухачів. Бернштайн і инші соціалдемократи спонукували соціалістів, студентів і не студентів, Німців і чужинців, відвідувати публичні виклади Дірінга, де Дірінг в освячених аудиторіях університету виголошував панегірики на честь французької революції та перших комунарів, говорив без двозначности, що соціалізм, як радикальна партія, повинен виступити проти поліційної держави та завоювати політичну владу, і, таким чином, як здавалося, робив пропаганду для соціалдемократії. Коли на своїх викладах він отверто закликав до

читання „Фольксштату“, центрального органу соціалдемократичної партії, подаючи докладно адресу партії, то в особистих розмовах він поводився як член партії та говорив про соціалдемократів як про „товаришів“. Признаючи політичну боротьбу робітничої класи, він подавав позитивні вказівки для ведення цієї боротьби, та до того торкався таких струн, що не торкався Лясяль у своїх писаннях, а в марксівській приступній літературі про них були здебільшого тільки натяки.

Очевидні слабкі сторони Дірінга, такі як: надмірне висування наперед своєї особи та надто особистий спосіб його критики, приписувано природному огірченню упослідженого, осліплого вченого. Тай його вже тодішню скурильну ненависть до Жидів прихильники його вважали лише таким самим плодом огірчення.

Не тайною було теж для соціалдемократів-дірінгянців, як признається Бернштайн, що Дірінг фальшиво оцінював Маркса й Лясяля. Але ж, не проаналізувавши глибше становища Маркса й Лясяля, вони не могли пізнати всіх помилок критики Дірінга. Автім, Дірінг любив говорити: „Коли я нападаю на Маркса, то я роблю це не з правої сторони, а з лівої“. Він переконував своїх прихильників у тому, що марксизм у суті реакційна доктрина, що вона стоїть нижче, як стояв французький соціалізм на початку минулого століття, та що він може довести до занепаду. Тож соціалдемократи-дірінгянці почали дивитися на основі науки Маркса й Лясяля через окуляри Дірінгової критики, а властиво її осуджувати а conto Дірінгової інтерпретації. Деякі з них, особливо Йоган Мост, зробилися пропагандистами Дірінгової науки. Мост виголосив був 11. і 25. липня 1876. року два реферати про „розв'язку соціального питання“, і текст цих рефератів, які були прихильно прийняті, він потім опублікував: у них помітний великий вплив Дірінга. Крім того Мост помістив у берлінському органі „Berliner Freie Presse“ ряд статей, де по-дрібно розбирав та з ентузіазмом вихвалював філософію Дірінга.

В тім самім часі німецькі соціялісти, Лясялянци з одного боку і Марксисти з другого, під натиском обставин, передовсім через те, що їх переслідувало правительство, об'єдналися були на основі спільної програми. Об'єднання наказувало оминати все те, що могло б послужити притокою до нового розбиття партії. А саме таку притоку міг дати Дірінг, що осяг був вже чималий вплив на партію. Тож ця обставина більше, як котра инча, вимагала освітлення Дірінгової науки. І коли Енгельс виступив тепер у лляйпцігським „Форвертсі“ з рядом полемічних статей проти Дірінга, то це було вже майже запізно. Це наглядно показує дискусія, що велася з приводу цих статей на конгресі соціалдемократичної партії в Готі 1877. року. Мост і инчі хотіли, щоб конгрес засудив Енгельса та заборонив дальшу публікацію полеміки. Найсер заявляв, що одиноким оправданням редакції „Форвертса“ на те, що вона помістила цю полеміку в „агітаційному“ органі, є її нездарність. А Вальтайх зневажливим тоном казав, що Енгельс понижує полеміку і що публікація його статей шкодить „Форвертсові“. Тим то Мост предклав був конгресові резолюцію, підписану 49 делегатами, отже більшістю конгресу, де говорилося, що такі статті, як Енгельса, не сміють поміщуватися в центральнім органі партії, бо вони не мають ніякого інтересу, а то й образливі для більшости читачів. На щастя, конгрес не прийняв цієї резолюції, а прийняв тільки компромісову резолюцію Бебеля, що твір має далі публікуватися в науковому додатку до „Форвертса“, та що Дірінгові треба визначити стільки само місця на евентуальну відповідь.

А тим часом, як ще йшла полеміка Енгельса в „Форвертсі“, Дірінга прогнано з його університетської катедри. Ще референдарем він стратив зір, і тим то був приневолений шукати собі иншої праці. В 1865. році габілітувався на берлінським університеті і почав тут із великим успіхом викладати філософію та політичну економію. Цей успіх його навчання, число та вартість його праць давали йому право на титул професора. Але в 1866. році місця, зарезервованого для дійсного філософа, йому не дали че-

рез те, що, мовляв, він економіст, пізніше не дали йому катедри економіста через те, що, мовляв, він філософ, і 1872. р. його знов не допустили на катедру філософа. Огірчений несправедливістю, бідний та приневолений жити з продажу своїх книжок і з того, що давала заплата студентів за навчання, він почав суворо трактувати „жертв ідеального“. Ні в своїх книжках, ні в викладах не щадив він їх. Таким чином, попав у конфлікт із професорами університету і, на жадання університету, міністер освіти Фальк одкликав його 7. липня 1877. р. з катедри.

Коли Фальк видав цей наказ, то соціалдемократи, всі без різниці, заявили за Дірінгом і за волею навчання, яку порушено в його особі. Вони викликали величезний рух між студенством, і це був останній такий рух у Німеччині, що мав ідеальний розмах. У вечір 12. липня відбулися публичні соціалістичні збори в Берліні, де Мост і Фріцше протестували проти прогнання Дірінга з університету. Дві тисячі п'ятьсот осіб піднесло Дірінгові адресу, де його називають „реформатором сучасної науки“, і порівнюють з Сократом і Джорданом Бруном.

Рік усунення Дірінга з університету й є датою його розходу з соціалдемократами. Тим часом, як на критику Енгельса він не хотів навіть відповідати, виявилось незабаром недвозначно його відношення до соціалдемократичної партії. Реагуючи на свою ремоцію, він заповів, що закладе вільну академію. Ще в осени 1877. р. мала ця академія ввійти в життя. З початком листопада того року появились статuti академії. Заки Дірінг подав їх до прилюдного відома, прочитав їх у невеличкім колі своїх поклонників. Та він їх здорово розчарував. Академію Дірінг уявляв собі з папою й кесарем на чолі, а папа й кесар ув одній особі називалися — Дірінг. Оцей суверен академії уявляв собі між иншим вільність академії так, що на тих, що ще вчили на якому університеті, — чи то був великий антихрист, чи малий, професор чи приватний доцент, — він кидав клятву вважаючи їх за негідних належати до „вільної академії“.

Запрошені даремно протестували проти таких безглузких приписів та проти абсолютистичного характеру статутів. Дірінґа не можна було спонукати до ніякої концесії. Коли опісля на прилюдних зборах дебата над статутами мала такий самий успіх, то нема що й казати, що присутним досить було „вільної академії“. Ясно також, що така дебата мусіла відкрити очі й поклонникам Дірінґа зпоміж соціалдемократів на його особу.

Та цілком протверезив їх ось який факт. „Berliner Freie Presse“ після того, як одбулася дебата над статутами „вільної академії“, подала була нотатку, де річево схарактеризувала статuti, ствердила, що нова академія виявилася „академією Дірінґа“, та зазначила, що, звичайно, ніхто не відмовляє права Дірінґові засновувати академію, але редакція сумнівається в її успіх. Цього Дірінґові було досить, щоб у мішанських газетах виступити з заявою (передрукованою у ляйпцігському Форвертсі з 18. листопада 1877. р., ч. 136), що, мовляв, Дірінґ ніколи не належав до соціалдемократичної партії, що, навпаки, партія хотіла його, „капіталіста ума“, використати для себе, та що він пізнав теперечки її гру й тим то покладає цій грі кінець.

На цьому покінчився й вплив Дірінґа на революційне робітництво. Бо тепер і в найбільшого прихильника Дірінґа не могло бути вже сумніву, що в нього був лише настільки інтерес до соціалдемократичної партії, наскільки він за її поміччю міг грати велику роллю. Але ж партія зробилася була вже тоді занадто велика, щоб він міг був послугуватися нею як підніжком для своєї манії великості: Ставлячи свою особу вище за справу, він тим дав тільки доказ, що всі ті слова, які він говорив про робітничу класу та її визволення, були для нього тільки пустим звуком, і що він мало чим ріжнився від буржуазних ідеологів його поколю.

Зате полеміка Енгельса, що він вів її проти Дірінґа, ще й нині, коли революційне робітництво вже давненько позбулося свого непевного приятеля, не втратила свого значіння. В майстерній формі вона подала німець-

кому, а далі й міжнародньому пролетаріатові ключ до розуміння наукового соціалізму. Саме тому, що Дірінг був всебічний, що він писав про математику й механіку, про філософію й національну економію, про право і т. д., то й Енгельс у своїй полеміці мусів торкатися всіх цих ділянок науки, а череез те то з цеї полеміки виросла книжка, де обговорюється що-найважніщі питання всеї сучасної науки зі становища матеріялістичного розуміння історії. На цій полеміці спірається й од неї бере свій початок багата література. Цим полемічним твором Енгельс дав німецькій соціалдемократії те, чого вона тоді потребувала як насущного хліба. Але таку саму вагу має твір не тільки для німецького, а й для міжнароднього пролетаріату.

Берлін, в грудні 1923. року.

Василь Мороз.

Фрідріх Енгельс

ПЕРЕДМОВИ ДО ТРЬОХ ВИДАНЬ.

I.

Оця праця то не плід якоїсь »внутрішньої спонукки«. Навпаки.

Коли пан Дірінг як адепт і рівночасно реформатор соціалізму три роки тому раптом визвав на суд своє століття, мої приятелі в Німеччині не раз і не двічі наполягали на мене, щоб я в тодішнім центральнім органі соціалдемократичної партії »Фольксштаті« критично освітлив цю нову соціалістичну теорію. Вони для того вважали це за неминуче потрібне, щоб бува цій, такій іще молодій партії, що саме тільки остаточно обєдналась, знов не було якої приключки до розбиття на секти та до заколотів. Вони мали кращу спромогу ніж я оцінювати відносини в Німеччині, тому я був обов'язаний вірити їм. До того виявилось, що одна частина соціалістичної преси щиро привітала новонаверненого, а хоч, правда, це відносилось тільки до доброї волі пана Дірінга, то проте рівночасно можна було теж у цій частині партійної преси помітити добру волю, прийняти й дірінгівську доктрину на рахунок саме цієї дірінгівської доброї волі, не розглянувши її як слід. Та ще познаходилися люде, що лагодилися вже в популярній формі поширювати цю доктрину

поміж робітниками. І, нарешті, пан Дірінг і його невеличка секта почали вживати всіх штук реклями й інтриг, щоб приневолити »Фольксштат« занятися або таке становище супроти нової науки, що виступила з такими великими претенсіями.

А проте пройшов рік, поки я, відклавши інші роботи, міг рішитися надкусити це квасне яблуко. Та це було таке яблуко, що, надкусивши його, треба було його догризти до кінця. Тай було воно не тільки дуже квасне, а ще й дуже велике. Нова соціалістична теорія появилась як останній практичний плід нової філософічної системи. Отже, треба було розглянути її у звязку з цією системою, а з нею й саму систему; треба було піти за паном Дірінгом на те широчезне поле, де він розводиться над усіма можливими справами тай ще де над чим більше. Так повстав ряд статей, що від початку 1877. року появлялися в ляйпцігському »Форвертсі«, що виходив після »Фольксштату«, а тут вони зібрані в цілости.

Таким робом, особливість самого предмету спонукала критику до такої докладности, супроти якої науковий зміст того предмету, а саме дірінгівських писань, стоїть у дуже великій диспропорції. Але ж іще дві інші обставини можуть виправдати цю докладність. З одного боку, вона давала мені нагоду в дуже різних, зачеплених тут, ділянках позитивно розвинути свій погляд на справи, що мають тепер загальніший науковий, чи практичний інтерес. Так поступав я в кождім окремім розділі, і хоч цією працею я не клав собі мети, подати инчу систему замість »системи« пана Дірінга, то, міркую собі, читач усе таки знайде нутрішній звязок у поглядах,

що я заступаю. Що моя праця в цьому напрямку не була цілком даремна, на те в мене вже й тепер доволі доказів.

Із другого боку, «системотворець» пан Дірінг тепер у Німеччині явище не одинокє. Від деякого часу в Німеччині десятками виростають за ніч, мов гриби, системи космогонії, природничої філософії взагалі, політики, економії й т. д. Поганенький собі доктор філософії, а то й студент не візьметься вам до того, що не є якоюсь викінченою «системою». Як у модерній державі допускається, що кожний громадянин має свою думку, в усіх тих питаннях, де йому доводиться подавати свій голос; як у політичній економії приймається, що кожний споживач є добрий знавець усіх тих товарів, що йому доводиться закуповувати для свого прожитку — то так воно повинно би бути і в науці. Це вам зветься свобода науки, що можна писати про все, чого не вчилася, й це видавати за одинокє строго наукову методу. А пан Дірінг один із найхарактеристичніших типів тої нахабної псевдо-науки, що нині в Німеччині всюди настирливо пхається наперед і заглушує все своїм гучним — пустим барабаном. Пустий барабан у поезії, в філософії, в політиці, в економії, в історіографії, пустий барабан на кафедрі та трибуні, пустий барабан у всіх усюдах, пустий барабан із претенсіями на перевагу і глибіню думки в одміну від простенького собі плитко-вульгарного барабана в інших націй — пустий барабан це найхарактеристичніший і найбільш поширений продукт німецької інтелектуальної індустрії, дешевенький але поганий, достоту як і інші німецькі фабрика-ти, і шкода тільки, що не було його побіч інших

на виставі в Філядельфії. Навіть німецький соціалізм став однедавна, власне за добрим прикладом пана Дірінга, фабрикувати досить багато тих пустих барабанів та продукує то одного, то другого, що чваниться »наукою«, хоч »у дійсности він її не вчився«. Є це дитяча недуга, симптом того, що німецький студент почав навертатися до соціальної демократії, симптом, що нерозлучний із цим фактом, але ж цю недугу напричуд здорова природа наших робітників вже переборє.

Це не моя була вина, коли я мусів іти за паном Дірінгом на такі поля, де я можу повертатися хиба з претенсіями делетанта. В таких випадках я, здебільшого, обмежувався на тому, що супроти фальшивих або хитких тез свого противника ставив правдиві, незаперечні факти. Так воно було у правознавстві і в деяких випадках із природознавства. В инчих випадках мова йде про загальні погляди з теоретичного природознавства, себто, про такий терен, де й фаховий дослідник природи мусить переходити зі своєї спеціальности на сумежні поля — то є, на поля, де він, як признався пан Фірхов, є такий самий »напівзнайко«, як і всі ми. За невеличкі недокладности й незручности в висловах я сподіваюся і для себе такої вибачливости, з якою в таких випадках вчені відносяться одні до одних.

Наприкінці цієї передмови прислали мені укладену паном Дірінгом книгарську обяву, що вийшов новий »міродатний« твір пана Дірінга: »Нові основні закони раціональної фізики й хемії«.* І хоч як я свідомий недостатности свого знання фізики й хе-

* Neue Grundgesetze zur rationellen Physik und Chemie, Лайпціг 1878.

мій, то все ж міркую собі, що знаю свого пана Дірінга, і тим то, й не бачивши тої праці, я наслідуюся сказати наперед, що подані там закони фізики й хемії щодо своєї помилковости чи банальности гідно можуть стати поруч із давніше відкритими паном Дірінгом і перевіреними в моїй праці законами економії, світової схематики й т. д., та що сконструований паном Дірінгом ригометер, чи струмент, щоб міряти дуже низькі температури, служитиме мірилом не для низьких чи високих температур, а тільки для нетямущої ароганції пана Дірінга.

Льондон, дня 11. червня 1878. року.

II.

Що ця праця має появилися новим виданням, це було для мене несподіванкою. Предмет, що вона розбірає, тепер уже так як забутий; саму працю не тільки частинами могли читати тисячі-тисячі читачів у лляйпцігському »Форвертсі« 1877. і 1878. р., але й ціла вона появилася в великій кількості примірників окремим виданням. То ж як може ще кого цікавити те, що я колись мав сказати про пана Дірінга?

У першій лінії я, певне, завдячую це тому, що ця праця, як і взагалі всі мої писання, що тоді ходили ще поміж людьми, була заборонена в німецькій державі зараз же, як появилася закон про соціялістів. Хто не був задурманений традиційними пересудами урядовців країн Святого Союзу, для того наслідок цього запорядку повинен був стати ясний: заборонені книжки почали розходитися удвоє, утворює швид-

че, і виявилася повна безсильність панів у Берліні, що видають заборони, а не мають змоги їх переводити. Дійсно, через увічливість уряду являється більше видань моїх дрібніших писань, ніж у мене відповідальності за них; я не маю часу перевіряти тексту як-слід, і частенько мушу його попросту передруковувати наново.

Та тут була ще одна справа. Розібрана тут система пана Дірінґа охоплює дуже широке теоретичне поле; я був приневолений іти за ним скрізь крок-у-крок і проти його поглядів ставити свої власні. Через те негативна критика зробилася позитивною; полеміка перейшла в більш-менш звязкий виклад тої діалектичної методи й комуністичного світогляду, що їх обстоює Маркс і я — виклад, що охоплює досить багато ділянок знання. Ці наші погляди, станувши перед світом уперше в Марксовій *»Misère de la Philosophie«** і в *»Комуністичному Маніфесті«*, пережили добру двадцятилітню стадію визрівання й аж після появи *»Капіталу«* щораз швидче почали охоплювати ширші й ширші кола, а теперечки користуються повагою і прихильністю геть-геть поза межами Європи, в усіх краях, де тільки, з одного боку, знаходяться пролетарі і, з другого, теоретики науки, що ні на що не оглядаються. Отже, є, видно, публіка, досить таки зацікавлена цією справою, коли не нехтує, тепер уже з різних боків безпредметовою полемікою проти тез Дірінґа — ради тих позитивних висновків у полеміці, що вона ще дає.

Мимохідь мушу зазначити ось що: розібрані тут

* „Убозство філософії“, Париж 1847. р.

погляди в далеко більшій частині обґрунтовані й розвинені Марксом, а тільки в незначній частині мною, то тому між нами вважалося за samozрозумілу річ, що цей мій виклад не міг'я появи́тися без його відома. Я прочитав йому цілий рукопис, заки віддав до друку, а десятий розділ частини про економію («Із критичної історії») писав сам Маркс, тільки що з назверхніх причин я мусів, на жаль, трохи його скоротити. Це вже в нас здавна була така звичка — у спеціальних фахах помагати один одному.

Теперішнє нове видання, з виїмком одного розділу, це незмінний передрук попереднього. Раз, що в мене не було часу на докладну перевірку, хоч як би'я й хотів було дещо змінити. Але на мені лежить обов'язок приготувати до друку рукописи, що лишилися по Марксові, а' це куди важніше, ніж усе інче. А далі моє сумління не дозволяє мені на ніякі зміни. Ця праця є твір полемічний, і мені здається, що я перед своїм противником маю обов'язок не поправляти зі свого боку нічого там, де він не може нічого поправити. Я міг би хіба претендувати на право відповісти знову на відповідь пана Дірінґа. Того ж, що пан Дірінґ написав на мою відповідь, я не читав і без ніякої особливої потреби й не читатиму; теоретично'я з ним розправився. Автім, я повинен тим більше триматися супроти нього регулів чемности літературної боротьби, що з цього приводу берлінський університет заподіляв йому ганебну кривду. Звичайно, за те йому дісталася кара. Університетові, що дозволяє собі серед знаних обставин відбирати панові Дірінґові свободу навчання, не повинно бути дивно, як йому серед таксамо знаних обставин накидають пана Швенінґера.

Одинокий розділ, де я дозволив собі доповнення з поясненнями, — то другий розділ у третій частині: »Теоретичні завваги«. Тут, де йде мова лише тільки про те, щоб викласти суть моїх поглядів, мій противник не зможе нарікати, якщо я намагався говорити популярніше й систематичніше. А власне, на це була назверхня причина. Три розділи твору (перший розділ уводу і другий та третій третьої частини) я переробив на самостійну брошуру для свого приятеля Ляфарґа, щоб її перекласти французькою мовою, й після того, як французьке видання послужило основою для італійського й польського, я зладив німецьке видання під назвою: »Розвиток соціалізму від утопії до науки«. Воно діждалося протягом кількох місяців трьох накладів та було перекладене на московську й данську мову. Доповнення в усіх цих виданнях пороблено тільки в названій частині, й це був би педантизм супроти пізнішого вигляду твору, що зробивсь інтернаціональним, якщо я хотів би було, в новому виданню оригіналу, держатися первісної редакції.

Що ще б мені бажалося змінити, це торкається головню двох точок. Перше — праісторію людей, що до її розуміння дав нам ключ Морґан аж у 1877. році. Але що після того я мав нагоду у своєму творі »Як повстала родина, приватна власність і держава«,* Ціріх 1884, обробити матеріял, що тимчасом зробився для мене доступний, то тут доволі буде покликатися на цю пізніщу працю.

Друге ж — то частина, де йде мова про теоретичне природознавство. Тут у викладі панує велика

* Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staates, Zürich 1884.

безпорадність, і дещо вдалося б тепер висловити ясніше й певніше. І коли я не вважаю себе в праві виправляти тут щонебудь, то тим самим власне маю обов'язок, замість цього, на цьому місці скритикувати самого себе.

Маркс і я були по правді таки самотні, що вирятували свідому діалектику, вивівши її з німецької ідеалістичної філософії на шлях матеріалістичного розуміння природи й історії. Але для діалектичного й разом із тим матеріалістичного розуміння природи потрібно знати математику і природознавство. Маркс ґрунтовно знав математику, а природознавством могли ми займатися вривками, коли-не-коли, спорадично. І тільки, покинувши купецьке заняття й переїхавши до Лондону, я найшов на те час і, наскільки це було можливо, вповні вбився в математичні і природознавчі «колодочки», як зве це Лібіг, та зужив на це кращу частину вісьмох років. Саме, як мене захопив той процес вбиватися в колодочки, мені випало зайнятися так званою природничою філософією Дірінґа. Отже, якщо я там де-не-де не встиг підняти технічного вислову як-слід і якщо я взагалі досить вайлуватو повертаюся на полі теоретичного природознавства, то це річ цілком природна. Але, з другого боку, свідомість своєї непереможної непевності наказувала мені обережність; справжніх проґріхів проти відомих тоді фактів, чи неправдивого викладу признаних у той час теорій, ніхто не зможе мені доказати. З цього приводу тільки один непризнаний великий математик нарікав у листі перед Марксом, що я безбожно зачепив честь $\sqrt{-1}$.

Нема що казати, що в цій моїй рекапітуляції

математики й природознавства річ була в тому, щоб у подробицях переконатися — бо, загалом, я не сумнівався —, що в природі, серед хаосу безлічі перемін, панують ті самі діалектичні закони руху, що панують теж у історії над подіями, що нібито припадково склалися; ті самі закони, котрі, будучи провідною ниткою і в історії розвитку людського думання, поволі входять у свідомість людини, що думає. Оці закони вперше всебічно розвинув Гегель, але в містичній формі, то ж ми поклали собі за завдання здерти цю містичну форму, щоб дати ясно зрозуміти цілу їх простоту й загальну вагу. Отже, було ясно, що стара природнича філософія — хоч як багацько містилося в ній дійсно путнього й як багацько було в ній здорового зерна* — не могла нас задоволити. Як у цій праці докладніше показано, вона помилялася, головню, в гегелівській формі, в тому, що не признавала за природою ніякого роз-

* Далеко легше бездушній черні à la Карл Фогт нападати на стару природничу філософію, ніж оцінити її історичне значіння. В ній містилося багацько нісенітниць і фантазії, але її не більше, ніж у сучасних нефілософічних теоріях емпіричних дослідників природи; а що вона має в собі її багацько глузду її розуму, то це починають пізнавати від тоді, як поширилася теорія розвитку. Так ось, наприклад, Гегель підніс цілком справедливо заслуги Тревірануса й Окена. Окен виставляє в своїй праслизоті й прабаньці за постулат біології те саме, що пізніше дійсно викрито як протоплазму і клітинку. Що ж до Гегеля спеціально, то він із багатьох боків стоїть далеко вище за своїх емпіристичних сучасників, що їм здавалося, наче вони роз'яснили всі нев'яснені явища, приписуючи їм якусь силу — тяготи, силу плавання, електричну контактну силу й т. д., або якщо це не скрізь удавалося, то якусь невідому матерію, світлову матерію, теплову матерію, електричну матерію й т. д. Імагінарні матерії тепер майже так наче не існують, але ж по-

витку в часі, ніякого »одне за одним«, а тільки »одне поруч одного«. Причина цієї недостатчі лежала, з одного боку, в самій гегелівській системі, що тільки за »духом« визнавала безупинний історичний розвиток, а, з другого боку, і в тодішньому загальному стані природознавства. Таким чином, Гегель на цьому пункті остався далеко позаду Канта, бо Кант своєю небулярною теорією проклямував уже початок соняшної системи, а своїм відкриттям, що збурені філії моря гальмують землю в її ротації, проклямував і кінець соняшної системи. Тай, нарешті, для мене не могло бути важне те, щоб уконструувати у природу діалектичні закони, а те, щоб їх у ній підшукати і з неї вивести.

Але щоб зробити це систематично й на кожному окремому полі — то до того треба велетенської роботи. Не тільки поле, що його треба розслідити,

борюване Геглем дурисвітство зі силами товчється марою, наприклад, іще в 1869 р. в інсбруцькій промові Гельмгольца (Гельмгольц „*Populäre Vorlesungen*“, II зошит, 1871, стор. 190). Супроти занесеного Французами в XVIII. віці обожання Ньютона, заваленого Англією почестями й багатствами, Гегель підносить, що Кеплер, котрий у Німеччині пропадав із голоду, властивий основник модерної механіки небесних тіл, і що нютонівський гравітаційний закон міститься вже у трьох кеплерівських законах, а в третьому навіть виразно його пізнати. Те, що Гегель у своїй природничій філософії, § 270. і додатки (твори Гегля, 1842, VII. том. стор. 98. і 113. до 116), доказує кількома простими порівняннями, знаходиться знов як вслід найновішої математичної механіки в Густафа Кірхгофа, *Vorlesungen über mathematische Physik*, 2. видання Ляйпціг 1871, стор. 10, і, здебільшого, в тій самій вперше розробленій Геглем, простій, математичній формі. Природничі-філософи стоять у такому відношенню до свідомого діалектичного природознавства, як утопісти до модерного комунізму. [Заввага Енгельса.]

сливе що безмірне, а ще й на тому цілому полі саме природознавство знаходиться в такому величезному процесі перемін, що ледви чи зможе слідкувати за ним і той, хто посвячує цьому увесь свій вільний час. Але після смерти Карла Маркса увесь мій час забрали нагальніші обов'язки, й через те я мусів свою працю перервати. Поки-що я мушу вдовольнятися поробленими в цій праці вказівками і ждати, може, пізніше трапиться нагода зібрати й видати здобуті результати, можливо, разом із дуже важними математичними рукописами, що лишилися після смерти Маркса.

Але, може, з поступом теоретичного природознавства моя праця здебільшого, а то й зовсім зробиться зайвою. Бо революція, що її теоретичне природознавство приневолене робити з самої потреби упорядкувати чисто емпіричні відкриття, які масово накопичуються, то така революція, що мало-помалу мусить утовкмачити в голову й найбільш упертому емпірикові діалектичний характер процесів у природі. Мало-помалу зникають старі закостенілі протилежності й різькі неперехідні межі. Після перетвору й останніх «справжніх» газів у течиво, після досвіду, що тіло можна довести до такого стану, коли ніяк не розріжнеш краплистої форми від газу, стани агрегатів утратили останню рештку свого колишнього абсолютного характеру. На підставі твердження про кінетичну теорію газу, що, мовляв, у чистих газах квадрати швидкостей, котрими порушуються поодинокі газові молекули, стоять при однаковій температурі в оберненому відношенню до молекулярної ваги, на підставі того твердження тепло вже безпосередно вступає в форми руху, що їх як

такі безпосередно можна міряти. Коли десять років тому нововідкритий великий основний закон руху брали ще за простий закон збереження енергії, за простий вислів неможливості знищити й неможливості створити рух, брали його тільки зі скількісного боку, то цей вузький негативний вислів де далі все більше випирає позитивний вислів переміни енергії, де що-тільки якісний зміст процесу доходить своїх прав, і де гасне останній спомин про позасвітового творця. Нема чого тепер доказувати як щось нове, що скількість руху (так званої енергії) не змінюється, як він із кінетичної енергії (так званої механічної сили) перемінюється в електричність, тепло, потенціальну енергію спокою й т. и. і навпаки; це служить раз на все здобутою підвалиною для далеко змістовнішого досліді самого процесу переміни, того великого основного процесу, що, коли його пізнати, то це значить те саме, що пізнати саму природу. І від того часу, як біологію розглядають при світільнику теорії еволюції, на полі органічної природи почали одна за одною зникати закостенілі межі класифікації; день-у-день збільшується число проміжних членів, що їх майже годі скласифікувати; докладніший розслід перекидує організми з одної класи до другої; пізначні ознаки, що поробилися було майже символами віри, втрачають свою безумовну важність; тепер у нас є ссавці, що несуться, й якщо підтвердиться чутка, то є й птахи, що ходять на всіх чотирьох. Коли Фірхов давно вже був приневолений через відкриття клітинки, більш силою поступу, аніж природничим або діалектичним шляхом, розбити одність звірячого індивідуума на федерацію клітинкових держав, то через

відкриття білих кров'яних кліточок, що як амеби лазять собі скрізь у тілі вищих звірят, тямка звірячої (отже й людської) індивідуальності робиться ще більш заплутана. А це саме ті полярні супротивності, що собі їх уявляли за непримирливі та за нерозв'язні, ті насильно встановлені межі і клясові різниці, що модерному теоретичному природознавству надавали його обмежено-метафізичний характер. Пізнавши, що ці супротивності й різниці, що правда, трапляються і в природі, але їх важність тільки релятивна, та що ту їх нібито закостенілість і абсолютну важність аж ми внесли в природу своєю рефлексією, пізнавши це, ми матимемо суть діалектичного розуміння природи. До того розуміння доходить під примусом фактів природознавства, що раз-у-раз накопичуються; але легше дійдеться до нього, коли йти на зустріч діалектичному характерові цих фактів, знаючи закони діалектичного мислення. Але як-не-як, природознавство поступило тепер уже так далеко, що вже не може увільнитися від діалектичної систематизації. Та воно влегчить собі цей процес, не забуваючи, що результатами, де синтезуються його досвіди, є тямки, і що штука оперувати тямками не вроджена тай не дана звичайній, щоденній свідомості, а вимагає справжнього мислення, мислення, що теж має за собою довгу історію, основу на досвідах, достоту таку саму історію, як і експериментальне досліджування природи. А тим саме, що воно вчиться засвоювати собі результати півчвертатисячнолітнього розвитку філософії, воно позбувається, поперше, всякої такої окремішньої природничої філософії, що стоїть поза ним і вище нього, і, подруге, власної, перенятої

від англійського емпіризму, духово обмеженої методи думання.

Льондон, 23. жовтня, 1885. року.

III.

Це нове видання, з деякими дуже незначними стилістичними змінами, то передрук попереднього. Тільки в однім розділі, в десятім другої частини: »Із критичної історії«, дозволив я собі значні додатки й то саме з ось яких причин.

Як я вже згадував у передмові до другого видання, то в цьому розділі все, що в ньому сутнє, належить перу Маркса. В першій його редакції, призначеній як стаття до журналу, довелося мені рукопис Маркса значно скоротити, і то власне в тих частинах, де критика дірінгівських тез більш одходить на другий плян у порівнянні зі самостійними висновками з історії економії. Але саме вони творять ту частину рукопису, що ще й досі має якнайбільший і найстійніший інтерес. Я вважаю за свій обов'язок подати як-найповніше й дослівно ці висновки, де Маркс таким людям, як Петі, Норт, Льюк, Юм, призначає належне їм місце в тенезі класичної економії; а тим більше його роз'яснення »економічного табльо« Кеснея, тої сфінксової загадки, що для цілої модерної економії лишилася невідгаданою. За те це, що відносилось тільки до писань пана Дірінга, наскільки дозволяла система, я повикидав.

А так, то я можу бути цілком задоволений, що погляди, заступлені в цій праці, після попереднього

видання, так сильно поширилися у громадській свідомості людей науки й робітничої класи, й то по всіх цивілізованих країнах світа.

Л ь о н д о н , 23. травня 1894. року.

Ф. Енгельс.

У В І Д.

I.

ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ.

Сучасний соціалізм є щодо свого змісту передусім витвір погляду, — з одного боку, погляду на ті класові антагонізми, що панують у сучасному суспільстві між багачами й бідаками, між робітництвом і буржуазією; з другого боку — витвір погляду на анархію, що панує в продукції. Але, щодо своєї теоретичної форми, він являється спочатку як дальший, нібито консеквентніший розвиток тих принципів, що їх виставили були великі французькі філософи освітники XVIII. століття. Як кожна нова теорія, так і соціалізм мусів насамперед зачепити за той матеріял думок, що його застав. Але його коріння виходило з економічних фактів.

Великі люде, що просвічували мозки в Франції для приходу революції, самі являлися крайніми революціонерами. Вони не визнавали жадного, хоч би й якого, назверхнього авторитету. Релігію, природничу теорію, суспільство, державний лад, усе піддавали безпощадній критиці; все повинно було або виправдати своє існування перед судищем розуму, або зректися існування. Розум сам зроблено одним-одніським мірилом усього. То був час, коли, як каже Гегель, »світ поставлено на голову«, насамперед, у тому розумінню, що людська голова й принципи, винайдені через її думання, піднесли претенсії, щоб їх уважати основою всякої людської дії й

асоціації; а далі і в ширшому розумінню, що дійсність, що противилася тим принципам, дійсно перевернено догори ногами. Всі дотеперішні суспільні й державні форми, всі старі традиційні ідеї як безглузді відкинено геть; світ досі кермувався тільки пересудами; все минуле заслуговувало тільки на співчуття й погорду. Що-тільки тепер почало розвиднюватися; від нині замість забобонів, неправди, привілеїв і гнету мала запанувати вічна правда, вічна справедливість, рівність, основана на законах природи, та непродажні права людини.

Тепер ми знаємо, що те царство розуму було не що більш, а зідеалізоване царство буржуазії; що вічна справедливість найшла своє здійснення в буржуазному судівництві; що з рівності вийшла буржуазна рівність перед законом; що за одне з найважливіших прав людини оповіщено буржуазну власність; і що держава розуму, себто, «Суспільна угода» Руса увійшла в життя й могла увійти в життя тільки як буржуазна демократична республіка. Як усі їх попередники, так і ці великі голови XVIII століття, і вони не могли вийти поза ті межі, що зазначила їм їх власна доба.

Але, побіч антагонізму між фєвдальною шляхтою й буржуазією, існував загальний антагонізм поміж визискувачами й визискуваними, між багачами-неробами і робітниками-бідаками. І саме ці обставини дали змогу представникам буржуазії виступити представниками не одної окремої класи, а цілого страждущого людства. Що більше. Від самого початку свого існування буржуазія носила в собі свою суперечність: капіталісти не можуть існувати без найманих робітників, і в тій мірі, як із середньовічного цехового міщанина розвивався сучасний буржуа, в такій самій мірі з цехового челядника й нецехового поденника розвивався пролетар. І хоч міщанство загалом могло претендувати на те, щоб у боротьбі зі шляхтою заступати рівночасно інтереси ріжних робітних клас того часу, то все

ж таки в кожному великому буржуазному руху про-
бивалися самостійні порухи тої класи, що була більш
або менш розвиненою попередницею сучасного про-
летаріату. Ось у часі німецької реформації й селян-
ської війни з'явилась течія Томи Мінцера; в вели-
кій англійській революції течія Левелерів, і в вели-
кій французькій революції — Бабефа. Упарі з цими
революційними бунтами незрілої ще класи йшли від-
повідні теоретичні маніфестації: в XVI. і XVII. віці
утопійні описи ідеальних суспільних порядків і в
XVIII. віці просто вже комуністичні теорії (Morelly
і Mably). Домагання рівності не обмежувалося вже
політичними правами, воно повинно було пошири-
тися й на суспільне становище одиниць; повинні
були бути скасовані не тільки класові привілеї, але
й самі класові різниці. Так от аскетичний кому-
нізм, що його вихідною точкою була Спарта, був
першою формою прояву нової науки. Потім ідуть
три великі утопісти: Сен Сімон, що в нього, побіч
пролетарської тенденції, мала деяке значіння ще
буржуазна тенденція, Фуріє та Овен. Овен у країні
найбільш розвинутої капіталістичної продукції та
під вражінням витворюваних нею суперечностей
систематично розвинув свої проєкти усунення кля-
сових різниць, виходячи безпосередно від французь-
кого матеріалізму.

Всі три вони мають між собою спільне те, що не
виступають представниками інтересів пролетаріату,
котрий устиг за той час історично витворитись.
Як і філософи-освітники, вони хочуть визволити
не якусь певну класу, а ціле людство. Як і ті, вони
хочуть завести царство розуму й вічної справед-
ливості; але їх царство таке далеке від царства освіт-
ників, як небо від землі. Той буржуазний світ, збу-
дований на принципах цих освітників, нерозумний і
несправедливий, і тому треба, мовляв, відкидати його
таксамо, як фєвдалізм і всі давніщі форми суспільно-
го ладу. Що справжній розум і справедливість досі
не запанували на світі, так це через те тільки, що ні

одного, ні другого не пізнано досі як-слід. Не було власне такої геніяльної індивідуальності, що тепер появилася й пізнала правду; що вона тепер появилася, що правду спізнано саме тепер, так це не якась подія неминуча, не якась така подія, що пояснюється конечним результатом історичного розвитку, а звичайний собі щасливий випадок. Вона могла була народитись і 500 літ передом і була б людству защадила 500 літ помилок, боротьби і страждань.

Такий погляд це сутю своєю погляд усіх англійських і французьких і перших німецьких соціалістів, рахуючи туди й Вайтлінга. Соціалізм є вислів абсолютної правди, розуму і справедливости, й його треба тільки відкрити, щоб він власною силою завоював світ; а що абсолютна правда не залежить від часу, простору та людського, історичного розвитку, то це тільки випадок, коли й де її відкриють. До того абсолютна правда, розум і справедливість у кожного засновника школи різні; а що в кожного його осібний рід абсолютної правди, розуму і справедливости залежить знову від його суб'єктивного розуму, від його умов життя, від обсягу його відомостей і вишколення думки, то цей конфлікт поміж абсолютними правдами можна розв'язати хіба тільки так, що вони одна одну поскубуть. А з того може вийти хіба щось таке, як еклектичний пересічний соціалізм, що фактично й досі розпаношився в головах більшої частини соціалістичних робітників Франції й Англії, якась мішанина не надто видних критичних розвідок, економічних тез і ідей різних засновників сект про майбутній суспільний лад, мішанина, що допускає як-найрізжнородніші відтінки, мішанина, що її тим легше скласти, чим більш поодиноким її складовинам у потоку дебатати постирано гострі кути визначености, наче тій круглій жорстві в річці. Щоб із соціалізму зробити науку, треба було його наперед поставити на реальний ґрунт.

За той час, побіч французької філософії XVIII. віку й по ній, повстала новіща німецька філософія, завершена Геглем. Найбільшою її заслугою було те, що вона наново ввела діалектику як найвищу форму думання. Старинні грецькі філософи були всі з роду і з природи діалектики, й найуніверсальніша голова поміж ними, Арістотель, устиг уже був розслідувати найголовніші форми діалектичного думання. За те новіща філософія, хоч і в ній діалектика мала світлих представників (н. пр., Декарт і Спіноза), що далі то більше застрягала, особливо під англійським впливом, у так званому метафізичному способі думання, що ним захопились були майже тільки Французи в XVIII. століттю, принаймні, у своїх спеціально філософічних працях. Поза властивою філософією вони могли давати ще й майстерні твори діалектики; ми пригадаємо лише Дідерота «Небожа Рама» та Руса «Розправу про те, як повстала нерівність між людьми». На цьому місці ми коротко зазначимо що-найважливіші риси обох способів думання; пізніше нам доведеться докладніше спинитися над цією справою.

Коли ми розглянемо в думках природу або людську історію, або свою власну духову діяльність, то перед нами з'явиться насамперед образ безконечної плутанини звязків та взаїмовпливів, де ніщо не лишається тим, чим, де і яким воно було, а все тільки рухається, змінюється, повстає і минає. Цей первісний, наївний, але своєю суттю правдивий погляд на світ, це погляд старинної грецької філософії, висловлений уперше ясно Гераклітом: усе, мовляв, існує й не існує, бо все пливе, безперестанно змінюється, безперестанно повстає й минається. Але цього погляду, хоч і як правдиво він прикмічує загальний характер цілого образу явищ, все-таки не досить, щоб пояснити подробиці, що з них складається той цілий образ: і доки цього не знаємо, то нам не ясний і цілий образ. Щоб ці подробиці пізнати, нам треба їх відокремити від їх природного

або історичного звязку та розглянути їх, кожну зокрема, щодо їх прикмет, щодо їх окремих причин і наслідків і т. д. Це є передусім завдання природничої науки та науки історії — наук, що, з цілком зрозумілих причин, у Греків клясичної доби займали тільки підрядне місце, бо Грекам треба було насамперед зібрати матеріял. Початки докладного досліджування природи розвивають далі що-тільки Греки александрійської доби й пізніше, в середньовіччю, Араби; але справдішня природнича наука датується аж од другої половини XV. віку; і відтоді зробила вона величезні поступи, розвиваючись щораз швидче. Розібрати природу на її поодинокі частини, поділити ріжні природні процеси і предмети на означені кляси, розслідити нутро органічних тіл щодо їх ріжноманітних анатомічних форм, це були ті основні умови велетенського поступу, що нам його у пізнанню природи принесли останні 400 літ. Та все це полишило нам у спадщині і звичку, розглядати предмети природи і природні процеси в їх відокремлености, поза великою цілістю; не тоді, як вони рухаються, а як спочивають, не як такі, що змінюються у своїй суті, а як щось, що трівке, не тоді, як живуть, а як не живуть. І цей погляд перенесли з поля природничої науки в філософію — як от Бекон і Льюке —, де він створив специфічну духову обмеженість останніх століть, метафізичний спосіб думання.

Для метафізика річи й їх відтвори в думках, себто, тямки, є окремі предмети розсліду, що їх слід розглядати одні за одними й одні без одних — є тверді, заціпенілі й разназавсідні предмети розсліду. Його думка це самі безпосередні антитези. Його слово: так — так, ні — ні; бо що більш над це, те від лихого. Для нього якась річ або існує, або не існує: якась річ не може бути рівночасно сама собою й якоюсь другою. Позитивне й негативне абсолютно виключають одне одного; і причина і наслідок стоять у різкій суперечности між собою. Цей спо-

сіб думання видається нам на перший погляд через те дуже ймовірним, бо це спосіб думання так званого здорового людського розуму. Але здоровому людському розумові, тому незвичайно поважаному компаньйонові-домонтареві серед чотирох стін, доводиться зазнавати дуже дивних пригод, коли він тільки зважиться пуститися в далекий світ досвіду; тай метафізичний спосіб думання, хоч він і має право й навіть конечний на таких широких та в залежности від природи предмету просторих полях, все таки за кожним разом, раніше чи пізніше, наскакує на границю, що поза нею робиться однобоким, обмеженим, абстрактним і заплутується в суперечностях, яких не розбереш, бо він забуває поза поодинокими річами їх звязок, забуває поза їх буттям, що вони повстають і зникають, за їх спокоем їх рух, бо зза самих дерев він не бачить ліса. У щоденному життю ми знаємо й можемо набезпечно сказати, чи, наприклад, якась звірина існує, чи не існує; але докладніший розслід докаже нам, що це нераз дуже замотана справа; це дуже добре знають ті юристи, що даремно мордувались, щоб найти якусь раціональну межу, відки почавши страчення дитини в лоні матері зветься вбивством; таксамо не можна установити хвилини смерти, бо фізіологія доказує, що смерть це подія не одної хвилини, а довгий-довжезний процес. І кожне органічне єство кожної хвилини є самим собою й не є собою; що-хвилини воно перетворює постачувану знадвору матерію й видає зі себе инчу, що-хвилини замірають клітинки його тіла і творяться нові; чи по довшому, чи по коротшому часі субстанція цього тіла цілковито відновляється, себто, її заміняють инчі атоми, так, що кожне з'організоване єство є раз-у-раз і те саме єство, а все ж таки инче. Приглядаючись докладніше, ми побачимо також, що обидва бігуни якоїсь протилежности, як позитивне й негативне, таксамо один із одним нерозлучні, як і протилежний один одному, і що вони, без огляду

на всяку протилежність, проникають один одного; та що причина й наслідок це уявління, що самі про себе мають значіння тільки тоді, коли їх прикладати до поодинокого випадку, але як поодинокий випадок розглядати в його загальному звязку з універзумом, то причина й наслідок сходяться між собою, зникають ув уяві всесвітніх взаїмовпливів, де причина й наслідок раз-по-раз змінюють своє місце так, що це, що тепер або тут є наслідком, стає там або тоді причиною, й навпаки.

Всі ті процеси й методи думання не вміщуються в рядки метафізичного думання. Зате для діалектики, що розглядає річи й їх образи-тямки передусім у їх звязку, в їх тісній сполуці, в їх руху, в їх повстанню і зниканню, — такі процеси, як ті, що ми описали вгорі, це те саме, що підтвердження тої їй питомої методи. Природа є спробним каменем діалектики, і треба сказати, що сучасне природознавство постачило для цієї спроби дуже багато матеріалу, котрий приназбирується з дня на день, і тим дало доказ, що у природі, в останній інстанції, все проходить шляхом діалектичним, а не метафізичним. Але що таких дослідників природи, що навчилися думати діалектично, досі можна почислити на пальцях, то тим і пояснюється та безмежна плутанина, що повстала наслідком конфлікту поміж винайденими результатами і традиційним способом думання, плутанина, що панує тепер у теоретичному природознавстві та що вчителів і учнів, письменників і читачів доводить до одчаю.

Отже, з'ясувати як-найдокладніше всесвіт, його розвиток і розвиток людства, та те, як образ того розвитку відбивається в людських головах, можна тільки за поміччю діалектики, маючи раз-у-раз на увазі загальні взаїмовпливи між повстанням і зниканням, між прогресивними й регресивними змінами. І в такому розумінню почала зразу працювати новіща німецька філософія. Кант розпочав свою кар'єру тим, що стабільну соняшну систему Ньюто-

на з її споконвічним існуванням — після того, як уже раз був даний перший славний почин — перетворив у історичний процес, виводячи повстання сонця й усіх планет із ротації мряковиння. І з того він зробив уже такий висновок, що в тім повстанню неминуче міститься й майбутній кінець соняшної системи. Його погляд пів століття пізніше математично обґрунтував Ляплас, а ще через пів століття спектроскоп виявив існування у світовому просторі таких горючих газових мас у різних фазах згуснення.

Цю новіщу німецьку філософію завершила гегелівська система, де вперше — і в цьому велика заслуга Гегля — цілий природничий, історичний і духовий світ з'ясовано як процес, т. зн., що світ знаходиться в безперестанному руху, раз-у-раз змінюється, перетворюється й розвивається, та зроблено спробу виказати внутрішній зв'язок у цьому руху й розвитку. З цієї точки погляду історія людства являлася вже не диким хаосом безглузких насильств, що їх усіх однаково годиться осудити перед судищем дозрілого тепер філософського розуму й що їх найкраще як-мога швидче забути, а процесом розвитку самого людства; і завданням думання зробилось тепер — простежити в тому процесі його повільну поступневу прогресію всіма блудними дорогами й виказати в усіх його нібито випадковостях його внутрішню законність.

Що Гегель того завдання не розв'язав, це тут не важне. Епохальною його заслугою було те, що він його поставив. Це власне таке завдання, що його одна людина ніколи не розв'яже. Хоч Гегель — побіч Сен Сімона — був найуніверсальнішою головою свого часу, то все ж таки він був обмежений, поперше, неминуче обмеженим об'ємом свого власного знання і, подруге, таксамо обмеженими щодо об'єму і глибини знаннями й поглядами своєї епохи. Та до цього треба додати ще щось третє. Гегель був ідеаліст, т. зн., що він уважав думки

своїєї голови не за більш чи менш абстрактні відбитки дійсних річей і процесів, а, навпаки, річі й їх розвиток уважав за здійснені відбитки «ідей», що існувала десь уже перед повстанням світа. Тим то все перевернено догори ногами й дійсний звязок явищ цілком перекручено. І хоч як правдиво й геніально прикмітив Гегель деякі окремі звязки, а проте в деталях, із поданих причин, не одне мусіло вийти підлатаним, штучно підробленим, сконструованим, коротко, не так, як треба. Гегелівська система як така була кольосальним недородком — але й останнім у своєму роді недородком. А саме вона хорувала до того ще невилічною внутрішньою суперечністю: з одного боку, її основною передумовою був історичний погляд, що, мовляв, людська історія є процесом розвитку, що він, із огляду на свою природу, не може найти свого інтелектуального завершення в відкритті так званої абсолютної правди; з другого ж боку, ця система каже, що в ній міститься, власне, ціла ця абсолютна правда. Універсальна, раз на все закінчена система пізнання природи й історії суперечить основним законам діалектичного думання; та вона ні трохи не виключає, а, навпаки, допускає, що систематичне пізнання всього зоколишнього світа може від покоління до покоління робити велетенські поступи.

З того часу, як зрозуміли цілковиту недоречність дотеперішнього німецького ідеалізму, це довело неминуче до матеріалізму, але, ясна річ, не чисто метафізичного, виключно механічного матеріалізму XVIII. віку. В порівнянні до наївно-революційного способу просто відкидувати всю давнішу історію, сучасний матеріалізм бачить ув історії процес розвитку людства, й він завдав собі завдання відкрити закони руху цього процесу. Як і Французи в вісімнадцятім столітті, Гегель уявляє собі природу як щось ціле, що порушується в вузьких колообігах і що само для себе лишається однакове, як щось ціле з вічними планетами (як учив Ньютон) та з незмінни-

ми родами органічних істот (як учив Ліне). Навпаки, матеріалізм синтелізує новіші поступи природознавства, а на основі цих поступів природа має теж свою історію щодо часу, на їх основі планети й породи організмів, що замешкують ці планети — якщо тому сприяють назверхні умови —, повстають і зникають, та колообіги, наскільки їх загалом можна допустити, приймають безмежно більші розміри. В однім і другім випадку сучасний матеріалізм своєю суттю діалектичний, і він не допускає ніякої такої філософії, що стояла б понад инчими науками. Як тільки до кожної поодинокі науки підходити з домаганням, щоб вона вияснила своє становище в цілому звязку річей та знання про ті річі, то всяка окремішня наука про той звязок буде зайва. Тоді те, що ще залишиться самостійного з цілої дотеперішньої філософії, буде наука про думання й його закони, себто, формальна логіка й діалектика. Все инче перемінюється на позитивну науку про природу й історію.

Але, тимчасом, як переворот у поглядах на природу міг одбуватися тільки настільки, наскільки досліди доставляли відповідного позитивного матеріалу для пізнання, то вже куди раніше набрали ваги історичні факти, що довели до рішучого звороту в розумінню історії. В 1831. р. збунтувалися вперше в Ліоні робітники; від 1838. до 1842. року перший національний робітничий рух, рух англійських хартистів, досяг свого апогею. Клясова боротьба між пролетаріатом і буржуазією виступила на перший план у історії що-найпоступовіших країн Європи в такій самій мірі, як там, із одного боку, розвивалася велика промисловість і, з другого, що-тільки здобуте політичне панування буржуазії. Факти щораз більше дементували науку міщанської економії про ідентичність інтересів капіталу і праці, про загальну гармонію та про загальний народний добробут як наслідки вільної конкуренції. Всіх цих справ не можна вже було відкидати так, як фран-

цузький і англійський соціалізм, що був теоретичним, хоч і цілком недостатним їх висловом. Але старе ідеалістичне розуміння історії, все ще не виперте, не знало ніякої класової боротьби, опертої на матеріяльних інтересах, і загалом не знало матеріяльних інтересів; продукцію і всі економічні відносини розбірало воно тільки мимохідь, як елементи, підпорядковані «історії культури». Нові факти примусили піддати всю дотеперішню історію поновній аналізі, і ось виявилось, що ціла дотеперішня історія була історією боротьби клас, що ті класи суспільства, що одні одних поборюють, раз-у-раз бувають витвором умов продукції й руху, одне слово, витвором економічних відносин своєї епохи; що кожна разова економічна структура суспільства творить реальну основу, що нею в останній інстанції треба пояснювати всю надбудову правних і політичних установ, як також релігійних, філософічних і инчих ідей кожного історичного періоду. Таким чином, ідеалізм прогнано з його останнього притулку, а саме з історії: з'явилося матеріялістичне розуміння історії, та знайдено шлях, щоб свідомість людей пояснювати їх буттям, а не, як це було досі, що їх буття пояснювали їх свідомістю.

Однак з цим матеріялістичним розумінням історії годі було погодити дотеперішній соціалізм так само, як не можна було погодити розуміння природи французьким матеріалізмом із діалектикою та новішим природознавством. Дотеперішній соціалізм критикував, що-правда, існуючий капіталістичний спосіб продукції та його наслідки, але не міг його пояснити, й тим то не міг із ним справитися; він міг тільки його відкидати як щось зле. А річ була в тому, щоб, із одного боку, цей капіталістичний спосіб продукції з'ясувати в його історичному звязку й показати його конечність для якоїсь певної історичної доби, а тим і конечність його загину, та, з другого боку, й розкрити його внутрішній характер,

що все ще був захований, бо ж дотеперішня критика кинулася була більш на погані наслідки процесу, ніж на сам процес. А сталося це через відкриття додаткової вартости. Доказано, що присвоєння неоплаченої праці це основна форма капіталістичного способу продукції й доконуваного ним визиску робітника; доказано, що капіталіст, якщо й купить робітну силу свого робітника за повну ціну, таку, яку вона як товар має на товаровому ринку — то все ж добуває з неї більшу вартість, ніж заплатив за неї; і доказано, що ця додаткова вартість творить, ув останній інстанції, ту суму вартости, що з неї в руках маючих клас раз-у-раз накопичується що-раз більша маса капіталу. Процес, і капіталістичної продукції, і продукції капіталу став ясний.

Ці обидва великі відкриття: матеріалістичне розуміння історії й розкриття тайни капіталістичної продукції за поміччю додаткової вартости — ми завдячуємо Марксові. З ними соціалізм зробився наукою, й тепер найважливіша річ, щоб цю науку розробити детально і систематично.

Так більш-менш стояли справи на полі теоретичного соціалізму та небіжки філософії, коли пан Євген Дірінг, не без гвалту та крику, виступив на сцену та оповістив про доконаний ним цілковитий переворот філософії, політичної економії й соціалізму.

Пригляньмося ж до того, що пан Дірінг обіцяє ним, і що він дотримує.

ЩО ПАН ДІРІНГ ОБІЦЮЄ.

Ті твори пана Дірінга, що нас передусім тут інтересують, то його »Cursus der Philosophie«*, його »Cursus der National- und Socialökonomie«** й його »Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Socialismus«***. Покищо нас головню цікавить перший твір.

Зараз таки, на першій сторінці, пан Дірінг заповідає, що він »має претенсії бути представником цієї сили (філософії) на свій час та на добу найближчого розвитку філософії«. Отже він оповіщує себе самотнім правдивим філософом сучасности та »найближчої« будуччини. Хто, мовляв, із ним розходиться, той розходиться з правдою. Ще до пана Дірінга багато людей думали щось таке про себе, але — з винятком Ріхарда Ваґнера — він, певне, перший, що цілком спокійно так каже про себе. І так правда, що про неї в нього йде мова, то »дефінітивна правда останньої інстанції«.

Філософія пана Дірінга це »природна система або філософія дійсности . . .«. В ній дійсність він уявляє собі так, »що згори виключає всяку таку тенденцію, яка веде до фантастичного й суб'єктивістично обмеженого світогляду«. Отже ця філософія складена так, що дозволяє панові Дірінгові виходити поза межі його суб'єктивної обмежености, — а сам він не заперечить, що такі межі існують. Проте це річ конечна, коли він має мати спромогу установити дефінітивні правди останньої інстанції, дарма що нам і досі ще не ясно, як це чудо має статися.

* Курс філософії, Лайпціг 1875.

** Курс національної й соціальної економії, Берлін 1873 (1. видання), Лайпціг 1876 (2. видання).

*** Критична історія національної економії й соціалізму, Берлін 1871 (1. видання), 1875 (2. видання).

В цій »природній системі знання, що його вартість для духа є абсолютна, певно установлено основні форми буття, не пожертвувавши нічого з глибини думки«. »Справді критична точка погляду« цієї системи подає елементи дійсної філософії, й тим то такої філософії, »що має на увазі дійсність природи й життя«. Ця філософія »не визнає жадного уявного горизонту, а розгортає в могутньому революційному руху всі землі й небеса зоколишньої й внутрішньої природи«; вона є »ною методою думання«, а її результати це »наскрізь оригінальні висліди й теорії . . . системотворчі ідеї . . . установлені правди«. В ній ми маємо перед собою »працю, що мусить черпати свою силу у сконцентрованій ініціативі«* (хто то може збагнути, що воно таке); »ґрунтовний дослід . . . глибоку науку . . . строго науковий погляд на річі й на людей . . . працю духа, що проникає всі сторони життя . . . творчий нарис засновків і висновків, що над ними володіє думка . . . щось абсолютно фундаментальне«. Пан Дірінґ дає нам на полі політичної економії не лише обширні твори »з історичного й систематичного боку«, — зпоміж них історичні визначаються ще до того його »способом писати історію великим стилем«, і на полі політичної економії створили »плідну тенденцію«, — а й закінчує власним цілковитим виробленим пляном для майбутнього соціалістичного суспільства, а плян цей то »плід ясної, ґрунтовної теорії« й тим то такий самий непомильний, як дірінґівська філософія, й єдиний, що може спасти; бо »тільки в такій соціалістичній будові, яку описав я у своєму Курсі національної й соціальної економії, може справжня власність появитись на місці власности, що вона тільки на око власність, власність переходова, а то й насильна«. Оцим будуччина має кермуватись.

Цю китичку похвал для пана Дірінґа паном Дірінґом легко можна б збільшити вдесятеро. Вона

* Дивн: Дірінґ, *Cursus der Philosophie*, стор. 38.

вже тепер повинна б викликати в читача деякі сумніви, чи він справді має діло з філософом, чи може — але ми мусимо прохати читача стриматися зі своїм присудом, доки ближче не зазнайомиться з тою ґрунтовною наукою. Тай подали ми цю китичку вгорі через те тільки, щоб показати, що перед нами не звичайний філософ і соціаліст, котрий просто висловлює свої думки й дальшому розвитку полишає рішати про їх вартість, а якесь цілком незвичайне людське єство з претенсіями на непомильність папи, котрого науку, єдину, що може спасти, треба попросту прийняти, як не хочете попасти в прокляту-щу єресь. Нам доводиться мати справу не з одним із тих творів, що на них аж надто багаті всі соціалістичні літератури, а останніми часами й німецьке письменство, творів, де люде різного калібру якнайширше силкуються вияснити собі питання, на які відповісти в них, може, не стає в більшій чи менчій мірі матеріялу; творів, що в них, без огляду на їх наукові й літературні недостачі, все ж треба признати соціалістичну добру волю. Навпаки, пан Дірінґ дає нам тези, які обявляє дефінітивними правдами останньої інстанції, так, що побіч них кожна инча думка вже згори фальшива; тай, мовляв, виключна правда й одинока строго наукова метода розсліду тільки в нього, а побіч тої методи всі инчі ненаукові. Або його правда, а тоді перед нами найбільший геній усіх часів, перша надлюдська, бо непомильна людина. Або його неправда, то і в такому разі, це все ще була б смертельна образа для пана Дірінґа, якщо б ми, без огляду на те, як випав би наш присуд, віднесли з прихильністю до його, може бути, й доброї волі.

Коли хто є паном дефінітивної правди останньої інстанції й одиноко строгої науковости, то він, нема що й казати, мусить відчувати чималу погорду до решти спантелечених та невчених людей. Отже не дивуймося, коли пан Дірінґ про своїх попередників говорить із крайною зневагою, й якщо тільки

деякі, виїмково ним самим заіменовані, великі люде знаходять ласку перед судом його ґрунтовної вчености.

Послухаймо зпочатку, що він каже про філософів: »Позбавлений усяких кращих ідей Ляйбніц, цей найліпший ізпоміж усіх можливих придворних філософників«. Кант, то ще сяк-так має ласку; та після нього все, мовляв, пішло шкереберть: настало »пустомельство й недоречні та вітром підшиті глупощі найближчих епігонів, і то особливо такого Фіхте й Шелінґа . . . страшні карикатури нетямушого природничого мудрагельства . . . післякантівські монструозности« та »гарячкові фантазії«, завершені »таким Геглем«. То він говорив тим »геглівським жаргоном« та поширив ту »геглівську заразу« за помічню своєї »ще й щодо форми ненаукової манери« та своїх »неперевареностей«.

Не ліпше трактує він і природників, та на підвище згадується тільки Дарвін, тим то й ми мусимо обмежитися Дарвіном: »Дарвіністична напівпоезія та метаморфозне штукарство з його грубозмисловою вузькістю концепції й тупістю розрізняльности . . . На нашу думку, специфічний дарвінізм, звідки, очевидно, треба вирізнити виводи Лямарка, це зразок брутальности, зверненої проти гуманности«.

Та найгірше попадається соціялістам. З винятком хиба Люї Блянка — найнезначнішого з усіх — всі вони до купи грішники й не мають слави, що їй повинні були заслужити до (або після) пана Дірінґа. І то не лише з огляду на правду й науку, ні, і з огляду на характер. З винятком Бабефа й декількох комунарів із 1871. року — всі вони не »мужі«. Трьох утопістів називає »соціяльними альхемістами«. Зпоміж них із Сен Сімоном поводить ся ще настільки делікатно, що закидає йому тільки »екзальтацію«, з жалем натякаючи на те, що він терпів на релігійне божевілля. Зате при Фурієрі геть чисто рветься терпець у пана Дірінґа. Бо Фуріє »виявив усі елементи несамовитости . . .

думки, що звичайно найлекше подибати в домах божевільних . . . як-найбезглуздіші фантазії . . . продукти несамовитости . . . той невимовно безглуздий Фуріє», той »дітвак«, тей »ідіот« до того всього навіть і не соціяліст; його »Phalanstère« цілком не твір раціонального соціалізму, а »на основі шаблону звичайного щоденного життя сконструоване каліцтво«. І нарешті: »Кому цих балачок (Фурієра про Ньютона) . . . не досить, щоб переконатися, що в прізвищі Фурієра і в цілому фурієризмі тільки правди, що в його першому складі (fou = навісний), того самого можна б умістити в якунебудь категорію ідіотів«. Нарешті, в Роберта Овена »були бліді й нужденні ідеї . . . його таке простацьке думання на точці моралі . . . декілька конфузних банальних фраз . . . недоречні і простацькі погляди . . . Ідеї Овена заледви заслуговують на серйознішу критику . . . його порожнечість« і т. д. Ото ж, коли пан Дірінг утопістів незвичайно дотепно характеризує їх прізвищами, як ось: Сен Сімон — saint (святий), Фуріє — fou (навісний), Анфантен — enfant (дитинячий), то недоставало ще тільки йому додати: Овен — o weh! (горе мені!), і один незвичайно важний період історії соціалізму чогирма словами попросту засуджений навіки, а хто в тому сумнівається, того »самого можна умістити в якунебудь категорію ідіотів«.

Із того, як Дірінг судить про пізніших соціалістів, ми виберемо, щоб не загаюватись, іще тільки те, що відноситься до Лясаля й Маркса:

Лясаль: »Педантичні спроби популяризації . . . вибуяла схоластика . . . страшна мішанина загальної теорії і дрібничкових теревень . . . безглузді й безформні геглівські забобони . . . відстрашливий приклад . . . власна обмеженість . . . пиндючення з приводу байдужісінських дрібничок . . . наш жидівський герой . . . памфлетяр . . . ординарний . . . нутрішня беззмістовність поглядів на життя і світ«.

Маркс: »Вузькість концепції . . . його праці і твори самі про себе, т. зн., беручи чисто теоретично, не мають тривкого значіння для нашої ділянки (критичної історії соціалізму), а в загальній історії духового руху треба згадати про них хіба як про симптоми впливу одної ділянки новіщої сектанської схоластики . . . неміч хисту концентрувати і впорядковувати . . . безформність думок і стилю, нікчемні алюри мови . . . англізована пиха . . . обдурювання . . . непутящі концепції, що фактично є тільки байстрятами історичної й логічної фантастики . . . софістерська фраза . . . особиста пиха . . . поганенькі собі манірочки . . . нахабний . . . естетичні фіглі-миглі . . . китайська вченість . . . філософічна й наукова відсталість» . . .

І так далі, і так далі — бо й це тільки невеличка, похапцем зібрана китичка з дірінгівського квітника. Розуміється, що для нас покищо немає значіння, чи ці любязні лайки, що панові Дірінгові, при деякій огладі, повинні були не дозволити щонебудь називати поганим та нахабним, чи й вони теж дефінітивні правди останньої інстанції. І ми не зважимося — тепер іще ні — виявляти який, хоч і найменчий сумнів щодо їх ґрунтовности, а то ще можуть нам, може, заборонити шукати тої категорії ідіотів, куди ми належимо. Ми тільки вважали своїм обов'язком, з одного боку, дати приклад на те, що пан Дірінг називає »добором обачливого та у справжньому розумінню слова скромного способу вислову«, і, з другого, установити, що пан Дірінг не певніший щодо нікчемности своїх попередників, ніж щодо своєї власної непомилности. Після цього ми в найглибшій пошані німіємо перед тим найбільшим генієм усіх часів — якщо воно все справді так є.

Перша частина:
ФІЛЬСОФІЯ.

I. ПОДІЛ. АПРІОРИЗМ.

Фільософія, на думку пана Дірінґа, є розвиток свідомости про світ і життя в найвищій формі й обіймає в ширшому розумінню принципи всього знання й хотіння. Де людська свідомість стрічається з якимось рядом пізнань чи імпульсів, або з якоюсь групою форм існування, там філософія мусить задумуватися над їх принципами. Ці принципи є прості елементи, або, принаймні, їх досі треба вважати за прості, і з них можна скласти різноманітне знання й хотіння. Таксамо, як хемічний уклад тіл, можна й загальний уклад річей розкласти на основні форми й на основні елементи. Оці складовини або принципи, коли їх уже раз добуто, мають вагу не тільки для того, що безпосередно відоме й доступне, але й для невідомого й недоступного нам світа. Тим то філософічні принципи остаточно доповняють науки, що їх треба було доповнити на те, щоб зробилися суцільною системою роз'яснення природи й людського життя. Поза основними формами всього, що існує, філософія має тільки два властивих предмети досліду, а саме: природу й людство. Отже, коли впорядкувати наш матеріал, то само від себе вийде три групи, а саме: загальна схематика світа, наука про принципи природи й, нарешті, наука про людство. В цій черговості міститься zarazом і внутрішній логічний лад; бо формальні принципи, що важні для всього буття, йдуть попереду, а предметові поля, де треба прикладати ті принципи, йдуть по черзі одне за одним відповідно до їх підпорядкованости. Ось це каже пан Дірінґ, і то так майже що до слова.

Значить, у нього йде мова про те, щоб до природи й людства прикладати формальні принци-

пи, виведені з думки, а не з зоколишнього світа, і щоб до цих принципів людство й природа стосувалися. Але звідкіля думка бере ці принципи? З себе самої? Ні, бо пан Дірінґ сам каже, що поле чистих ідей обмежується логічними схемами й математичними формами* (а це до того ще й неправда, як побачимо далі). Логічні схеми можуть відноситися тільки до форм думання; а тут же йде тільки про форми буття, зоколишнього світа; думання ніколи не може черпати й виводити цих форм з себе самого, а тільки з зоколишнього світа. Але тому ціле відношення перевертається: принципи не є вихідною точкою досліду, а його кінцевим результатом; вони не прикладаються до природи й історії людства, а виводяться з них; не природа й людство пристосовуються до принципів, а принципи правдиві лише настільки, наскільки годяться з природою й історією. Це є матеріялістичний погляд, а протилежний погляд пана Дірінґа є ідеалістичний; він цілковито перевертає всі відношення догори ногами і сконструовує реальний світ із думки, із схематів, схем або категорій, що десь споконвіку існували собі ще перед світом, сконструовує зовсім так, як — такий Гегель.

Бо й справді. Порівнаймо «Енциклопедію» Гегля й його гарячкові фантазії з дефінітивними правдами останньої інстанції пана Дірінґа. У пана Дірінґа маємо, поперше, «загальну схематику світа», що в Гегля зветься «логікою». Далі в обидвох маємо прикладення тих схем, чи то логічних категорій до природи (природничу філософію) і, нарешті, прикладення їх до людства, що Гегель називає філософією духа. Отже, «внутрішній логічний лад» дірінґівської черговости приводить нас «сам від себе» до Енциклопедії Гегля, відкіля він списаний із такою вірністю, яка до сліз зворушила б вічного

* Дірінґ, *Cursus der Philosophie*, стор. 42.

жида гегелівської школи, професора Мішле в Берліні.

Воно инакше й не може бути, коли »свідомість«, »думання«, брати чисто натуралістично, за щось дане, щось, що вже згори протилежне буттю, природі. І треба всім дивом дивуватися, що свідомість і природа, думання й буття, закони думання й закони природи так дуже погоджуються між собою. А коли далі спитати, що ж то воно таке думання і свідомість, і звідкіля вони беруться, то вийде, що це продукти людського мозку, і що сама людина є продукт природи, що розвинувся у своїм довкіллі і з своїм довкіллям; а тим то само зі себе стане ясно, що продукти людського мозку, будучи в останній інстанції теж продуктами природи, не перечать всьому иншому порядкові природи, а, навпаки, з ним погоджуються.

Але де ж пан Дірінг дозволить собі так просто трактувати справу. Адже він думає не тільки в імені людства, — що вже щось значить —, а й в імені свідомих і розумних істот усіх небесних тіл. Дійсно, це було б, мовляв, »пониження основних форм свідомости і знання, коли б нам захотілося зменчити або хочби кинути тінь підозріння на їхню суверенну вагу й їхню безумовну претенсію на правдивість, додавши їм епітет — людських.* Отже, щоб не виринуло підозріння, що ніби-то десь на якійсь инчій планеті два рази два є п'ять, пан Дірінг не може назвати думання людською річчю, й тим то мусить одділити його від людини; через те саме мусить ізолювати його від одиноко реальної підвалини, що на ній воно для нас існує, а саме, від людини і природи, бебехнувши таким чином без вороття в ідеологію, що каже йому грати ролю епігона »епігона« Гегля. Автім, нам доведеться нераз іще витати пана Дірінга на инчих небесних тілах.

Само по собі розуміється, що на такій ідеоло-

* Дірінг, Cursus der Philosophie, стор. 2.

гічній основі не можна збудувати жадної матеріалістичної науки. Пізніше ми побачимо, що пан Дірінг приневолений не раз і не двічі підсовувати природі свідомі вчинки, себто, те, що в нас по-простому зветься богом.

А проте в нашого філософа дійсности були ще й інші мотиви на те, щоб основу всякої дійсности переносити з реального світа у світ думок. Адже наука про той загальний схематизм світа, про ті формальні принципи буття, вона саме й є основою філософії пана Дірінга. А коли схематизм світа виводити не з голови, а тільки за поміччю голови з реального світа, коли виводити принципи буття з того, що є, то до того нам не треба жадної філософії, а тільки позитивних відомостей про світ і про те, що в ньому відбувається; і те, що з цього виходить, то теж не є ніяка філософія, а позитивна наука. Але тоді ціла книжка пана Дірінга була б просто змарнованою працею.

Далі: якщо жадна філософія, як така, вже не потрібна, то вже й не треба жадної системи філософії, навіть жадної природної системи. Справді, спізнавши, що всенькі природні процеси стоять між собою в систематичному звязку, це й спонукує науку виказати той систематичний звязок скрізь, і в деталях і в цілості. Але з'ясувати цей звязок відповідно, вичерпно, науково, скласти собі в думці докладніський образ тої системи світа, що серед неї ми живемо, це і для нас і на всі часи — річ не можлива. Як би в якийсь період розвитку людства вдалося скласти таку систему, яка в викінченій формі обіймала б раз на завжди установлені звязки між світовими явищами, фізичними й духовними і історичними, то тим царству людського пізнання прийшов би кінець; із хвилиною, коли б суспільство зорганізувалося згідно з тою системою, дальший історичний розвиток спинився б — а це була б абсурдність, чиста недоречність. Таким робом, люде опинилися перед суперечністю: з одного бо-

ку, перед ними стало завдання вичерпно пізнати світову систему в її сукупному звязку, з другого ж, ні їх власна природа, ні природа системи світа, не дозволяють їм цілковито розв'язати цього завдання. Але ця суперечність виходить не лише з природи обох факторів: світа й людини, а є вона головним рушієм усенького інтелектуального поступу й розв'язується день-у-день та раз-по-раз у безмежному прогресивному розвитку людства, так самісінько, як, наприклад, математичні завдання розв'язуються в безконечному ряді або в ланцюгових дробах. Фактично кожний образ світової системи в думці все буває обмежений об'єктивно — історичним становищем і суб'єктивно — фізичним і духовим укладом його творця. Та пан Дірінг обявляє заздалегідь, що його спосіб думання є такий, який згори виключає всяку тенденцію, що веде до фантастичного й суб'єктивістично обмеженого світогляду. Передом ми бачили, він був усюдисущий — на всіх можливих небесних тілах. Теперечки ми бачимо, що він і всевідушній. Він розв'язав останні завдання науки й, таким робом, позашальовував дошками будучину всякій науці.

Пан Дірінг гадає не тільки основні форми буття, але й всю чисту математику вивести з голови, апіорно, т. зн., не користуючись досвідами, що нам подає зоколишний світ. В чистій математиці розум повинен займатися »продуктами своєї власної вільної творчості й уяви«; тамка числа й фігури є для чистої математики »об'єкт, що їй вистачає і що вона сама собі може витворити«, а тим то її »вага незалежна від окремого досвіду й від реального змісту світа«.

Нічого казати, то правда, що вага чистої математики незалежна від окремого досвіду кожної одиниці, але це відноситься й до всіх установлених фактів усіх наук, що більш — до всіх фактів узагалі. Магнетні бігуни, склад води з водня й кисня, той факт, що Гегель небіщик, а пан Дірінг живе

— все це має вагу, незалежну ні від мого досвіду, ні від досвіду інших окремих людей, незалежну навіть од досвіду пана Дірінга тоді, як він спить собі сном праведника. Але це зовсім неправда, що розум у чистій математиці займається тільки продуктами своєї власної творчості й уяви. Тямка числа й фігури взялася не звідки, а з реального світа. Ті десять пальців, що на них люди навчилися рахувати, себто, виконувати першу арифметичну операцію, вони є все, що хто хоче, та тільки не продукт вільної творчості розуму. Щоб рахувати, то на те треба не тільки предметів, що їх можна рахувати, але вже й здібність, розглядаючи ці предмети, абстрагувати всі інші їх прикмети, крім їх числа — і ця здібність є вислід довгого історичного розвитку, опертого на досвіді. Як тямка числа, так і тямка фігури взята виключно з зоколишнього світа, а не зродилася в голові з чистого думання. Мусіли бути речі, що мали форму, й ці форми доводилося порівнювати, ще заки можна було дійти до тямки фігури. Предметом чистої математики є форми простору й кількісні відношення реального світа, значить, дуже реальний матеріал. Цей матеріал виявляється в дуже абстрактній формі, що через те може тільки поверха прикрити своє походження з зоколишнього світа. А щоб мати змогу розслідувати ці форми й відношення в їхній чистоті, то треба зовсім одокремити їх від їхнього змісту, залишаючи зміст на боці, як щось неважне; таким чином, дійдемо до точок без розмірів, ліній без товщини й ширини, до a і b , й до x і y , до постійних і змінних величинів, і тоді геть аж на самому кінці доходимо до продуктів вільної творчості й уяви свого розуму, а саме до уявних величинів. Та й дедукція математичних величинів, як здається, одної з другої доказує не їх апіорне походження, а їх раціональний звязок між собою. Заки могла кому прийти думка виводити форму циліндра, обертаючи прямокутник довкола одного з його боків, треба було розслідувати якусь кількість

реальних прямокутників і циліндрів, хоч би й не так то вже в удоскональненій формі. Як усі інші науки, математика зродилася з людських потреб: із мірвання землі і з містоти посудин, із рахунку часу й механіки. Але, як це буває на всіх полях думання на певному якомусь ступню розвитку, закони, абстраговані від реального світа, відокремлюються від реального світа, протиставляються йому як щось самостійне, як закони, що приходять із зовкілля і що до них світ має пристосовуватися. Так воно було з суспільством і з державою; так, а не инакше, й чисту математику згодом почали прикладати до світа, дарма що вона взялася з цього ж таки світа й виявляє зі себе одну тільки частину його складових форм — і саме через те тільки взагалі її можна прикладати до нього.

Але як пан Дірінг вбив собі в голову, що з математичних аксіом, «що їх чисто логічно доводити не можна й не треба», він може без ніяких матеріалів, опертих на досвіді, вивести всю чисту математику й цю математику прикладати потім до світа, — то таксамо йому впроється; що він може насамперед витворити з голови основні форми буття, прості складовини всякого знання, аксіоми філософії, вивести з них цілу філософію, або схематику світа, й суверенно всю свою конституцію накинути природі й людям. Біда тільки, що природа цілком не складається, а люде в дуже-дуже незначному числі — з мантойфельських Прусаків із 1850. року.

Математичні аксіоми є висловами незвичайно бідного змісту думки, що його математика мусить запозичати в логіки. Їх можна звести на два правила:

1. Ціле більше, ніж частина. Ця теза є чистісінька тавтологія, бо, в кількісному розумінню, ідея «частина» вже згори стоїть в певному відношенню до ідеї «ціле», а саме в такому, що «частина» просто означає, що кількісне «ціле» складається з декіль-

кох кількісних »частин«. Так звана аксіома, виразно установлюючи цей факт, ні на крок не посуває нас далі. Цю тавтологію можна навіть до деякої міри довести, кажучи: ціле це те, що складається з кількох частин; частина це те, що, взяте кілька разів, творить ціле, значить, частина є менча за ціле — і в пустоті повторювання ще різкіше виступає пустота змісту.

2. Коли дві величини рівні третій, то вони й поміж собою рівні. Ця теза, як уже доказав Гегель, є висновком, а за правдивість його ручиться логіка, тим то теза доказана, хоч і поза сферою чистої математики. Решта аксіом про рівність і нерівність — це тільки поширення цього логічного висновку.

Цими пісними тезами не завабиш і собаки з печі, ні в математиці, ні деінде. Щоб піти далі, нам треба звернутися до реальних відношень, до відношень і форм простору, взятих із реальних тіл. Уявлення ліній, площини, кута, багатокутника, куба, кулі й т. д., всі ці уявлення запозичені з дійсності, і треба бути страшенно наївним ідеологом, щоб вірити математикам, наче б то перша лінія зродилася з руху точки у просторі, перша площина з руху лінії, перше тіло з руху площини й т. д. Вже сама мова бунтується проти цього. Математична фігура трьох дімензій зветься тілом, *corpus solidum*, значить, по-латинському навіть дотикальним тілом, себто, має імня, взяте зовсім не з вільної уяви розуму, а з незбитої дійсності.

Але на віщо так довго над усім тим розводитися? Після того, як пан Дірінг на сторінках 42. і 43. у захопленню проспівав пісню про те, що чиста математика незалежна від світа, збудованого на досвіді, про те, що вона апіорна, і про те, що вона займається продуктами своєї власної вільної творчості й уяви розуму, каже він на сторінці 63. ось що: »От забувають дуже легко, що ті математичні елементи (число, величини, час, простір і геометрич-

ний рух) ідеальні тільки щодо своєї форми, . . . тим то абсолютні величині це щось наскрізь емпіричне, однаково, до якої категорії вони належать», . . . але »математичні схеми даються схарактеризувати окремо від досвіду і все ж таки вичерпно», а це більш-менш має вагу для кожної абстракції, але ж зовсім не доказує, що абстрагована вона не з дійсности. У схематиці світа чиста математика зродилася з чистого думання — у природничій філософії вона щось цілком емпіричне, взяте із зоколишнього світа, а потім відокремлене від нього. В що ж нам тоді вірити?

II.

СХЕМАТИКА СВІТА.

»Буття, що охоплює все, є одніське. Воно, що саме собі вистачає, не має нічого ні побіч себе, ні понад собою. Злучувати з ним ще якийсь друге буття, значило б, робити його тим, чим воно не є, а саме, робити його частиною або складовиною обширнішого цілого. Нехай, що наша однаста думка є рамці, то ніщо, що мусить увійти в цю одність думки, не може задержати в собі подвійності. Але й ніщо не може й лишитися поза тою одністю думки . . . Суть усякого думання полягає в тому, щоб з'єдинювати елементи свідомости в одність . . . Бо то точка синтези, де все з'єдинюється, і вона спричинилася до того, що повсталала неподільна тямка світа, і що вселенну, як уже каже саме слово, визнається за щось таке, в чому все з'єдинене в одність.«*

Так каже пан Дірінг. Тут уперше прикладена математична метода, що, мовляв, «кожне питання треба рішати аксіоматично на простих основних формах так, наче б мова йшла про прості . . . принципи математики».

»Буття, що охоплює все, є одніське«. Якщо тавтологія, просте повторення в присудку того, що вже сказано в підметі — якщо це творить аксіому, то ми тут маємо перед собою аксіому найчистішої води. У підметі каже нам пан Дірінг, що буття охоплює все, а в присудку сміливо заявляє, що поза ним немає нічого. Що за кольосальна »системотворча думка!»

І справді системотворча! Заледви ми проминули шостий рядок, а вже пан Дірінг перетворив за поміччю своєї однастої думки одніськість буття в одність буття. А що суть усякого думання полягає в тому, щоб з'єдинювати все в одність, то як

* Дірінг: „Cursus der Philosophie“, стор. 16 і 17.

тільки подумати буття, то ми подумали його як однасте буття, подумали як неподільну тямку світа; а що подумане буття, тямка світа, є однасте, то й дійсне буття, реальний світ, є теж неподільна одність. І так «для всього позасвітового немає вже більше місця, як тільки дух раз навчиться вже розуміти буття в його однородній універсальности».

Оце вам кампанія, що в порівнянні з нею Австерліц і Єна, Кеніггрец і Седан є фразки. Кількома реченнями, на несповна одній сторінці, змобілізувавши першу аксіому, ми вже скасували, усунули, знищили все позасвітове, бога, небесні сили, небо, пекло й чистилице враз із безсмертністю душі.

Як же то ми переходимо від одніськості буття до його одности? Просто, уявляючи собі його. Як тільки вставити буття в нашу однасту думку, немов у рамці, то одніське буття робиться в думці одностим, стає одністю думки; бо ж суть усякого думання полягає в тому, щоб з'єдинювати елементи свідомости в одність.

Ця остання теза просто фальшива. Поперше, думання полягає і в тому, щоб розкласти предмети свідомости на їх елементи, і в тому, щоб з'єдинювати приналежні елементи в одність. Без аналізу немає синтезу. Подруге, думка може, правильно, сполучувати в одність тільки такі елементи свідомости, в яких, чи в них самих, чи в їх реальних образах, ця одність вже була перед тим. Коли я вміщу в одність ссавець щітку до чобіт, то від того ще в неї не буде молочних залоз. Отже одність буття, чи то право уявляти собі свої думки як одність, є власне те, що треба було доказати; і коли пан Дірінг запевняє нас, що він уявляє собі буття як щось однасте, а не, може, як щось подвійне, то тим він висловлює нам не що інше, а тільки свою неміродатну гадку.

Коли хочемо як-слід з'ясувати собі хід його думок, то він буде ось який: «Я починаю від буття.

Отже, виявляю собі буття. Ідея буття однаста. Але думання й буття повинні погоджуватися між собою, вони відповідають одне одному, вони »покриваються«. Отже, буття є в дійсності однасте. Значить, немає нічого »позасвітового«. Та коли б пан Дірінг говорив так ясно, замість забавляти нас отакими загадковими фразами, як угорі, то й ідеологія виходила б ясна. Силкуватися доказати реальність якого-будь результату думання ідентичністю думання й буття, це й була одна з найнесамовитіших гарячкових фантазій — такого Гегля.

Навіть як би ціла аргументація пана Дірінга була правильною, то він ще не відвоював би від спіритуалістів ні пяди землі. Спіритуалісти відповідають йому коротко: світ і для нас однастий; поділ на цей і той світ існує тільки для нашої специфічно земної точки погляду, витвореної первородним гріхом; саме про себе, себто, в бозі буття є єдине. І вони підуть із паном Дірінгом на інші небесні тіла, що він їх так любить, і покажуть йому чи одне чи декілька таких тіл, де Адамового гріха не було, де, виходить, і немає протилежності між цим і тим світом, і де однастости світа вимагає віра.

А найсмішніше в цілій цій справі те, що пан Дірінг, щоб доказати із тямки буття неіснування бога, користується онтольоґічним доказом існування бога. А цей доказ такий: коли ми думаємо собі бога, то ми думаємо собі його як суму всіх досконалостей. Але ж до суми всіх досконалостей належить перш за все існування, бо єство, що не існує, безумовно недоскональне. Отже, до досконалостей бога мусимо зачислити й існування. Значить, бог повинен існувати. — Пан Дірінг резонує так достеменно: коли думаємо собі буття, то думаємо собі його як одну тямку. Що обхоплене одною тямкою, те однасте. Отже, буття не відповідало би своїй тямці, як би не було однасте. Виходить, що воно мусить бути однасте. Виходить, що немає бога й т. д.

Коли говоримо про буття, і тільки про буття, то одність може полягати тільки в тому, що всі ті предмети, про котрі йде мова, — є, існують. То в одности цього буття, а не в якійсь іншій одности, вони сполучені докупі; і спільний вислів того, що вони всі є, не може не то що надати їм якихось інших, спільних чи неспільних прикмет, а поки-що виключає всі такі прикмети, щоб їх розглядати. Бо, як тільки ми хоч на один міліметр відійдемо від того простого основного факту, що буття для всіх тих річей — спільне, то зараз же різниці цих річей починають виринати перед нашими очима; — а чи ці різниці полягають у тому, що одні річі білі, другі чорні, одні живі, другі неживі, що, може, одні з цього світа, другі з того, то цього вирішити нам не можна буде тим тільки, що всім тим речам у рівній мірі приписується саме тільки існування.

Одність світа полягає не в його буттю, дарма що його буття є передумовою його одности, бо ж світ мусить попереду бути, заки зможе бути один. А то буття є взагалі відкритим питанням, починаючи від тої межі, де кінчається наш горизонт. Справжня одність світа полягає в його матеріальности; а ця матеріальність вияснюється не за допомогою кількох шарлятанських фраз, а довгим і мозольним розвитком філософії і природознавства.

Та йдім далі. Буття, що про нього розповідає нам пан Дірінг, є »не те чисте буття, що, будучи саме собі ідентичне, не має ніяких окремих визначень, і фактично є тільки пандантом абстракції«.* Але ж ми незабаром побачимо, що світ пана Дірінга справді починається від буття, що в ньому немає ніякого нутрішнього розрізнювання, ніякого руху, ні змінливости, і що той світ фактично є тільки пандантом абстракції, отже, дійсне ніщо. Аж із цього буття-нічого розвивається сучасний, здеференційований, змінливий стан світа, що є ви-

*. Порівняй: Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 22.

явом розвитку, повстання; і аж після цього, як ми це зрозуміємо, зможемо серед цих вічних перемін »зрозуміти тямку універсального буття, ідентичного собі самому».* Таким чином, ми вже маємо тепер тямку буття вищої категорії, де вона вміщує в собі постійність і змінливість, буття й повстання. Дійшовши до цього, ми бачимо, що »гатунок і рід, узагалі загальне й спеціальне, є найпростіші засоби, щоб розріжнювати, що без тих засобів зрозуміти природи річей не можна».** Тільки ж це засоби, щоб розріжнювати якість; і після того, як ми розправилися з ними, йдемо далі: »Протилежна гатункам є тямка величині, як чогось такого однородного, де немає вже ніяких родових різниць»; це значить, що від якості переходимо до кількості, а кількість усе »змірна».

А тепер порівняймо це »різьке відокремлення загальних впливових схем« і їх »справді критичну точку погляду« з неперевереностями, пустомельством і гарячковими фантазіями такого Геґля. Ми бачимо, що льюїка Геґля починається від буття — як і в пана Дірінґа; що буття виходить там нічим, як воно є і в пана Дірінґа; що з цього буття нічого ми переходимо до повстання, і що результатом повстання є існування, себто, вища, більш заповнена форма буття — чисто так, як і в пана Дірінґа. Існування веде до якості, якість до кількості — цілком, як у пана Дірінґа. А щоб часом не забракло якого важного елементу, то пан Дірінґ розповідає нам при іншій нагоді: »З царства невідчування переходимо в царство відчування без ніякої кількісної поступневості, тільки одним якісним скоком, про який ми . . . можемо напевно сказати, що він безмежно різниться від простої градації одної й тої самої прикмети»***

* Дірінґ, *Cursus der Philosophie*, стор. 23.

** Дірінґ, *Cursus der philosophie*, стор. 24.

*** Дірінґ, *Cursus der philosophie*, стор. 142.

А це є саме гегелівська вузлова лінія відношень мір, де чисто кількісне підвищення або пониження на деяких певних точках спричинює якісний скок, наприклад, у підогріваній або охолоджуваній воді, де точка кипіння й точка замерзання є тими вузлами, де — під нормальним тиском — відбувається скок у новий агрегатний стан, де, значить, кількість переходить у якість.

Розбираючи справу, ми теж силкувалися дійти аж до її коріння, і в коріні глибоких дірінгівських основних схем ми побачили — «гарячкові фантазії» такого Гегля, категорії гегелівської Льюїки (перша частина, наука про буття), виведені у строго старогегелівській «черговості», виведені, хоч би тобі ледви прикривши плягіят!

І невдоволений тим, що у свого попередника, обчорненого; як уже не можна гірше, запозичив цілу схематику про буття, пан Дірінг, давши сам повищий приклад про скоковий перехід кількості в якість, має відвагу з як-найбільшим спокоєм казати про Маркса: «Хиба ж то не смішно покликуватися, наприклад (як ось Маркс), на гегелівське баламутне, туманисте уявлення, що скільки перетворюється в якість!»*

Баламутне туманисте уявлення! Хто тут перетворюється, і хто тут виходить смішним, пане Дірінг?

Отже, всі ці гарні речі не тільки, як сказано, не «вирішені аксіоматично», але просто забрані з чужого поля, себто, з гегелівської Льюїки. Та ще до того так, що в цілому розділі немає й тіні якогось внутрішнього звязку, наскільки його теж не запозичено від Гегля, і що, нарешті, все зводиться на безмістовне мудрування про простір та час, про постійність та змінливість.

* Döring, Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus, стор. 498.

Від буття Гегель переходить до суті, до діалектики. Тут він розводиться над визначеннями рефлексії, над їх внутрішніми супротивностями й суперечностями (наприклад, позитивне й негативне), далі переходить до причиновості, або до відношення причини до наслідку, й закінчує кінечністю. Не инакше робить пан Дірінг. Те, що Гегель називає наукою про суть, пан Дірінг перекладає на: логічні прикмети буття. Але ж вони полягають перш за все в «антагонізмі сил», у супротивностях. Зате суперечність пан Дірінг радикально відкидає; ми ще повернемо пізніше до цієї теми. Потім він переходить до причиновості, а від неї до кінечності. Отже, коли пан Дірінг каже про себе: «Ми ж філософуємо не з клітки»,* то ці слова, певно, треба розуміти так, що він філософує у клітці, саме у клітці гегелівського схематизму категорій.

* Дірінг на сторінці 41. свого «Курсу філософії» розглядає відношення між системою річей і думанням і каже, що новіща філософія втворила між думанням і абсолютною дійсністю таку на око шпирочезну прірву, що для проповідників фальшивих принципів цієї філософії годі знайти мосту між одним і другим. Позитивній і догматичній системі лишалося б повторювати ті фальшиві висновки на те тільки, щоб опісля з великими труднощами якимось їх «врівнювати». Та це, на думку Дірінга, не є ніякий вихід; хай такі експерименти роблять ті, що «замкнулися» в поодинокі новітні філософічні системи і тепер почувають охоту спробувати, як за свільної решітки їх клітки, що не дає їм вийти на широке природне поле. «Ми ж», каже Дірінг, «філософуємо не з клітки, то можемо вбрати коротший шлях та вшукати просто в необмеженій природі ті відношення, яких нам треба.» [Заввага Редакції.]

III.

ПРИРОДНИЧА ФІЛЬСОФІЯ. ЧАС І ПРОСТІР.

Тепер переходимо до природничої філософії. Тут пан Дірінг знову знаходить причину, щоб бути невдоволеним своїми попередниками. Природнича філософія »впала так низько, що зробилася пустою псевдопоезією, опертою на неуцтві«, й »попалася в руки спроституованої філософістики такого Шелінга та йому подібних компаньонів, що крамарюють у святині абсолютного й містифікують публіку«. Втома вирятувала нас од цих »потвор«, але вона тільки дала змогу виступити »непогамованості«; »а щодо ширшої публіки, то, як відомо, для неї упадок якогось більшого шарлятана є часто тільки нагодою меншому, але в справах більш досвідному наступникові, повторювати продукції тамтого під якоюсь іншою вивіскою«.* Навіть досліджувачі природи не дуже відчують »охоту до екскурзії в царство універсальних ідей«, і через те на теоретичному полі виступають із самими »непродуманими виводами, що не тримаються купи«. Тут негайно потрібний ратунок, і, на щастя, як на те найшовся пан Дірінг.

Щоб як-слід оцінити те, що він далі відкриває нам про розвиток світа в часі й його обмеженість у просторі, ми мусимо знову завернутися до деяких місць у »схематиці світа«.

Пан Дірінг, таксамо, як і Гегель (Енциклопедія § 93), приписує буттю безконечність — її Гегель називає поганою безконечністю — і вже після того досліджує цю безконечність. »Найвиразніша форма безконечности, що її можна собі подумати без суперечности, є необмежене накупчення чисел у числовому ряді . . . Як до кож-

* Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 56 і 57.

ного числа ми можемо долучити ще дальшу одиницю, не вичерпуючи ніколи можливості числити далі, так і до кожніського стану буття прилучується дальший новий стан, і ось у необмеженій продукції таких станів і полягає безконечність. І тим то й ця безконечність, у точному розумінню, має одніську основну форму: з одніським напрямом. Бо хоч воно для нашого думання однаково — уявити собі накопичення станів у протилежному напрямі, то проте безконечність, що поступає взад, це не що інше, а створений нашвидку твір уяви. А що саме цій безконечности в дійсности треба б перебігати в противному напрямку, то вона в кожному зі своїх станів мала б за собою безконечний числовий ряд. Але ж тоді ми поповнили б недопусну суперечність почисленого безконечного числового ряду; таким робом, виходить, що це буде безглуздя — допустити ще другий напрям безконечности».*

Перший висновок, що виходить із цього розуміння безконечности, то такий, що ланцюг причин і наслідків у світі мусів мати колись свій початок: »бо безконечне число причин, які вже мали б прилучитися одна до одної, не можливо подумати собі вже через те, що його передумовою є почислене безконечне число».** Значить, доказане існування кінцевої причини.

Другий висновок — це »закон визначеного числа: накопичення ідентичних елементів якого-небудь реального ґатунку самостійних річей можна собі виявити, лише утворивши собі якесь визначене число». Не тільки те число небесних тіл, що вже є, мусить бути саме про себе визначене в кожному моменті, але й загальне число всіх що-найменших самостійних частинок матерії, що існують у світі. Остання кінечність є справжня причина того, чом

* Дірінґ, *Cursus der Philosophie*, стор. 18 і 19.

** Дірінґ, *Cursus der Philosophie*, стор. 37.

не можна собі вявити ніякої сполуки без атомів. Всяка реальна подільність має завісди кінцеву визначеність, тай мусить її мати, а то ж повстане суперечність почисленого безконечного числа. З тої самої причини не тільки мусить бути визначене дотеперішнє число обігів землі довкола сонця, хоч подати його годі, але й усі періодичні процеси в природі мусіли мати якийсь початок, і всі ріжниці, що потворилися в природі, всі ріжнотанітності природи, що наступають одна по одній, — усі вони мусять коренитися в якомусь ідентичному самому собі стані. Такий стан міг собі без суперечності існувати зпоконвіку, але й ця концепція була б неможлива, якщо час сам про себе складався б з реальних частин, а не що наш розум по своїй вподобі поділяв би його, приймаючи ідеальні можливости. Інша річ — із реальним і не однаковим про себе змістом часу; цей час, у тій мірі, як він дійсно заповнений фактами, що їх можна розріжняти, тай форми існування, що належать сюди, тим, саме, що їх можна розріжняти, зараховуються до таких, що їх можна почислити. Уявім собі стан, що є без змін і що у своїй ідентичности собі самому не виявляє ніяких ріжниць у наслідках, то й спеціальна тямка часу перетвориться в більш загальну ідею буття. Не можна цілком збагнути того, що мало б означати накопичення пустого часу.*

Оце каже пан Дірінг, і він страх який гордий на важність того, що він відкрив. Зпочатку він висловлює надію, що на це »бодай не подивляться як на якусь маловажну правду«; а далі каже: »Треба пригадати собі ту незвичайно просту методу, що нею ми тямкам безконечности й їхній критиці надали незнаной досі далекосяглости . . . так просто сформуловані сучасним глибоким і ясним дослідом елементи універсального розуміння простору й часу«.

* Порівнаї: Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 64 і 65.

Ми надали! Сучасний глибокий і ясний дослід! Хто ж то ті ми, і коли розграється наша сучасність? Хто ж то глибоко досліджує й вияснює?

»Теза. Світ має початок у часі, і щодо простору він теж замкнутий у межі.

Доказ: Бо як би допустити, що світ щодо часу не має початку, то до кожного даного моменту мусіла б була пройти вічність, і тим самим проминути безконечний ряд одних за одними станів річей у світі. Але ж безконечність якогось ряду полягає саме в тому, що він ніколи не може бути закінчений сукцесивною синтезою. Отже безконечний проминулий ряд світів неможливий, значить, початок світа є конечною умовою його існування, що треба було доказати в першу чергу.

Щодо другого, то допустімо знову противне: тоді світ буде якесь безконечне дане ціле з річей, що рівночасно існують. Але ж величинь якоїсь кількості, що дана кожній інтуїції в інших межах, ми можемо виявити собі не инакше, а тільки синтезою частин, і цілість такої кількості тільки закінченою синтезою, або раз-по-раз додаючи до одности нову одність. Значить, щоб світ уявити собі як якесь ціле, що заповнює всі простори, треба б сукцесивну синтезу частин безконечного світа вважати за закінчену, тобто, треба б безконечний час, перечислюючи всі співіснуючі речі, вважати за проминулий, а це неможливо. З того виходить, що безконечний агрегат дійсних річей не можна розглядати як дане ціле, отже й як щось, що дане рівночасно. Отже світ щодо свого простору не безконечний, а замкнений у свої межі, і ось це друга річ (що її треба було доказати).«

Ці тези що до букви скопійовані з одної добре відомої книжки, що появилася вперше в 1781. році й має заголовок »Критика чистого розуму« Імануеля Канта,* де всяк може їх прочитати (в першій частині, другий відділ, друга книжка, друга глава,

* Immanuel Kant, Kritik der reinen Vernunft, Riga 1781.

другий розділ «Перша антиномія чистого розуму»). Отже пан Дірінг придбав собі славу тільки за те, що до думки, висловленої Кантом, приліпив н а з в у «закон визначеного числа» та відкрив, що був колись такий час, коли не було ще часу, але був уже світ. Щодо всього иншого, значить, усього, що в викладі пана Дірінга має ще деякий глузд, то «ми» — це Іма-нуель Кант, а тій «сучасности» всього-на-всього тільки дев'яносто і п'ять років. Як-не-як, а «дуже просто!» Дивовижна «незнана досі далекосяглість!»

Але ж Кант, ставлячи вище наведені тези, не вважає їх своїм доказом вирішеними. Навпаки; на другій сторінці він обстоює й доказує противне: що світ у часі не має початку, а в просторі не має кінця; і тим він саме устанавлює антиномію, нерозв'язну суперечність, доказуючи, що одне можна таксамо доказати, як і друге. Люде меншого калібру може трохи призадумалися б над тим, що «такий Кант» натрапив тут на непоборні труднощі. Та не так то наш сміливий творець «наскрізь оригінальних виводів і теорій»: те, що йому з антиномії Канта може придатися, він невтомно відписує, а решту кидає набік.

Сама справа розв'язується дуже просто. Вже згори, своїм простим значінням слова, вічність у часі, безконечність у просторі полягає в тому, що їй немає ні в який бік кінця: ні вперед, ні назад, ні вгору, ні в долину, ні направо, ні наліво. Ця безконечність зовсім не така, як безконечність безконечного ряду, бо ж цей ряд усе починається від одиниці, від якогось першого члена. Що це уявлення ряду не можна прикладати до нашого предмету, це покажеться зараз же, як прикладемо його до простору. Безконечний ряд, перекладений на мову простору, є лінія, протягнута у безконечність від якоїсь визначеної точки в визначеному напрямку. Хиба можна таким способом хоч приблизно з'ясувати безконечність простору? Навпаки, щоб думкою обняти димензії простору, треба з тої точки у

три противні напрямки провести тільки шість самих ліній; і таких димензій було б таким чином шість. Кант добре це бачив, тим то і свій числовий ряд переносив на просторинь світа тільки посередно, обходами. Зате пан Дірінг примушує нас прийняти шість димензій у просторі й зараз же, після того, не знаходить слів на обурення з приводу математичного містицизму Гавса, що не хотів задовольнятися звичайними трьома димензіями простору.

Як прикласти до часу безконечну лінію, продовжену в обидва боки, або ряд одиниць, то це має деяке образове значіння. Але уявляти собі час величинню, численою від один, або лінією, що виходить од якоїсь визначеної точки, то це значить ізгори казати, що час має початок: ми згори допускаємо те, що саме нам треба доказати. Ми надаємо безконечности часу однобічний, половинистий характер; але ж однобічна, розбита надвоє безконечність, це й є суперечність у самій собі, це щось якраз противне »безконечности, подуманій без суперечности«. Вийти з цієї суперечности можна тільки, допустивши, що та одиниця, що від неї починаємо числити ряд, та точка, що від неї далі вимірюємо лінію, є якоюнебудь собі одиницею в ряді, якоюнебудь собі точкою на лінії, так що для лінії чи для ряду однаково, куди ми їх перенесемо.

А що з суперечністю »почисленого безконечного числового ряду«? Ми зможемо розібрати її докладніше, як тільки пан Дірінг покаже нам штуку, як той ряд почислити. Коли йому вдасться почислити від $-\infty$ (minus безконечність) до нуля, то він може показатися. Це ж ясно, що де не пічне числити, то лишатиме за собою безконечний ряд, а разом із тим і завдання, що його має розв'язати. Хай він тільки оберне свій власний безконечний ряд $1+2+3+4+\dots$ і поспробує, почавши від безконечного кінця, назад числити до один; ясна річ, це буде спроба людини, що зовсім не розуміє, в чому справа. Ще більше. Коли пан Дірінг рішучо каже, що

безконечний ряд минулого часу почислений, то тим самим каже, що час має початок; а то ж би він не міг зовсім почати »числити«. Значить, він ізгори приймає те, що йому треба доказати. Ідея почисленого безконечного ряду, инчими словами, універсальний закон Дірінга про визначене число, є, отже, *contradictio in adjecto*, містить у самому собі суперечність, і то абсурдну суперечність.

Ясно, що безконечність, що має кінець, а не має початку, не більше й не менше безконечна, як та, що має початок, а кінця не має. Крихітка тямучости в діалектиці мусіла б сказати панові Дірінгові, що початок і кінець неодмінно належать один до одного, як північний бігун до південного, і що, коли відкинути кінець, то початок власне робиться кінцем — одним кінцем, що його має ряд, і навпаки. Ціла ця ілюзія була б неможлива без математичної звички оперувати безконечними рядами. Тому, що в математиці треба виходити від визначеного, кінцевого, щоб прийти до невизначеного, безконечного, то всі математичні ряди — позитивні чи негативні — мусять починатися від один, а то ними не можна рахувати. Але ідеальна потреба математика ніяк не може стати примусовим законом для реального світа.

Автім, панові Дірінгові ніколи не вдасться вивити собі дійсну безконечність без суперечности. Безконечність є суперечністю, і в ній повно суперечностей. Уже те є суперечність, що безконечність повинна складатися з самих кінцевостей, а отже так воно є. Обмеженість матеріального світа не згірш доводить до суперечности, як і його необмеженість; і кожна спроба усунути ті суперечности веде — як ми вже бачили — до нових і гірших суперечностей. Власне тим, що безконечність є суперечністю, вона є безконечний процес, що безнастанно розвивається в часі і просторі. Як би усунути суперечність, то прийшов би кінець безконечности. Гегель пізнав уже все це як-слід і тим то

з заслуженою зневагою трактує панів, що мізкують над тою суперечністю.

Але йдім далі. Значить, час мав початок. Але що було перед цим початком? Світ, що знаходився в стані, ідентичному самому собі й незмінному. А що в цьому стані не відбувалося ніяких змін, щоб ішли одна за одною, то й спеціальніша тямка часу перетворюється в загальнішу ідею буття. Поперше, нам тут байдуже, які тямки перетворюються в голові пана Дірінга. Тут справа не в тямці часу, а в дійсному часі, від якого панові Дірінгові не відчепитися таким дешевим коштом. Подруге, нехай, що тямка часу й перетвориться в більш загальну ідею буття, то ми однаково не посунемося від того ні на крок далі. Бо основними формами всякого буття є простір і час, і буття поза часом таке саме велике безглуздя, як і буття поза простором. Гегелівське »буття, що проминуло без часу«* і ново-шелінгівське »непамятне буття«** — це раціональні ідеї в порівнянні з цим буттям поза часом. Тому то пан Дірінг і підходить до справи так дуже обережненько: воно то ніби й є час, але такий час, що власне його не можна назвати часом: адже час сам про себе не складається з реальних частин, а тільки наш розум поділяє собі його по своїй вподобі; тільки час, у тій мірі, як він дійсно заповнений фактами, що їх можна розрізняти, належить до того, що можна почислити; не можна цілком збагнути того, що мало б означати накопичення пустого часу. Але тут не важно, що має означати це накопичення; тут важне, чи світ тріває в цьому згори прийнятому стані, чи проходить він який період часу? Що з того нічого не виходить, як міряти такий беззмістовний час, таксамо, як ніщо не виходить і тоді, як без потреби й без ціли вимірювати порожній простір, це ми знаємо давно; тай

* „das zeitlos vergangene Sein.“

** „das unvordenkliche Sein.“

саме через те, що це такий нудний процес, Гегель і називає цю безконечність поганою. На думку пана Дірінґа, час існує тільки зачерез зміни, а не зміни існують у часі й за поміччю часу. Саме через те, що час од змін ріжний, незалежний, то й можна міряти його змінами, бо, щоб міряти, все треба чогось, що ріжниться від того, що його треба міряти. І часові, що в ньому не відбувається ніяких пізначних змін, ще дуже далеко до того, щоб не бути часом; що більш, це час чистий, не діткнений ніякими сторонніми примішками, значить, справжній час, час як такий. Дійсно, коли хочемо зрозуміти тямку часу в повній її чистоті, відділену від усяких сторонніх і чужих примішок, то мусимо геть набік повідкидати, як неналежні сюди, всі ті ріжні події, що поруч себе й одна за одною відбуваються в часі, і, таким робом, уявити собі час, де не відбувається нічого. Так, отже, ми не загирили тямки часу в загальній ідеї буття, а підійшли власне до чистої тямки часу.

Та всі ці суперечности й неможливости то ще звичайна дитяча забавка в порівнянні з тою плутаниною, що в неї попадає пан Дірінґ зі своїм початковим станом світа, ідентичним самому собі. Коли світ був колись у такому стані, що в ньому не відбувалося абсолютно ніяких змін, то як же він міг із цього стану перейти до стану змін? Щось, що абсолютно не зазнає змін, тай ще до того зпоконвіку пробувало в такому стані, не може саме зі себе вийти з цього стану, перейти у стан руху і зміни. Отже перший імпульс, що пустив світ у рух, мусів був прийти зокола, зпоза світа. Але ж, як відомо, »перший імпульс« то це тільки інший вислів на бога. Бога й позасвіт, що їх пан Дірінґ, як він каже, викинув зі своєї схематики світа — тепер після »вияснення й поглиблення« сам уводить одне і друге в природничу філософію.

Далі. Пан Дірінґ каже: »Де величинь одповідає якомусь постійному елементові буття, там вона

лишиться незмінною у своїй визначеності. Це має вагу . . . для матерії й механічної сили». Перше речення, мимохідь сказавши, подає цінний зразок аксіоматично-тавтологічної грандіозквенції пана Дірінга: де величинь не змінється, там вона лишається однаковою. Значить, та кількість механічної сили, що вже раз є на світі, лишається повік однаковою. Не входячи в те, наскільки це правда, ми завважимо, що в філософії знав це й говорив про це Декарт майже триста літ тому; що у природознавстві теорія про збереження сили грасує вже від років двадцять; що пан Дірінг, обмежуючи її на механічну силу, ні трохи її не поправляє. Але де ж була механічна сила підчас беззмінного стану? На це питання пан Дірінг уперто не хоче нам дати жадної відповіді.

Та все ж ми питаємо пана Дірінга, де була тоді механічна сила, що вічно остається однакова, і що вона робила? Відповідь: »Первісний стан вселенної або, кажучи ясніше, беззмінного буття матерії, що не вміщує в собі ніякого накопичення змін у часі, — це питання може відкидати тільки такий розум, що вважає вершком мудрости самокастрацію своєї творчої сили».* — Значить: або приймаєте наосліп мій беззмінний прастан або я, творчий Євген Дірінг, оповіщую вас духовими євнухами. Цим, звичайно, можна декого залякати. Та ми, що вже бачили кілька зразків творчої сили пана Дірінга, можемо собі дозволити лишити поки-що без відповіді його елегантну лайку і ще раз запитати його: Але ж, пане Дірінг, коли ваша ласка, то як же то воно з тою механічною силою?

Пан Дірінг зараз же бентежиться. Справді, мнеться він, »абсолютна ідентичність того початкового обмеженого стану сама про себе не дає ще ніякого принципу переходу. Одначе не забуваймо, що в суті річей воно таксамо буває з кожним що-

* Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 78 і 79.

найменшим новим кільцем у тому відомому нам ланцюзі існування. Отже, хто хоче знаходити труднощі в цьому головному випадку, той хай пильно додивляється й не замикає очей на них і при менше очевидних нагодах. Та до того нам лишається ще можливість всовувати в прогресивній градації проміжні стани, і тим самим лишається той місток непереривності, щоб ним поворітьма доходити аж до самого кінця змінливості. Звичайно, беручи чисто тямково, ця непереривність не розв'язує головного питання, однак вона для нас основна форма всякої закономірності і всякого взагалі відомого переходу, так, що ми маємо право користуватися нею як посередництвом між тією першою рівновагою й її порушенням. Коли ж би собі виявити цю, так сказати (!), непорушну рівновагу, кермуючись тямками, що їх без особливих вагань (!) допускається в нашій теперішній механіці, то зовсім не можна пояснити собі, як матерія могла б дійти до стану перемінливості.* Але, крім механіки мас, існує ще, мовляв, переміна руху маси в рух як-найменших частинок; »про те, як це відбувається, в нас досі немає в розпорядку ніякого загального принципу й через те ми не повинні дивуватися, коли ці процеси лишаються трохи темні».**

Оце все, що має сказати пан Дірінг. І справді, ми мусіли б уважати за вершок мудрости не то що самокастрацію творчої сили, а й сліпу віру вугляра, коли б ми дали збути себе тими справді нужденними, ледачими викрутками та фразами. Абсолютна ідентичність сама зі себе, це признає пан Дірінг, не може зазнати зміни. Немає ніякого способу, щоб абсолютна рівновага сама зі себе змогла перейти в рух. Так що ж тоді є? Три фальшиві ледачі фрази.

Поперше: однаково, мовляв, важко виказати в відомому нам ланцюзі існування перехід од кож-

* Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 79 і 80.

** Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 81.

ного найменшого кільця до найближчого. Здається, пан Дірінг міркує собі, що його читачі то немовлятка. Виказати поодинокі переходи і зв'язки поміж найменшими кільцями в ланцюзі існування, це і становить саме зміст природознавства, а коли там де що не клеїться, то нікому, навіть самому панові Дірінгові, не прийде на думку пояснювати попередній рух так, що він, мовляв, узявся з нічого, а, навпаки, пояснюється все тільки передачею, переміною або перенесенням попереднього руху. А в пана Дірінга, признатися, річ у тому, щоб повстання руху вивести з безпорушності, значить, із нічого.

Подруге, маємо «місток непереривності». Він, звичайно, беручи ідеально, не виводить нас із труднощів, але ж ми маємо таки право користуватися ним як посередництвом між безпорушністю й рухом. На жаль, непереривність безпорушності полягає в тому, щоб не рухатись; отже, як витворити з неї рух, це лишається ще більшою тайною, ніж було. І нехай пан Дірінг як хоче розкладає на безмірно маленькі частинки свій перехід од повної безпорушності до універсального руху, та нехай приписує для нього який хоче довгий період часу, то ми все ще в цій справі й ні на одну десятидесятину частину міліметра не порушимося з місця. Бо ж без творчого акту ми не можемо дійти до чогось, хоч би те щось було не більше як математичний диференціал. Отже міст непереривності не є навіть осяжним мостом, і ним може переходити тільки пан Дірінг.

Потретьє. Доки мають силу закони сучасної механіки, а вона, на думку пана Дірінга, є одним із найважливіших рухів формувати думання, доти ніяк не можна собі пояснити, як від безпорушності дійти до руху. Але механічна теорія тепла доказує нам, що рух має може в певних умовах перетворитися в молекулярний рух (хоч і тут теж один рух виходить із другого, а ніколи з безпорушності), і це, неспівірно натякає пан Дірінг, може, могло б твори-

ти міст поміж строго статичним (у стані рівноваги) і динамічним (у стані руху). Але ці процеси лиша-Дірінг.

ються »трохи темні«. Тай у темному лишає нас пан

Так із усім поглибленням і вияснюванням ми дійшли до того, що де далі, то глибше поринали в нісенітницях, що раз ясніших, щоб, нарешті, опинитися там, де неминуче мусіли опинитись — »в темному«. Але пан Дірінг на те не дивиться. Зараз же на другій сторінці він має сміливість казати, що »йому вдалося безпосередно з відношення матерії й механічних сил надати реального змісту тям-ці перманентности, ідентичній самій собі«. І цей чоловік називає інших »шарлятанами«!

На щастя, в усій цій безпомічній блуканині й плутанині »в темному« нам лишається ще одна потіха, що від неї як не як, а серцю відрадно: »Математика мешканців інших небесних тіл не може опиратися на якихось інших аксіомах, а тільки на тих, що й наша!« *

* Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 69.

IV.

ПРИРОДНИЧА ФІЛЬСОФІЯ. КОСМОГОНІЯ, ФІЗИКА, ХЕМІЯ.

В дальшому перебігу переходимо до теорії про те, яким чином склався теперішній світ. Універсальний стан розсіяності матерії, мовляв, був уже вихідним уявленням йонських філософів; але ж, почавши від Канта, гіпотеза про прамряковину, де то поодинокі заціпкуваті небесні тіла поступнево формуються за допомогою тяготіння й випромінювання тепла, набрала особливої ваги. А сучасна механічна теорія тепла дозволяє, мовляв, далеко докладніше формулювати висновки про минулі стани всесвітньої. А проте «газоватий стан розсіяності може тоді тільки стати вихідною точкою для поважних дедукцій, коли вдасться зпершу докладніше визначити ту механічну систему, що в ній полягає той стан. А то не тільки ідея виходить фактично таки дуже мрячна, а і прамряковина в міру дальших висновків що раз гущішає й робиться непроникливішою; . . . а поки-що нам залишається неясна й безформна дифузія, що її ближче не визначити», бо «та газова всесвітня є тільки пуста собі концепція».*

Теорія Канта про те, що всі теперішні тіла повстали з ротації мряковинних мас, була найбільшим поступом, що зробила астрономія від часів Коперніка. Вперше зрунвано думку, наче б то природа не мала ніякої історії в часі. До того часу думали, що небесні тіла від самого початку пробували все в тих самих шляхах і в тих самих станах; і хоч на поодиноких небесних тілах окремі органічні ества вимірали, то все ж таки гатунки й форми їх уважалися незмінними. Правда, це було очевидне, що природа знаходиться в постійному руху, але цей рух видавався безнастанним повторюванням одних і тих самих процесів. У цьому уявленню, що цілком

* Порівняй: *Düring, Cursus der Philosophie*, стор. 85—87.

відповідає метафізичному способіві думання, перший пролом зробив Кант, і зробив це таким строго науковим способом, що більшість аргументів, ужитих ним, і досі не втратили ще своєї сили. Правда, теорія Канта, строго беручи, ще й досі тільки гіпотеза. Але ж бо й Копернікова система світа теж досі не що більше, як гіпотеза. Та після того, як спектроскопія виказала на зоряному небі існування жаристих газових мас, розбивши тим усі суперечні погляди, наукова опозиція проти теорії Канта замовкла. Тай пан Дірінґ теж не може скласти своєї конструкції світа без такого мряковинного стану. За те ж він мститьсѧ, домагаючись, щоб йому показали механічну систему в цьому мряковинному стані, а що це не можливо, то він давай обкидати мряковинний стан ріжними зневажливими епітетами. Сьогочасна наука не може, на жаль, означити цієї системи на вдоволення пана Дірінґа, таксамо, як не може відповісти й на багацько інших питань. На питання: чому в ропух немає хвостів, вона досі може тільки відповісти: через те, що вони їх утратили. І коли б тут хто хотів сердитися й казати, що ця ідея затрати хвостів, що її ближче не визначити, є неясна й безформна, та що це пуста собі концепція, то з таким прикладанням моралі до природознавства ми не рушимося ні на крок далі. Воно то можна все і всюди прикладати такі словечка, якщо кому незлюбитъся що, або як кого бере досада, але ж через те власне вони ніколи й ніде не доводять до мети. Бо хто ж боронить панові Дірінґові самому винайти механічну систему прамряковини?

На щастя, ми тепер довідуємося, що Кантовій мряковинній масі »далеко до того, щоб покритися з цілком ідентичним станом світового середовища або, інакше сказавши, з ідентичним самим собі станом матерії«. Велике щастя для Канта, що він вдоволявся тим, щоб від існуючих небесних тіл дійти назад до мряковинної кулі, і що не покладав собі в голову ідентичного самому собі стану матерії! А

мимохідь годиться завважити, що, як у сучасному природознавстві Кантова мряковинна куля і зветься прамряковиною, це, звичайно, треба брати тільки в релятивному розумінню. Прамряковиною є ця мряковинна куля, з одного боку, як початок, звідкіль взялись існуючі небесні тіла, і, з другого, як-найраніша форма матерії, до котрої нам досі можна було дійти назад. А це зовсім не виключає того, що матерія ще до прамряковини переходила безконечний ряд инчих форм, навпаки, воно залежить од цього.

Тут пан Дірінґ бачить для себе вигоду своєї теорії. Де ми мусимо враз із наукою спинятися покищо на тимчасовій прамряковині, там йому його наука наук дозволяє сягнути куди далі взад, геть аж у період «стану світового середовища, що його не зрозуміти ні як щось чисто статичне в нинішньому розумінню цього слова, ні як щось динамічне», значить, узагалі ніяк «не зрозуміти. Одність матерії й механічної сили, що ми звемо світовим середовищем, це, так сказати, льогічно-реальна формула на те, щоб означити ідентичний собі самому стан матерії, як передумову всіх стадій розвитку, що їх можна почислити».*

Очевидячки, нам іще не зараз прийдеться покінчити з ідентичним самим собі прастаном матерії. Тут він називається одністю матерії й механічної сили, а ця одність льогічно-реальною формулою й т. д. Значить, як тільки кінчиться одність матерії й механічної сили, починається рух.

Льогічно-реальна формула — це ніщо инче, а невдала спроба використати для філософії дійсності категорії Гегля »Ansich« і »Fürsich«. В »Ansich« Гегля первісна ідентичність полягає в нерозвинutih протилежностях, захованих в якійсь річі, в якомусь процесі або в якійсь тямці; в »Fürsich« виступає ріжниця й сепарація захованих елементів і почи-

* Дірінґ, *Cursus der Philosophie*, стор. 87 і 88.

пається поміж ними суперечність. Отже, ми повинні вважати собі непорушний прастан як одність матерії й механічної сили, а перехід у рух як сепарацію і протилежність поміж одним і другим. А те, що ми таким чином одержимо, то не доказ реальности того фантастичного прастану, а тільки доказ того, що той стан можна підвести під Геглеву категорію »Ansich«, а його такий же фантастичний кінець — під категорію »Fürsich«. Геглю, помагай!

Матерія, каже пан Дірінґ, є носійка всього дійсного; ото ж поза матерією не може бути ніякої механічної сили. А далі, механічна сила є стан матерії. Отже у прастані, де нічого не діялося, матерія й її стан — механічна сила — були одне. А після того, як почало щось діятися, мусів уже стан одрізнятися від матерії. І ми повинні вдоволятися такими ось містичними фразами та запевненнями, що ідентичний сам собі стан матерії не був ні щось статичне, ні динамічне, не був ні в рівновазі, ні в руху. Ми все ще не знаємо, де в тому стані була механічна сила, й як нам, без імпульсу з зокола, себто, без бога, від абсолютної непорушности перейти до руху.

Попередники пана Дірінґа, матеріялісти говорили про матерію й рух. А він зводить рух на механічну силу, будім то його основну форму, й таким чином одбирає собі змогу зрозуміти дійсний звязок між матерією й рухом, звязок, що, зрештою, був неясний і для всіх давніших матеріялістів. А отже справа досить проста. Рух є спосіб існування матерії. Ніколи й ніде не було, тай не може бути матерії без руху. Рух у світовому просторі, механічний рух дрібніших мас на поодиноких небесних тілах, молекулярне джогання в формі тепла, електричної чи магнетичної струї, хемічний розклад і сполука, органічне життя — в тій чи инчій із тих форм руху або в кількох нараз знаходиться кожний поодинокий атом матерії світа кожного даного моменту. Всякий спокій, усяка рівновага — вони тіль-

ки релятивні і мають глузд тільки щодо цієї чи тої певної форми руху. Якесь тіло може, наприклад, бути на землі в механічній рівновазі, бути з механічної точки погляду — у стані спокою; і це нітрохи не заваджає йому брати участь у руху землі й цілої соняшної системи, таксамо, як це не заваджає його найменшим фізичним частинам виконувати дряжання, спричинювані його температурою, або атомам його матерії проходити якийсь хемічний процес. Матерії без руху таксамо не можна собі уявити, як і руху без матерії. Тим то рух таксамо не можна створити чи знищити, як і саму матерію; це давніша філософія (Декарт) висловлювала так, що, мовляв, кількість руху, що є на світі, є раз-у-раз однакова. Значить, руху не можна створювати, його можна тільки переносити. Коли рух переноситься з одного тіла на друге, то, наскільки сам він переноситься, настільки він активний, і його можна вважати як причину руху; наскільки його переносять, настільки він пасивний. Той активний рух ми зовемо силою, пасивний — виявом сили. То ж ясно, що сила така сама за велика, як її вияв, бо в одній і в другому є той самий рух, що відбувається.

Отже непорушний стан матерії виявляється одним із найпустіших, найбільш неідеальних уявлень, чистою «гарячковою фантазією». Щоб дійти до нього, треба релятивну механічну рівновагу, що в ній може знаходитись якесь тіло на нашій землі, виявити собі абсолютним спокоєм і потім перенести її на цілий світ. Це як не як не така то важка річ, коли універсальний рух звести на саму механічну силу. До того ж зводити рух на саму механічну силу вигідно ще й тому, що якусь силу можна собі виявити у спокою, у зв'язаному стані, — й отже в даному моменті неідеальною. Коли, власне, перенесення якогось руху, як це трапляється дуже часто, є подекуди складним процесом, що в його входять різні проміжні члени, то дійсне перенесення можна від-

сунути до якого хочете моменту, відкидаючи останній член у ланцюгу. Це так буває, наприклад, як набити рушницю й залишити собі момент, де, як потиснути за курок, повинен упасти вистріл, себто, повинно відбутися перенесення руху, звільненого тим, що спалився порох. Отже можна собі явити, що під час непорушного, ідентичного самому собі стану, матерія була набита силою; отакий, здається, має для пана Дірінга глузд одність матерії й механічної сили, якщо вона взягалі має який глузд для нього. Але таке уявлення є недоречне, бо воно переносить на всесвіт якийсь стан як стан абсолютний, що своєю природою є релятивний, і що йому через те може одночасно бути підпорядкована все тільки якась частина матерії. Але як і це залишити на боці, то й так усе ще лишаються труднощі; поперше, як воно сталося, що світ »набито«, бо нині рушниці самі від себе не набиваються, і, подруге, чий тоді палець потягнув за курок? Можете підходити до справи з одного боку, можете підходити до неї й з другого, та під проводом пана Дірінга дійдете що-разу до — пальця божого.

Від астрономії наш філософ дійсности переходить до механіки та фізики й бідкається, що механічна теорія тепла за пів століття від часу її відкриття не багацько далі посунулася поза ту точку, куди спроквола довів її сам Роберт Маєр. Крім того, ціла справа, мовляв, ще дуже неясна; ми мусимо »раз-по-раз пригадувати, що враз із матерією у стані руху дані і статичні відношення, що їх не можна зміряти механічною роботою . . . Коли ми передом назвали природу великою робітницею й тепер строго тримаємось того вислову, то нам треба ще додати, що ідентичні самі собі стани й відношення спокою не репрезентують ніякої механічної роботи. Отже нам знову бракує містка від статичного до динамічного, а коли так зване заховане тепло досі лишалось імпульсом для теорії, то ми і в цьому випадку мусимо визнати недостачу, що її як-

найменше слід було б заперечувати, використовуючи теорію в космології.»*

Ціла ця загадкова балаканина це знов не що инче, а вплив нечистого сумління: воно дуже добре почуває, що на смерть загналося зі своїм витвором руху з абсолютної непорушности, а отже соромиться апелювати до одинокого спасителя, а саме — до творця неба й землі. Коли не можна навіть у механіці, себто, в механіці тепла, знайти містка від статичного до динамічного, від рівноваги до руху, то як же тоді можна зобов'язати пана Дірінга знайти місток од його непорушного стану до руху? Ось як елегантно він вилабудався з біди.

У звичайній механіці містком од статичного до динамічного є — імпульс зокола. Як підіймемо камінь ваги в один сотнар до десяти метрів угору і завісимо його, щоб свобідно собі висів у ідентичному самому собі стані, в відношенню спокою, то хиба мусимо апелювати до публики з пригрудчат, щоб казати, що теперішнє положення цього тіла не репрезентує ніякої механічної роботи або що віддаль цього положення каміня від його попереднього положення не дається зміряти механічною роботою. Кожний прохожий без труднощів роз'яснить панові Дірінгові, що камінь не сам на мотузку дібрався туди нагору, тай у всякому підручнику механіки він зможе вичитати, що як камінь знову пустити, то він, падаючи, виконає стільки саме механічної роботи, скільки її треба було, щоб підняти його на десять метрів угору. Вже той звичайнісінький факт, що камінь висить там угорі, показує, що камінь репрезентує механічну роботу; бо ж як він висітиме довгенько, то мотузку увірветься, як тільки, внаслідок хемічного розкладу, не буде вже настільки міцний, щоб витримати камінь. Але всі механічні процеси дадуться, кажучи словами пана Дірінга, звести на такі прості основні форми; і ще не наро-

* Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 88—90.

дився такий інженер, щоб не міг найти містка між статичним і динамічним, якщо він розпоряджає належним імпульсом.

Як не як, а це твердий горіх і гірка пілюля для нашого метафізика — міряти рух його супротивністю, спокоєм. Адже це явна суперечність, а кожна суперечність, як каже пан Дірінг, є недоречність. А проте це факт, що камінь, який висить, репрезентує своєю вагою і своєю віддаллю від землі визначену кількість механічного руху, що її можна і зміряти докладно, і зміряти на всякий спосіб —, наприклад, простим спадом, спуском по нахилений площі, обертанням коловороту, — кількість, що її можна і вжити як кому хочеться; так само річ мається і з набитою рушницею. Що рух можна висловлювати його супротивністю, — спокоєм, це з діалектичної точки погляду не виявляє зовсім ніяких труднощів. Для такого погляду, як ми вже бачили, ціла супротивність є тільки релятивна; абсолютного спокою, безумовної рівноваги немає. Зокремішний рух змагає до рівноваги, загальний рух порушує знов рівновагу. Так от спокій і рівновага там, де вони бувають, є результат обмеженого руху, і самозрозуміло, що цей рух дається зміряти своїм результатом, своїм результатом він дається висловити і зі свого результату в тій чи инчій формі відтворити. Але пан Дірінг не може вдовольнитися таким простим з'ясуванням справи. Як справжній метафізик, він прориває спершу між рухом і рівновагою глибочезну прірву, що її в дійсности немає, а потім дивується, що не може найти моста почерез цю, ним самим сфабриковану прірву. Осідлавши свого метафізичного Росінанта, він міг би з таким самим успіхом пігнатись і за кантівською »річчю в собі«.* Бо тільки це, а не що инче, кінець-кінцем, криється за тим незбагнутим містком.

* „Ding an sich“.

Але ж як воно з тою механічною теорією тепла і зі звязаним або схованим теплом, що для цієї теорії »лишилося імпульсом?«

Коли один фунт леду, з температурою точки замерзання й під нормальним тиском повітря, нагрівши, перетворюємо в один фунт води з такою самою температурою, то пропадає така кількість тепла, що її стало б, щоб той самий фунт води нагріти від 0° до $79\frac{4}{10}^{\circ}$ ступенневого термометра, або щоб $79\frac{4}{10}$ фунтів води нагріти на один ступінь. Коли цей фунт води нагріваємо до точки кипіння, значить, до 100° , а потім перетворюємо в пару, то, заки остання крапля води перейде в пару, пропадає майже сім раз більше тепла, ніж того, що його стало б, щоб на один ступінь підвищити температуру $537\frac{2}{10}$ фунтів води. Це пропале тепло зветься звязаним. А коли, прохолодивши, пару знов перетворюємо в воду, а воду в лід, то та сама кількість тепла, що була передтим звязана, визволюється знов, т. зн., що її можна відчувати й вимірювати як тепло. Це визволення тепла під час того, коли гусне пара, та під час того, коли замерзає вода, й є причиною того, що пара, охолоджена до 100° , тільки спроквола перетворюється в воду, й маса води з температурою точки замерзання тільки дуже поволі перетворюється в лід. Оце ті факти. А тепер виринає питання, що діється з теплом у той час, коли воно звязане?

Тепло, згідно з механічною теорією тепла, полягає в дрожанню фізикально найменчих діяльних частиночок тіл (молекулів), — дрожанню, в залежності від температури й агрегатного стану, більшому чи меншому, що, як що до чого, може перекинутися в инчу форму руху; отже механічна теорія тепла пояснює цю справу так, що пропале тепло виконало роботу, перетворилося в роботу. Під час того, як тане лід, поодинокі молекули, що тісно ціпко звязані між собою, розходяться і свобідно укладаються один побіч другого; під час того, як

парує вода, на точці кипіння наступає такий стан, коли поодинокі молекули не виконують один на одного ніякого помітного впливу, а то й під впливом тепла розбігаються у різні напрямки. І з цього ясно, що поодинокі молекули якогось тіла в газоватому стані наділені куди більшою енергією, аніж у текучому, а в текучому знов більшою, ніж у ціпкому стані. Отже, звязане тепло не пропало, воно попросту перетворилося, прибравши форму молекулярної напруги. З хвилиною, як зникають умови, коли поодинокі молекули можуть зберегти цю абсолютну чи релятивну свободу один супроти одного, отже з тою хвилиною, коли температура спаде понизче мінімуму 100^0 чи 0^0 , та сила напруги пропадає, молекули знов тиснутьсЯ один до одного з тою самою силою, з якою передом відривалися одні від одних; тай та сила зникає, але тільки на те, щоб виринути знов у формі тепла, і то достеменноінько в тій самій кількості тепла, що передтим була у звязаному стані. Це пояснення, як і ціла механічна теорія тепла, є, звичайно, гіпотеза, бо ж досі ніхто ще взагалі не бачив молекула, а вже молекула, як він дрожить, і поготів. Тим то, власне, це пояснення, як і ціла ще дуже молода теорія, має напевно багацько недостач, але ним можна хоч пояснити сам процес, не входячи ніде в суперечність із наукою про те, що руху не можна ні знищити, ні створити. Але ж це пояснення може дати докладну відповідь навіть на те, куди дівається тепло під час того, як воно перетворюється. Виходить, що скрите або звязане тепло зовсім не є притичиною* для механічної теорії тепла. Навпаки, ця теорія перша спромоглася дати раціональне пояснення процесу, а притичина могла повстати хіба! з того, що фізики й досі називають тепло, перетворене в инчу форму

* В оригіналі „Anstoß“. Цього вслову вживає Енгельс то в значінню „імпульс“ (як угорі), то знов у значінню „притичина“ (як на цьому місці). [З. Р.]

молекулярної енергії, — застарілим, невідповідним уже словом «зв'язане».

Отже як не як, ідентичні самим собі стани й відношення спокою ціпкуватого, текучого й газового агрегатного стану репрезентують механічну роботу, наскільки механічна робота є мірою тепла. І ціпка кора землі, й вода океану репрезентують у своїм теперішнім агрегатним стані якусь означену кількість визволеного тепла, що їй, ясна річ, відповідає така ж сама означена кількість механічної сили. Коли газова куля, що з неї повсталала земля, перейшла зпершу у краплисто-текучий, а пізніше, здебільшого, в ціпкуватий агрегатний стан, якась певна кількість молекулярної енергії випромінювалась у формі тепла у світовий простір. Отже труднощів, що про них таємниче говорить пан Дірінг, немає; немає їх навіть тоді, як прикладати цю теорію в космології, а як де, може, подибуємо недостачі й браки, то тут винні наші неудосягнені засоби пізнання — за те ж ніде не подибаємо перепон, щоб їх не можна було теоретично перебороти. Містком од статичного до динамічного й тутечки є імпульс зназверха — прохолодження або нагрівання, спричинене инчими тілами, котрі впливають на предмет, що знаходиться в рівновазі. І що далі углиблюємось у цю природничу філософію пана Дірінга, то більш безсильними виявляються всякі спроби вияснити рух із непорушности, або винайти міст, що ним щось чисто статичне й непорушне саме зі себе могло б перейти в динамічне, себто, перетворитися в рух.

Так от, нарешті, ми на якийсь час покінчили з ідентичним самим собі прастаном. Пан Дірінг переходить до хемії і з того приводу розкриває перед нами ось які три закони перманентности природи, відкриті філософією дійсности:

1. кількість загальної матерії, 2. кількість простих (хемічних) елементів і 3. кількість механічної сили — всі ці кількості незмінливі.

Значить: факт, що матерію й її прості складовини, якщо вона їх має, не можна ні створити, ні знищити, факт, що не можна ні створити, ні знищити руху — оці старі, цілому світові відомі факти, дуже неявно висловлені — це одинокий дійсно позитивний результат, що спромігся дати нам пан Дірінг, як результат його природничої філософії неорганічного світа. Все це річі нам давним-давно знані. Але чого ми не знали, так це те, що вони є »законами перманентности« й як такі є »схематичними прикметами системи річей«. І ось ми бачимо те, що бачили й вище з Кантом: пан Дірінг візьме вам якусь загально відому побрехеньку, наліпить на неї дірінгівську етикетку тай називає це: »цілком нові результати й наскрізь оригінальні теорії . . . системотворчі думки . . . глибока наука«.

Але ж із цього приводу нам зовсім іще немає чого попадати в одчай. Хоч які були б недостачі в як-найглибшій науці і в як-найліпшому суспільному ладі, то одне пан Дірінг може з певністю сказати, що »золото, котре є у вселенній, мусіло повсякчас бути в тій самій кількості й не могло, таксамо, як і загальна матерія, ні побільшитися, ні зменшитися«.* Але що ми могли б собі купити за це »золото, котре є«, цього, на жаль, пан Дірінг не каже.

* Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 96.

ПРИРОДНИЧА ФІЛЬСОФІЯ. ОРГАНІЧНИЙ СВІТ.

»Від механіки тиску й удару до сполуки відчущань і думок іде одна однаста драбина проміжних щаблів«.* Цим запевненням пан Дірінг увільняє себе від обов'язку сказати щось більше про те, як повстало життя, хоч від думця, що простежив розвиток світа геть-геть узад аж до ідентичного самому собі стану й що на инчих світових тілах почуває себе як дома, можна було сподіватися, що він докладно обзнайомлений із цією справою. Автім це запевнення тільки напів правдиве, хіба що доведеться доповнити його згаданою вже гегелівською вузловою лінією відношень мір. Хоч яка буде поступневість, то перехід од одної форми руху до другої все буде скоком, рішучим зворотом. Та-

* Говорячи про законц розвитку органічного світа, Дірінг каже, що цей розвиток „іде в напрямку“ до оживлення світа, бо „вселенна збудована так, щоб продукувати як-найбільше відчущань (Empfindung)“. „Істоти, що відчущають, треба вважати за ціль (Zweck) усякого космічного влаштування (Einrichtung)“. „Цілий ряд причинностей (Causalitäten) доводить якось так до того, що появляються творіння, що відчущають.“ „Із досвіду відома нам тільки одна така причинність, і то лише як голый факт, а саме нам відомо, як уладжене життя на нашій планеті.“ Далі відомо нам, що в певний період планетарного розвитку не було цього життя, тям то відчущання й оживлення вандячують свій початок геологічним процесам. Повстання життя є, таким робом, актом причинности з виявом її сили. Де в механіці вселенної є умови для органічної організації й відчущання (Empfindungsspiel), там з konieczности появляються форми існування. Отже перехід од неживленої природи до оживленої Дірінг порівнює з драбиною, де від механіки тиску й удару переходиться наче по щаблях до відчущання й думок. Відчущання й думки це далекі члени (щаблі) причинової визначености. Порівняй: *Cursus der Philosophie*, стор. 104. [*Завага Редакції.*]

кий є, наприклад, перехід од механіки небесних тіл до механіки менчих мас на кождім окремім небеснім тілі; або ж перехід од механіки мас до механіки молекулів — що обіймає рухи, розсліджувані властиво в так званій фізиці, як: тепло, світло, електричність, магнетизм; тай перехід од фізики молекулів до фізики атомів — хемії — відбувається рішучим скоком; і тим більше воно так буває при переході від звичайної хемічної акції до хемізму білка, що його зємо життям. А потім у межах життєвої сфери скоки робляться що-раз рідші та що-раз менче помітні.

І знов не кому, а Геглеві доводиться спростовувати папа Дірінга.

Льогічний перехід до органічного світа подає панові Дірінгові тямка цілевости. А це знову запозичине в Гегля, що в Льогіці (в науці про тямку) переходить за поміччю телеології або науки про ціль од хемізму до життя. Куди не глянеш, скрізь натикаєшся в папа Дірінга на гегелівську «неперевареність», що її він без вагання видає за свою власну глибоку науку. Нас завело б це за далеко, якщо б ми захотіли тут розсліджувати, наскільки це буде рація й наскільки годиться прикладати уявлення про ціль і засіб до органічного світа. Як не як, а й метода прикладання гегелівської «внутрішньої ціли», себто, ціли, не заімпортованої у природу якимось третім умисним чинником, от хоч би мудрістю провидіння, а такої, що лежить у конечности самої річи, — така метода раз-у-раз доводить людей без повної філософічної освіти до безтямних спроб підсовувати природі свідомі і зумисні вчинки. Той самий пан Дірінг, що його найменший «спіритистичний» порух инчих людей кидає в безмірне моральне обурення, запевнює нас, «не сумніваючись, що інстинкти сотворені, головним чинном, задля задоволення, сполученого з їхньою грою». Він розповідає нам, що бідна природа мусить «безнастанно привертати та удержувати лад у річевому

світі», а до того вона ще має полагоджувати не одну й не дві справи, »що вимагають од природи більше субтельности, ніж звичайно допускають«. Але природа не тільки знає, чому вона робить те чи інше, їй не тільки доводиться виконувати обов'язки наймички, в неї є не тільки субтельність, — а це вже не-аби-яке вдосконалення в субективному свідомому думанню, — в неї є й воля; бо ж що інстинкти в додатку задовольняють іще реальні вимоги природи, як: прохарчування, розплодини й т. д., то це додаткове завдання »треба нам уважати не безпосередно, а тільки посередно бажаним«.* Так от ми дійшли до природи, що свідомо думає й діє, отже стоїмо вже на »містку«, правда, не на »містку« від статичного до динамічного, але ж од пантеїзму до деїзму. Або, може, панові Дірінгові забаглося теж побавитися трошки у »природничо-філософічну напів-поезію«?

Ні, це річ неможлива. Бо все, що наш філософ дійсности нам каже про органічну природу, зводиться на те, щоб поборювати цю ж таки природничо-філософічну напів-поезію, цю »шарлятанерію з її легководушною поверховністю й, так сказати, науковими містифікаціями, — щоб поборювати »фантазії« дарвінізму.**

Передусім спадає на Дарвіна закид, що він, мовляв, теорію Мальтуса про залюднення переносить із економії у природознавство, що застряг у поглядах скотаря, що з боротьби за існування робить ненаукову напів-поезію, і що цілий дарвінізм, з виїмкою частини, запозиченої в Лямарка, це зразок брутальности, зверненої проти гуманности.

Дарвін зі своїх наукових мандрівок привіз до дому погляд, що роди рослин і звірят не постійні,

* Щоб зрозуміти висновок Енгельса зі слів Дірінга, то треба мати на увазі, що вислів »бажаним" (в оригіналі „gewollt") відноситься до повищого »воля" (в оригіналі „Wille"). [З. Р.]

** Дивн: Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 109.

а змінливі. А щоб дома далі стежити за цією думкою, він не находив кращого поля для своїх дослідів, як хіба штучно розплджувати звірята й рослини. І власне з цього боку Англія — клясична країна; те, що дали в цій справі інші країни, наприклад, Німеччина, не може і приблизно мірятися з тим, чого досягнуто на полі штучних розплодин у Англії. До того більшість осягнутих успіхів відноситься до останніх століть, так що установити факти не дуже то й важко. І ось Дарвін відкрив, що такий штучний розплід рослин і звірят однакового роду викликував було більші різниці, ніж ті, що трапляються між родами, визнаними загально за різні. Отже, з одного боку, була до деякої міри доказана змінливість родів, з другого боку, — можливість існування спільних прапращурів ув організмів із різними родовими ознаками. Дарвін занявся розслідом, чи часом у самої природи не найде причин, що — без свідомого заміру розплідника — все ж могли б на довший час викликати в живих організмах зміни, схожі на ті, що їх викликає штучний розплід. Такі причини він найшов у диспропорції між незвичайно великим числом створених природою зародків і незначною кількістю дійсних організмів, що доходять до зрілості. Але ж через те, що кожний зародень рветься до того, щоб розвинути, то неминуче повстає боротьба за існування, що проявляється не лишень у формі безпосередньої, фізичної борні чи спожирання, а і в формі боротьби за місце і світло, як це вже видно навіть у рослин. І, очевидно, в цій боротьбі мають найбільшу надію осягнути зрілість і далі розплджуватись такі індивідууми, в котрих є якась, хоч і як незначна, але в боротьбі за існування корисна, індивідуальна питоменність. Тим то ті індивідуальні питоменности мають тенденцію переходити у спадщинність, а коли вони трапляються в кількох індивідуумів того самого роду, то можуть зростати у прийнятому раз напрямку через разпоровову спадщинність; зате індивідууми,

що цієї питоменности не мають, скоріше подаються в боротьбі за існування й помалу-мало зникають. Так от рід змінюється через природні розводни таким чином, що найбільш життєздатні лишаються в живих.

Отже проти цієї теорії Дарвіна пан Дірінг каже, що початку ідеї боротьби за існування слід би шукати, як признався сам Дарвін, у генералізації поглядів національного економа й теоретика залюднення — Мальтуса, та що через те ця теорія має безліч хиб, властивих клерикальним поглядам Мальтуса на гущину населення. — Але ж Дарвінові й не снилося казати, що початку ідеї боротьби за існування треба шукати в Мальтуса. Він каже лишень, що його теорія боротьби за існування є теорія Мальтуса, прикладена до цілого світа звірят і рослин. Хоч який буде прогріх, що його допустився Дарвін, приймаючи так необачно у своїй наївности теорію Мальтуса, — то всякому зараз же стає ясно, що не треба аж окулярів Мальтуса, щоб побачити у природі боротьбу за існування — суперечність поміж безліччю зародків, що марнотратно витворює природа, та невеличкою кількістю тих ізпоміж них, що взагалі можуть дійти до зрілості: суперечність, що фактично вирішується, здебільшого, боротьбою — часом дуже жорстокою боротьбою за існування. І як закон про заробітну плату не втратив своєї ваги після того, як аргументи Мальтуса, що на них збудував цей закон Рікардо, давним давно забуто —, так і боротьба за існування у природі може собі таксамо відбуватися й без усякої мальтусіянської інтерпретації. Автім, організми природи теж мають свої закони залюднення, закони, зовсім іще не розсліджені; установлення цих законів матиме для теорії розвитку родів безумовну вагу. А хто і в цім напрямку дав рішучий почин? Не хто инчий, як Дарвін.

Розуміється, пан Дірінг і не важиться зачіпати позитивного боку справи. Замість того раз-по-раз

висуває він наперед боротьбу за існування. Не може, мовляв, бути й мови про боротьбу за існування поміж бездушними рослинами і простодушними травоюдами: »В буквальному розумінні слова боротьбу за існування стрічаємо у світі звірят* настільки, наскільки прохарчовування відбувається шляхом хижацтва й пожирання«. І, звівши тямку »боротьба за існування« до цих вузьких меж, він може вже дати повну волю своїй обуренню з приводу брутальності цієї тямки, що її сам же таки звужив до меж брутальності. Але це моральне обурення звертається тільки на самого пана Дірінга, бо ж сам він змалював боротьбу за існування в такій звуженості й через те сам він за це відповідає. Отже не Дарвін шукає в царстві звірят законів і розуміння цілої акції природи**, — а фантастичне опудало, створене самим паном Дірінгом — Дарвін втягає власне в боротьбу цілу органічну природу. Автім назву »боротьба за існування« ми вже можемо віддати на поталу високоморальному гнівові пана Дірінга. Але що ця річ існує між рослинами, це може доказати йому кожніська лука, кожніська нива, кожен ліс. І річ не в назві, чи це, мовляв, назвати »боротьбою за існування«, чи »браком умов для існування та механічними впливами«, а в тому, як цей факт впливає на збереження, чи зміну родів. Тут то пан Дірінг уперто мовчить завзятою ідентичною самою собі мовчанкою. Отже на цьому поки-що справа з розводинами в природі кінчиться.

Але дарвінізм »випродуковує свої переміни й диференції з нічого«. Правда, розглядаючи природні розводина, Дарвін дійсно полишає на боці причини, що викликали зміни в поодиноких індивідуумів, та головню трактує про способи, як такі інди-

* В Дірінга (*Cursus der Philosophie*, стор. 118) в цьому місці слово „Bestialität“ (яке ми перекладаємо словами „світ звірят“), а не „Brutalität“ (брутальність), як у цитаті Енгельса. [*Завага Редакції.*]

** Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 117.

відуальні збочення з часом робляться ознаками раси, породи, чи роду. Для Дарвіна передусім важно було не так те, щоб винайти ці причини (що й досі або зовсім невідомі, або що їх можна подати тільки в як-найзагальніших рисах), а те, щоб знайти якусь раціональну форму, де їх впливи устатковуються, набірають постійного значіння. А що Дарвін приписував своєму відкриттю занадто велику сферу впливу, що зробив його виключним рушієм змін родів і що поза формою генералізації разпорових індивідуальних змін не додивлявся до їх причин, — то це хибна, що її Дарвін має з більшістю людей — творців справжнього поступу. Ще більше. Коли Дарвін випродуковує свої індивідуальні переміни з нічого, користуючися в таким разі виключно «мудрістю розплідника», то з того виходить, що й розплідник мусить випродуковувати не тільки свої явлені, але й дійсні переміни форм звірят і рослин таксамо з нічого. А хто ж перший подав імпульс, щоб розсліджувати, з чого саме повстають ці переміни й диференції? Знову ж не хто инчий, як Дарвін.

Недавно — головню завдяки Геклеві — ідею про природні розводини поширено та зміни родів почато розглядати як результат взаїмного впливу принатурування і спадщинности, де принатурування вважається тим чинником процесу, що доконує зміни, а спадщинність —, що їх зберігає. І це панові Дірінгові теж не до вподоби. «Властиве принатурування до умов життя», як їх дає або не дає природа, «вимагає за передумову нахилів і чинностей, що визначаються на основі уявлень. А то принатурування буде тільки ілюзією, і причиновість, що в таким разі виконує свій вплив, не підіймається понад нижчі ступні фізикального, хемічного і ростинно-фізіологічного впливу».* І знов назва доводить пана Дірінга до гніву. Та хоч як він буде

* Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 115.

називати цей процес: справа тут у тому, чи такі процеси викликають зміни в родах організмів, чи ні? І пан Дірінг знов не дає жадної відповіді.

»Коли якась рослина у своєму рості йде шляхом, де їй дістається найбільше світла, то те draжнення, що виконує тут вплив, є не що инше, а комбінація фізикальних сил і хемічних агенсів, і коли хочемо говорити тут про принатурування поважно, а не метафорично, то тим мусимо внести в тямки спіритистичне баламуцтво.* Оце такий строгий супроти инчих людей той самий чоловік, котрий дуже докладно знає, чия то воля, коли природа робить те чи инче, котрий говорить про субтельність природи, що більш, про її волю! Дійсно, спіритистичне баламуцтво, — та тільки в кого — в Гекля, чи в пана Дірінга?

І не тільки спіритистичне, а й логічне баламуцтво. Ми бачили, що пан Дірінг із усієї сили наполягає на тому, щоб надати ваги тямці цілевости у природі: »Відношення між засобом і ціллю не є передумовою свідомого наміру».** Але що ж таке тоді принатурення без свідомого наміру, без посередництва уявлінь, проти якого він так обурюється, що ж воно, як не та ж сама несвідома діяльність цілевости?

Значить, коли зелена жаба й листоїдні комахи мають зелену, пустельні звірята пісковожовту, звірята полярних країн переважно сніжнобілу барву, то вони, певно, прибрали собі її не навмисно й не на підставі якихось уявлінь; навпаки, їх барву можна собі пояснити тільки фізикальними силами й хемічними агенсами. А все ж таки це безперечна річ, що згадані звірята тими барвами доцільно прикатурені до осередовища, де живуть, і то в такому розумінню, що через те далеко менше кидають-

* Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 115.

** Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 102.

ся в вічі своїм ворогам. Таксамо ті органи, котрими деякі рослини хапають і споживають комах, що сідають на ці рослини, принатурені до такої діяльності, і то доцільно принатурені. Коли ж пан Дірінґ наполягає на тому, що спричинити принатурування мусять уявління, то він каже, тільки инчими словами, те, що цілева діяльність мусить таксамо виявлятися за допомогою уявлінь, що вона мусить бути свідомою, з наміром. Так ось ми знов, як це звичайно буває в філософії дійсности, дійшли до творця цілевої діяльності, до бога. »Звичайно (каже пан Дірінґ) таке роз'яснення називалося деїзмом, й йому не надавали багато ваги; але тепер, здається, і щодо цього наступив реґрес».*

Від принатурування ми переходимо до спадщинности. Тай тут дарвінізм, на думку пана Дірінґа, не на тій дорозі, що треба. Цілий органічний світ, ніби то каже Дарвін, походить, мовляв, од одного праєства, є, так сказати, кодло одного одніського ества. Самостійного паралельного ряду однородних витворів природи, що не були б зв'язані поміж собою походженням, ніби то зовсім не існує для Дарвіна; через те він зараз же пасує зі своїми ретроґрадними поглядами, коли тільки йому ввірветься нитка плодження, чи инчого роду способів розмножування.

Твердження, що ніби то Дарвін усі сучасні організми виводить од одного праєства, є, висловлюючись чемно, »власна вигадка й імаґінація» пана Дірінґа. Дарвін на передостанній сторінці в »Origin of Species», 6. видання, виразно каже, що він уважає »всі ества не окремими створіннями, а нащадками в простій лінії декількох небагатьох ествів». А Гекель іде ще значно далі й допускає »один зовсім самостійний ряд для царства рослин, другий для царства звірят», і між одним і другим »якусь скількість самостійних рядів протистів, із котрих кож-

* Дірінґ, *Cursus der Philosophie*, стор. 111.

ний, цілком незалежно від перших двох, розвинувся з власної архігонної форми монер» (Schöpfungsgeschichte, стор. 397). Праєство ж пан Дірінг вигадував тільки на те, щоб його можна було краще дезкредитувати, проводячи паралелю з пражидом Адамом; але тут його — саме пана Дірінга — постигло нещастя: йому не відомо, що той пражид, через асирійські знахідки Сміта, виявився прасемітом; що ціла біблійна історія сотворення світа й історія потопу показується уривком зі старопоганського циклу релігійних переказів, поширених і поміж Жидами та Вавилонцями, і Халдеями та Асирійцями.

Як не як, а це тяжкий закид Дарвінові, та проте не такий він, щоб його не можна було відперти, закид, що, мовляв, він зараз же пасус, коли йому ввірветься нитка походження. На жаль, на той закид заслуговує ціле наше природознавство. Де йому вривається нитка походження, там воно «пасує». Йому й досі ще не вдалося створити органічного ества без походження; що більш, йому не поталанило створити звичайнісінької протоплязми, чи якого инчого білкового тіла з хемічних елементів. Природознавство не може, таким чином, досі нічого з певністю сказати про початок життя, хіба лише те, що цей початок мусів був бути хемічним процесом. Але, може, філософія дійсности має змогу пособити нам тутечки, бо ж вона розпоряджається самостійними паралельними рядами продуктів природи, що не зв'язані поміж собою походженням. Як же могли повстати ті продукти? Шляхом архігонії? Але ж досі й найвідважніші прихильники архігонії не намагалися виплоджувати таким шляхом нічого, крім бактерій, зароднів грибків і инчих дуже примітивних організмів — але ж ні комах, ні риб, ні птахів, чи ссавців. І ось коли ці однородні продукти природи — розуміється, органічні, бо про них тут тільки й мова — не зв'язані поміж собою походженням, то »там, де вривається нитка походження«, вони, або кожний із їхніх предків, мусіли бути

видані на світ окремим актом творення. Отже ми вже знову опинились коло творця й того, що зветься деїзмом.

Далі пан Дірінг називає великою поверховністю в Дарвіна те, що він «звичайний акт полової композиції прикмет робить фундаментальним принципом повстання цих прикмет». І це знов таки видумка й імагінація нашого глибокого філософа. Навпаки, Дарвін виразно заявляє (стор. 63), що вислів «природні розводина» містить у собі тільки збереження змін, а не їх витворювання. Але ж коли пан Дірінг знов підсовує Дарвінові річі, що їх Дарвін ніколи не говорив, то це на те, щоб нам легше було зрозуміти ось яку глибоку мудрість пана Дірінга: «Як би в внутрішньому схематизмі плодження шукали були якийнебудь принцип самостійної зміни, то така ідея була б зовсім раціональна; бо ж це думка природна, щоб принцип загальної генези звести в одно з принципом полового розмножування, й так звану архігонію розглядати з вищої точки погляду, не як абсолютну протилежність репродукції, а власне як продукцію».* І той чоловік, що міг наплести таких небилиць, не соромиться закидати Геглеві його «жаргону»!

Та доволі вже цих нудних та химерних жалів і нарікань, що в них пан Дірінг виливає свою злість із приводу кольосального поступу, котрий природознавство завдячує імпульсові, даному теорією Дарвіна. Ні Дарвінові, ні його прихильникам поміж дослідниками природи ніколи й не снилось, якимнебудь чином зменчувати великі заслуги Лямарка; адже ж то вони саме й прославили його ім'я. Тільки ж нам не можна спускати з ока того, що за часів Лямарка наука далеко ще не розпоряджала достатнім матеріалом, щоб на питання про повстання родів могли відповісти инакше, як забігаючи наперед, так сказати, по-пророчому. Але від часів Лямарка,

* Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 116.

крім призираного величезного матеріалу з поля описової й анатомічної ботаніки й зоології, повстали ще дві зовсім нові науки, що мають рішачу вагу в тій справі, а саме: розслід розвитку ростинних і звіринних зародків (ембріологія) і розслід органічних останків, збережених у різних верствах поверхні землі (палеонтологія). Власне, видна якась особлива схожість поміж поступневим розвитком органічних зародків у зрілі організми й почерговістю, з якою в історії землі виступають одні по других рослини і звір'ята. І саме ця схожість поклала під теорію розвитку міцну підвалину. Але сама теорія розвитку ще занадто молода, й через те нема сумніву, що дальші розсліди дуже значно змодифікують нинішні, між инчим, і строго дарвіністичні погляди на процес розвитку родів.

Що ж позитивного має сказати нам філософія дійсности про розвиток органічного життя?

»Змінливість родів є гіпотеза, яку можна прийняти«, але, побіч того, має вагу й »самостійний паралельний ряд однородних продуктів природи, зв'язаних поміж собою походженням«. На основі цього треба б було думати, що неоднородні продукти природи, себто, змінливі роди, походять один од одного, а однородні ні. Тай це не дуже то годиться; бо ж і в змінливих родів »зв'язок через походження повинен би бути тільки що другорядним актом природи«. Значить, таки походження, хоч і »другорядне«. Будьмо раді, що пан Дірінг, наговоривши так багацько поганого й неясного на походження, знов таки, нарешті, впускає його задніми дверима. Таксамо воно річ мається із природними розводинами, бо ж після всього того морального обурення на боротьбу за існування, що за її поміччю власне відбуваються природні розводини, каже він нараз: »Таким чином, глибшої причини властивостей органічних форм треба шукати в умовах життя й космічних відношеннях, тоді як підношені Дарвіном природні розводини можуть входити в рахубу тільки

в другу чергу».* Отже — такі природні розводина, хоч і другорядні; отже з природними розводинами й боротьба за існування й разом із тим і попівськомальтусіянська гущину залюднення! Оце й усе, за рештою посилає нас пан Дірінг до Лямарка.

Наприкінці остерігає він нас, щоб не зловжити слів: метаморфоза й розвиток. Метаморфоза, мовляв, тямка неясна, а тямку розвитку можна настільки прийняти, наскільки дійсно можна доказати закони розвитку. Замість обох цих слів ми повинні казати «композиція», а тоді все вже буде добре. Це знову та стара історія: річи остаються такими, якими були, а пан Дірінг задоволений, як тільки змінити назву. Коли говоримо про розвиток куряти в яйці, то заводимо баламуцтво, бо закони розвитку можемо доказати тільки недокладно. Але як говоритимемо про його композицію, то все вже стане ясне. Отож ми не будемо вже казати: ця дитина чудово розвивається, а тільки: вона досконально компонується, а пана Дірінга можемо поздоровити, що він гідно може стати поруч творця «Перстеня Нібелюнгів» не тільки щодо благородного самооцінування, але і в його характері композитора будучини.

* Дивл: Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 115.

ПРИРОДНИЧА ФІЛЬСОФІЯ. ОРГАНІЧНИЙ СВІТ. (Кінець.)

»Зважте, . . . що з позитивного знання належить до нашого природничо-філософічного розділу, щоб створити для нього всі його наукові передумови. Передовсім у його основу ввійшли всі значніші здобутки математики, потім найважніші ствердження зі стислої науки механіки, фізики, хемії та взагалі природничо-наукові висліди фізіології, зоології й інших ділянок наукового досліду.«*

Ось із такою самопевністю й рішучістю говорить пан Дірінг про математичну і природознавчу ерудицію пана Дірінга. Та зі самого худенького розділу, а ще менче з його мізерніших результатів не зміркуєш, що за глибінь позитивного знання криється в ньому. Як не як, а щоб спромогтися на дірінгівські оракули про фізику й хемію, то на те з фізики не треба знати нічого більше, а тільки рівняння, що висловлює механічний еквівалент тепла, а з хемії — тільки те, що всі тіла поділяються на елементи й на сполуки елементів. До того, коли хто може, як ось пан Дірінг на стор. 131,** говорити про »тяготіння атомів«, то тим він доказує тільки, що для нього цілком »темна« різниця між атомом і молекулою. Як відомо, атоми існують не задля тяготіння або якої инчої механічної чи фізичної форми руху, а тільки для хемічної акції. А ще як прочитаєш главу про органічний світ, як прочитаєш ту пусту, суперечну собі, в рішаючих місцях загадкову, безглузду балаканину, та як побачиш як остаточний результат абсолютну нікчемність, то не можеш зразу ж не погадати, що пан Дірінг балакає тут про речі, про які на диво мало знає. Ця гадка робиться в тебе переконанням, як доходиш до його

* Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 517.

** Курсу філософії.

пропозиції — вживати в науці про органічне єство (біологія) надалі вислову «композиція», замість «розвиток», хто може вириватися з такими пропозиціями, той доказує тільки, що він у тому, як творяться органічні тіла, нічогосінько не тямить.

Всі органічні тіла, з винятком найнижчих, складаються з клітинок, себто, з малесеньких білкових грудочок із клітинною зерниною в середині, грудочок, що їх можна бачити тільки тоді, як їх сильно побільшити. Звичайно кліточка витворює зокола й плівку, а тоді сама містота лишається більш чи менш рідка. Найнижчі клітинні тіла мають тільки одну клітинку; величезна більшість органічних єствів багатоклітинна, значить, є збитим комплексом багатьох клітинок, що в нижчих організмів є ще однородні, в вищих приймають що-раз ріжніщі форми, ріжніщі угруповання, тай діяльність їх що-раз ріжноманітніша. У людському тілі, наприклад, кістки, м'язи, нерви, жилки, зв'язи, хрящі, шкіра, словом — усі тканини або складаються з клітинок або хоч повстали з них. Але в усіх органічних клітинних утворів, почавши від амеби, що є простою, переважно безплівковою білковою грудочкою з клітинною зерниною всередині, аж до людини та, почавши від найменшої одноклітинної десмідіацеї, до найвище розвитої рослини, в усіх спосіб розмножування клітинок один і той самий: це ділення. Зернина клітинки зпочатку перев'язується по середині; цей перев'яз, що відділяє обидві паголівки зернини, робиться що-раз тонший, поки, нарешті, обидві паголівки не відділяться одна від одної й не утворюють дві клітинні зернини. Такий самий процес відбувається й зі самою клітинкою: кожна з двох зернин робиться осередком збору клітинної матерії, збору, сполученого з другим збором перев'язом, що де далі вужчає, доки, нарешті, обидві не відділяться одна від одної й не заживуть як самостійні клітинки. Тим, що клітинки так раз-по-раз діляться, з зародкової бульбашки звірячого яйця

після запліднення розвивається мало-по-малу ціле готове звіря; і таким самим способом у дорослого звіряти поповняються зужиті тканини. Називати такий процес »композицією«, а назву його »розвиток« уважати »чистою імагінацією«, на це вже може хіба зважитися тільки той, хто — хоч як це трудно допустити в теперішній час — нічого нічого не тямить у цьому процесі; бо ж тут одбувається, і то в буквальному розумінню слова, тільки розвиток, а ніхто нічого не komponує!

Нам ще доведеться далі дещо сказати про те, що пан Дірінг узагалі розуміє під життям. Зокрема ж із цього приводу він каже про життя ось що: »І неорганічний світ є системою порухів, що відбуваються самі від себе; але про властиве життя ми можемо говорити в вужчому і стислішому розумінню слова тільки там, де починається властива диференціяція, й то на основі зародневої схеми, що дається переносити на менчому утворі, й де циркуляція субстанції відбувається окремими каналами з одної внутрішньої точки.«*

Це речення є в вужчому і стислішому розумінню слова системою порухів — байдуже, що воно таке — порухів безглуздя, що відбуваються самі від себе, коли вже залишити на боці безпорадне граматичне баламуцтво. Якщо життя починається тільки там, де зачинається властива диференціяція, то тоді нам доведеться визнати мертвим ціле царство протистів Гекля, а то, може, ще куди більш за те, в залежності від того, як розуміти тямку диференціяція. Коли життя починається тільки там, де ця диференціяція дається переносити за поміччю менчої зародневої схеми, то тоді що-найменше всі організми, аж до одноклітинних, тай ці теж, не живі. Коли ознакою життя є циркуляція субстанції окремими каналами, то тоді ми мусимо вичеркнути з ряду живих організмів, крім тих, що про них була мова

* Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 141.

вище, іще цілу вищу класу целентератів, очевидячки, з винятком медуз, значить, усі поліпи й інші фітозої. Коли ж знову сутньою ознакою життя вважати циркуляцію субстанції окремими каналами з одної внутрішньої точки, то тоді доведеться нам визнати за мертві всі ті звірята, що не мають серця, або ж мають їх кілька. Сюди, крім згаданих вище, належать і всі черваки, морські звізди й коловоротки (*Annuloida* й *Annulosa*, поділ Гекслея), частина шкаралупників (раки) й, нарешті, навіть один хребовець — лянцетник (*Amphioxus*). А далі — всі рослини.

Отже пан Дірінг, забравшись характеризувати властиве життя в вужчому і стислішому розумінню слова, подає чотири цілком суперечних одна одній ознак життя, при чому одна засуджує на вічну смерть не тільки ціле царство рослин, а й щось майже половину царства звірят. Справді, ніхто не може сказати, що він обдурив нас, пообіцявши »наскрізь оригінальні результати й теорії«!

На іншому місці читаємо: »І в природі лежить у основі всіх організацій, од найнижчих аж до найвищих, простий тип«, і цей тип »можна подібати вповні в його загальному характері вже в найнижчих поруках як-найбільш неудокональненої рослини«.* Це твердження знов таки »вповні« безглузде. Найпростіший тип, що трапляється в цілій органічній природі, є клітинка; і вона, що-правда, лежить у основі найвищих організацій. Зате поміж найнижчими організмами є силенна сила таких, що стоять іще куди нижче від клітинки — як ось протамеба, проста білкова грудочка, без ніякої диференціяції, цілий ряд інших монер і всі одудкуваті (*siphonae*). Всі вони з вищими організмами мають спільне тільки те, що їхньою найважливішою складовиною є білок, і що через те вони виконують функції білка, т. зн., живуть і вмірають.

* Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 305.

Далі пан Дірінг оповідає нам: »Фізіологічно відчуження зв'язане з існуванням якогось, хоч би таки як-найпростішого, нервового апарату. Через те найхарактерніша риса всіх звіринних утворів є здібність одчувати, значить, суб'єктивно свідомо аперцепувати свій стан. Гостра межа між рослиною і звіриною знаходиться там, де відбувається скок до відчуження. Відомі перехідні творіння не тільки не можуть затерти тої межі, що-більш, вона стає логічною потребою, саме через ті не виявлені зназверха формації, чи то формації, що їх не можна вияснити«.* І ще далі: »Зате рослини цілком і на все позбавлені й як-найменшого сліду якогось відчуження тай не мають ніякої здібності до того«.**

Поперше, Гегель каже (Naturphilosophie § 351, додаток), що »відчуження є differentia specifica, себто, абсолютна ознака звіряти«. От ще одна »непереваренність« Гегля, що її пан Дірінг шляхом простого усиновлення підносить до благородного стану дефінітивної правди останньої інстанції.

Подруге, ми тут уперше чуємо про перехідні творіння між рослиною і звіриною, творіння, зназверх не виявлені або що їх не можна вияснити (що за тарабарщина!). Те, що такі посередні форми існують; те, що існують організми, що про них рішуче не можемо сказати, чи вони рослини, чи звірята; отже те, що ми не можемо взагалі провести гострої межі між рослинами і звірятами — все те створює саме для пана Дірінга логічну потребу установити критерій, критерій, про котрий він в ту ж мить каже, що на нього нам покластися годі! Але ж нам не має ніякої потреби завертатися аж на непевне поле поміж рослинами і звірятами; хіба ж ті чуткі рослини, що при як-наилекшому дотику корчать свої листочки, або зачиняють свої квіточки, хіба ж рослини, що пожирають комах,

* Дірінг, Coursus der Philosophie, стор. 141 і 142.

** Дірінг, Coursus der Philosophie, стор. 140.

хиба вони позбавлені як-найменшого сліду відчущання тай не мають ніякої здібности до того? Цього не зможе сказати навіть пан Дірінг, не попадаючи в «ненаукову напів-поезію».

Потрете, де знов таки вигадка й імагінація пана Дірінга, коли він твердить, що фізіологічно* відчущання звязане з існуванням якогонебудь, хоч би таки як-найпростішого, нервового апарату. Не тільки всі первісні звірята, а й фітозої, принаймні, велика їх більшість, не виказують і сліду якогось нервового апарату. Тільки вже від черваків почавши, помічається правильно такий апарат, і це пан Дірінг перший твердить, що ті звірята не відчують, бо в них немає нервів. Відчущання не доконче звязане з нервами, зате воно звязане з якимись, досі ще ближче не визначеними білковими тілами.

Автім, біологічні відомости пана Дірінга досить характеризує питання, що його він не боїться ставити Дарвінові: «Чи мало ж би звіря розвинулися з рослини?» Таке питання може ставити тільки той, що нічогісінько не знає ні про рослини, ні про звірята.

Про життя взягалі пан Дірінг каже нам тільки ось що: «Переміна субстанції, що відбувається за поміччю плястично-творчої схематизації (що це воно за штуkenція?), лишається все характеристичною ознакою властивого життяного процесу».**

Оце й усе, що ми довідуємося про життя; при тому з приводу «плястично-творчої схематизації» ми загрузли аж по коліна в безглузній тарабарщині найчистішого дірінгівського жаргону. Отже, коли хочемо знати, що таке життя, нам треба, мабуть, самим докладніше роздивитись у цій справі.

* В оригіналі стоїть на цьому місці „psychologisch“ (психологічно), що, очевидно, треба вважати помилкою, коли порівняти повний цитат із „Курсу філософії“ Дірінга. [Заввага Редакції.]

** Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 141.

Що органічна переміна субстанції є найзагальніше й найхарактеристичніше явище життя, про це вже від яких трицять років безліч разів говорили фізіологи-хеміки й хеміки-фізіологи, й пан Дірінг просто передає нам це тут у перекладі на свою власну елегантську й ясну мову. Але дефінювати життя як органічну переміну субстанції, це однаково, що дефінювати життя як — життя; бо ж органічна переміна субстанції або переміна субстанції за помічю плястично-творчої схематизації це власне є такий вислів, що його самого знов такі треба пояснювати життям, треба пояснювати різницею між органічним і неорганічним, себто, між живим і неживим. Значить, із таким поясненням ми далеко не знайдемо.

Переміна субстанції, як така, відбувається й без життя. Є цілий ряд хемічних процесів, що, як їм постачати достатно сировини, раз-у-раз створюють свої власні умови, й то так, що тоді якесь певне тіло є носієм процесу. Так, наприклад, буває тоді, як фабрикувати сірчаний квас за помічю палення сірки. При тім витворюється сірчаний двоокис SO_2 , а як додати водяної пари й азотового kwasу, то сірчаний двоокис абсорбує водень і кисень і перетворюється в сірчаний квас H_2SO_4 . Азотовий квас віддає під час цього кисень і перетворюється в окис азоту; цей окис азоту зараз же втягає з повітря новий кисень і перетворюється в вищі окиси азоту, на те тільки, щоб цей кисень зараз знову віддати сірчаному двоокисові і знову пройти той самий процес; отже, беручи теоретично, повинно б безконечно малої кількості азотового kwasу стати на те, щоб необмежену кількість сірчаного двоокису, кисня й води перетворити в сірчаний квас.

Переміна субстанції відбувається, крім того, й тоді, коли течі проходять крізь мертві органічні, а то й неорганічні плівочки, і також у штучних клітинках Травба. І тут знову виявляється, що з переміною субстанції не знайдемо далеко; бо ж вла-

стива переміна субстанції, що повинна пояснити життя, сама знову ж таки потребує пояснення за помічю життя. Значить, нам треба пробувати пояснити все це якось инакше.

Життя є спосіб існування білкових тіл, і цей спосіб існування полягає головню в тому, що ці тіла самі раз-у-раз відновлюють свої хемічні складовини.

Вислів »білкові тіла« вжито тут у розумінню модерної хемії, що цією назвою охоплює всі тіла, збудовані аналогічно як звичайний білок і звані ще протеїнними субстанціями. Ця назва невдана, бо звичайний білок грає серед усіх споріднених йому субстанцій зовсім безживну, цілком пасивну ролю, служачи разом із жовтком виключно харчевою субстанцією для зародня під час його розвитку. Але доки ми ще так мало що знаємо про хемічний склад білкових тіл, доти ця назва все ще буде ліпша, бо загальніша, ніж усі инчі.

Скрізь, де подибуємо життя, ми бачимо, що воно звязане з якимось білковим тілом; і скрізь, де подибуємо якесь білкове тіло, не охоплене процесом розкладу, ми там без винятку знаходимо і прояви життя. Що й казати, в живім організмі неминуче потрібне існування й инчих хемічних сполук, щоб викликали окремі диференціяції цих прояв життя; для самого життя вони непотрібні, або потрібні настільки, наскільки входять у нього в формі харчу й перетворюються в білок. Що-найнижчі живі ества, ті, що їх ми знаємо, є власне не що більше, а прості білкові грудочки, й вони вже виявляють усі сутні прояви життя.

В чому ж тоді полягають ці прояви життя, що скрізь у однаковій мірі знаходяться в усіх живих істот? Передовсім у тому, що білкове тіло абсорбує зі свого довкілля инчі придатні субстанції, асимілює їх до себе, тоді як инчі, старіші частини тіла розкладаються й виділяються. Инчі, неживі тіла переміняються, розкладаються, або комбінуються

також у бігу річей у природі; але в такому випадку вони перестають бути тим, чим були. Звітріла скеля — вже не скеля; окиснений металъ переходить у ржу. Але те, що в мертвих тіл є причиною загину, в білка стає основною умовою існування. Як тільки припиняється ця безпереривна переміна складовин у білковому тілі, ця постійна переміна в харчуванні й виділюванні, з тою хвилиною припиняється й життя самого білкового тіла, воно розкладається, т. зн., умирає. То ж життя, себто, спосіб існування білкового тіла полягає передусім у тому, що це тіло кожної хвилини є самим собою й рівночасно чимось инчим; і виходить це не наслідком якогось процесу, накинутаго тілу ізназверха, як це може траплятися з мертвими тілами. Навпаки, життя, себто, переміна субстанції, що відбувається за поміччю харчування й виділювання — є процес, що відбувається сам від себе. Цей процес властивий і природжений свому носієві, білкові, без котрого він не може відбуватися. А з цього виходить, що як колись хемія вдасться штучно витворити білок, то цей білок мусить виявити прояви життя, хоч і які слабенькі. Правда, це ще питання, чи хемія рівночасно винайде для цього білка й відповідну поживу.

Із переміни субстанції, що відбувається за поміччю харчування й виділювання, з тої сутної функції білка та з властивої білкові пластичности — впливають і всі инчі найпростіші фактори життя: draжливість — що міститься вже у взаємному впливі поміж білком і його поживою; стяжність, що проявляється вже на дуже низькому ступні, коли споживати харчі; здатність до зросту, що на найнижчому ступні прокидається разом із розплодженням шляхом ділення; нутрішний рух, без чого не можливе ні споживання, ні асиміляція харчів.

Наша дефініція життя, звичайно, дуже неповна; далека від того, щоб охопити всі прояви життя, вона мусить обмежитися найзагальнішими й най-

простішими. З наукової точки погляду всі дефініції мають невелику вартість. Щоб до як-найменших подробиць вяснити собі, що таке життя, треба б перейти всі форми його проявів, од найнижчих до найвищих. Але ж для щоденного вжитку такі дефініції дуже вигідні, й деколи без них і годі обійтися; та вони не можуть і зашкодити, доки мати на увазі їх неминучі недостачі.

Одначе, вертаймося до пана Дірінга. Коли йому не надто повезе на полі земної біології, то він знає, як себе потішити: він тікає на своє зоряне небо.

»Не тільки орган відчущання зокрема так улашований, але вже цілий об'єктивний світ улаштований так, щоб викликувати радощі й біль. На тій підставі ми приймаємо, що протилежність поміж радощами й болем, і то достеменно в відомій нам формі, універсальна й заступлена в ріжних світах вселенної однородними щодо суті почуттями ... А значіння цієї універсальної однаковости не мале; бо вона є ключем до універзуму відчущань ... Тим то суб'єктивний космічний світ не більш чужий для нас, як об'єктивний. Конституцію обох світів треба собі являти на підставі одного однакового типу, а тим дані початки психології, що має більше ніж звичайне земне значіння».*

Що значить кілька грубих прогріхів у земному природознавстві для того, що носить у своїй кишені ключ до універзуму відчущань? Allons donc!

* Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 139 і 140.

VII.

МОРАЛЬ І ПРАВО. ВІЧНІ ПРАВДИ.

Ми не гадаємо давати зразків тої мішанини плиткостей і загадковостей, — одне слово, тої пустої балаканини, що заповнює цілих п'ядесят сторінок, та що її пан Дірінг, неначе яку глибоку науку про елементи свідомости, подає своїм читачам як духовий харч. Прочитуємо тільки ось що: »Хто здатний думати тільки за поміччю мови, той не знає ще, що воно таке абстрактне і властиве думання*». Значить, зв'язка є найбільш абстрактні і властиві думці, бо їх думання ніколи не затемнює настирливе встрявання мови. Як не як, а з думок пана Дірінга і з мови, що нею він їх висловлює, таки видно, як мало ці думки годяться для якоїнебудь мови, й як мало наша мова годиться для таких думок.

Врешті, нас визволяє четвертий розділ, де поза розлізлюю балаканиною трапляється тут та там де-що конкретне про мораль і право. Цим разом нас одразу запрошують провезтися на інчі небесні тіла: »Такі елементи моралі, як у людей, мусять бути теж у всіх позаземних істот, у котрих активний розум має свідомо впорядковувати інстинктові життяні порухи . . . Але кому то так дуже цікаві такі висновки . . . Та ще ця ідея поширює горизонт так, що з того користь нам, коли ми собі уявимо, що індивідуальне і громадське життя на інших небесних тілах мусить виходити від схеми, яка . . . не має сили ні скасувати, ні обійти загальної основної конституції розумного ества**».

* Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 189.

** Дірінг, прийнявши у своїй філософії хемічну однорідність композиції космоса, приймає, на тій основі, її однаковість елементів моралі на всіх світах, що з них складається вселенна, бо, як ми допускаємо спільність матеріалу й системи в будові космоса, то мусимо, на основі аналогії, допустити, що такі ж

Коли тут виїмково на початку, а не на кінці відповідної глави, стверджується вагу дірінгівських правд, і для всіх інших можливих світів, і для нашого, то це має свою добру причину. Як установити, що дірінгівські ідеї про мораль і справедливість мають вагу для всіх світів, то тим легше буде »з користю« поширити їх вагу на всі часи. І тут же знову йде мова не про якусь там собі дрібницю, а про дефінітивну правду останньої інстанції. Світ моралі »таксамо, як і світ загального знання має свої тривкі принципи і прості елементи«; принципи моралі стоять »понад історією й понад сучасними ріжницями у вдачах народів ... Окремі правди, що з них у ході еволюції склалася повніща моральна свідомість і, так сказати, сумління, можуть, наскільки їх пізнано до самих основ, претендувати на таку ж вагу й таке значіння, як правди й аплікації математики. Чисті правди взагалі незмінні ... так, що це взагалі дурість думати собі, наче б то час або реальні зміни можуть порушити правильність пізнання«. Тому то, »коли в нас є строго наукове знання та загальне пізнання, нехибність одного й достатність другого не дозволяють нам, коли ми не втратили глуздів, сумніватися в абсолютній важності принципів знання. Вже те, як усе лише сумніватися, є хоробливий стан немочі та не що інше, як ознака дикої конфузності, що інколи, при систематичній свідомості своєї нікчемності, намагається надати собі чогось трохи наче стійного. Щодо моральних справ, то ті, що заперечують універсальні принципи, чіпляються географічних і історичних ріжноманітностей обичаїв і принципів, а згодитися з ними, що моральна погань і зло неминуче конечні, то

висновки щодо однородності треба зробити її на полі моралі. Отже, передумови для того, щоб приймати одну спільну моральну систему для всіх світів і всіх розумних істот, що живуть на них, дані, на думку Дірінга, самою природою. Порівняй: Дірінг, *Curvus der Philosophie*, стор. 192 і 193. [Заввага Редакції.]

вони аж тоді справді вважатимуть непотрібним визнавати серйозну вагу й фактичне значіння можливості однакових моральних спонук. Ця червоточна скептичність, що негує не так ці чи інші фальшиві тези, як саму здатність людини для свідомої моральності, переходить, нарешті, в дійсне ніщо, ба, властиво в щось таке, що ще гірше від самого нігілізму . . . Вона гадає собі, що зможе легким коштом запанувати в конфузнім хаосі розкладених моральних ідей та дати повну волю безпринципності. Але ж вона сильно помиляється: бо досить указати на те, до чого завжди доходить розум, коли досліджує помилку й правду, щоб уже на цій одній аналогії показати, що помилковість, яка є законом природи, не конче мусить виключати можливості дійти до правди».*

Ми брали досі спокійно всі ці пишні фрази пана Дірінга про дефінітивні правди останньої інстанції, про суверенність думання, про абсолютну нехибність пізнання й т. д. Та от ми опинилися на тому місці, де справу можна вже вирішити. Досі доволі було простежити, наскільки ця чи та теза філосо-

* Цей уступ (із „Курсу філософії“, стор. 194—196) Енгельс цитує вривками, й через те в такій формі процитований уступ не так то легко зрозуміти. Коли передати думку Дірінга своїми словами, то вона буде ось яка: Моральні принципи як такі не втрачають свого значіння, хоч, мовляв, історія доказує й щось інше, а саме, що в ній „із конечності“ й неморальні вчинки грають ролю. Через те в теорії моралі нам треба поступати так, як загалом поступається в науці, де раз-по-раз доводиться рахуватися з теоретичними помилками. Коли з цього боку дивитися на справу, то „царство теоретичних помилок навіть безмірно більше, ніж царство правди“. А проте ми не сумніваємося в абсолютному значінню научних принципів. Сумніватися — це справа скептиків. У моральних справах скептики підносять супроти абсолютної ваги моральних принципів такі аргументи як: різнородність звичаїв і принципів у народів, доказуючи тим немов релятивність моральних принципів. Тільки ж ми знаємо ціну таким аргументам. Щоб виказати їх нікчемність, доволі буде навести на це тільки одну аналогію, а саме, чого тільки не вважав розум, шукаючи правди. Адже ж помилявся розум, приймаючи, н. пр., ілюзоричний рух сонця за дійсність. Таксамо

фії дійсности мала »суверенну вагу« й могла »безумовно претендувати на правду«; теперечки перед нами стоїть питання, чи взагалі є які продукти людського пізнання, що можуть мати суверенну вагу й безумовно претендувати на правду. Коли я кажу »людського пізнання«, то кажу це не з яким наміром образити мешканців інших небесних тіл, що їх не маю чести знати, а того тільки, що й звірята пізнають, та тільки не суверенно. Собака пізнає у своєму панові свого бога, дарма що той пан може бути як-найбільше ледащо.

Чи суверенне людське думання? Заки відповісти так, чи ні, мусимо насамперед розслідити, що таке людське думання. Чи є це думання поодинокі людини? Ні. Але воно існує тільки в формі індивідуального думання багатьох мільярдів колишніх, теперішніх і майбутніх людей. Коли ж я кажу, що це думання всіх цих людей, розуміючи в тому і майбутніх, думання, що його синтезу я »склав« у своїй голові, є суверенне, т. зн., має силу пізнавати теперішній світ настільки, наскільки лишень людство доволі довго існуватиме й наскільки в органах і предметах пізнання не будуть пізнанню поставлені межі, — коли я це кажу, то я кажу щось доволі банальне та ще до того доволі непотрібне. Бо найцінніший результат такої думки буде те, що ми поробимося дуже недовірчливими до нашого теперішнього пізнання: бо ж, сказати правду, ми, здається, стоїмо ще так майже на початку історії людства, і тих генерацій, що нас перевірятимуть, буде, мабуть, куди більше, ніж тих, що їх пізнання доводиться перевіряти нам, та ще перевіряти частенько зі значним легковаженням.

справа мається з інстинктами, афектами, тощо. Отже висновок із цього такий, що моральні принципи »стоять понад історією та її понад нинішніми ризиками у вдачах народів«, бо вони як елементи вічної правди мають претенсії на неменше значіння, як принципи науки (от хоч би принципи математики). А що вічні правди загалом незмінні, то, мовляв, не можна й думати про те, що час або реальні зміни можуть змінити правдиве пізнання. [З. Р.]

Сам пан Дірінг визнає за конечне те, щоб свідомість, отже й думання й пізнання, могли проявлятися тільки в цілому ряді окремих індивідуумів. Думання кожного з цих індивідуумів ми можемо через те тільки приписувати суверенності, що не знаємо ніякої такої инчої сили, котра могла б йому, у здоровому й чуйному стані, насильно накинути якунебудь думку. Що ж до суверенної ваги пізнань кожного окремого індивідуального думання, то всі ми знаємо, що про те не може бути й мови, і що, на підставі всього дотеперішнього досвіду, ті пізнання, всі без виїмку, все мають у собі більше чогось такого, що треба б поправити, ніж такого, що не потребує поправи, або що правильне.

Инчими словами: суверенність думання здійснюється в цілому ряді людей, що думають дуже несуверенно; пізнання, що безумовно претендує на правду, здійснюється в цілому ряді релятивних помилок; ні та, ні друге не инакше можуть уповні здійснитися, а тільки так, що людство житиме у безконечність.

І тут знову наскакуємо на ту саму суперечність, що і вгорі, між характером людського думання, характером, що ми з необхідности являємо собі його абсолютним, і реалізацією цього характеру в окремих індивідуумів із їх обмеженим думанням — суперечність, що може розв'язатися тільки в безконечному процесі, в тій для нас, принаймні, практично беручи, безконечній почерговій зміні людських генерацій. В такому розумінню людське думання є настільки ж суверенне, що й несуверенне, а його здібність пізнавати настільки ж необмежена, що й обмежена. Суверенне й необмежена — своєю природою, своїм призначенням, потенціальністю й щодо історичної кінцевої мети; несуверенні й обмежені вони в кожному поодинокому прояві й кожен раз, як доводиться зіткнутися з дійсністю.

Таксамо воно річ мається з вічними правдами. Як би людство колинебудь дійшло до того, щоб

оперувати ще тільки вічними правдами, такими результатами думання, що мають суверенну вагу й безумовно претендують на правду, то опинилося б на тому місці, де безконечність інтелектуального світа реально й потенціально була б вичерпана і, таким чином, зчинилося б славетне чудо про почи-слену безчисельність.

Але ж бо бувають правди, та такі тверді, що кожне вагання щодо них видається нам рівнозначним із божевіллям? Що два рази два є чотири, що три кути трикутника рівні двом простим, що Париж лежить у Франції, що людина без поживи вмирає з голоду й т. д.. Отже, є такі вічні правди, дефінітивні правди останньої інстанції?

Авже ж. Ціле поле пізнання ми можемо поділити за старою традицією на три великих одділи. Перший обіймає всі науки, що займаються неоживленою природою й більш чи менше доступні для математичного розбору, це: математика, астрономія, механіка, фізика, хемія. Як кому приємно вживати великих слів на дуже прості річі, то можна сказати, що деякі результати цих наук є вічними правдами, дефінітивними правдами останньої інстанції; через те то й названо ці науки екзактними. Але далеко ще не всі результати. Заводячи змінні величині й поширюючи їх змінність до безконечно малих і до безконечно великих, та така колись строго моральна математика прогрішилась; прогрішилася, вкусивши яблука пізнання, що відкрило їй шлях до велетенських успіхів, але ж разом із тим і до помилок. Той непорочний стан, де все, що математичне, мало абсолютну важність та було незбито доказане — пропав раз на завжди; настало царство контрверсій, і ми дійшли до того, що багатько людей рахує диференціалами й інтегралами не тим, що розуміють те, що роблять, а з чистої віри, бо досі все, що рахували, виходило добре. З астрономією й механікою справа мається ще гірше, а в фізиці й хемії стоїш серед гіпотез, немов серед рою

бджіл. Та воно инакше й не можливо. В фізиці ми маємо діло з рухом молекулів, у хемії з творбою молекулів із атомів, і якщо інтерференція світляних хвиль не байка, то ми абсолютно не маємо ніяких виглядів побачити колись власними очима ці цікаві річі. Дефінітивні правди останньої інстанції подибуєш тут на диво що раз рідче.

Іще поганіше стоїть справа з геологією, що, за своєю природою, займається головню такими процесами, коли не було при них не то що нас, але взагалі жадної людської душі. Через те тут добування дефінітивних правд останньої інстанції сполучене з дуже великими труднощами, тай то не багато що з того виходить.

Друга кляса наук обіймає собою досліджування живих організмів. На цьому полі панує така різноманітність взаїмовідносин і причиновостей, що не тільки кожне вирішене питання зроджує тьму тьменну нових питань, але й кожне окреме питання може бути вирішене, здебільшого, тільки потрохи, шляхом цілого ряду дослідів, що вимагають не раз і сотні років часу; при тому потреба розуміти взаїмовідношення й потреба систематизувати їх приневолує нас раз-по-раз прикрашувати дефінітивні правди останньої інстанції буйним квіттям гіпотез. Скільки то треба було проміжних щаблів від Галена до Мальпігія, щоб докладно установити таку просту річ, як циркуляція крові у ссавців; а що знаємо ми про те, як повстають кров'яні тільця, і кілька проміжних членів іще й досі недостає нам, щоб, наприклад, симптоми якоїсь недуги привести в раціональний зв'язок із її причинами! До того ще досить часто трапляються відкриття, як ось відкриття клітинки, що кажуть нам піддати цілковитій ревізії всі дефінітивні правди останньої інстанції, стверджені досі на полі біології, й раз на завше відкинути цілі гори таких правд. Отже хто тут дійсно хоче установити чисті, незмінні правди, той мусить задовольнитися такими плиткостями, як ось: що люде

мусять умірати, що всі самиці у ссавців мають молочні залози й т. д.; він не зможе навіть сказати, що вищі звірята травлять шлунком і кишками, а не головою, бо для травлення необхідна діяльність нервів, зосередкована в голові.

Та ще гірше мається справа з вічними правдами в третій групі наук, у історичній, групі, що досліджує життєві умови людей, суспільні відносини, правові державні форми з їхньою ідеальною надбудовою філософії, релігії мистецтва й т. и. в їх історичній черговості й їх сучасному стані. В органічній природі нам бодай доводиться мати діло з рядом процесів, що, наскільки має значіння наша безпосередня обсервація, доволі правильно повторяються в дуже широких межах. Роди організмів од часів Арістотеля, загально сказавши, осталися ті ж самі. За те ж у історії суспільства, як тільки ми виходимо поза первісний стан людей, поза так звану кам'яну добу, повторення станів є виїнятком, не правилом; а де бувають такі повторення, там вони ніколи не трапляються серед тих саміських обставин. Так воно було, наприклад, із первісною спільною земельною власністю в усіх культурних народів та з формою її розкладу. Тим то ми з нашою наукою на полі людської історії лишилися більш позаду, ніж на полі біології; ще більше: як коли раз виїмково вдасться пізнати внутрішній зв'язок суспільних і політичних форм існування якоїсь епохи, то це буває правильно тоді, коли вже ці форми на половину пережилися, коли наближаються до впадку. Отже пізнання є тут щодо суті релятивне, бо обмежується на тому, щоб порозуміти зв'язок і порядок певних суспільних і державних форм, що існують тільки в якомусь даному часі і в якихось даних народів і щодо своєї природи дочасні. Отже, хто тут полює на дефінітивні правди останньої інстанції, на чисті, взагалі незмінні правди, той мало що сполує, хіба що самі такі плиткості й банальності щонайгіршого сорту, як ось: що люде загально не

можуть жити без праці, що вони до цього часу звичайно поділялися на таких, що панують, і таких, що над ними панують, що Наполеон помер 5. травня 1821. року й т. д.

Як воно не дивно, а отже власне на цьому полі ми найбільше стрічаємо ті ніби то вічні правди, дефінітивні правди останньої інстанції й т. д. Те, що два рази два є чотири, що птахи мають дзьоб і т. и., може оповістити вічними правдами тільки той, хто заходиться з факту існування вічних правд узагалі зробити висновок, що й у сфері людської історії є: вічні правди, вічна мораль, вічна справедливість і т. д., що претендують на таку саму вагу й таке значіння, як правди й аплікації математики. І ми можемо бути певні в тому, що цей самий чоловіколюбчець при першій нагоді заявить нам, що всі попередні фабриканти вічних правд є більші чи менчі осли й шарлятани, що всі вони були у блуді та робили помилки; та що їх блуди й їх помилки, мовляв, щось природне й доказує, що правда існує, й що та правда є в нього, та що він, явлений нині пророк, носить у своїй торбині готовісінькі дефінітивні правди останньої інстанції, вічну мораль і вічну справедливість. Все це бувало вже сотні й тисячі разів, і треба тільки дивуватися, коли ще є люде, такі легковірні, що думають таке не про інших, ні, а про самих себе. А проте ми дожили на цьому полі, принаймні, ще до одного такого пророка, що своїм звичаєм попадає в великий моральний гнів, коли інші люде кажуть, що не може одна якась людина подати дефінітивну правду останньої інстанції. Таке заперечування, ба вже сам сумнів, це стає немочі, дика конфузність, нікчемність, червоточна скептичність, щось гірше від самого нігілізму, конфузний хаос і тим подібні вислови ввічливості. Як у всіх пророків, так і тут, замість критично-наукового розсліду й цінування, кидається просто громи морального обурення.

Ми могли були вгорі згадати ще ті науки, що

розсліджують закони людського думання, себто, льогіку й діалектику. Та бо й тут із вічними правдами не краще. Властиву діалектику пан Дірінг називає чистим безглуздом, а та безліч книжок, що їх уже написали й ще напишуть із обсягу льогіки, достатній доказ на те, що й там докопатися дефінітивних правд останньої інстанції далеко важче, ніж, може, хто собі думає.

Автім, нам абсолютно нема чого страхатися з того приводу, що ступінь пізнання, на якому ми стоїмо нині, таксамо мало дефінітивний, як і всі попередні. Усе ж таки він охоплює вже величезний матеріял правд і вимагає дуже великої спеціалізації студій од кожного, хто хоче зазнайти-ся з якимось одним ґахом. Але хто прикладає мірку чистих, незмінних, дефінітивних правд останньої інстанції до таких пізнань, що, з природи річи, або для довгого ряду поколінь лишаться релятивними й мусять поволенки доповнятися, а то й до таких, що, як ось космогонія, біольогія, історія людства, вже з огляду на недостатність історичного матеріялу, повік виявлятимуть прогалини й лишатимуться незакінченими — той доводить тим тільки своє нецтво й баламутність своїх ідей, навіть тоді, коли властиву основу їх творять не претенсії на особисту непомильність, як ось тут. Правда й помилка, як і всі визначення думання, що розвиваються в полярно-протилежних напрямках, мають абсолютну вагу власне тільки для дуже обмеженого поля, як це ми що-тільки бачили, й пан Дірінг знав би це, як би трохи зазнайомився з початковими елементами діалектики, що якраз говорять про недостатність усіх полярних протилежностей. Як тільки ми скористуємося протилежністю межі правдою й помилкою поза тим вище зазначеним вузьким полем, вона робиться релятивною й тим самим непригожою для стисло наукового способу вислову; а як спробуємо скористуватись нею поза тим полем, додаючи їй абсолютну вагу, то

вже таки зовсім пошиємося в дурні; обидва полюси протилежності міняються місцями, правда стає помилкою, а помилка правдою. Візьмим собі за приклад от хочби відомий закон Бойля, що, мовляв, обем газів при незмінній температурі протівно пропорціональний до тиску, якому вони підлягають. Реньол найшов, що той закон для деяких випадків не годиться. І ось як би він був філософом дійсности, то його обовязок був би сказати: закон Бойля змінний, значить, він не є чистою правдою, отже, загалом не є правдою, значить, є помилкою. Але цим він зробив би куди більшу помилку за ту, що містилася в законі Бойля; його крапелька правди пропала б у морі помилок; отже він був би свій первісно правдивий результат переробив на помилку, а закон Бойля з тою невеличкою помилкою, що була в ньому, являвся б був правдою. Але Реньол, як чоловік науки, не пустився на такі дітвацтва; він розслідував далі й найшов, що закон Бойля взагалі тільки приблизно правдивий, і особливо тратить свою вагу при газах, що їх через тиск можна зробити краплисто-рідкими, і то саме тоді, як тільки тиск наближається до точки, де наступає краплистий стан. Таким робом, виявилось, що закон Бойля правдивий тільки в певних межах. Та чи абсолютно й дефінітивно правдивий він і в цих межах? Ніюдин фізик на це не присягне. Він скаже, що цей закон має вагу для деяких газів у певних межах тиску й температури; тай ще й у цих вужче зазначених межах він не відкидатиме можливости, що майбутні розсліди, може, ще більше звужать ці межі, а то й инакше його сформулюють.* Отже так то мається справа з дефінітивними правдами останньої інстан-

* Від того часу, як я це написав, мої слова вже, здається, potwierдилися. На підставі найновіших розслідів, переведених Менделеевом і Богуским за поміччю більш докладних апаратів, всі справжні гази виявили зміниливе відношення між тиском і об'ємом; коефіцієнт розширу в водня був позитивний при всіх уживаних досі силах тиску (обем мав чав повільніше, ніж

ції, н. пр., у фізиці. Тим то дійсно наукові праці звичайно уникають таких догматично-моральних висловів, як помилка і правда, тоді як ми раз-по-раз наскакуємо на такі вислови в таких творах, як філософія дійсности, де пуста балаканина хоче накинута нам як найсуверенніший результат суверенного думання.

Але, може, спитає який наївний читач, де ж пан Дірінг сказав виразно, що зміст його філософії дійсности це є дефінітивні правди, та ще й останньої інстанції? Де? Ось, наприклад, у дитирамбі на честь своєї системи, що з неї витяги ми подали почасти в II. розділі.* Або коли він у вище наведеному реченні каже: моральні правди, наскільки їх пізнано до самих основ, претендують на таку саму вагу, що й правди математики. І чи не твердить пан Дірінг, що він зі своєї дійсно критичної точки погляду та шляхом свого розслідування, що сягає найглибшої глибини, дібрався до цих останніх основ, до основних схем, значить, надав моральним правдам характер дефінітивности останньої інстанції? Або коли, навпаки, пан Дірінг виступає з цими претенсіями не для себе, ні не для свого часу, коли він хоче тільки сказати, що колись-колись, у мрячній будуччині, можна буде установити дефінітивні правди останньої інстанції, значить, коли він приблизно, тільки більш баламутно, хоче сказати те саме, що каже «червоточна скептичність» і «дика конфузність», — то на що ж тоді так багачко галасу, чого ж треба їх милости?

вростає тиску); для атмосферичного повітря і для вичих розслідувань газів найшлася в кожного з них нулева точка тиску, так, що при меншому тиску той коефіцієнт був позитивний, при більшому негативний. Таким чином, закон Бойля, все ще фактично й досі придатний, треба буде доповнити цілим рядом спеціальних законів. (Тай ми знаємо тепер — у році 1885 — що взагалі немає ніяких „справжніх“ газів. Всі вони введені до краписто-течівого стану). [*Заввага Еншельса.*]

* Уvodu. [З. Р.]

Коли ми далеко не зайшли з правдою й помилкою, то вже куди там із добром і злом. Протилежність цих ідей обертається виключно на моральному полі, отже в сфері, що відноситься до історії людства, а тут докопатися дефінітивних правд останньої інстанції саме найважче. Від народу до народу, від століття до століття ідеї добра і зла мінялися так сильно, що часто просто таки суперечили одна одній. — Але, може, хто замітить, добро ж не є зло, і зло не є добро; як змішати між собою добро і зло, то всякій моральності кінець, і всяке зможе собі робити, що йому захочеться. — Оце й є думка пана Дірінга, коли здерти з неї покривець усякої загадковості. Але ж бо справа не така то проста. Як би вона була така проста, то й не бувало б ніколи ніякої суперечки про добро й зло; кожен знав би, що таке добро, і що таке зло. А як воно справа мається нині? Яку мораль нині проповідують нам? Передусім маємо християнсько-февдальну мораль, що прийшла до нас із давнішої релігійної епохи, мораль, що знову поділяється головню на католицьку і протестанську, де знову не бракує підподілів на єзуїтсько-католицьку і правовірно-протестанську, аж до «вільної» моралі. Поруч них фігурує модерно-буржуазна, а рядом із нею знову пролетарська мораль будуччини, і таким чином минуле, сучасність і будуччина лише тільки в найпоступовіщих країнах Європи дають три великих групи моральних теорій, що існують рівночасно й одна побіч одної. Котра ж із них правдива? Нікотра в розумінню абсолютної дефінітивності; але, ясна річ, найбільше тріvkих елементів містить у собі та мораль, що в сучасний момент заступає точку погляду перевероту сучасности, точку — будуччини, отже пролетарська мораль.

Але коли, як ми бачимо, в кожній з трьох кляс сучасного суспільства, в феvдальній аристократії, буржуазії і пролетаріату, є своя окрема мораль, то з цього можемо зробити тільки такий висновок, що

люде, свідомо чи не свідомо, черпають свої моральні погляди в останній інстанції з практичних умов їхнього класового становища — з економічних обставин, серед яких вони продукують і вимінюють.

А проте всі ці три вище згадані теорії моралі мають дещо спільне між собою, — то чи, може, це спільне не буде хоч частиночкою тої вічної моралі? — Ті моральні теорії виявляють зі себе три різних ступні того самого історичного розвитку, отже мають спільний історичний підклад, і вже через те в них неминуче багацько спільного. Ба, ще більше. На однакових або приблизно однакових ступнях економічного розвитку моральні теорії неминуче мусять більш чи менше погоджуватися між собою. Від того моменту, як розвинулася приватна власність на рухоме майно, для всіх суспільствів, де ця приватна власність мала силу, мусіла стати спільною моральна заповідь: не кради. Чи через те ця заповідь робиться вічною моральною заповіддю? Зовсім ні. У суспільстві, де усунено причини до крадіжжі, де, значить, із часом може допускатися злодійства хиба тільки умово хоря людина, — в такому суспільстві як же б то сміялися з проповідника моралі, що захотів би врочисто оповістити вічну правду: не кради!

Тим то ми відкидаємо всяку спробу накинути нам хоч яку моральну догматику в формі вічного, дефінітивного раз-на-все незмінного морального закону, накинути під тою притокою, що, мовляв, і моральний світ має свої неминущі принципи, які стоять понад історією й понад різницями у вдачах народів. Зате ми кажемо, що всяка дотеперішня моральна теорія була, в останній інстанції, витвором економічного стану суспільства відповідної доби. А що суспільство розвивалося досі в класових антагонізмах, то й мораль була все класовою моралю; вона або виправдовувала панування й інтереси класи, що панувала, або знову, як тільки пригнічена класа сьак-так убиралася в силу, виявляла обу-

рення проти цього панування й захищала майбутні інтереси пригнічених. Що при тому взагалі і щодо моралі й на всіх инчих ділянках людського пізнання зазначувався поступ, то проте немає що й говорити. Але ж поза клясову мораль ми ще не вийшли. Справжня людська мораль, така мораль, що стоїть понад клясовими антагонізмами й понад усякими спогадами про них, буде можлива аж на такому щаблі розвитку суспільства, де не то що буде переборотий, а вже і в практиці життя забутий клясовий антагонізм. А тепер поміркуйте собі, який зарозумілий пан Дірінг, що зпосеред старого клясового суспільства, напередодні соціальної революції виступає з претенсіями — майбутньому суспільству, що не признаватиме кляс, накинути вічну мораль, незалежну від часу й реальних змін! Навіть допустивши, що він хоч у головних рисах зрозумів — ми цього досі по ньому не пізнали — структуру цього майбутнього суспільства.

На закінчення ще одне «цілком оригінальне», але тим то не менше «глибоке» відкриття — щодо походження зла. «Факт, що тип kota з питомою йому фальшивістю знаходиться у звірячій породі, треба поставити в один ряд із тим фактом, що й у людей трапляється подібний тип характеру . . . Тим то зло не є ніяка загадковість, хиба що кого збирає охота бачити якусь містику в існуванні kota або взагалі хижих звірят».* Зло це — кіт. Значить, чорт немає рогів і копит, а має тільки кігті й зелені очі. І Гете допустився непростимого гріха, виводячи Мефістофеля чорним собакою, а не таким, як оцей кіт. Зло це кіт! От мораль, не лишень для всіх світів, а й — для kota!

* Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 210 і 211.

VIII.

МОРАЛЬ І ПРАВО. РІВНІСТЬ.

Ми вже не раз знайомилися з метою пана Дірінга. Вона полягає в тому, щоб кожну групу предметів пізнання розкласти на її нібито найпростіші елементи, до цих елементів прикладати так само прості, ніби самі про себе зрозумілі аксіоми, і здобутими, таким чином, результатами оперувати далі. Тай усякі питання з обсягу суспільного життя »треба вирішувати аксіоматично на поодиноких простих основних формах так, наче б мова мовилася про прості . . . основні правди математики».* Отже, прикладаючи математичні методи до історії, моралі і права, повинно б і тут дійти до математичної певности у правдивості досягнутих результатів та надати цим результатам характер чистих незмінних правд.

Це тільки инча форма старої улюбленої ідеологічної, або, як звичайно кажуть, апріористичної методи, — щоб пізнавати прикмети якогось предмету не зі самого предмету, а виводити їх шляхом доказу з тямки предмету. Насамперед із предмету роблять тямку предмету, потім обертають справу другим боком і міряють предмет його копією — тямкою. Значить, не тямка повинна відповідати предметові, а предмет тямці. В пана Дірінга службу тямки сповняють найпростіші елементи, останні абстракції, що до них він може дійти; але це на річі нічого не змінє. Ці найпростіші елементи, в найліпшому випадку, носять чисто абстрактний характер. Отже й тут філософія дійсности виявляє себе чистісінькою ідеологією, виводом дійсности не з неї самої, а з уявлення.

Отож як такий ідеолог, замість виконструувати мораль і право дійсних суспільних умов лю-

* Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 224.

дей, що довкола нього, виконструовує їх із тямки, чи з так званих найпростіших елементів «суспільства», то який же тоді в нього матеріял для такої конструкції? Очевидячки, двоякий: поперше — мізерні останки реального змісту, що можливо ще залишилися в тих покладених ув основу абстракціях, і подруге — зміст, що його наш ідеолог знову туди вносить зі своєї власної свідомости. Але що знаходить він у своїй свідомости? Здебільшого, моральні і правові погляди, що є більш чи менш повним висловом — позитивним чи негативним, прихильним чи ворожим — висловом суспільних і політичних відносин, серед котрих він живе; далі, може, й — ідеї, запозичені з відповідної літератури; нарешті, можливо, ще й — особисті примхи. І хай собі наш ідеолог крутиться й вертиться як хоче, а історична дійсність, викинена ним дверима, влізе собі знову вікном, а він сам, гадаючи, що укладає науку моралі і права для всіх світів і часів, фактично сфабриковує карикатурне, бо відірване від свого реального ґрунту, обернене як у ввігнутому дзеркалі догори ногами, контрефе консервативних або революційних течій свого часу.

Ото ж пан Дірінг розкладає суспільство на його найпростіші елементи; й при тому виявляється, що найпростіше суспільство складається, що-найменше, з двох людей. Цими двома людьми він оперує аксіоматично. І ось тут сама від себе виринає ось яка основна моральна аксіома: «Дві людських волі є, як такі, між собою цілковито рівні, й одна від одної не може поки-що вимагати нічогосінько позитивного». Тим самим «схарактеризована основна форма моральної справедливості»; а таксамо основна форма й правової, бо, «щоб розвинути принципи тямки права, нам треба проаналізувати тільки звичайнісіньке й елементарне відношення між двома людьми».

Що двоє людей, чи дві людських волі, як такі, цілковито рівні між собою, це не тільки що не

аксіома, а то й сильне переборщення. Насамперед, двоє людей, навіть як такі, можуть бути нерівні щодо пола, й цей простий факт зараз наводить нас на те, що найпростішими елементами суспільства, — якщо ми на хвилиночку схочемо зайнятися цим дітвством — є не два чоловіки, а чоловік і жінка, що засновують родину, себто, найпростішу й першу форму асоціації задля продукції. Але це панові Дірінгові нітрохи не подобається. Бо ж, із одного боку, обох засновників суспільства йому треба якнайбільше зрівняти між собою, а, з другого, навіть панові Дірінгові не вдалося б із прародини конструувати моральну і правну рівність чоловіка й жінки. Отже тоді з двох одне: або дірінгівський суспільний молекул, що з його розмноження повинно збудуватися ціле суспільство, вже заздалегідь призначений на загибель, бо ж обидва чоловіки не зможуть ніколи зпоміж себе видати на світ дитини; або ж нам треба вважати їх за дві голови родини. А в цьому випадку ціла проста основна схема обертається у свою супротивність: замість рівності людей, доказує вона, що-найвище, рівність голов родини, а через те, що жінок тоді ні про що не питають, то ще й підпорядкованість жінок.

Ми мусимо тут подати читачеві неприємну звістку, що йому відтепер довгенький час не так то легко буде спекатися тих обох славетних чоловіків. Вони у сфері суспільних відносин грають чи не таку ж роль, як досі грали мешканці инчих світових тіл, із котрими ми, здається, вже більше не зустрінемось. Як тільки треба рішити яке питання з економії, політики й т. д., так зараз тобі як-стій являються обидва чоловіки і вмить залагоджують справу «аксіоматично». Прекрасне, творче, системотворче відкриття нашого філософа дійсності! Та тільки, на жаль, коли хочемо віддати належну честь правді, то цих двох чоловіків відкрив не пан Дірінг. Їх знає цілий XVIII. вік. Ми подибуємо їх уже в розправі Руса про нерівність у р. 1754., де вони

аксіоматично доказують, між инчим, протилежне тому, що доказує пан Дірінг. Вони грають головну роль в політичних економів, починаючи від Адама Сміта й аж до Рікарда; але тут вони, бодай, нерівні в тому розумінню, що кожний з них має собі инчу роботу — один, здебільшого, полює, другий рибальчить — і один у одного вимінюють свої продукти. Тай служать вони в цілому XVIII. віці головно тільки прикладом для пояснення; і оригінальність пана Дірінга полягає тільки в тому, що він цю мету прикладів робить основною метою всіх суспільних наук і мірилом усіх історичних формацій. Як не як, а легче скласти собі «строго науковий погляд на річи й людей» — таки не можна.

Щоб установити основну аксіому, що, мовляв, двоє людей і їх волі цілковито між собою рівні, й що жаден із них не має давати ніяких наказів другому, то для цього ми не можемо вжити якихнебудь двоє чоловіків. Це мусить бути двоє таких людей, що настільки визволились од усякої дійсности, від усіх, що існують на землі, національних, економічних, політичних і релігійних умов, од усіх полових і особистих питоменностей, що від одного і другого не лишається нічого більше, крім голої тямки: людина, й тоді вони, очевидячки, «цілковито рівні». Значить, це будуть два чисті духи, викликані тим самим паном Дірінгом, що скрізь винюхує й виказує «спіритистичні» порухи. Ці обидва духи мусять, звичайно, робити все те, чого вимагає від них той, хто їх викликав, і через те саме всі їхні штучки-продукції для решти світа байдужісінькі.

Але простежмо трохи далі аксіоматику пана Дірінга. Обидві волі не можуть домагатися одна від одної нічогосінько позитивного. А як одна таки це зробить і силою проведе своє домагання, то виникає стан несправедливости; і на цій основній схемі пан Дірінг пояснює несправедливість, насилу, поневолення, одне слово — цілу дотеперішню проклятушу історію. А отже вже Русо в вище згада-

ній праці доказав, таксамо аксіоматично, саме за помітцю двох чоловіків, щось протилежне, а власне: що з двох чоловіків *А* не може *Б* зробити невольником силою, а тільки так, що поставить *Б* в таке становище, що *Б* без *А* не зможе обійтися; це, очевидно, для пана Дірінґа вже занадто матеріалістичне розуміння справи. То ж розгляньмо цю саму справу трошки инакше. Двоє, що розбилися на морі, опинилися самі-саміські на острові і творять суспільство. Воля одного і другого з формального боку цілковито рівні, й це вони визнають обидва. Але з матеріального боку виходить величезна нерівність. *А* — рішучий і енергійний, *Б* — нерішучий, вайлуватий і млявий; *А* — розумний, *Б* — дурний. То ж чи довго воно забариться, що *А* раз-по-раз накидатиме свою волю *Б*, зпершу намовою, потім зі звички, але ж завжди в формі добровільності? Чи при тому форма добровільності збережена, чи потоптана ногами — поневолення лишається поневоленням. Адже ж добровільно приймають люде рабство ціле середовіччя, а в Німеччині аж до післятрицятилітньої війни. Коли у Пруссії після поразок 1806. і 1807. років скасовано кріпацтво й разом із ним зобов'язання ясних панів дбати про своїх підданих у біді, в недузі й на старість, то селяни звернулися з проханням до короля залишити таки їх у невольництві — бо хто ж инчий, мовляв, дбатиме про них у злиднях? Отже схема двох чоловіків «укладена» таксамо для нерівності й поневолення, як і для рівності та взаємної допомоги; а що ми мусимо, під загрозою вимірання, признати їх за голови родини, то в тому вже передбачене і спадщинне поневолення.

Але покиньмо на хвилинку все це так, як воно є. Нехай, що аксіоматика пана Дірінґа нас переконала, й ми, мовляв, захопилися цілковито рівноправністю обох воць, «загально людською суверенністю», «суверенністю індивідуума» — тою справді великою силою великих слів, супроти якої «Одні-

ський» Штірнера* з його власністю простий партач, хоч і він мав би претенсії на деяку скромну участь у цьому всьому. Отже ми тепер усі цілковито рівні й незалежні. Всі? Ні, таки не всі. Бо ж бувають і «дозволені залежності», тільки вони пояснюються «причинами, що їх треба шукати не в активності обох воľ, як таких, а в якійся третій сфері, отже, наприклад, як справа відноситься до дітей, у недостатності їх самовизначення».

Справді, причини залежності треба шукати не в активності одної і другої волі, як такої! Звичайно, що ні, бо ж активність одної волі попросту спинена! Але ж слід її шукати у третій сфері! І що ж то за третя сфера? Це — конкретна визначеність одної пригніченої волі як такої, що сама собі не вистачає! Наш філософ дійсності так далеко віддалився від дійсності, що для нього, супроти абстрактної й беззмстовної фрази «воля», дійсний зміст, характеристична визначеність цієї волі є вже якоюсь «третьою сферою». Але, хоч як воно буде, ми мусимо сконстатувати, що рівноправність має свої вийнятки. Вона не годиться для такої волі, що сама собі не вистачає у своїм самовизначенню. Перший стратегічний відступ.

Далі. »Де bestія й людина з'єднані в одній особі, там можна поспитати іменем другої, вповні людської особи, чи поведінка тої особи могла б бути така сама й тоді, коли б були, так сказати, самі тільки людські особи . . . Тим то наша гіпотеза про дві морально нерівні особи, де одна в якімось певнім розумінню має щонебудь у собі з властивого характеру bestії, є типічною основною формою для всіх відносин, що, відповідаючи тій різниці, можуть існувати у групах людей і поміж тими групами».** А далі хай читач сам придивиться до тої нужденної діятриби, що йде ще за тими повними ніяковості

* Stirner, Der Einzige und sein Eigentum, Leipzig 1845.

** Дірінг, Cursus der Philosophie, стор. 201 і 202.

викрутами, де пан Дірінґ крутиться і вється наче єзуїтський піп, щоб казуїстично установити, як далеко людина-чоловік може виступити проти людини-бестії, наскільки він може вживати проти неї недовіря, воєнних хитрощів, гострих, навіть терористичних засобів, а то й обдурювати її, не поступаючись ні в чому принципами вічної моралі.

Отже, навіть коли дві особи »морально нерівні«, то рівності немає. Але тоді взагалі неважко було викликати двох цілковито рівних собі чоловіків, бо ж немає двох осіб, які були б морально цілковито рівні: — Одначе нерівність мала б полягати в тому, що одна особа є людська, а друга має в собі дещо трохи бестіяльського. Та це має вже свою причину в походженню людини з царства звірят, що людина ніколи геть чисто не позбудеться бестії зі себе, так що тут можна говорити завжди про якесь plus, чи minus, значить, про різницю щодо ступня бестіяльскости, чи людськости. Поділ людей на дві різько відокремлені групи, на людей-людей і людей-бестій, на добрих і злих, на овець і козлів, знає, крім філософії дійсности, ще тільки християнство, що цілком послідовно має і свого найвищого суддю, що доконує того поділу. Але кому бути найвищим суддею в філософії дійсности? Тут воно, здається, мусить бути так, як буває у практиці серед християн, що побожні овечки сами, і то з відомим успіхом, вповняють уряд найвищого судді над своїми грішними ближніми-козлами. Секта філософів дійсности, як вона коли створиться, з цього боку, певне, нічого не подарує тихим у країні. Та нам про це байдуже; для нас цікаве тут признание, що, наслідком моральної нерівности між людьми, рівність зводиться на — ніщо. Другий стратегічний відступ.

Підемо далі. »Коли один робить поправді й як каже наука, а другий іде за якимись забобонами й пересудами, то . . . звичайно мусить виникнути взаїмна незгода . . . У всіх цих випадках на яко-

мусь певному ступні нездібности, грубости чи поганих нахилів характеру — мусить наступити конфлікт То ж не лише супроти дітей і божевільних крайнім засобом є на сила. Вдача цілих природних груп і культурних клас людей може викликати неминучу конечність підпорядкувати їхню волю, ворожу через її перверзність, підпорядкувати в розумінню — повертати її назад у рамки громадського співжиття. Чужу волю ще й у цьому випадку вважається рівноправною; тільки ж що через перверзність своїх образливих і ворожих учинків вона викликала потребу вирівняння, і якщо їй доводиться терпіти насилу, то вона відбірає тільки назад плоди своєї власної несправедливости».*

Ото ж не лише моральної, але й духової нерівности доволі на те, щоб усунути «цілковиту рівність» обох воць, і установити таку мораль, що нею можна було б виправдати всі ганебні вчинки цивілізованих грабіжницьких держав супроти відсталих народів, аж до паскудств Москалів у Туркестані. Коли генерал Кавфман улітку 1873. року напав на татарське плем'я Йомудів, попалив їх шатра й казав у-пень повирізувати жінок і дітей «як-слід по кавказькому», як було сказано в наказі, то й він тим немов би доказував неминучу конечність підпорядкувати волю Йомудів, ворожу через її перверзність, підпорядкувати в розумінню — повернути її назад у рамки громадського співжиття, тим то й уважав засоби, ним ужиті, за як-найдоцільніші; але ж хто, мовляв, має на оці мету, той мусить мати на увазі й засоби. Ще добре, що генерал не був такий жорстокий, що не глумився над Йомудами й не казав, що, вирізуючи їх із метою вирівняння, вважає їх волю саме рівноправною. І знов у цьому конфлікті вибранці, що ніби-то роблять по правді й як каже наука, значить, в останній інстан-

* Döring, *Cursus der Philosophie*, стор. 216 і 217.

ції філософи дійсности, — вони мають рішати, що таке забобони, пересуди, грубість, погані нахили характерів та коли потрібна насила й підпорядкування з метою вирівняння. Отже рівність є тепер — вирівняння шляхом насили, і перша воля визнає другу за рівноправну через підпорядкування. Третій стратегічний відступ, що переходить тут уже в ганебну втечу.

Між инчим, фраза, що чужа воля, мовляв, уважається рівноправною саме в вирівнянні через насилу — це тільки перекручена теорія Гегля, де кара є правом злочинця: »кару вважається чимось таким, у чому міститься право злочинця; там злочинця поважається як щось розумне«. (Rechtsphilosophie § 100, примітка).

На цьому можемо спинитися. Нам воно на ніщо не придасться ще далі стежити за паном Дірінгом, та дивитися, як він шматочок за шматочком розвалює свою аксіоматично установлену рівність, загально людську суверенність і т. д.; не будемо ми довше додивлятися до того, як він складає суспільство при допомозі двох чоловіків, але, щоб утворити державу, потребує ще третього, бо — сказати коротко — без цього третього не можна виносити ухвал більшості, а без них, значить, без панування більшості над менчістю, не може існувати держава; й як він опісля помалесеньки повертає на безпечнішу дорогу конструкції своєї »соціалітарної« держави будуччини, де ми ще колись матимемо честь відвідати шановного автора. Ми вже достач бачили, що цілковита рівність двох воель існує тільки доти, доки одна і друга нічого не хоче; що, як-тільки вони перестають бути людськими волями, як такими, і перетворюються в дійсні, індивідуальні волі, в волі двох дійсних людей, то рівність кінчається; що дитинство, божевілля, так звана бестіяльскість, нібито забобонність, пересуд, як він це називає, й нездібність, як він думає собі, з одного боку, — та уявна людяність, розуміння правди

й науки, — з другого, що, значить, усяка різниця в якості обох воľ і в парі з нею різниця в якості інтелігенції — виправдовують нерівність, що може дійти аж до підпорядковання одної волі другій; чого ж нам іще треба, коли пан Дірінг власними руками до самих основ розвалив свій власний будинок рівності?

Але хоч ми й покінчили з поверховними й партацькими міркуваннями пана Дірінга про рівність, то тим ми ще не покінчили зі самою ідеєю рівності, ідеєю, що грає визначну ролю, і то теоретичну завдяки Русові, практично-політичну в часах і після великої французької революції, та ще й тепер визначну агітаційну ролю в соціалістичному руху майже всіх країн. Установити науковий зміст цієї ідеї — це значить: визначити й її вартість для пролетарської агітації.

Ідея, що в усіх людей, як людей, є щось спільне, й як далеко сягає це спільне, то вони й рівні — ця ідея, розуміється, стара-престара. Але від тої ідеї цілком різниться сучасне домагання рівності; що більш, воно полягає в тому, щоб, опираючись на тій спільній прикметі людей, на рівності людей, як людей, домагатися рівного політичного чи соціального значіння всіх людей, або хоч би вже всіх громадян одної держави, або всіх членів одного суспільства. Поки з тої первісної ідеї релятивної рівності виробилося розуміння рівноправності в державі і в суспільстві, та поки те розуміння могло здаватися чимось природним і самозрозумілим, — то мусіли пройти тисячеліття таї таки пройшли тисячеліття. В найстарших самотутніх громадах можна було говорити хіба тільки про рівноправність поміж членами громади; жінки, раби, чужинці були, ясна річ, звідтіля виключені. У Греків та Римлян нерівність поміж людьми грала куди більшу ролю, ніж яканебудь рівність. Думку про те, щоб Греки й варвари, вільні й раби, громадяни держави й люде, що користувались тільки її опікою,

римські громадяни й римські підданці (вживаючи цього вислову в як-найширшому розумінню) претендували на рівне політичне значіння, — цю думку, певно, були б у старовину прийняли за божевілля. В часах римського цесарства ті всі різниці малопомалу позатиралися, з винятком різниці між вільними й рабами; таким чином, принаймні, для вільних настала та рівність приватних осіб, що на її ґрунті розвинулося римське право, той найдоскональніший витвір права, який тільки нам знаний, права, опертого на приватній власності. Але доки існувала протилежність поміж вільними й рабами, не могло бути й мови про права, що впливали б із загальної людської рівності; це бачили ми ще недавно в державах Північно-Американської Унії, де панувало невільництво.

Християнство знало тільки одну рівність усіх людей, — усіх рівно обтяжених первородним гріхом, і ця рівність уповні відповідала характерові християнства, як релігії рабів і пригноблених. Побіч того, воно знало ще хіба рівність вибранців, але та рівність мала особливе значіння тільки в самих початках християнства. Сліди спільності майна, що теж подібуються в початкових періодах розвитку нової релігії, швидко вказують на солідарність поміж переслідуваними, ніж на прояви ідей про справжню рівність. Дуже швидко, як тільки вкорінилася різниця між священиком і мирянином, прийшов кінець і тому зародковій християнській рівності. — Навала Германів на західну Європу знищила на цілі віки всякі ідеї рівності, вносячи крок за кроком у життя соціальну й політичну гієрархію такого поплутаного характеру, якого досі ще не знали; але рівночасно ця подія втягла в історичний рух західну й середню Європу, створила вперше компактну культурну територію, а на цій території вперше створила систему держав, здебільшого, національних, що впливали одна на одну і взаємно одна одну зашახовували. Таким чином, вона

підготовляла ґрунт, на котрім аж пізніше мало виринути питання про рівнозначність людей, про права людини.

Крім того, фєвдальне середньовіччя виплекало в своїому лоні нову клясу, що їй призначено було в її дальшій розвитку зробитися носійкою сучасних домагань рівности, клясу міщанства. Міщанство, зпочатку саме фєвдальний стан, устигло серед фєвдального суспільства розвинути розмірно високо переважно ремісничу промисловість і виміну продуктів, а далі, з кінцем XV. віку, великі відкриття на морі відчинили перед ним шлях до нової й ширшої кар'єри. Позаєвропейська торгівля, що велася дотепер тільки між Італією й Левантою, поширилася тепер на Америку й Індію, й незабаром перевищила своїм значінням і виміну поодиноких європейських країн поміж собою, й нутрішній обіг кожної поодинокі країни. Американське золото і срібло залило Європу й як розкладовий елемент проникло в усі прогалини, щілини і шпарочки фєвдального суспільства. Ремісничє виробництво перестало задовольяти потреби, що раз-у-раз зростали; в головних ділянках промисловости найбільш розвинутих країн його заступила мануфактура..

Одначе, вслід за цим величезним переворотом ув економічних умовах життя суспільства далеко не зараз пішла відповідна зміна його політичної структури. Державний лад лишався фєвдальним, підчас того, як суспільство щораз то більше робилося міщанським. Торгівля на велику скалю, а саме міжнародня, та ще більше світова торгівля, вимагає вільних і незв'язаних у своїх рухах посідачів товарів, що, як такі, рівноправні, ведуть між собою виміну на підставі одного права, рівного для всіх них, принаймні, в кожному окремому місці. Перехід од ремісництва до мануфактури можливий під умовою існування якоїсь кількості вільних робітників — вільних, із одного боку, від цехових пут і, з другого, від засобів, потрібних для того, щоб самим вико-

ристати свою робітну силу, — робітників, що могли б умовлятися з фабрикантом за наймання своєї робітної сили, значить, стати супроти нього рівноправними як контрагенти. І, нарешті, рівність і однакове значіння всякої людської праці, бо й наскільки вона є взагалі людською працею, наїшли свій найсильніший, хоч несвідомий, вислів у законі про вартість сучасної буржуазної економії, а згідно з ним вартість якогось товару міряється суспільно потрібною працею, що міститься в товарі.* — Там, де економічні відносини вимагали вільності й рівноправності, політичний лад перешкоджав їм на кожному кроці цеховими путами й окремими привілеями. Місцеві привілеї, диференціальні мита й різнородні виїмкові закони тяжко відбивалися на торгівлі не тільки чужинців або мешканців колоній, але часто-густо й цілих категорій власних громадян; цехові привілеї зростали скрізь і раз-по-раз лягали поперек шляху мануфактури в її розвитку. Ніде не було буржуазним суперникам вільного шляху, ніде не було в них рівних шансів, — а отже це було перше, чого вони щораз настирливіше домогалися.

Домогання визволитися від феодалських пут і установити правову рівність, скасувавши феодалські нерівності, мусіло було, як тільки економічний поступ суспільства висунув це домагання на денний порядок, незабаром прибрати ширші розміри. А як раз виставлено таке домагання в інтересі промисловості й торгівлі, то треба було домогатися неодмінно такої самої рівноправності і для великої маси селян, на різних ступнях поневолення, почавши від повного закріпощення, тих селян, що мусіли задармо віддавати своєму ясному панові більшу частину свого робітного часу та до того платити ще йому й державі силу податків. З другого

* Виводити сучасні ідеї про рівність з економічних умов буржуазного суспільства — виводить уперше Маркс у „Капіталі”.
[Заввага Енгельса.]

боку, не можна було не вимагати, щоб покасовано й фєвдальні привілеї, вільність шляхти від податків, політичні привілеї поодиноких станів. А через те, що ареною подій була не одна світова держава, щось наче римська, а ціла система незалежних держав, що зносилися поміж собою як рівна з рівною і що стояли на більш-менш однаковій височині буржуазного розвитку, — то само зі себе розуміється, що це домагання прибрало загальніший характер, такий, що виходив поза межу кожної окремої держави, що вільність і рівність оповіщено правами людини. При тім показується специфічно буржуазний характер цих прав людини: американська конституція, перша, що визнає права людини, санкціонує рівночасно рабство небілошкірих людей, що існує в Америці; значить, клясові привілеї викликається, расові освячується.

Але ж, як відомо, за буржуазією від тої хвилини, як вона виключулася з фєвдального міщанства, і зі середньовічного стану перетворилася в сучасну клясу, раз-у-раз і неминуче снується її тінь — пролетаріят. І таксамо за буржуазними домаганнями рівності йдуть слід-у-слід пролетарські домагання рівності. Від тої хвилини, як виставлено буржуазні домагання скасувати клясові привілеї, вирінає побіч нього пролетарське домагання скасувати самі кляси — зпочатку в релігійній формі, покликуючись на гасла первісного христіянства, пізніше ж опіраючись на самих буржуазних теоріях рівності. Пролетаріят бере буржуазію за слово: рівність має бути переведена не тільки на око, не тільки на державному полі, а й у дійсності, й на суспільному й економічному полі. І особливо від того часу, як французька буржуазія, почавши від великої революції, висунула на перший план буржуазну рівність, і французький пролетаріят зараз же відповів їй домаганням соціальної й економічної рівності, — відтоді рівність зробилася боєвим гаслом спеціально французького пролетаріату.

Таким чином, домагання рівності в устах пролетаріату має подвійне значіння. Або воно — особливо це буває в перших початках, наприклад, у селянській війні — є природна реакція проти яскравих соціальних нерівностей, проти контрасту між багатими й бідними, між панами й рабами, між марнотратниками й виголоднілими; як таке, є воно, просто висловом революційного інстинкту, і в цьому, і то тільки в цьому, знаходить своє виправдання. Або ж це домагання має своє джерело в реакції проти буржуазного домагання рівності, черпає з нього більше-менше правильні, більш далекосяглі домагання, служить агітаційним засобом, щоб розворушити робітників проти капіталістів власними таки думками капіталістів, а в такому разі воно нерозлучно зв'язане з міщанською рівністю. В обох випадках дійсний зміст пролетарської рівності зводиться до домагання скасувати кляси. Кожне інше домагання рівності, що виходить поза межі цього домагання, неминуче доводить до абсурду. Ми дали на це приклади й знайдемо їх ще доволі, як дійдемо до фантазій пана Дірінга про будуччину.

Таким робом, ідея рівності, чи у своїй буржуазній, чи в своїй пролетарській формі, є сама історичним продуктом, й щоб витворити її, потрібно було певних історичних умов, що їх передумовою знову є довший передісторичний процес. Отже така ідея рівності є все, що хочете, а тільки не вічна правда. І коли вона в наші часи для широкої публіки — в тому, чи іншому розумінню — сама про себе зрозуміла, коли вона, як каже Маркс, «вже набрала сили народнього пересуду», то це не наслідок її аксіоматичної правди, а наслідок загального поширення і тривкої актуальності ідей XVIII. віку. Отже, коли пан Дірінг може так просто собі орудувати своїми обидвома славетними чоловіками на ґрунті рівності, то це тому, що для народнього пересуду це видається цілком природною річчю. Тай справді, пан Дірінг зве свою філософію природ-

ною, бо вона виходить тільки від таких річей, які здаються йому цілком природними. А чому вони здаються йому природними, — про те він, звичайно, не питає.

МОРАЛЬ І ПРАВО. ВІЛЬНІСТЬ І КОНЕЧ- НІСТЬ.

»Для політичної правничої науки в основу принципів, виведених у цьому «Курсі», лягли як-найповніші фахові студії. Тим то треба буде... виходити від того, що в цій книжці . . . йшла мова про те, щоб консеквентно з'ясувати результати правничої й політичної науки. Моїм первісним фахом була саме юриспруденція, й я посвятив йому не тільки звичайні три роки теоретичного університетського підготовки, але ще й далші три роки судової практики повернув я на те, щоб передусім поглибити науковий зміст цієї науки . . . І, певна річ, я не міг би з такою впевненістю виступити як критик приватного права та відповідних недотач у сфері правознавства, коли б я не був свідомий того, що я однаково добре знаю і всі слабкі місця мого фаху й його сильніші сторони».*

Чоловік, що має право говорити так про себе, вже задалегідь мусить викликати до себе довіру, особливо, зрівнявши його з «паном Марксом, який, як сам признався, студіював колись право, та закинув». Через те треба дивуватися, що критика приватного права, критика, що виступає з таким упевненням, обмежується оповіданням про те, що, мовляв, «справа з науковістю юриспруденції . . . не зайшла далеко», що позитивне цивільне право є безправство, бо ж санкціонує власність, основу на насилі, і що «природною основою» карного права є помста — твердження, де нового хіба стільки, що містичне переодягнення у «природну основу». Результати політичних наук обмежуються розбором відносин між тими трьома відомими чоловіками, де один досі насилує двоє інших, при чому пан Дірінг

* Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 537.

із повною повагою розглядає питання, хто перший завів насильство й рабство — другий, чи третій чоловік.

Але ж прослідкуймо трохи далі як-найповніші фахові студії й науковість нашого самовпевненого юриста, науковість його, поглиблену трирічною судовою практикою.

Про Лясаля оповідає нам пан Дірінг, що його віддано під суд «за спонуку до наміреної крадіжки касетки, хоч засуду не було, бо, мовляв, тоді було ще можливе так зване увільнення інстанцією . . . оце увільнення на-половину».*

Процес Лясаля, що про нього тут мова, йшов улітку 1848. р. перед присяжними в Кельні, де, як це майже в цілій ренській провінції, обов'язувало французьке карне право. Тільки для політичних провин і злочинів виїмково заведено пруське краєве право, але ж уже у квітні 1848. р. Кампгавзен назад скасував цю виїмкову постанову. Французьке право зовсім не знає цієї непутящої категорії пруського краєвого права — якоїсь «спонуки» до злочину, а тим більше спонуки до наміреного злочину. Воно знає тільки підмову до злочину, а щоб така підмова була карна, вона мусить бути доконана «за поміччю гостинців, обіцянками, грізьбами, зловживанням авторитетом або силою, махінаціями або карними штучками (Code pénal. art. 60)». Публичне міністерство, заглибившись у пруське краєве право, недогледіло, таксамо, як пан Дірінг, сутню різницю між ясно визначеною французькою диспозицією й конфузною неспрецизованістю краєвого права, підняло проти Лясаля тенденційний процес, і світло провалилося. Бо ж казати, що французька карна процедура знає «увільнення інстанцією, оце увільнення на-половину», увільнення, яке знає пруське краєве право, — на таке може зважитися тіль-

* Дірінг, *Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus*, стор. 510.

ки цілковитий невіглас у ділянці французького модерного права. Французьке право знає в карній процедурі тільки засуд, або увільнення, а нічого посереднього не знає.

Тож мусимо сказати, що пан Дірінг, набезпечно, не міг би був прикласти до Лясаля свого »способу писати історію великим стилем« із такою впевненістю, як би був колинебудь мав у руках кодекс Наполеона. Отже ми мусимо сконстатувати, що панові Дірінгові цілковито не знане модерне французьке право, — це одиноке сучасно-буржуазне законодавство, що спірається на суспільні здобутки великої французької революції і що перекладає ці здобутки на правничу мову.

Деся на якомусь іншому місці, критикуючи суди присяжних, що їх на французький зразок уведено в життя на цілому континенті, і що видають свої присуди більшістю голосів, пан Дірінг навчає нас ось як: »Що ж, воно навіть можна буде якось звикнути з такою думкою, зрештою в історії не так то й нечуваною, думкою, що в якомусь доскональному суспільстві засуд, де були подані суперечні голоси, не повинен би бути можливою установою . . . Але ж ця серйозна й глибоко-ідейна концепція, як ми вже натякали, мусить видатися для традиційних форм непідходящою через те, що вона для них занадто добра«.*

І знову панові Дірінгові невідомо, що не тільки засуди в карних справах, але й присуди в цивільних процесах вимагали одноголосности постанов присяжних суддів — згідно з англійським звичайним правом, себто, неписаним звичаєвим правом, що має силу від непамятних часів, отже що-найменше від XIV. віку. Так от серйозна і глибоко ідейна концепція, що, на думку пана Дірінга, занадто добра для нинішнього світа, мала в Англії законну силу в часах що-найтемнішого середновіччя, і з Ан-

* Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 402 і 403.

глії вона перенеслася до Ірляндії, до Сполучених Держав Америки й до англійських колоній. А отже пан Дірінг при своїх як-найповніших фахових студіях не зрадився ні словечком із цього приводу. Так, отже, сфера, де постанови присяжних западають одноголосно, не тільки безмірно велика в порівнянні з невеличкою сферою, де має вагу пруське краєве право, але вона й обширом більша за всі ті сфери, разом узяті, де присяжні вирішують більшістю голосів. Пан Дірінг не тільки що не знає одніського модерного, французького права, але так само нічого не тямить у обсягу одніського германського права, себто англійського, що розвивається що-раз далі незалежно від римського авторитету й по сьогоднішній день, поширившись по всіх частинах світа. І це не дивниця! Бо ж англійський правничий спосіб думання »таки не може дорівняти вишколенню, досягнутому на німецькому ґрунті, вишколенню в чистих тямках класичних римських юристів«, каже пан Дірінг, і далі заважає: »Що таке Англіїці зі своєю дитячою мішаниною мови в порівнянні з нашим оригінальним утвором мови?«* — На це ми можемо тільки відповісти за Спінозою: *Ignorantia non est argumentum*, — незнаття це не доказ.

З усього цього ми можемо зробити хіба такий висновок: як-найповніщі фахові студії пана Дірінґа полягали в тому, що він три роки заглиблювся теоретично в *Cogrus juris*, а дальші три роки зазнайомлювався глибше практично з благородним пруським краєвим правом. Певна річ, що й це вже велика заслуга, й цього цілком досить для поштового старопруського окружного судді або адвоката. Але як хто береться укладати філософію права для всіх світів і часів, то все ж хоч трошечки повинен би розбіратись у правових відносинах таких націй, як Французи, Англіїці й Американці, націй, що відо-

* Дірінґ, *Cursus der Philosophie*, стор. 315.

грали в історії таки трохи иншу ролю, аніж та закутина Німеччини, де процвітає пруське краєве право. Але придивімся, що буде далі.

»Сороката мішанина місцевого, провінціального і краєвого права, що як-найбільш самовільно й то в як-найріжніших напрямках перехрещуються між собою раз як звичаєве право, то знов як писаний закон, убіраючи частенько найважливіші справи в форму чистих статутів — цей зразок пеладу й суперечности, де спеціальні регули касують загальні постанови, або де знов, инчим разом, загальні постанови уневажнюють спеціальні диспозиції — така мішанина справді не годиться до того, щоб ... витворити в когонебудь ясну свідомість того, що таке право* — Та тільки де ж то панує ця плутанина? Знову ж таки там, де обов'язує пруське краєве право, де побіч нього, над ним, або під ним мають у найріжніших формах релятивну вагу провінційальні права, місцеві статuti, а там та не там і звичайне право та всякий такий инчий старий крам, що в усіх практичних юристів виринає з грудей той крик на рятунок, крик, що пан Дірінг із такою симпатією тут підносить знову. Та панові Дірінгові зовсім не треба кидати його любої Прусії, йому досить буде поїхати лише над Райн, щоб пересвідчитися, що там про все це вже від яких сімдесятьох років і мови не має, не згадуючи вже про инчі цивілізовані країни, де подібні застарілі порядки давним давно вже показовані.

Далі: »Не такою вже яскравою виявляється природна індивідуальна відповідальність там, де вона прикрита таємними й тим самим анонімними колективними присудами й колективними вчинками колегій і инчих урядових установ, що замасковують особисту ініціативу кожного окремого члена** А на инчому місці: »Серед наших теперішніх

* Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 278.

** Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 218.

обставин мусіло б уважатися за несподіване й незвичайно гостре таке домагання, коли б хто хотів виступити проти того, що колегії замаскуюють і прикривають відповідальність одиниць». — Може, це для пана Дірінга буде несподівана новина, як ми йому скажемо, що у сфері впливу англійського права кожний член колегії суддів має на публічному засіданні зокрема подавати й умотивовувати свій присуд; що адміністративні колегії, де їх не вибирається й де розправа ведеться та голосування відбувається не публічно, що це переважно пруська установа, й, загалом узявши, невідома в інших краях; і тим то його домагання може вважатися несподіваним і незвичайно гострим тільки — в Пруссії.

Таксамо й його нарікання на обов'язкові втручання релігії при народинах, шлюбі, смерті й похоронах відноситься, беручи на увагу більш цивілізовані країни, тільки до Пруссії, а від часу заведення в Пруссії цивільної реєстрації воно й до неї не відноситься. Те, що пан Дірінг гадає здійснити тільки за поміччю майбутнього «соціалітарного» ладу, вже за той час залагодив Бісмарк шляхом звичайного закону. — Таке ж саме його «нарікання на недостатнє підготовлення юристів до їхньої професії», нарікання, що його можна поширити й на «урядовців адміністрації», й де відзивається специфічно пруська ерміяда; а то й та ненависть до Жидів, що з нею пан Дірінг вихоплюється при кожній нагоді, і що, нарешті, стає смішною, є, коли не специфічно пруського, то все ж специфічно східно-ельбського характеру. Той самий філософ дійсності, що суверенно дивиться згори на всі пересуди й забобони, сам так глибоко застряг у особистих вигадках, що занесений із середньовічної біготерії народній пересуд проти Жидів називає «природним присудом», опертим на «природному ґрунті», та загониться до того, що каже ось що: «Соціалізм — це одинока сила, що може опертися станові

людности з більшою жидівською примішкою (стан із жидівською примішкою! Що за природна мова!)» *

Доволі. Все оте хизування правничою вченістю основане — в найліпшому випадку — на якнайзвичайніших фахових знаннях звичайнісінького собі старопруського юриста. Сфера юриспруденції й політичної науки, що їх виводи консеквентно з'ясовує нам пан Дірінг, «покривається» зі сферою впливу пруського краєвого права. Крім римського права, більш-менше знаного кожному юристові, тепер уже навіть і в Англії, його правничі знання обмежуються всього тільки на самому пруському краєвому праві, на тому кодексі освітничого патріархального деспотизму, що списаний такою німецькою мовою, наче б пан Дірінг ізвідтіля вчився, на праві, що своїми гльосами моралі, своєю юридичною недокладністю й безпринципністю, зі своїм уживанням буків як засобу мук і кари, цілком іще належить до передреволюційної доби. Що більш над це, те для пана Дірінга від лихого — й сучасне буржуазне французьке право, й англійське право зі своїм зовсім окремим розвитком і зі своїм, незнаним на цілому континенті, забезпеченням особистої свободи. Фільософія, що «не визнає жадного уявного горизонту, а в могутньому революційному руху розгортає всі землі й небеса зоколишньої й нутрішньої природи», ця фільософія має за свій дійсний горизонт — межі шістьох старопруських східних провінцій та ще, може, декілька инчих шматочків землі, де має силу благородне краєве право; по той же бік цього горизонту вона не розгортає ні земель ні небес, ні зоколишньої, ні нутрішньої природи, а тільки образ-як-найгрубшої ігноранції того, що коїться в решті світа.

Не можна як-слід трактувати про мораль і право, не торкаючись питання про так звану вільну волю, про відповідальність людини, про відношення

* Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 393.

між конечністю й вільністю. І філософія дійсности дає розв'язку цього питання, вона навіть дає їх дві.

»На місце всяких фальшивих теорій про вільність треба прийняти емпіричну властивість відношення, де, з одного боку, раціональні спізнання і, з другого, інстинктові визначення неначе б то з'єднувалися в якусь посередню силу. Основні факти такого роду динаміки треба брати зі спостереження, а, щоб наперед зважити ті факти, що ще не сталися, — теж цінувати, по змозі, загально щодо якості й величині. Таким чином, безглузді імагінації про нутрішню вільність, що ними годувалися цілі тисячеліття, не тільки викориняться назавжди, але й заміняться чимось позитивним, чимось, що можна вжити для того, щоб практично владити життя».* — Згідно з тим поглядом вільність полягає в тім, що раціональне спізнання тягне людину на право, а ірраціональні інстинкти вліво, і в цьому паралельограмі сил дійсний рух іде в напрямі діагоналі. Таким робом, вільність була б серединою поміж спізнанням і інстинктом, розумом і нерозумом, а ступінь її треба б було установляти в кожного індивідуума шляхом досвіду, себто, вживаючи астрономічного вислову, шляхом »особистого рівняння«. А через декілька сторінок далі пан Дірінг каже: »Ми основуємо моральну відповідальність на вільности, але ж та вільність означає для нас не що инче, як вражливість на свідомі мотиви відповідно до природного і придбаного розуму. Всі такі мотиви, хоч, може, помічається супротивність у акціях, діють із неминучою природною законністю; але ми розраховуємо саме на цю необхідну конечність, прикладаючи підойму морального впливу».**

Це друге визначення вільности, що зовсім безцеремонно перечить першому, це знову не що инче, як до повної плиткости доведений погляд Гегля.

* Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 187.

** Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 218.

Гегель перший з'ясував докладно відношення між вільністю й конечністю. Для нього вільність полягає в тому, щоб пізнати конечність. »Конечність лише настільки сліпа, наскільки її не розуміють«. Не в вимріяній незалежності від законів природи полягає вільність, а у спізнанню цих законів та в даній, таким чином, можливості планоно користуватися ними для визначених цілей. Це відноситься й до законів зоколишньої природи, й до тих, які регулюють тілесне й духовне існування самої людини — дві класи законів, що їх можемо відділити одну від одної хіба тільки в уяві, але ж не в дійсності. Тим то вільність волі означає не що інше, як здібність вирішувати зі знанням справи. Таким побитом, чим вільніший буде присуд людини щодо якогось певного питання, тим більша буде конечність, що визначуватиме зміст цього присуду; зате ж непевність, оперта на несвідомості, непевність, що ніби-то зі своєї волі вибирає між багатьма різними й одне одному суперечними можливими рішеннями, тим саме й доказує свою невільність, свою опанованість тим предметом, який саме вона повинна була опанувати. Отже вільність полягає в пануванні над нами самими й над зоколишньою природою, пануванні, ґрунтованим на пізнанню природних конечностей; й через те то вона є неминуче продуктом історичного розвитку. Перші люди, що виділилися з царства звірят, були в кожному напрямі такі ж невільні, як і самі звірята; але кожний поступ у культурі був кроком до вільності. На початку історії людства стоїть одкриття перетвору механічного руху в тепло: добування вогню шляхом тертя; на кінці дотеперішнього розвитку стоїть одкриття перетвору тепла в механічний рух: парова машина. — І хоч який велетенський визвольний переворот парова машина dokonує в соціальному світі — цей переворот іще й на-половину не закінчений —, то нема що казати, що добування вогню шляхом

тертя так перевищає парову машину щодо своїх універсальних визвольних наслідків. Бо ж добування вогню шляхом тертя дало вперше людині панування над якоюсь силою природи й одділило її, таким чином, остаточно від царства звірят. Парова машина ніколи не доведе людства до такого могутнього скоку в його розвитку, дарма що таке дуже велике для нас її значіння як представниці всіх тих могутніх продуктивних сил, що спіраються на неї, сил, що тільки за їх поміччю можна буде здійснити суспільний лад, де не буде жадних класових різниць, ніяких турбот за засоби індивідуального існування, й де вперше можна буде говорити про дійсну людську вільність, про існування в гармонії зі спізнаними законами природи. А яка ще дуже молода ціла історія людства, й як смішно воно було б надавати нашим теперішнім поглядам якусь абсолютну вагу, — це пізнати з того простого факту, що цілу дотеперішню історію можна схарактеризувати як історію періоду часу від практичного відкриття перетвору механічного руху в тепло до відкриття перетвору тепла в механічний рух.

Звичайно, пан Дірінг розглядає історію инакше. Як історія помилок, ігноранції й дикости, знасилування й поневолення, то взагалі вона є осоружним предметом для філософії дійсности; але ж зокрема вона поділяється на два великих періоди, а власне: 1. від ідентичного самому собі стану матері до французької революції і 2. від французької революції аж до пана Дірінга; і до того XIX. вік «іще в суті реакційний, що більш, із духового боку він куди більш реакційний, аніж XVIII. століття», при чому, одначе, він носить у своєму лоні соціалізм, і тим самим «зародень іще більшого перевороту, ніж той, що його видумали (!) предтечі й герої французької революції». Свою погорду для дотеперішньої історії філософія дійсности виправдовує ось як: «Тих кілька тисячеліть, що про них подають згадку первісні списані історичні джерела про ми-

нуле, не мають враз із устроєм людства, створеним тими тисячеліттями, великого значіння, як-що мати на гадці ряд грядучих тисячеліть . . . Людський рід, як ціле, ще дуже молодий, і як колись наука у своїх згадках про минуле мусітиме рахуватись не з тисячками років, а з десятками тисяч, то духово незрілий дитячий вік наших установ, як самозрозуміла передумова, безперечно децидуватиме про наш час, котрий тоді ж уважатиметься за прастаровину».*

Не спиняючись довше на тім справді «оригінальним утворі мови» останнього речення, ми зазначимо тільки дві річі: поперше, що ця «прастаровина» як-не-як лишиться незвичайно цікавим періодом історії для всіх майбутніх поколінь, бо вона творить підвалину всякого пізнішого вищого розвитку, бо вона має своєю вихідною точкою — виділення людини з царства звірят, а своїм змістом — переборення таких труднощів, із якими не стрінутися вже більше майбутньому асоціованому людству. А по-друге, коли, в порівнянні з кінцем цієї прастаровини, майбутні історичні періоди, що не знатимуть вже цих труднощів і перепон, коли вони обіцяють цілком інші наукові, технічні й соціальні успіхи, то треба сказати, що якимось дивно вибрано момент на те, щоб цим грядучим тисячеліттям накидувати вказівки в формі дефінітивних правд останньої інстанції, незмінних правд і глибоких концепцій, збудованих на основі духово незрілого дитячого віку нашого такого дуже «відсталого» й «назадницького» століття. Треба бути власне філософом à la Ріхард Вагнер — тільки без таланту Вагнера —, щоб не добачити, що всі ті зневажливі слова, кидані на адресу дотеперішнього розвитку історії, попадають таксамо і в ніби-то останній результат цього розвитку — у так звану філософію дійсності.

Одним із найхарактеристичніших зразків нової

* Дивн: Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 301 і 302.

глибокої науки є частина, присвячена індивідуалізації життя й підвищенню його вартости. Тут через цілих три розділи лузиться й бурхає з нестримною силою потік загадкових банальних фраз. Ми мусимо, на жаль, обмежитися декількома короткими прикладами.

»Глибша суть усякого відчуття й отже всяких суб'єктивних форм життя полягає в диференції станів . . . А щодо повного (!) життя, то можна просто (!) сказати, що не постійний стан, а перехід із одного стану життя у другий збільшує почуття життя й розвиває головніші подражнення . . . Стан, приблизно ідентичний сам собі, стан, що, так сказати б, остає в інертній перманентности й неначе в рівновазі, той стан, хоч і який він, — немає великого значіння для того, щоб пізнати життя . . . Коли звикаєш і, так сказати, зживаєшся з цим станом, то це робить його чимось цілком індиферентним і байдужим, чимось, що мало чим одрізняється від стану смерти. Хиба що ще добавиться до цього щось наче яке негативне життєве побудження, мука нудьги . . . Коли в життю наступає застій, то для індивідуумів і народів вигасає всяка охота і всякий інтерес, щоб існувати. Але ж наш закон диференції пояснює всі ці явища».*

Просто вірити не хочеться, з якою швидкістю пан Дірінг робить свої наскрізь оригінальні виводи. Зпочатку власне перекладається на мову філософії дійсности ту банальну фразу, що, мовляв, раз-у-разове дражнення того самого нерва або раз-у-разовість того самого дражнення вморює кожний нерв і кожную нервову систему, що, отже, в нормальному стані мусить бути перерва й переміна нервових подражнень — про що вже давно можна було прочитати в кожному підручнику фізіології, і що кожний філістер знає з досвіду; що-тільки цю престару

* Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 362 і 363.

плиткість він прибрав у форму таємності, що, мовляв, глибша суть усякого відчуття полягає в диференції станів — як уже зараз же й вона перетворюється в «наш закон диференції». І цей закон диференції «цілковито пояснює» цілий ряд явищ, що знову таки є не що інше, як ілюстрації і приклади приємності перемін, котрі і для як-найзвичайнішого собі філістра не потребують ніякісінького пояснення, й котрі ні на крихітку не стають ясніші від того, як посилятися на той ніби-то закон диференції.

Але тим далеко ще не вичерпується глибокість «нашого закону диференції»: »Черговість віків життя і зміни, що наступають у життєвих відносинах, зв'язаних із віками життя, подають добрий приклад на те, щоб унагляднити наш принцип диференції . . . Дитина, хлопець, парубок і чоловік зазнають на собі силу своїх що-разових життєвих почувань не так через зафіксовані вже стани, в яких вони знаходяться, як через перехід із одного стану в другий».* Ще більше: »Наш закон диференції можна прикладати ще куди далі, коли взяти на увагу той факт, що повторення того, чого ми вже зазнали або що виконали, не викликає ніякого подражнення».** А тепер читач може сам додумати собі ті загадкові теревені, що до них є вихідними точками твердження, такої глибини й основності, як ось ті, що вгорі; а пан Дірінг хай собі з тріумфом говорить при кінці своєї книжки: »Для цінування й підвищення вартости життя закон диференції став міродатним, і теоретично, і практично!»*** Для цінування паном Дірінгом духової вартости його публіки він теж став міродатним: він, мабуть, думає собі, що та публіка складається зі самих дурнів або філістрів.

Далі нам рекомендується ось які дуже практичні

* Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 363.

** Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 365.

*** Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 558

життєві правила: »Засоби для того, щоб удержати живим загальний інтерес до життя« (гарне завдання для філістрів і тих, що хочуть поробитися ними!), »полягають у тому, щоб дати окремим, так сказати б, елементарним інтересам, із яких складається цілість, розвиватись або замінювати один одного у природних інтервалах. І рівночасно в тому самому стані, замінюючи слабші дражнення й такі, що легше даються заспокоїти, сильнішими дражненнями й такими, що довше лишаються активними, треба буде триматися такого порядку, щоб не повстали прогалини, які не мають у собі нічого інтересного. Але так, зрештою, тут треба дбати про те, щоб напружень, що повстають чи природним чи яким инчим чином, щоб їх у нормальному ході суспільного життя вмісно не збільшувати, не форсувати, а то й — бо це теж буде перверзність, хоч із противного боку — не задовольняти при що-найменшому поруху й, таким чином, не перешкожати їм розвиватися так, щоб їх потреба могла давати насолоду. Як де инде вдержання природного ритму є передумова рівномірного і принадливого руху, то так воно є й тут. Тай і не слід ставити собі завдання, що його годі виконати, — не слід пробувати протягати дражнення, створені якоюсь ситуацією, поза межі часу, виміряного для них природою чи обставинами« й т. д.* Коли якому сердезі спаде на думку взяти собі за правило »пізнання життя« оті врочисті філістерські оракули педанта, що копирсається в що-найнедоладніших плиткостях, то йому певне не буде чого нарікати на »прогалини, що в них немає нічогісінького інтересного«. Він буде приневолений посвятити весь свій час на те, щоб як-слід приготувити й урегулювати насолоди, так, що на саму насолоду в нього не лишиться ні одної вільної хвилини.

Ми повинні пізнати життя, повне життя. Тільки дві річі забороняє нам пан Дірінг: поперше, »не-

* Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 375.

харність од уживання табаки» й, подруге, напитки й харчі »з прикметами, що викликають обрид і неприємно вражають тендітніщі почуття». А що пан Дірінг у своєму »Курсі економії» виспівує такі дитирамби горальництву, то не можливо, щоб під тими напитками він розумів і горілку; отже ми примушені зробити такий висновок, що його заборона охоплює тільки вино й пиво. Йому варто б було заборонити ще м'ясо, а тоді він підніс би філософію дійсності на ту саму височінь, на якій мав такий великий успіх небіщик Густав Струве — на височінь чистого дитинства.

Автім, пан Дірінг щодо гарячих напиків міг би бути таки трохи ліберальніший. Чоловік, що, як він сам до цього признався, все ще не може найти містка від статичного до динамічного, має повну підставу бути трохи вибачливим, коли якийсь бідолаха трохи глибше загляне собі часом у чарку й через те теж надаремне шукає містка від динамічного до статичного.

Х.

ДІЯЛЕКТИКА. СКІЛЬКІСТЬ І ЯКІСТЬ.

»Перша й найважливіша теза про логічні основні властивості буття є виключення суперечності. Суперечність це категорія, що її можна вважати тільки комбінацією думок, а не дійсністю. В річах немає ніяких суперечностей, або, іншими словами, суперечність, що її приймаємо за щось реальне, є сама вершком недоречності ...* Антагонізм сил, що міряються одна одною у протилежному напрямку, є навіть основна форма всіх акцій у існуванні світа й його істот. Але цей антагонізм у напрямках сил елементів і індивідуумів цілком не покривається з ідеєю реалізації абсурдностей суперечності ...** Тут можемо вдоволитися тим, що ми розвіяли ті тумани, які звичайно підносяться з тих нібито містерій логіки, змалювавши ясний образ дійсної абсурдності реальної суперечності, та що доказали, яке непотрібне те кадило, що його тут та там витрачувано для тої доволі грубо змайстрованої деревляної маріонетки, тої діалектики суперечностей, котру підсували антагоністичній схематиці світа». — Оце майже все, що сказано в »Курсі філософії» про діалектику. Зате у »Критичній історії»*** чекає діалектику суперечностей, а з нею особливо Гегля не така розправа. »Бо суперечність, на основі Логіки, або, краще сказати, науки про логос Гегля, не знаходиться, як би хто гадав собі, в думанню, котре, за його природою, можна собі уявити не инакшим, як суб'єктивним і свідомим, а знаходиться вона об'єктивно в самих річах і процесах, подибується в них, так би мовити,

* Döring, *Cursus der Philosophie*, стор. 30.

** Слово „реалізація” в цитаті Енгельса пропущене, а без нього речення немає ніякого глузду. Порівняй: Döring, *Cursus der Philosophie*, стор. 31. [З. Р.]

*** *Kritische Geschichte der Philosophie*, 1869 (1. видання), 1873 (2. видання) і 1878 (3. видання).

втіленою; так, що недоречність лишається не якоюсь неможливою комбінацією думки. а робиться фактичною силою. Дійсність абсурду є перший артикул віри гегелівської одності логіки й нелогічності . . . Що суперечніше, то правдивіше, або, инчими словами, що абсурдніше, то більш імовірне — оця максима, до того ж і не нова, а залозичена з апокаліптичної теології й містики, є неприкрашений вислів так званого діалектичного принципу».

Зміст думок обох вище наведених місць можна зібрати в речення, що, мовляв, суперечність = недоречности, й тим то не може траплятися в дійсному світі. Це речення може мати для людей із більш-менш здоровим розумом таке ж саме зрозуміле значіння, як те, що просте не може бути криве, і криве не може бути просте. А проте диференціальне рахування, не зважаючи на всі протести здорового людського розуму, таки приймає, серед певних обставин, просте і криве за рівне й тим доходить до таких результатів, до яких ніколи не дійде здоровий людський розум, який уперто наполягає на тому, що ідентичність простого і кривого це недоречність. А після тої визначної ролі, що її відіграла так звана діалектика суперечностей у філософії, починаючи від старовинних Греків і аж досі, обов'язком і сильнішого противника, ніж пан Дірінг, було б виступити проти неї з инчими аргументами, не обмежуючись одним твердженням та безліччю лайок.

Правда, доки ми розглядаємо речі, як вони в стані спочинку й неживі, доки розглядаємо кожну річ зокрема, одну побіч одної й одну за одною, доти не наскакуємо в них на ніякі суперечности. Ми надibuємо там деякі властивости, одні спільні, другі різні, а то й суперечні одні одним, але тоді ці властивости розподілені на різні річі й, отже, не містять у собі ніякої суперечности. В межах такого стану річей нам вистане і звичайного, метафізичного способу думання. Але зовсім инча справа, коли ми розглядаємо речі в їх руху, під час їх зміни,

в їх життю й під час взаємовпливу поміж ними. Тут ми зараз попадаємо в суперечности. Сам рух є суперечністю; вже проста механічна зміна місця може dokonуватися тільки таким чином, що якесь тіло в однім і тім же моменті є на одному місці й рівночасно на другому, на одному й тому ж самому місці й не на тому ж місці. І це, що раз-у-раз виринає ця суперечність і рівночасно розв'язується — є саме рух.

Отже, ми маємо тут суперечність, що »знаходиться об'єктивно в самих річах і процесах і подибується в них, так мовити, втіленою«. А що на це каже пан Дірінг? Він твердить, що »в раціональній механіці«
взагалі досі немає ніякого містка між строго статичним і динамічним«. Аж тепер, нарешті, читач помічає, що ховається за цією улюбленою фразою пана Дірінга; а ховається ось що: розум, що думає метафізично, абсолютно нездібний перейти від думки спочинку до думки руху, бо йому заступає дорогу суперечність, на яку ми вказували вище. Для нього рух попросту незрозумілий через те, що він є суперечністю. А твердячи, що рух незрозумілий, він хоч-не-хоч сам признає, що ця суперечність існує, значить, признає, що в самих річах і процесах об'єктивно знаходиться суперечність, суперечність, що ще й до того є фактичною силою.

Коли вже проста механічна зміна місця містить у собі суперечність, то тим більше можна це сказати про вищі форми руху матерії, особливо ж про органічне життя та його розвиток. Ми бачили вище, що життя передусім полягає в тому, що якесь єство є в кожному моменті, тим самим і рівночасно инчим єством. Отже, життя є теж суперечністю, що знаходиться в самих річах і процесах, суперечністю, що раз-у-раз виникає й розв'язується; й як тільки кінчається ця суперечність, то кінчається й життя, настає смерть. Таксамо ми бачили, як і в сфері думання ми не можемо обійтись без суперечностей, і як, наприклад, суперечність поміж нутрішньою

необмеженістю людського пізнання й його дійсним існуванням у людях, що зокола всі обмежені й пізнають обмежено —, як ця суперечність розв'язується в безконечному — бодай практично для нас — ряді чергових поколінь, у безконечному процесі.

Ми вже згадували, що одною з головних підстав вищої математики є суперечність, що, мовляв, просте і криве, серед певних обставин, повинно бути ідентичне. Вона знає ще й инчу суперечність, що, мовляв, лінії, котрі перетинаються на наших очах, все ж такі, вже п'ять чи шість сантиметрів од точки перетину повинні вважатись рівнобіжними, такими, що не можуть перетинатись, як би навіть їх продовжувати в безконечність. А отже ж вища математика цими і ще инчими далеко сильнішими суперечностями доходить не тільки до правильних, але й для нижчої математики цілком недоступних результатів.

Але ж бо і в нижчій математиці аж рябіє від суперечностей. Наприклад, це ж суперечність, що корінь із a може бути ступнем a , а проте $a^{1/2} = \sqrt{a}$. Це ж суперечність, що якась негативна величинь може бути квадратом чогось, бо ж кожна негативна величинь, помножена собою, дає позитивний квадрат. Тим то квадративий корінь із minus один це не тільки суперечність, але навіть і абсурдна суперечність, справжня недоречність. А все ж $\sqrt{-1}$ є в багатьох випадках необхідним результатом правильних математичних операцій; навіть більше, де була б математика, й нижча, й вища, коли б їй було заборонено оперувати $\sqrt{-1}$?

Математика, оперуючи змінними величинами, сама переходить на діалектичне поле, й цікаве, що саме діалектичний філософ, Декарт, увів у ній цей поступ. Як математика змінних величинів односиться до математики незмінних величинів, так узагалі діалектичний спосіб думання відноситься до метафізичного. Але це зовсім не перешкаджає дуже багатьом математикам визнавати діалектику тільки

на полі математики. Тай є між ними доволі таких, що далі оперують на старий, обмежений, метафізичний лад методами, здобутими діалектичним способом.

Задуматися докладніше над антагонізмом сил пана Дірінга й його антагоністичною схематикою світа можна б було тільки тоді, коли б він дав був нам про цю тему щось більше за — голу фразу: Після того він ані разу не виводить перед нас цього антагонізму в акції ні у схематиці світа, ні у природничій філософії — а це як-найкращий доказ на те, що він абсолютно не вміє нічого позитивного зробити з цією «основною формою всіх акцій у існуванні світа й його істот». Воно і зрозуміло: коли хто «теорію про суть» Гегля звів на плитку фразу про сили, що порушуються у протилежному напрямі, але не в суперечностях, тому, певно, найкраще поминути цей абсурд, ні до чого його не прикладаючи.

Другу нагоду, щоб зігнати свій антидіалектичний гнів, подає панові Дірінгові «Капітал» Маркса. Цю конфузну діалектичну плутанину й ці арабески ідей характеризує недостача природної і зрозумілої логіки . . . Вже до цієї частини,* що появилася, треба прикласти принцип, що з деякого боку, а то й узагалі (1), згідно з відомим філософічним пересудом — усе треба шукати в кожній річі й кожну річ у всім, і що, згідно з цією баламутною й недотепною ідеєю,** зрештою все є одне». Так розуміючи відомий філософічний пересуд, пан Дірінг вважає себе у

* Перший том „Капіталу”. [З. Р.]

** В оригіналі „Misch- und Mißvorstellung“, що означає ідею змішану, сплутану в другою ідею й ідею безформну, криву, недотепну. Дірінг, характеризуючи перший том „Капіталу”, хоче сказати, що в „Капіталі”, де Маркс користується діалектичним способом думання, немає логіки, а є якась мішанпна (Mischvorstellung) ідей Маркса й Гегля, й до того недотепна мішанпна (Mißvorstellung). Порівняй: Дірінг, *Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus*, стор. 496. [Заввага Редакції.]

праві з певністю сказати наперед, який буде «кінець» економічного філософування Маркса, отже, що буде змістом дальших томів «Капіталу». При тім усе це каже він рівнісько сім рядків після того, як заявив, що «воно то справді годі передбачити, що власне, кажучи на розум, мало б іще міститись у двох [останніх] томах».

Автім, це не першина, що писання пана Дірінґа виявляються нам такими речами, де «суперечність знаходиться об'єктивно й подибується, так мовити, втіленою». Та це йому ані трохи не заваджає далі говорити тоном переможця: «Але ж здорова логіка, треба думати, переможе карикатуру на неї... Афектація й діалектичні таємнощі не спокусять нікого, що має ще хоч крихіточку здорового розуму, заходити собі... з цими монструозностями думок і стилю. Коли згинуть останні рештки діалектичного безглуздя, то цей засіб дурити... утратить свій облудливий вплив, і нікому тоді не спаде на думку морочити собі голову тим, щоб шукати глибокої мудрости там, де зерно, очищене з конфузностей, виявляє в найкращому випадку риси звичайних теорій, а то ще й банальних фраз... Цілком неможливо, згідно з наукою про логос, переповісти (Марксову) плутанину, не проститууючи здорової логіки». Метода Маркса полягає, мовляв, у тому, щоб «для своїх вірних творити діалектичні чудеса»,* і так далі.

Та тут поки-що нам не цікаво, чи правдиві чи неправдиві економічні результати розслідувань Маркса, а важна тільки для нас діалектична метода, що нею користується Маркс. Та певне одно: більшість читачів «Капіталу» що аж тепер довідається, довідається через пана Дірінґа, що властиво вони читали. А між цими читачами й сам пан Дірінґ, що 1867. року (*Ergänzungsblätter* III, Heft 3), реферуючи

* Дірінґ, *Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus*, стр. 497.

книжку, міг іще порівнюючи раціонально, як на філософа його калібру, передати її зміст, і не мусів аж перекладати Марксові висновки на дірінгівську мову, як це він тепер вважає за необхідне. Та коли він уже тоді вбив такого шпака, що ідентифікував діалектику Маркса з діалектикою Гегеля, то все ж таки ще не зовсім утратив здатність робити різницю між метою й досягнутими нею результатами, та пам'ятати, що результатів у деталях не зібеш, розкритиковуючи методу взагалі.

Як-не-як, а найбільш несподівана новина пана Дірінга, то його слова, що для точки погляду Маркса «зрештою все є одно», значить, що для Маркса, наприклад, капіталістичний й наймані робітники, феодалістичний капіталістичний і соціалістичний спосіб продукції теж «усе одно». Щоб могли пояснити собі таке просте блазенство, лишається хіба припустити, що на саме слово «діалектика» пан Дірінг попадає в стан непритаманності, коли йому, згідно з «деякою недотепною й баламутною ідеєю», зрештою, «все одно», що він каже, і що він робить.

Тут ми маємо один зразок того, що пан Дірінг зве «мій спосіб писати історію великим стилем», або й «сумаричною метою», котра зводить розрахунки з гатунком і типом, і не думає допускати до того, щоб людям, що їх Юм назвав юрбою вчених, ще віддавати ту честь, щоб компромітувати їх мікрологічними деталями; тільки ця метода вищого і благороднішого стилю дасться погодити з інтересами повної правди та з обов'язками супроти публіки, вільної від пут кастовості». Воно дуже вигідна річ для пана Дірінга — писати історію великим стилем і зводити сумаричний розрахунок із гатунком і типом; тим вигідна, що він може при тому нехтувати, зрівнювати з нулем всі конкретні факти, як мікрологічні, та, замість давати докази, може кидати тільки загальними фразами, виставляти твердження та просто гримати. До того ж ця метода тим іще вигідна, що не дає противникові ніяких

фактичних точок опору, отже що йому й не лишається майже ніякої іншої можливої відповіді, як хіба-що й собі виставляти твердження в великому стилі та твердження сумаричні, розпливатися в загальних фразах і, нарешті, й собі гримати на пана Дірінга, одне слово, гратися в реплікацію —, а це не кожному до смаку. Тим то ми мусимо бути вдячні панові Дірінгові, що виїмково залишає вищий і благородніший стиль на те, щоб дати нам хоч два приклади нікчемної науки Маркса про льогос.

»Хіба ж то не смішно покликуватися, наприклад, на гегелівську баламутну, туманисту ідею, що скількість, мовляв, переходить у якість, і що отже задаткова витрата, дійшовши до певної величини,* тільки через це кількісне збільшення стає капіталом«.

Певне, що така думка виходить досить куріозною в цьому «очищеному» з'ясуванню пана Дірінга. Тож погляньмо, як вона виходить у оригіналі, в Маркса. На 313. сторінці (2. видання «Капіталу») Маркс робить із попереднього розсліду постійного і змінного капіталу й додаткової вартості висновок, що «не всяку суму грошей чи вартостей можна перетворити в капітал, що більш, що на те, щоб доконати такий перетвір, треба прийняти за передумову, що якесь певне мінімум грошей або міньбової вартості знаходиться в руках окремого посідача грошей чи товарів». І Маркс бере за приклад, що в якійсь ділянці праці робітник працює денно вісім годин для себе, себто, на те, щоб витворити вартість своєї заробітної плати, а дальші чотири години працює для капіталіста на те, щоб витворити додаткову вартість, що передівсім спливає до кишені капіталіста. В такому випадку хтось уже мусить розпорядковувати сумою вартостей, що давала б

* В оригіналі в на цьому місці „Größe“ (величність), а не „Grenze“ (межа), як у цитаті Енгельса. Порівняй: Дірінг, *Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus*, стор. 498. [З. Р.]

йому змогу постачати двом робітникам сировини, знаряддя праці та заплатити їм за роботу, мусить — щоб сховати собі що-дня до кишені стільки з додаткової вартості, щоб могли самому жити з неї так, як живе котрийнебудь його робітник. А що капіталістична продукція має за мету не лише забезпечити прожиток, а й побільшувати багатства, то наш чоловік зі своїми обома робітниками все ще не був би капіталістом. Щоб жити хоч удвоє краще від простого робітника та перетворювати половину випродукованої додаткової вартості назад у капітал, він мусів би мати змогу давати працю вісьмом робітникам, мати вже вчетверо більшу суму вартостей, ніж та, що її ми прийняли вгорі. І тільки після цього та ще в дальших виводах із метою освітити й уґрунтувати той факт, що не кожної малої суми вартостей доволі, щоб їй перетворитися в капітал, а що на це кожний період розвитку й кожна ділянка промисловости мають визначені свої мінімальні межі — тільки після того всього Маркс вважає: »Як і в природознавстві, так і тут, потверджується правдивість закону, відкритого Геглем у його Логіці, що, мовляв, лише скількісні зміни переходять на якійсь певній точці в якісні різниці«.

А тепер подивляйте той вищий і благородніший стиль пана Дірінга, що каже йому підсовувати Марксові якраз протилежне тому, що він сказав насправжки. Маркс каже: Факт, що якась сума вартостей може перетворитися в капітал тільки тоді, як осягне якусь хоч і ріжну в залежності від обставин, але ж у кожному окремому випадку визначену мінімальну величину — цей факт, це доказ правдивості закону Гегля. А пан Дірінг накидає Марксові такі слова: Через те, що, згідно з законом Гегля, скількість переходить у якість, то »здаткова витрата, дійшовши до певної величини,* стає . . . капіталом«. Отже якраз навпаки.

* Диви замітку на стор. 158. [З. Р.]

Зі звичкою фальшиво цитувати в «інтересах повної правди» та й «в імня обов'язків супроти пубрики, вільної від пут кастовості», з тою звичкою ми познайомилися вже тоді, як пан Дірінг розбірав твори Дарвіна. Ця звичка що далі, то більше виявляється нутрішньою конечністю філософії дійсності й як-не-як, а є дуже «сумаричною метою». А вже нічого й казати про те, що пан Дірінг далі підсовує Марксові, наче б то він говорив про яку-небудь «задаткову витрату», тоді як тут мова йде лише про одну таку задаткову витрату, задаткову витрату на сировину, знаряддя праці й заробітну плату; та що, таким чином, пан Дірінг вкладає в уста Маркса чисті нісенітниці. І після того має ще сміливість уважати смішною нісенітницею, змайстровану таки ним самим. Як тоді придумав собі фантастичного Дарвіна, щоб на ньому випробувати свої сили, так тут придумав і фантастичного Маркса. От вам і справді «спосіб писати історію великим стилем»!

Ми вже бачили вище, у схематиці світа, що з цею геглівською вузловою лінією відношень мір, де на певних точках скількісної зміни раптом настає якісний переворот, що з нею панові Дірінгові щось трохи не пощастило, не пощастило в такому розумінні — що він під слабу годину сам признав її, й сам користувався нею. Ми подали там один із найбільше відомих прикладів — приклад зміни агрегатних станів води, що, під нормальним атмосферичним тиском, переходить при 0° С із течівного стану в ціпкий, а при 100° С із течівного у газований, де, значить, на обох цих зворотних точках сама скількісна зміна температури викликає якісно змінений стан води.

Щоб доказати цей закон, ми могли б понаводити ще сотками таких фактів чи з природи, чи з людського суспільства. От, наприклад, у цілیم четвертім розділі «Капіталу» Маркса (Продукція релятивної додаткової вартости у сфері кооперації,

поділ праці й мануфактура, машини й велика промисловість) говориться про безліч випадків, де скількісна зміна змінює якість, а таксамо скількісна зміна — скількість річей, що про них мова, де отже, вживши такого зневажливого панові Дірінгові вислову, скількість переходить у якість, і навпаки. Так, наприклад, факт, що кооперація багатьох людей, себто, злиття багатьох сил у одну спільну силу, витворює, кажучи словами Маркса, «нову потенціальну силу», котра цілком різниться від суми поодиноких її сил.

Та ще до того всього Маркс у місці, що його пан Дірінг геть перелицював — в інтересі повної правди, додав ось яку примітку: «Молекулярна теорія, що її прикладають у модерній хемії й що її вперше науково розвинули Льюїс і Гергардт, базується саме на цьому, а не іншому законі». Але що це обходило пана Дірінга? Адже ж він знав, що «визначних сучасних елементів освіти, що їх дає природничо науковий спосіб думання, бракує саме там, де, як у пана Маркса й його суперника Льюїса, напівнаука і трошки філософії творять сяку-таку зброю для вченої афектації»* — тоді, як у пана Дірінга покладено в основу «головні принципи стислого знання на полі механіки, фізики й хемії» й т. д. — а як покладено, то ми бачили. Але, щоб і сторонні люди змогли скласти собі думку про це, то ми трохи ближче розглянемо приклад, наведений у примітці Маркса.

Власне там іде мова про гомологічні ряди сполук вугільця; тих рядів знають уже багацько, й кожна їх сполука має свою власну альгебраїчну сполучну формулу. Коли, наприклад, зазначимо, як це робиться в хемії, один атом вугільця буквою С, один атом водня буквою Н, один атом кисня буквою О, а числа атомів вугільця, що містяться в кожній

* Дірінг, *Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus*, стор. 504.

сполуці, буквою n , то можемо молекулярні формули деяких із цих рядів з'ясувати ось як:

- $C_n H_{2n+2}$ — ряд нормальних парафінів,
 $C_n H_{2n+2} O$ — ряд первісних алкоголів,
 $C_n H_{2n} O_2$ — ряд однобазових товстих kwasів.

Візьмим за приклад останній із цих рядів і ставмо по черзі $n=1$, $n=2$, $n=3$ і т. д., то одержимо ось які результати (пропускаючи ізомери):

- $C H_4 O_2$ — мурашковий kwas, кипить при 100° , тане при 1°
 $C_2 H_4 O_2$ — оцтовий kwas, „ „ 118° , „ „ 17°
 $C_3 H_6 O_2$ — пропіоновий kwas, „ „ 140° , „ „ —
 $C_4 H_8 O_2$ — масляний kwas, „ „ 162° , „ „ —
 $C_5 H_{10} O_2$ — валеріановий kwas, „ „ 175° , „ „ —

і так далі до $C_{30} H_{60} O_2$ мелісиновий kwas, що топиться аж при 80° і зовсім не має точки кипіння, бо він узагалі, не розклавшись, не вивітрює.

Таким робом, тут бачимо цілий ряд скількісно різних тіл, витворених шляхом простого скількісного додавання елементів, і то раз-у-раз у тій самій пропорції. В найчистішій формі виявляється це там, де всі елементи сполуки змінюють свою скількість у однаковій пропорції, як ось у нормальних парафінів $C_n H_{2n+2}$: найнижча з них, метан, $C H_4$, — газ; найвища, яку знаємо, гекдекан, $C_{16} H_{34}$, — ціпке тіло, що творить безбарвні кристалі, тіло, що тане при 21° , а кипить що-тільки при 278° . У обох рядах кожний новий член твориться так, що додається до молекулярної формули попереднього члена $C H_2$ (один атом вугільця і два атоми водня), і ця кількісна зміна молекулярної формули витворює за кожним разом якісно різне тіло.

Одначе ті ряди то це тільки один наглядний приклад; майже скрізь у хемії, вже на різних оксидах азоту, на різних окисах фосфору чи сірки, можна бачити, як «скількість переходить у якість» і як ця, мовляв, геглівська баламутна, туманиста ідея подибується в річах і процесах, так мовити, втіленою,

де ніхто не лишається забаламученим і затуманеним, окрім пана Дірінга. І коли Маркс перший звернув увагу на це явище, й коли пан Дірінг читає цю вказівку, навіть не розуміючи її гаразд (а то він, напевно, не пропустив би так легко цього нечуваного злочину), то цього вже досить, щоб і не заглядаючи більш до славної природничої філософії пана Дірінга, ясно поставити, кому бракує »визначних сучасних елементів освіти, що їх дає природничо-науковий спосіб думання«, — Марксові, чи панові Дірінгові, і хто не зазнайомлений із »головними принципами . . . хемії«.

Накінець, ми думаємо покликати ще одного свідка на користь переходу скількості в якість, а саме — Наполеона. Він, описуючи битву французької кінноти (що погано їздила, але добре була здисциплінована) з Мамелюками (з тою безумовно найкращою на ті часи для бою один на один, але нездисциплінованою кіннотою), пише ось що: »Два Мамелюки безумовно брали верх над трьома Французами; 100 Мамелюків були варті 100 Французів; 300 Французів звичайно брали верх над 300 Мамелюками, 1000 Французів за кожним разом побивали 1500 Мамелюків«. — І як Марксові треба було визначеної, хоч і змінної, мінімальної величині суми міньбових вартостей, щоб уможливити їй перехід у капітал, таксамо й Наполеонові потрібна була певна мінімальна величинь відділів кінноти, щоб дати виявитися силі дисципліни, що полягає у збитій лаві і пляномірній ужиткованості, й дійти до переваги над більшими навіть масами нерегулярної кінноти, кінноти, що краще була віжджена, зручніше їздила, краще билася на шаблі, а щодо відваги то не була згірша за його кінноту. Але який це доказ проти пана Дірінга? Хиба Наполеон не потерпів ганебної поразки в боротьбі з Європою? Хиба не зазнавав він невдачі за невдачею? А через що? Одинокі через те, що до тактики кінноти завів баламутну й туманисту геглівську ідею!

ХІ.

ДІЯЛЕКТИКА. НЕГАЦІЯ НЕГАЦІЇ.

»Цей історичний нарис (генези так званого первісного нагромадження капіталу в Англії) це ще порівнюючи найліпше з того, що є в книжці Маркса й було б іще ліпше, як би не шкандибало на милиці вченого, та ще до того й на діалектичний милиці. Власне негациі негациі Гегля доводиться тут, із браку ліпших і ясніших засобів, грати ролю повитухи, що допомагає будучині родитися з лона минулого. Скасування індивідуальної власности, що, починаючи від XVI. віку, довершувалося в зазначений спосіб, це перша негация. За ним прийде друге скасування, що характеризується як негация негациі, і разом із тим як повернення »індивідуальної власности«, але в вищій формі, заснованій на спільному володінню землею й засобами праці. Коли Маркс називає цю нову »індивідуальну власність« рівночасно й »суспільною власністю«, то в цьому виявляється вища одність Гегля, де суперечність кінчиться, значить, згідно з грою слова, повинна бути і знесена і збережена . . . Так то експропріация експропріаторів є неначе автоматичним результатом розвитку* історичної дійсности в її назверхніх матеріальних умовах . . . Ледви чи який розсудливий чоловік, покладаючи віру в гегелівські фіґлі, такі, як негация негациі, дасться переконати в тому, що спільність ґрунту й капіталу є конечна . . . Автім, туманиста гермафродитична форма ідеї Маркса не здивує того, хто знає, який глузд може мати гегелівська діалектика як наукова підстава, або, краще, які безглуздя мусять із неї вийти. Тому, хто не знає цих штучок, я мушу виразно сказати, що перша негация в Гегля є ідея про первородний гріх, запозичена з катехізму, а друга — ідея вищої од-

* В цитаті Енгельса слово „розвитку“ пропущене. Порівняй: *Dipin, Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus*, стор. 503. [З. Р.]

ности, що веде до спасення. Як же можна на цій аналогічній побрехенці, запозиченій із релігії, основувати льогіку фактів . . . Пан Маркс преспокійно залишається в туманному світі своєї індивідуальної й рівночасно суспільної власности та покидає своїм adeptам, щоб вони сами відгадували глибоку діалектичну загадку». Отак каже пан Дірінг.*

Отже, конечности соціальної революції, себто, заведення суспільного ладу, заснованого на спільній власности землі та засобах продукції, витворених працею, Маркс не може доказати инакше, а тільки так, що покликається на негачію негачії Гегля; і, основуючи свою соціалістичну теорію на цю аналогічну побрехеньку, запозичену з релігії, він доходить до того результату, що в майбутньому суспільстві пануватиме рівночасно індивідуальна й суспільна власність як гегелівська вища одність знесеної суперечности.

Залишім поки-що на боці негачію негачії і придивімся »рівночасно індивідуальній і суспільній власности«. Її пан Дірінг називає »туманим світом«, і в тому, дивним дивом, справді його правда. Але ж, на жаль, у цьому туманному світі знаходиться не Маркс, а знов таки сам пан Дірінг. Як це він власне вже вгорі, маючи хист користуватися »омрачною« гегелівською метою, міг без труднощів установити, що повинно міститися в недокінчених іще томах »Капіталу«, то таксамо й тут без великого труда може виправити Маркса на основі Гегля, підсовуючи йому вищу одність власности, що про неї Маркс не сказав ні словечка.

Маркс каже: »Це — негачія негачії. Вона відновлює індивідуальну власність, але на ґрунті здобутків капіталістичної ери, кооперації вільних робітників і їх спільної власности землі й засобів продукції, витворених самою працею. Перетвір при-

* Diring, Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus, стр. 502—505.

ватної індивідуальної власності, власності, роздробленої й заснованої на власній праці, на капіталістичну власність — це, ясна річ, процес незрівняно куди морочливіший, трудніший і важкіший, аніж перетвір капіталістичної приватної власності, власності, що фактично ґрунтується вже на суспільній продукції, на власність суспільну». Оце і все. Таким чином, стан, що його створює експропріяція експропріаторів, характеризується як відносна індивідуальної власності, але ж відносна на основі суспільної власності землі й засобів продукції, витворених самою працею. Всяк чоловік, що має клепки в голові, зрозуміє це так, що суспільна власність поширюється на землю й інші засоби продукції, а індивідуальна власність обіймає продукти, себто, предмети споживку. А щоб ця справа була зрозуміла й шостилітній дитині, то Маркс на сторінці 56. каже собі уявити «спілку вільних людей, що працюють спільними засобами продукції і свідомо витрачають свої індивідуальні робітні сили як суспільну робітну силу», значить, спілку, зорганізовану на основі соціалістичного плану, й каже: »Увесь продукт спілки є суспільним продуктом. Сідна частина цього продукту служить знову в ролі засобу продукції. Він лишається суспільним. А другу частину споживають члени спілки, як засоби до життя. Тим то її треба поділити поміж них. І все це, думаємо, повинно бути доволі ясне, ясне навіть і для загеґленої голови пана Дірінґа?

Ця рівночасно індивідуальна й суспільна власність, ця конфузна гермафродитична форма, це безглуздя як неминучий результат гегелівської діалектики, цей туманний світ, ця глибока діалектична загадка, що її Маркс покидає своїм adeptам, щоб вони її відгадували — все це знову вільний витвір і фантазія пана Дірінґа. Маркс, у ролі нібито гегеліянця, зобов'язаний дати в формі результату неґації неґації правдиву вищу одність, а що

він робить це не в смак пана Дірінга, то пан Дірінг мусить знову попадати в вищий і благородніший стиль, і в «інтересі повної правди» підсовувати Марксові такі речі, які є власнісіньким фабрикатом пана Дірінга. Чоловік, що так таки зовсім не здатний, хоч би тільки вийнятковово, цитувати як-слід, може дійсно почувати моральне обурення на «китайську вченість» інших людей, котрі завжди цитують як-слід, але власне тим «погано прикривають брак розуміння всіх ідей у тих письменників, що їх вони цитують». Пана Дірінга правда. Хай живе спосіб писати історію великим стилем!

До цього часу ми виходили з такого припущення, що, коли пан Дірінг уперто цитує фальшиво, то він робить це бодай із доброї віри, і що причина цьому або в питомій йому цілковитій нездібності розуміти, або ж у звичці цитувати з пам'яті, звичці, властивій способowi писати історію великим стилем, званій звичайно недбальством. Але здається, що тут ми дійшли до тої точки, де й у пана Дірінга скількість переходить у якість. Бо ж, коли розважити: по-перше, що це місце в Маркса само про себе цілком ясне та ще до того доповнене іншим місцем у цій книжці, яке абсолютно не допускає ніякого непорозуміння; по-друге, що ні в вище згаданій критиці «Капіталу» в «Додаткових листах» (*Ergänzungsblätter*), ні у критиці, поміщеній у першому виданні «Критичної історії», пан Дірінг не відкрив тої дивовижної — «рівночасно індивідуальної й суспільної власності», а тільки у другому її виданні, себто, читаючи вже «Капітал» у третє; що в цьому другому виданні, переробленому в соціалістичному дусі, пан Дірінг уважав за потрібне вкладати в уста Маркса різні-найрізніші нісенітниці про майбутню організацію суспільства, щоб супроти того могли — а він це й робить — із тим більшим тріумфом показатися перед нами зі своєю «господарською комунною, що її економічний і юридичний нарис я подав у своєму Курсі» — коли все

це розважити, то мимоволі насовується висновок, що пан Дірінґ майже приневолює нас тут до здогаду, наче він навмисно з користю поширив думку Маркса — з користю для пана Дірінґа.

Яку ж роль грає в Маркса неґація неґації? На сторінці 791. й далі він збирає до купи остаточні результати економічного й історичного розсліду про так зване первісне нагромадження капіталу, розсліду, виведеного ним на попередніх п'ядесятьох сторінках. Перед капіталістичною ерою існувала, принаймні, в Англії, дрібна продукція, заснована на приватній власності засобів продукції робітника. Так зване первісне нагромадження капіталу полягало тутечки в експропріації цих безпосередніх продуцентів, т. зн., у розкладі приватної власності, що засновувалась на власній праці. Це могло було статися, бо вищезгадану дрібну продукцію можна погодити тільки з вузькими природними межами продукції й суспільства, й тим то, на певному щаблі свого розвитку, вона сама створює матеріальні засоби для свого власного знищення. Це знищення, перетвір індивідуальних і роздрібнених засобів продукції в засоби суспільно-сконцентровані, творить передісторію капіталу. Як тільки робітники перетворилися у пролетарів, а умови їх праці в капітал, як тільки капіталістичний спосіб продукції станув на власні ноги, — далше усупільнення праці й дальший перетвір землі й инчих засобів продукції, тим то й дальша експропріація власників приватних власностей, прибірає нову форму. »Те, що тепер лишається експропріювати, то вже не робітник, що сам веде своє хазяйство, а капіталіст, що експлюатує багато робітників. Ця експропріація довершується за поміччю живих іманентних законів самої ж капіталістичної продукції, шляхом концентрації капіталів. Один капіталіст убиває крок-за-кроком багатьох инчих. Поруч із цією концентрацією, чи експропріацією багатьох капіталістів кількома, розвивається кооперативна форма

процесу праці на що-раз вищу скалю, свідоме технологічне використання науки, плянова спільна експлуатація землі, перетвір засобів праці у такі засоби, що ними можна користуватися тільки спільно, й економізація всіх засобів продукції шляхом уживання їх як спільних засобів продукції комбінованої суспільної праці. В міру постійного меншання числа магнатів капіталу, що загарбують для себе й монополізують усі користи цього процесу перетвору, — зростають масово злидні, гніт, поневолення, пониження, визиск, але ж разом із тим і бунт та зростає робітнича кляса, що де далі кріпшає й де далі вишколюється, обеднюється й організується через той самий механізм капіталістичного процесу. Капітал робиться путем для способу продукції, що розвинувся з ним і під ним. Концентрація засобів продукції й усупільнення праці доходять до такого ступня, де далі їм зносити їхню капіталістичну шкаралюшу не можливо. Вона тріскає. Вибиває година для капіталістичної приватної власности. Експропріаторів експропріюють».

А тепер я питаю читача: Де ця конфузна діалектична плутанина й ці арабески ідей, де ця баламутна й недотепна ідея, згідно з котрою, кінець-кінцем, усе є одне, де діалектичні чудеса для вірних, де діалектичні таємнощі і плутанина в душі гегелівської науки про логос, що без них Маркс, на думку пана Дірінга, не може збудувати своїх висновків? Маркс просто доказує історично, а тут коротко збирає до купи те, що як колись дрібна продукція своїм власним розвитком із неминучістю витворила умови свого знищення, себто, експропріацію дрібних власників, то таксамо й тепер капіталістичний спосіб продукції сам створив ті матеріальні умови, що від них він мусить загинути. Цей процес — історичний процес, а коли він рівночасно й діалектичний, то в тому не вина Маркса, хоч як би це було фатально для пана Дірінга.

І тільки тепер, закінчивши свій історично-економічний доказ, Маркс каже далі: »Капіталістичний спосіб продукції і присвоєння, а тим то й капіталістична приватна власність, є перша неґація індивідуальної приватної власности, заснованої на власній праці. Неґацію капіталістичної продукції витворює сама вона, з неминучістю природного процесу. Це неґація неґації« й т. д. (як зацитовано вище).

Отже коли Маркс називає цей процес неґацією неґації, то він не має на гадці доказувати цим історичну конечність процесу. Навпаки, доказавши історично, що цей процес фактично почасти вже відбувся, почасти ще мусить одбутися, він характеризує його ще й як процес, який довершується згідно з певним діалектичним законом. Оце все. Значить, тільки підсунувши Марксові инчу думку, пан Дірінґ може твердити, що неґація неґації мусить тут виконувати ролю повитухи, що допомагає будучині родитися з лона минулого, або, що Маркс вимагає, щоб, покладаючи віру в неґацію неґації, датися переконати в конечности спільности ґрунту й капіталу (спільности, що саме є дірінґівською втіленою суперечністю).

А це вже чистий брак розуміння природи діалектики, коли пан Дірінґ уважає її знаряддям простого доказування; то так як би хто, через свою обмеженість, уважав за таке знаряддя формальну логіку, чи елементарну математику. Навіть формальна логіка є передівсім методою для винаходу нових результатів, для переходу від відомого до невідомого, і те ж саме, тільки в далеко глибшому розумінню, є діалектика, що ще до того, виходячи поза вузький горизонт формальної логіки, містить у собі зародень далеко ширшого світогляду. Те саме відноситься й до математики. Елементарна математика, математика постійних величинів, повертається, принаймні, загально в межах формальної логіки; математика змінних величинів, математика,

що її найважливішою частиною є рахування безконечно-малих величинів, вона сутно є не що інше, як використання діалектики в математиці. Просте доказування відходить тут рішуче на задній план супроти різноманітного використання діалектичної методи в нових сферах розсліду. Але майже всі докази вищої математики, починаючи від перших доказів диференціального рахування, є, беручи докладно, фальшиві зі становища елементарної математики. Воно й не може бути інакше, коли хто хоче, як ось тут, результати, добуті на діалектичному полі, доказати при допомозі формальної логіки. Хотіти такому байталуватому метафізикові, як пан Дірінг, доказати щонебудь за поміччю чистої діалектики, то це значить стратити стільки мозольної праці, скільки стратив Ляйбніц і його учні, хотівши доказати тодішнім математикам тези інфінітезимального рахування. Диференціал викликав у них такі самі перелоги, які в пана Дірінга викликала негация негаций, де, зрештою, диференціал, як побачимо, теж грає свою роль. Названі панове, якщо ще вони за той час не повмирали, хоч і лаючись нишком, під кінець здалися таки, не того, що були переконані, а того, що результати диференціального рахування все були правильні. Панові Дірінгові, як сам він каже, ще тільки під сорок, і якщо він дійде глибокої старости, а ми йому цього бажаємо, то теж, може, ще доживе до того самого.

Але що ж то воно таке та страшна негация негаций, що вона затроює життя панові Дірінгові, та грає в нього таку саму роль спокутного злочину, як у християн гріх проти святого духа? — Дуже проста процедура, що відбувається скрізь і щодня, процедура, що її може зрозуміти кожна дитина, коли з неї скинути весь той крам таємничости, котрим її закутувала стара ідеалістична філософія й котрим на далі мають інтерес закутувати її безпорадні метафізики, такі, як пан Дірінг. Візьмім зерно ячменю. Біліони таких зерен мелють, готують, варять,

а потім споживають. Але коли таке зерно ячменю знайде нормальні для себе умови, коли воно впаде на добрий ґрунт, то під впливом тепла й вогкості з ним коїться якась дивна переміна, воно кільчить-ся; зерно, як таке, пропадає, негується, а на місце його виростає з нього рости́на, неґа́ція зерна. Але який же нормальний перебіг життя цієї рослини? Вона росте, цвіте, запліднюється й видає, врешті, знову зерна ячменю, й як-тільки вони досягну-ть, стебло загибає, зі свого боку негується. Як ре-зультат цієї неґації неґації ми маємо знову первіс-не зерно ячменю, та тільки не одне, а десять, два-цять, трицять раз стільки. Породи збіжжя зміню-ються дуже поволі, так що нинішній 'ячмінь майже зовсім не змінився супроти ячменю зперед сто літ. Але візьм якось декоративну рослину, що да-ється модифікувати, н. пр., далія або орхідея; коли ходитимемо коло насіння й коло рослини, що ви-ростає з насіння, так уміло, як це роблять ого-родники, то, як результат цієї неґації неґації, ми одержимо не тільки більше насіння, але й щодо якості ліпше, таке насіння, котре видає кращі кві-ти; й кожне повторення цього процесу, кожна но-ва неґація неґації, збільшить це удосконалення. — Подібний процес, як із зерном ячменю, відбува-ється, здебільшого, і в комах, наприклад, у метели-ків. Вони повстають із яйця через неґацію яйця, переходять свої переміни аж до полової дозрілості, злягаються і знову неґуються: вони вмірають, як тільки процес запліднення закінчиться, й самичка знесе багацько своїх яєчок. Що в інших рослин і в інших звірят процес відбувається не так просто, що вони не тільки раз, а кілька разів видають насі-ння, несуть яйця або плодять молодих, заки умруть, — усе це нас тут поки-що не обходить; ми маємо тут тільки доказати, що неґація неґації дійсно по-дибується в обох царствах органічного світа. А далі, вся геологія це ряд неґованих неґацій, ряд почергових старих кам'яних формацій, що розкла-

даються, й нових формацій, що осідають. Насамперед роздроблюється первісна кора землі, що повстала з охолодженої текучої маси, роздроблюється під вагою впливів океанічних, метеорологічних і атмосферично-хімічних, й ці роздроблені маси осідають верствами на морському дні. Морське дно місцями підноситься понад верхню моря, так що частини цих перших верствів осаду знову виставлені на впливи дощу, змінливого тепла в різних порах року, кисня й вугляного квасу з повітря; таким самим впливам підпадають і розтоплені, з часом охолоді кам'яні маси, що видобуваються з нутра землі і пробивають верстви осаду. Протягом мільонів віків творяться, таким чином, раз-у-раз нові верстви, раз-у-раз велика частина їх нищиться й раз-у-раз стає матеріалом для того, щоб творити нові верстви. Але результат цього процесу дуже позитивний: створюється ґрунт, змішаний із найрізніщих хімічних елементів, механічно роздроблених, ґрунт, дуже сприятливий для незвичайно багатой й якнайрізноманітнішої вегетації.

Так воно і в математиці. Візьмим якунебудь алгебраїчну величину, скажемо a . Негуючи її, ми одержимо $-a$ (minus a). Знегуймо цю негацію, помноживши $-a$ рази $-a$, то одержимо $+a^2$, себто, первісну позитивну величину, але на вищому ступні, власне на другому ступні. Тай тутечки не важно, що ми можемо одержати те саме a^2 , змножуючи позитивне a ним самим і одержуючи, таким чином, теж a^2 . Бо негована негація так ціпко держиться a^2 , що a^2 на всякий спосіб має два коріні другого ступня, а саме: a й $-a$. І ця неможливість визволитися від неговоної негації, від негативного кореня, що міститься у квадраті, набірає незвичайно конкретного значіння вже у квадратових рівняннях.

Ще виразніше виступає негація негації в вищій аналізі, в тих «сумаціях необмежено малих величинів», котрі сам пан Дірінґ проголошує за най-

вищі математичні операції, й котрі у звичайній мові звуться диференціальним і інтегральним рахуванням. Як виконується такі рахування? Я маю, наприклад, у якомусь певному завданні дві змінні величини x і y , при чому одна з них не може змінитися, щоб і друга рівночасно не змінилася у пропорції, визначеній станом річей. Я диференціюю x і y , т. зн., приймаю x і y за безконечно малі величини, такі, що зникають супроти кожної, хоч би й найменшої реальної величині, так, що з x і y не лишається нічогосінько, а тільки їх узаїмне відношення, але без ніякої, так мовити, матеріальної основи, лишається скількісне відношення без ніякої скількості. Вираз $\frac{dy}{dx}$, відношення обох диференці-

алів x і y , є рівний $\frac{0}{0}$, але коли прийняти це $\frac{0}{0}$ за вираз $\frac{y}{x}$

Я тільки мимохідь завважу, що це відношення двох зниклих величинів, цей зафіксований момент їх зникнення, є суперечністю; але ця суперечність не може нам вадити, таксамо, як вона не вадила яких майже двісті літ математиці взагалі. Хиба ж я, таким робом, зробив щось инче, хиба не знегував я x і y , але ж знегував не так, як метафізик, який ними більше не турбується, а знегував так, як воно відповідає станові річей? Замість x і y я маю тепер в ось цих рівняннях чи формулах їх неґацію, dx і dy . Тепер я рахую далі цими формулами, я обходжуся з dx і dy як із дійсними величинами, хоч вони й підлягають деяким виїмковим правилам, і на певній точці — я неґую неґацію, т. зн., інтегрую диференціальну формулу: замість dx і dy , одержую знову дійсні величини x і y , але ж тепер я не там, де був на початку, а я розв'язав, таким чином, завдання, над котрим звичайна геометрія й алгебра, може, даремно ламали б собі зуби.

Не инакше справа мається в історії. Історія всіх

культурних народів починається від спільної власності землі. В усіх народів, що перейшли якийсь певний ступінь первісного стану, ця спільна власність починає в міру розвитку хліборобства сковувати їх продукцію. Її касують, негують і після довшої чи коротшої посередньої фази перетворюють у приватну власність. Але на вищому ступні розвитку хліборобства, до якого довела його сама приватна власність землі, вона, навпаки, накладає пута на продукцію. Ми тепер бачимо це і в великій і в дрібній земельній посілости. Неминуче виринає домагання, щоб її теж ізнегувати, перетворити її знов у спільне добро. Але це домагання не визначає віднови здавен-давньої первісної спільної власності, а означає створення далеко вищої, більш розвиненої форми спільної власності, такої, що не тільки не буде перепорою для продукції, а, навпаки, визволить продукцію від пут і дозволить їй уповні використати сучасні хемічні відкриття й механічні винаходи.

Або таке: антична філософія була примітивним, природним матеріалізмом. Як такий, вона була нездатна вияснити відношення думання до матерії. Але конечність з'ясувати докладно це відношення довела до науки про душу, душу, що її можна відділити від тіла, а далі — до тези про безсмертність цієї душі й, нарешті, до монотеїзму. Таким чином, ідеалізм знеговував старий матеріалізм. Але ж у дальшому розвитку філософії годі було устоятися й ідеалізові, й його знегував сучасний матеріалізм. Цей матеріалізм, ця неґація неґації, є не тільки просте відродження старого матеріалізму, а й додатком до його трівких основ іще всього змісту думок двотисячелітнього розвитку філософії і природознавства та й змісту думок двотисячелітньої історії. Це вже взагалі не є ніяка філософія, а звичайний собі світогляд, що має виявлятися й реалізуватися не в якійсь осібній науці наук, а в реальних науках. Таким чином, тут філософія »кінчиться«,

т. зн., «вона знесена і збережена»; знесена щодо форми, збережена щодо її дійсного змісту. Ото ж там, де пан Дірінг бачить тільки «гру слів», знаходиться, як приглянутися докладніше, дійсний зміст.

Нарешті: навіть теорія Руса про рівність, в порівнянні з якою теорія пана Дірінга є тільки блідою, сфальшованою копією, навіть ця теорія не могла б була повстати без того, щоб гегелівська неґація неґації не відіграла була ролі повитухи — та ще до того більш ніж двацять років перед народженням Гегля. І ця теорія не тільки що не соромиться свого діалектичного походження, а вже в першому її викладі видно на ній виразне його тавро. У природному, дикому стані люде були рівні; а що Русо вже мову вважає сфальшуванням природного стану, то він повним правом поширює рівність звірят певного роду, і то цілого цього роду, й на цих людей дикого стану, що їх Гекель недавно гіпотетично склясифікував як алялі, себто, безмовні, як людей-звірят. Але ці рівні поміж собою люде-звірята переважували інші звірята одною прикметою: здібністю удосконалюватися, здібністю розвиватися далі; й ця прикмета стала причиною нерівности. Отже Русо бачить у повстанні нерівности прогрес. Але цей прогрес був антагоністичний, він був рівночасно регресом. »Всьому дальшому прогресові (мова про прогрес, що виходить поза прастан) було на око стільки кроків у напрямі видосконалення індивідуума, скільки кроків йому було насправжки в напрямі занепаду гатунку. Обріб металів і землеробство це були ті обидві штуки, що їх винахід викликав цю велику революцію» (переміну пралісу в оброблену землю, але й появу злиднів і рабства, у звязку з власністю). »З погляду поета золото і срібло, з погляду філософа — залізо і збіжжя цивілізували людей, але й руйнували рід людський». Кожний новий поступ цивілізації є рівночасно новим поступом нерівности. Всі установи, створені су-

спільством, що повстало з цивілізацією, перетворюються в щось протилежне до їх первісної цілі. »Це ж річ безперечна, й вона є основною максимом цілого політичного права, що народи понастановляли собі князів на те, щоб захищати свою вільність, а не занепащувати її«. А проте ж ці князі з konieczности робляться гнобителями народів і посувають той гніт до того моменту, коли нерівність, доведена до крайности, наново перетворюється у свою протилежність, стаючи причиною рівности: перед деспотом усі рівні, а власне рівні нулі. »От тут — найвищий ступінь нерівности, та кінцева точка, що замикає коло і сходиться з початковою точкою, від котрої ми вийшли: тут усі приватні люде рівні, бо ж власне вони — ніщо, й підданці не мають уже жадного инчого закону, крім волі пана«. Т'але ж деспот є пан лише доти, доки в нього сила; й через те, »як тільки його проженуть, він не може скаржитися на насилу . . . Насила його тримала, насила його й повалює, все йде своїм правильним природним ходом«. І, таким робом, нерівність знову перетворюється в рівність, але не в стару природну рівність безмовних пралюдей, а в вищу рівність — суспільної угоди. Гнобителів гноблять. Це є неґація неґації.

Таким побитом, ми вже в Руса подибуємо не тільки такий хід думок, який ні на волосину не ріжнеться від ходу думок Маркса в його »Капіталі«, а і в подробицях наскакуємо на цілий ряд таких самих діалектичних зворотів, якими послуговувався Маркс: процеси, що своєю природою антагоністичні, містять у собі суперечність, перехід якогось екстрему в його протилежність і, нарешті, як суть усього — неґація неґації. Отже коли Русо 1754. року не міг іще говорити гегелівським жаргоном, то проте таки 23 роки перед народженням Гегля він був сильно заражений гегелівською пошестю, діалектикою суперечностей, наукою про льогос, теологікою й т. д. І коли пан Дірінґ, довівши тео-

рію рівності Руса до мілкости, оперує своїми двома побідними чоловіками, то й він уже зійшов на нахилену площу, звідки зсувається в обійми негачії негачії, й тут ніхто й ніщо йому вже не допоможе. Стан, де процвітає рівність обох чоловіків, і що змальований теж як ідеальний стан, скваліфіковано на 271. сторінці філософії як »первісний стан«. Але цей первісний стан на 279. сторінці з кінечности зносить »грабіжна система« — ось перша негачія. А тепер, завдяки філософії дійсности, ми дійшли до того, що зносимо грабіжну систему й на її місце заводимо господарську комуну, винайдену паном Дірінгом і основану на рівності, — а це негачія негачії, рівність на вищому ступні. От вам забава, от чудасія, що з користю поширює горизонт, — бачити оце, як пан Дірінг сам своєю власною особою допускається кримінального злочину — негачії негачії!

Отже що ж воно таке негачія негачії? Це закон дуже загальний, а через те сила його сягає далеко, й вага велика, це закон розвитку природи, історії й думання; закон, що, як ми бачили, проявляється в царстві звірят і рослин, у геології, в математиці, в історії та в філософії, закон, якому мусить, по-своєму, сам того не відаючи, коритися навіть пан Дірінг, хоч як він од нього відборонюється і руками й ногами. Само про себе розуміється, що я нічогосінько не кажу про о с і б н и й процес розвитку, про розвиток, котрий, наприклад, переходить зерно ячменю від скільчення аж до загину плодючої рослини, не кажу тим нічого про той розвиток, кажучи, що це — негачія негачії. Бо через те, що інтегральне рахування є теж негачія негачії, то я, висказуючи проти-лежну думку, сказав би таку саму дурницю, як ось, що, мовляв, процес життя стебеліни ячменю є інтегральне рахування, або, про мене, й соціалізм. А отаку дурницю саме метафізики раз-у-раз і записують на рахунок діалектики. Коли я кажу про всі ці процеси, що вони є негачія негачії, то я збираю

їх усі докупи під цей один закон руху й через те саме полишаю без уваги особні прикмети кожного спеціального процесу зокрема. Адже ж діалектика це не що інше, як наука про загальні закони руху й розвитку природи, людського суспільства й думання.

Але ж може хто зробити закид, що dokonana тут негация зовсім не є правдива негация: я негую зерно ячменню, й мелючи його, негую комаху, розчавлюючи її, негую позитивну величину a , вичеркуючи її й т. д. Або я негую речення »рожа є рожею«, кажучи: »рожа не є рожею«; а що з цього вийде, коли я цю негацию знову знегую і скажу: а проте рожа є таки рожею? Такі закиди є, справді, головними аргументами метафізиків проти діалектики й цілком відповідають їх обмеженому способowi думання. В діалектиці негувати не значить сказати просто ні, або оповістити про якусь річ, що її немає, або якнебудь її знищити. Вже Спіноза каже: *Omnis determinatio est negatio*, всяке обмеження або визначення є рівночасно негацией. І далі спосіб негации визначається тут, поперше, загальною, а, по-друге, спеціальною природою процесу. Я повинен не лише негувати, але й знову »знести« негацию. Отже я мушу так укласти першу негацию, щоб друга лишилася можливою або була можлива. Але як же це? Це залежить од спеціальної природи кожного поодинокого випадку. Коли я змелю зерно ячменю або розчавлю комаху, то тим, що правда, я виконав перший акт негации, але зробив неможливим другий. Кожна категорія речей дозволяє, таким чином, тільки на свій питомений спосіб негации, отже на такий, щоб із нього виходив розвиток; і таксамо кожна категорія уявлень і тямок. В рахуванні безконечно малих величинів негується не так, що ось установлюється позитивні ступні за поміччю негативних корінів. Цього, як і всього іншого, доводиться вчитися. Коли я знаю тільки те, що стебло ячменю й інфінітезимальне рахування

підпадають під неґацію неґації, то тим я ще не можу ані з успіхом культивувати ячменю, ані диференціювати й інтегрувати, таксамо, як не можу відразу грати на скрипці, знаючи тільки самі закони, що від розміру струн залежить тон.

Це ж ясно, що з такого негування неґації, з такої дитячої забавки, яка полягає в тому, щоб то ставити, то знову вичеркувати a , або раз говорити про рожу, що вона є рожею, то знов, що вона не є рожею, — що з того нічого инчого не вийде, як тільки те, що той, хто займається такими нудними процедурами — дурень. А проте метафізики хотіли би вмовити в нас, що коли б ми колись захотіли виконати неґацію неґації, що це, мовляв, правдивий спосіб.

Отже хто ж инший, як не пан Дірінґ знову містифікує нас, кажучи, що неґація неґації є анальоґічною побрехенькою, винайденою Геглем, запозиченою з релігії та основаною на історії про первородний гріх і спасення. Люде думали діалектично ще до того, заки знали, що таке діалектика, таксамо, як давно балакали прозою, не знаючи ще слова »проза«. Закон неґації неґації, що несвідомо здійснюється в природі й історії, та несвідомо здійснювався і в наших головах, заки його пізнали, вперше ясно сформулював Гегель. І коли пан Дірінґ сам нишком користується цією річчю, та тільки не подобається йому назва, так що ж — хай видумає кращу назву. Але ж коли він хоче вигнати цю річ із думки, то ж хай уже буде ласкавий вигнати її насамперед із природи й історії та хай видумає таку математику, де $-a \times -a$ не було б $+a^2$, й де під загрозою кари було б заборонено диференціювати й інтегрувати.

Ми покінчили з філософією; а тим, що з пророчницьких фантазій подибується ще в «Курсі», займемося тоді, як розбіратимемо той переворот, котрого доконав, мовляв, у соціалізмі пан Дірінґ. Що ж обіцяв нам пан Дірінґ? Усе. А що дотримав зі своїх обіцянок? Нічогосінько. «Елементи дійсної філософії, й тим то такої філософії, що має на увазі дійсність природи й життя, »строого науковий світогляд«, »системотворчі ідеї« й усі тинчі наукові продукти пана Дірінґа, розреклямовані галасливими фразами самим паном Дірінґом, виявилися скрізь чистим шахрайством, де тільки ми їх зачепили. Схематика світа, що, »не жертвуючи нічого з глибини думки, певно установила основні форми буття«, виявилася мілкенською копією Льогіки Гегля, й, як і вона, просякнута забобою, начебто ці »основні форми« чи льогічні категорії існували таємно десь собі перед і поза світом, і що їх треба до нього »прикладати«. Природнича філософія дала нам космогонію, а вихідною точкою цієї космогонії є »сам собі ідентичний стан матерії«, стан, що його можна собі в'явити лише тоді, коли попереплутувати геть чисто звязок між матерією й рухом, і коли до того ж прийняти позасвітову особу бога, що одна може допомогти цьому станові перейти в рух. При розгляді органічної природи філософія дійсности, відкинувши боротьбу за існування і природний добір Дарвіна як »зразки брутальности, зверненої проти гуманности«, мусіла ввести їх знову задніми дверми як активних факторів природи, хоч і факторів другорядної ваги. З цього приводу вона задокументувала на полі біології таку ігноранцію, якої нині, від часу, коли не можна вже не зазнайомлюватись із популярно-науковими викладами, треба б зі свічкою шукати навіть між панянками з освічених верствів. Що ж до моралі й права, то на цьому полі по-

велось їй не ліпше й тоді, як поверховно наслідувала Руса, й передтим, як мілкенько переповідала Гегля. Тай щодо правознавства, то всупереч усяким протилежним запевненням, виказала вона таку ігноранцію, яка хіба тільки дуже зрідка подибується в як-найзвичайніших собі, старопруських юристів. Фільософія, що »не визнає жадного уявного горизонту«, задовольняється у сфері права дуже реальним горизонтом, рівнозначним зі сферою впливу пруського краєвого права. І нам усе ще доводиться чекати тих »земель і небес зоколишньої й внутрішньої природи«, які ця фільософія, в могутньому революційному руху, обіцяла розгорнути перед нами, таксамо, як і чекати й »на дефінітивні правди останньої інстанції« та на те, мовляв, »абсолютно фундаментальне«. Фільософ, що його метода думання »виключає всяку тенденцію, яка веде до суб'єктивістично обмеженого світогляду«, виявляється, як це ми доказали, суб'єктивним і обмеженим не лише своїм крайно недостатнім знанням, своїм обмеженим метафізичним способом думання і своєю блазнуватою зарозумілістю, але й своїми дитячими особистими химерами. Він не може скласти своєї фільософії дійсности, не накидаючи цілому людству, включаючи й Жидів, своєї відрази до тютюну, котів і Жидів у формі універсального закону, важного для всіх і вся. Його »справді критична точка погляду«, в порівнянні з точкою погляду инчих людей, полягає в тому, щоб раз-у-раз підсовувати їм речі, яких вони ніколи не говорили, й які є власніським фабрикатом пана Дірінга. Його розтягнута балаканина на міщучькі теми, як ось про вартість життя та про те, як найліпше можна мати насолоду в життю, просякнуті таким філістерством, що вповні вияснює його гнів на »Фавста« Гете. Як-не-як, а того ніяк не можна простити Гете, що він вибрав героєм свого твору неморального Фавста, а не поважного філософа дійсности — Вагнера.

Одне слово, — філософія дійсности, зібравши все до купи, виявляється, як каже Гегель, нужденною сирваткою нужденного освітництва,* а її беззмістовність і прозору банальність згущують і закаламучують тільки замішані туди кришечки загадкової балаканини. І, прочитавши книжку, ми ні трошечки не стали мудріші, як були, тай ще треба нам признатися, що «нова метода думання», «наскрізь оригінальні результати й теорії» та «системотворчі ідеї» дали нам, що правда, силу ріжного нового безглуздя, та не дали ні одного рядка, звідкіля б ми могли навчитися чогонебудь. І цей чоловік, що, як звичайнісінький базарник, під згук літаврів і сурм, захвалює свої штучки і свій крам, і що поза великими словами ховає свою нікчемність, але таки чистісіньку нікчемність — цей чоловік не вагається таких людей, як Фіхте, Шелінґ, Гегель, де зпоміж них найменчий усе ще велетенський супроти пана Дірінґа, називати шарлятанами. Шарлятан то шарлятан — але хто?

* В оригіналі „der seichteste Abklärlicht des deutschen Aufklärlicht.“ Ця фраза не дається дослівно гаразд перекласти. В ній висловлений погляд Гегля на так звану філософію освітництва (Aufklärung). Гегель, як відомо, відносився до освітницької філософії, особливо до її мілкенської течії в XVIII столітті (відомою в Німеччині під назвою „популярної філософії“) з великим презирством, то у своїх публичних виступах та творах він називав цей рух згірдно „пустим освітництвом“ (Aufklärlicht). Фраза Гегля, якої тут уживає Енгельс, щоб характеризувати філософію Дірінґа, побудована на грі слів, бо слово „Abklärlicht“ є синонімом слова „Aufklärlicht“, але ж одночасно воно означає „фільтроване течиво.“ [З. Р.]

Друга частина:
ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ.

I.

ПРЕДМЕТ І МЕТОДА.

Політична економія, в як-найширшому, розумінню слова, це наука про закони, що кермують продукцією й виміною матеріяльних життєвих засобів у людським суспільстві. Продукція й виміна це дві різні функції. Продукція може відбуватися без виміни, а виміна саме тому, що вона є передусім тільки виміною продуктів — не може обійтися без продукції. Одна і друга суспільна функція стоїть під впливом окремих, здебільшого, назверхніх впливів, і тим то має, здебільшого, і свої власні, окремі закони. Але, з другого боку, ці функції в кожний момент залежні одна від одної і впливають одна на одну так дуже, що їх можна назвати абсцисою й ординатою економічної кривої.

Умови, серед яких люди продукують і вимінують, змінюються від краю до краю, і в кожній країні знову від генерації до генерації. Через те й політична економія не може бути однакою для всіх країн і всіх історичних діб. Поміж луком і стрілою, між камінним ножом і торгом дикуна, торгом, що тільки виїмково траплявся в нього в формі мінуби, — й паровою машиною з силою тисячі коней, механічним ткацьким варстатом, залізницею та англійським банком — лежить величезний шмат часу. Мешканці Вогняної Землі не дійдуть до масової продукції й до світової торгівлі таксамо, як не дійдуть вони ні до векселевого мантіїства,* ні до біржевого

* Wechselreiterei. [3. P.]

краху. Хто хотів би підводити політичну економію Вогняної Землі під закони теперішньої Англії, той, очевиднож, крім як-найбанальніших загальних фраз не дав би світові нічого. Тим то й політична економія у своїй суті це історична наука. Вона обробляє історичний матеріал, значить, такий, що раз-у-раз міняється; вона передівсім розсліджує окремі закони в кожній поодинокій фазі розвитку продукції й виміни, й лише тоді, як скінчить цей розслід, вона матиме змогу установити тих декілька цілком загальних законів, що взагалі мають силу в продукції й виміні. Тай само про себе розуміється, що ті закони, що мають силу для певних способів продукції й форм виміни, мають силу й для всіх історичних періодів, де ті способи продукції й форми виміни однакові. Так, н. пр., із заведенням металевих грошей увиходить у силу ряд законів, які мають вагу для всіх країн та історичних періодів, де металевий гріш є посередничим засобом виміни.

Разом зі способом продукції й виміни якогось певного історичного суспільства та з історичними передумовами цього суспільства даний і спосіб розподілу продуктів. У племінній чи сільській громаді зі спільною земельною власністю, власністю, що з нею, чи з її дуже помітними останками всі культурні народи входять в історію, більш-менш рівномірний розподіл продуктів зрозумілий сам зі себе; де поміж членами громади виникає більша нерівність у розподілі, там вона вже є ознакою того, що починається розклад громади. — І великі, і дрібні хліборобства допускають, відповідно до історичних передумов, з котрих вони розвинулися, дуже різні форми розподілу. Але ж це ясно, що від великого хліборобства завсіди залежатиме цілком инчий розподіл, як від дрібного; що велике приймає за передумову клясовий антагонізм або витворює такий антагонізм — власників рабів і самих рабів, дідичів і панщизняків, капіталістів і найманих робітників, зате ж у дрібному — клясова різниця

тих індивідуумів, що заняті у хліборобській продукції, цілком непотрібна, навпаки, саме її існування вказує на початок занепаду часткового господарства. — У країні, де досі виключне або переважне значіння мала натуральна господарка, в такій країні заведення та поширення металевого гроша звязане завсіди з повільнішим чи швидчим переверотом дотеперішнього розподілу, і то так, що нерівність у розподілі поміж одиницями, отже антагонізм між багатим і бідним, де далі то більше зростає. І де льокальний, цеховий рукомесний рух середовіччя не допускав до того, щоб витворювалися великі капіталісти й довічні наймити, там неминуче мусить їх витворювати сучасна велика промисловість, нинішній розвиток кредиту й форма виміни, що відповідає розвиткові одного і другого, себто, вільна конкуренція.

Та разом із ріжницями в розподілі виникають клясові ріжниці. Суспільство поділяється на упривілейованих і покривджених, на визискувачів і визискуваних, на кляси, що панують і кляси, що над ними панують, а держава, що витворилася з самобутніх груп одноплемінних громад, зпочатку на те тільки, щоб допильновувати суспільних інтересів (н. пр., на Сході справа наводнювання) та щоб захищати себе зокола, вона дістає відтепер спеціальне завдання — силою піддержувати умови життя й панування кляси, що панує, супроти кляси, що над нею панують.

Одначе розподіл є не тільки пасивний витвір продукції й виміни, а й зі свого боку впливає на одну і другу. Кожний новий спосіб продукції чи кожну нову форму виміни спиняють ізпочатку не тільки старі форми та політичні порядки, що відповідають цим формам, а й старий спосіб розподілу; йому доводиться що-тільки шляхом довгої боротьби доходити до розподілу, що відповідав би йому. Та що рухливіший якийсь спосіб продукції і спосіб виміни, що більш він здатний до розвитку й роз-

росту, то швидче й розподіл доходить до такого ступня, де визволюється зпід впливу своєї матері, де попадає в суперечність із дотеперішнім способом продукції й виміни. Старі самобутні суспільства, що про них була вже мова, можуть існувати собі тисячки років, як воно є ще й досі в Індійців та Слав'ян, поки зносини з 'околишнім світом не витворять поміж ними маєткових різниць, що доводять їх до розкладу. Зате ж сучасна капіталістична продукція, що начислює всього яких триста років і що запанувала тільки-що з заведенням великої промисловости, отже сто літ тому, витворила протягом цього короткого часу суперечности в розподілі, з одного боку — концентрацію капіталів у декількох руках, з другого — концентрацію немаючих мас по великих містах — суперечности, що неминуче доведуть її до загибуні.

Зв'язок поміж розподілом якоїсь певної доби й матеріяльними умовами існування якогось суспільства тої ж самої доби такий сильний, що він повсякчас відбивається в інстинкті народа, як у якому дзеркалі. Доки якийсь спосіб продукції у своєму розвитку йде вгору, доти йому радіють навіть ті, що зі способу розподілу, який відповідає тому розвитку, мають шкоду. Так було воно, наприклад, із англійськими робітниками з появою великої промисловости. Ще більше — доки цей спосіб продукції лишається способом соціально-нормальним, доти панує взагалі вдоволення з розподілу, а якщо чути де протест — то й то з лона самої кляси, що панує (Сен Сімон, Фуріє, Овен), не викликаючи в визискуваної маси ніякісенького відгону. Як же той спосіб продукції, що про нього йде мова, значно спаде, коли вже напів переживеться, коли умови його існування здебільшого пощезають, і вже стукає до дверей його наступник — так аж тоді розподіл, що стає що-раз то нерівніший, починає видаватися несправедливим, аж тоді від пережитих фактів починають апелювати до так званої вічної справедливости. Цей

апелю до моралі і права; з наукового боку, не посуває нас ні на п'ядь наперед; моральне обурення, хоч і як оправдане, економічна наука не може вважати за аргумент, а тільки за симптом. Ще більш, її завдання виказувати, що нові прояви поганого суспільного стану є неминучим наслідком існуючого способу продукції й рівночасно ознакою початку його розкладу, та викривати в економічній формі руху, що розкладається, елементи майбутньої нової організації продукції й виміни, організації, що усуне той поганий стан. Гнів, що створює поетів, буде цілком до речі тоді, коли треба змалювати цей поганий стан або заатакувати тих, що заперечують або прикрашують цей стан, себто, теоретиків гармонії — лякеїв пануючої класи; але що цей гнів не служить за ніякий доказ у кожному окремому випадку, то це виходить уже з того, що в кожній добі цілої дотеперішньої історії знаходилося для нього доволі матеріалу.

Але ж політичну економію, в розумінню науки про умови й форми, що в них різні людські суспільства продукували й вимінювали та відповідно до того що-раз розділювали продукти — таку політичну економію в широкому розумінню треба що-тільки створити. Те, що ми досі придбали собі з економічної науки, обмежується майже виключно на генезу й еволюцію капіталістичного способу продукції; ця наука починається критикою останків феодальних форм продукції й виміни, вказує на конечність заміни їх капіталістичними формами, розвиває опісля закони капіталістичного способу продукції й відповідних їй форм виміни в позитивному розумінню, т. зн., у такому, де ці закони пособляють загальним цілям суспільства, й закінчує соціалістичною критикою капіталістичного способу продукції, т. зн., з'ясовуючи її закони в негативному розумінню, отже, доказуючи, що той спосіб продукції своїм власним розвитком прямує до тої точки, де він сам зі себе зробиться неможливим. Ця критика доказує,

що капіталістичні форми продукції й виміни де далі то більш робляться нестерпними путами для самої продукції; що спосіб розподілу, як неминуча умова тих форм, з дня на день створює що-раз незноснішу класову ситуацію, з дня на день гостріший антагонізм між капіталістами й найманими робітниками — капіталістами, що їх число що-раз меншає, та зате вони робляться що-раз багатіші — й немаючими найманими робітниками, — що їх число що-раз більшає, так зате становище їх, загально кажучи, робиться що-раз гірше; й, нарешті, що величезні продуктивні сили, що їх той спосіб продукції не може більше приборкати, тільки чекають, щоб ними заволоділо суспільство, що зорганізувалося для плянової співпраці, щоб усім членам суспільства у що-раз більшій мірі забезпечувати засоби до життя та засоби до вільного розвитку їхніх здібностей.

Щоб перевести цю критику буржуазної економії до-краю, то до цього не досить було зазнайомитися тільки з капіталістичною формою продукції, виміни й розподілу. А треба було, хоч у головних рисах, розслідувати й порівняти й ті форми, що попередили капіталістичну форму, або що ще існують побіч неї в менше розвинутих країнах. Такі розслідування й порівняння поробив досі в загальних рисах тільки Маркс, і тим то ми майже виключно його досліддам завдячуємо те, що досі установлено на полі до-буржуазної теоретичної економії.

Політична економія, в вужчому розумінню слова, позитивно сформулювавши її так, як це зробили фізіократи й Адам Сміт, хоч і зродилася в геніальних головах при кінці XVII. століття, в суті вона таки є дитиною XVIII. століття, й її треба поставити поруч із тогочасними здобутками великих французьких освітників, бо вона носить на собі позначки всіх добрих прикмет та недотач того часу. Те, що ми сказали про філософію освітників, відноситься й до тодішніх економістів. Нова наука була для них не висловом відносин і потреб їхньої доби,

а висловом вічного розуму; відкриті нею закони продукції й виміни були не закони якоїсь історичної форми, визначеної тими факторами, а вічні закони природи, виведені з природи людини. Тільки ж ця людина, як було гаразд до неї приглянутися, то був середній міщанин того часу, що перетворювався вже в буржуа, й його природа полягала в тому, щоб серед тодішніх умов, визначених історією, фабрикувати та вести торгівлю.

Запізнавшись добре з нашим «критичним основником» паном Дірінгом і його метою в філософії, нам неважко буде наперед сказати, як він розумітиме й політичну економію. Щодо філософії, то там, де він не торочив просто дурниць (як у природничій філософії), його погляди були карикатурами поглядів XVIII століття. В нього мова йшла не про історичні закони еволюції, а природні закони, вічні правди. Соціальні питання, як мораль і право, він вирішав не згідно з реальними, історичними умовами кожної доби, а за поміччю славутних «двох чоловіків», із яких або один одного утискає, або й не утискає, але ж такого, щоб не утискав, на жаль, досі ніколи не бувало. Отже, ми ледви чи помилимося, коли зробимо висновок, що пан Дірінг зведе й економію на дефінітивні правди останньої інстанції, на вічні природні закони, на тавтологічні аксіоми як-найпустішої беззмістовності, але рівночасно перепачкує задніми дверцятами цілий позитивний зміст економії, наскільки він йому відомий; і що він виводитиме розподіл, суспільний феномен, не з продукції й виміни, а полишить, щоб остаточно вирішили його преславутні «два чоловіки». А що ці всі маневри нам уже добре відомі, то нам не треба буде тратити багато зайвих слів.

І в дійсності пан Дірінг заявляє нам уже на 2. сторінці,* що його економія вяжеться з тим, що він установавив у своїй філософії, та що його

* Курсу національної й соціальної економії. [З. Р.]

економічна система »в декількох сутних питаннях спірається на вищі й на вищому полі розсліду вирішені вже правди«. — Всюди тасам нахабна саморекляма. Всюди пан Дірінг тріумфує з приводу установлених і вирішених правд пана Дірінга.*

Зараз після того наскакуємо на »найзагальніші природні закони всякої економії« — значить ми добре вгадували. Але ці природні закони дозволяють тільки тоді добре зрозуміти проминулу історію, коли ми »розсліджуватимемо ці закони у звязку з тими результатами, що їх дають політичні форми підпорядкування й угруповання. Такі установи, як рабство й наймицтво, куди треба зарахувати, як аналогічний факт, власність, засновану на насилі, треба вважати формами соціально-економічної конституції чисто політичного характеру, й вони досі творять рямку, де одиноко могли виявлятися впливи економічних природних законів».**

Це речення це фанфара, котра, неначе вагнерівський лйtmотив, сповіщає, що ось-ось мають надійти обидва славетні чоловіки. Але воно є ще щось більше, воно є основною темою цілої Дірінгової книжки. При обговорці права пан Дірінг не дав нам нічого, хіба що поганенький переклад на мову соціалізму теорії рівності Руса, річ, яку вже віддавна можна куди краще почути в усіх робітничих естамінетах Парижа. Тутечки подає він не ліпший соціалістичний переклад нарікань економістів на те, що фальсифікується економічні вічні природні за-

* Далі в тексті йде речення: „Ausgermacht in der Tat, das haben wir des Breiteren gesehen — aber wie man ein schwalchendes Licht ausmacht.“ Його перекласти не можна через те, що воно засноване на грі слів: слівце „ausmachen“ визначає раз (у попередньому реченні) „вирішити, довести до кінця“ (н. пр., правду), а другий раз воно має значіння (як у цьому реченні) „загасити“ (н. пр., світло). В суті Енгельс каже цим реченням, що ми доволі бачили, як Дірінг вирішує справи — він їх тільки затемнює. [*Заввага Редакції.*]

** Дірінг, *Cursus der National- u. Sozialökonomie*, стор. 4 і 5.

кони та їх упливи через устрявання держави, себто, через насили. І тим пан Дірінг, як він на це заслуговує, стоїть одинокий між соціалістами. Кожний робітник-соціаліст, байдуже, якої він національності, дуже добре знає, що насила тільки захищає експльоатацію, а не викликає її; що причиною його визиску є відношення між капіталом і найманою працею, і що це відношення склалося чисто економічним способом, а не шляхом насилу.

А далі довідуємося, що в усіх економічних питаннях »можна розрізняти два процеси — процес продукції і процес розподілу«. Крім того, відомий поверховний Ж.Б.Сей додав, мовляв, ще третій процес — процес споживання, консумції, але таксамо, як і його наступник, не знав сказати про це нічого розумного. А виміна чи циркуляція це тільки, мовляв, підвідділ продукції, куди належить усе, що мусить зробитися, щоб продукти дійшли до останнього і властивого споживача. — Змішуючи разом ті два щодо суті ріжні процеси — продукцію й циркуляцію —, дарма що один процес і є умовою другого, й без церемонії твердячи, що через усунення цієї плутанини може тільки »повстати плутанина«, пан Дірінг лишень доказує тим, що не знає або й не розуміє того кольосального розвитку, до якого саме за останні п'ядесят років дійшла циркуляція; автім це й підтверджує далі його книжка. Але це ще не все. Обєднавши таким чином продукцію й виміну попросту під одною назвою продукції, він ставить побіч продукції розподіл як другий, зовсім сторонній процес, що, мовляв, не має нічого спільного з продукцією. А ми бачили, що розподіл у головних своїх рисах повсякчас є неминучим результатом продукційних і вимінних відносин у якімось означенім суспільстві, і таксамо результатом історичних передумов того суспільства; так, що, знаючи ці передумови, ми можемо робити зовсім певні висновки щодо розподілу, який панує в тому суспільстві. Але ми бачимо таксамо, що пан Дірінг,

коли не бажає зрадити принципів, «установлених» у його філософії моралі, права й історії, — мусить заперечувати той елементарний економічний факт, і що він мусить заперечувати його саме тоді, коли йому треба контрабандою ввести в економію своїх двох необхідних чоловіків. І після того, як панові Дірінгові поталанило увільнити розподіл од усяких зв'язків із продукцією й виміною, — може відграватися оте видовище з двома чоловіками.

Одначе нам треба наперед пригадати собі, як то воно малася справа при розгляді питання моралі й права. Тут пан Дірінг почав ізпочатку тільки з одним чоловіком; він казав: «чоловік, наскільки ми подумаємо собі його самотнім або, що виходить на те ж саме, поза всяким зв'язком із другими людьми, — він не може мати обов'язків. Для нього не існує «я повинен», а тільки «я хочу».* Та тільки хто він той самотній чоловік, що не має обов'язків, як не той фатальний «пражид Адам» у раю, де він не поповняє гріха через те тільки, що не може поповнити його? — Але й цього Адама з філософії дійсності чекає гріх. Побіч нього з'являється раптом — що правда, не Єва з довгим кучерявим волоссям, а все ж таки другий Адам. І на Адама зараз же спадають обов'язки, яких він і не дотримує. Він, де б йому пригорнути свого брата як рівноправного до свого серця, підпорядковує його своїй владі, поневолює його — й від наслідків цього першого гріха, цього первородного гріха поневолення, страждає ціла всесвітня історія аж до нинішнього дня; а через те вона, на думку пана Дірінга, не варта ні зламаною шеляга.

Отже, коли пан Дірінг, сказати мимохідь, називаючи «негацію негації» копією старої історії про первородний гріх і спасення, мав на думці тим її порядно висміяти, то що сказати нам про його найновіше видання тої самої історії (бо й до спасен-

* Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 199.

ня теж ми ще прийдемо)? Та як би то не було, а ми вже таки волимо стару семітську легенду, де чоловікові й жіночці хоч оплатилося було покинути стан невинности, — а панові Дірінгові без конкуренції полишаємо славу за те, що сконструував первородний гріх — з двома чоловіками.

Отже послухаймо, як пан Дірінг перекладає первородний гріх на мову економії: »За схему, що відповідала б продукції, може про всяке послужити Робінзон, коли уявити собі його ізольованим зі своїми силами супроти природи й таким, що не має ні з ким нічого ділити . . . Для того, а саме, щоб унаглядити що-найважніше в ідеї розподілу, може послужити і схема двох осіб, що їх економічні сили комбінуються, й що, очевидячки, мусять у тій чи инчій формі порозуміватися поміж собою щодо своїх пайок. Дійсно, крім цього простого дуалізму, не треба більш нічого, щоб цілком стисло з'ясувати декілька найважливіших відношень розподілу та ембріонально простудіювати їх закони в їх льогічний ко- нечности . . . В цьому випадку таксамо можлива ко- операція на умовах рівноправности, як і можлива така комбінація сил, що одну сторону цілком поне- волюють, й опісля перетворюють у раба чи у просте знаряддя до господарської служби й тільки як зна- ряддя й утримують . . . Між станом рівности і ста- ном нулі, з одного боку, та всемогучістю й одним-од- ною активністю, з другого, знаходиться ряд проміж- них ступнів, що їх події світової історії заповнили пе- рістою ріжноманітністю. Тутечки треба неодмінно кинути універсальний погляд на ріжні установи права й безправства в історії . . .« і т. д., й на кінці ввесь розподіл перемінюється в »економічне розподілове право«.*

Тепер, нарешті, пан Дірінг почув знову твердий ґрунт під ногами. Пліч-о-пліч зі своїми обома чоло-

* Дірінг, *Cursus der National- und Sozialökonomie*, стор. 9 і 10.

віками він може розправитися зі своїм століттям. Але за цією трійцею стоїть ще хтось неназваний.

»Капітал не винайшов додаткової праці. Скрізь, де якась частина суспільства має монополію на продукційні засоби, робітник, по волі чи по неволі, мусять до робітного часу, потрібного для його прожиття, докладати надвишку робітного часу, щоб продукувати засоби до життя для власника продукційних засобів, без огляду на те, чи тим власником є атенський *халокк'афос*, етрусський теократ, *civis romanus* (римський громадянин), норманський барон, американський власник рабів, волоський боярин, сучасний лендлорд, чи капіталіст«. (Маркс: Капітал, I, друге видання, стор. 227.)

Довідавшись, таким способом, що таке основна форма експлуатації, яка однаково проявляється в усіх дотеперішніх формах продукції — наскільки вони розвиваються серед класових антагонізмів — панові Дірінгові треба було ще тільки прикласти до цього схему своїх двох чоловіків, от тобі й готова глибока основа економії дійсності. Він ні на хвилиночку не завагався щодо того, чи не перевести б »системотворчу думку« в життя. Невідшкодована праця, що виходить поза робітний час, потрібний на те, щоб прожити робітникові — оце вихідна точка. Отже Адам, що зветься тут Робінзоном, каже другому Адамові, Пятниці, гарувати. Але чому ж Пятниця працює більше, ніж йому для прожиття потрібно? Маркс і на це питання дає почасти відповідь. Та тільки ця відповідь занадто довга музика для обох чоловіків. Справа виходить куди простіше: Робінзон »поневолює« Пятницю, робить його »рабом або знаряддям до господарської роботи« й удержує його »тільки як знаряддя«. Цєю найновішою »творчою метою« пан Дірінг, так сказати, одним вистрілом убиває два зайці. Поперше, він заощаджує собі працю, щоб вияснити різні дотеперішні форми розподілу, їх різниці й їх причини: вони, мовляв, усі попросту нічого неварті, бо спіраються

на поневолення, на насилу. Про це ми ще незабаром поговоримо. Подруге, він переносить тим самим цілу теорію розподілу з економічного поля на поле моралі й права, т. зн., із поля стійних матеріальних фактів на поле більше чи менше хитких думок і почувань. Значить, йому не треба вже досліджувати й доказувати, а тільки просто деклямувати; він може жадати, щоб розподіл продуктів праці залежав не від його дійсних причин, а від того, що панові Дірінгові здається моральним і справедливим. Але ж те, що панові Дірінгові здається справедливим, воно зовсім не є незмінне, отже дуже далеке від истинної правди. А то ж истинні правди, за словами самого пана Дірінга, «загалом не є змінні». В році 1868. пан Дірінг твердив,* що тенденція всякої вищої цивілізації така, щоб що-раз різькіще зазначувати власність, і саме в цьому, а не в конфузії прав і сфер панування, полягає суть і будучина сучасного розвитку». А вже далі він ніяк не може збагнути, «як найману працю, коли її перетворити в яку инчу форму заробітку, як її можна буде колинебудь погодити з законами людської природи і з природно-необхідною організацією суспільного організму». Отже в р. 1868: приватна власність і наймана праця природно необхідні й тим то справедливі, а в 1876: обоє вони продукт насилу і «грабіжу», отже несправедливі. Отож то ми ніяк не вгадаємо, що саме такому могутньому й бурному генієві через кілька літ здаватиметься моральним і справедливим; через те ми, розглядаючи справу розподілу багатствів, певно, краще зробимо, коли придержуватимемось реальних, об'єктивних економічних законів, а не хвилевих, змінливих і суб'єктивних думок пана Дірінга про справедливість і несправедливість.

* Die Schicksale meiner sozialen Denkschrift für das Preussische Staatsministerium, Берлін 1868. [*Завага Енсе́льса.*]

Коли б у нас не було ніякої нічої певності щодо того, що незабаром наступить переворот те-перішнього способу розподілу продуктів праці враз із його яскравими контрастами — злиднями й роскішшю, голодуванням і гульнею, а була б тільки свідомість, що цей спосіб розподілу несправедливий, і що справедливість, нарешті, мусить таки перемогти, то з нами було б погано тай довгенько довелося б нам чекати такого перевороту. Вже в середовісних містиків, які мріяли про близький прихід тисячеліт-ного царства, була свідомість несправедливости кля-сових антагонізмів. А на порозі новішої історії, три-стап'ядесять літ тому назад, Тома Мінцер голосно сповіщає про це весь світ. Те саме гасло проно-ситься луною в англійській і французькій буржу-азній революції та — затихає. І чим же пояснити собі, що те саме гасло, щоб скасувати клясові анта-гонізми і клясові різниці, гасло, що до 1830. року не находило в робітних і страждущих мас ніякого співчуття, що воно тепер находить відгомін у мі-ліонів, що захоплює одну країну за другою, і то з тою самою почерговістю і з тою ж інтензивністю, з якою в поодиноких країнах розвивається велика промисловість? Що воно протягом одного віку за-воювало для себе силу, яка глузує собі з усіх сил, що об'єдналися проти неї, й яка може бути певна своєї перемоги в недалекій будучині? Чим собі це все пояснити? З одного боку тим, що сучасна вели-ка промисловість створила пролетаріят, клясу, яка вперше в історії може домагатися, щоб скасувати, та скасувати не цю чи ту окрему клясову організацію, або той чи инший окремий клясовий привілей, а щоб скасувати кляси загалом; клясу, яка найшлася в такому стані, що мусить перевести це домагання в життя, а не переведе, то попаде в становище ки-тайських кулів. І, з другого боку, тим, що ця вели-ка промисловість в особі буржуазії створила клясу, яка має монополію усіх знарядів продукції й усіх життєвих засобів, але ж яка в кожний період спе-

куляції й за кожним крахом, що наступає після неї, дає доказ, що зробилася нездідною надалі панувати над продуктивними силами, котрі переросли її сили; кляса, що під її проводом суспільство летить на загибель, як та льокомотива, де машиніст не має сил одчинити вентиль безпеки, що заскочив. Інчими словами: це пояснюється тим, що продукційні сили, створені сучасним капіталістичним способом продукції, тай система розподілу багатствів, створена тим же способом продукції, попали в таку гостру суперечність зі способом продукції, що, коли не має пропасти ціле сучасне суспільство, у способі продукції й розподілу мусить відбутися переворот, який усуне всі класові різниці. Ось на цьому конкретному матеріальному факті, що з непоборною кінечністю в більш або менше ясній формі западає в голови визискуваних пролетарів — на ньому, а не на поглядах цього чи того кабінетного вченого про справедливість і несправедливість, засновується певність сучасного соціалізму щодо того, що він переможе.

ТЕОРІЯ НАСИЛИ.

»Відношення загальної політики до того, як сформувалося економічне право, з'ясовано в моїй системі так недвозначно й zarazom так оригінально, що не зайво буде, щоб улегчити студії, звернути на це зокрема увагу. Основна річ у історії цете, як сформулювалися політичні відносини, а економічні залежності є тільки наслідки того, або окремі собі випадки, і тим то це є завжди факти другорядні. Деякі новіші соціалістичні системи приймають за провідний принцип ілюзію цілком протилежного відношення, ілюзію, яка кидається в вічі, — що, мовляв, політична підпорядкованість зроджується з економічних обставин. То правда, що ці другорядні впливи, як такі, існують, і що сучасність їх як-найдужче відчуває; але первісного чинника треба шукати в безпосередній політичній насилі, а не в посередній економічній силі.* Те ж саме каже пан Дірінг й на іншому місці, де »виходить од тези, що політичні обставини є та причина, яка рішає про економічний стан, та що протилежне відношення є тільки реакція другого ряду . . . Доки політичного угруповання ми не робитимемо вихідною точкою для нього самого, а вважатимемо його виключно за засіб, що має на оці шлункові інтереси, доти ми, хоч які б із нас були крайні соціалісти й революціонери, будемо таки скривати в собі приховану дозу реакційности».**

Оце теорія пана Дірінга. Тут і на багатьох інших місцях він її попросту установаляє, так сказати, декретує. Щоб тобі де була хоч яка спроба доказати, або збити супротивний погляд, — про

* Дяви: Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 538.

** Дірінг, *Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus*, стор. 230 і 231.

те в трьох грубих томах піде ні словечка. І хоч аргументи були б дешевші, як хрін, то все ж пан Дірінг не дав би нам їх. Адже ж, хіба справа не доказана вже славутним первородним гріхом Робінзона, що поневолив Пятницю? Це ж був акт насилля, отже політичний акт. А що це поневолення є вихідною точкою й головним фактом цілої дотеперішньої історії, ото ж то й воно накинуло історії первородний гріх несправедливості, несправедливості, що її в пізніших періодах лише злагіднили й »замінили більш безпосередніми економічними формами залежності«; далі, що »вся власність, заснована на насилі«, яка й тепер ще панує, спірається на це первісне поневолення, то ясно, що всі економічні явища треба пояснити політичними причинами, а власне, насиллою. А хто-чим не задоволений, той скритий реакціонер.

Насамперед завважимо, що треба бути закоханим у себе самого що-найменше так, як пан Дірінг, щоб уважати цей погляд за такий »оригінальний«, яким він не є ані трохи. Погляд, будім то в історії рішали політичні акти держав і їх голов, цей погляд такий старий, як сама історіографія; і він є головна причина того, що для нас заховалося так мало відомостей про розвиток народів, розвиток, що потихенько відбувався у глибині тих галасливих сцен і був справжнім рушієм поступу народів. Цей погляд на розуміння історії панував цілий історичний час, і захитали його що аж французькі міщанські історіографи з часів реставрації; »оригінальне« тут тільки те, що про все це пан Дірінг знову нічого не знає.

Далі: як і допустити на хвилинку, що Дірінгова правда, що цілу дотеперішню історію можна звести на поневолення людини людиною, то й тоді нам ще далеко до того, щоб пізнати цілу суть справи. Бо зараз же виникає питання: Як же то воно склалося, що Робінзон поневолив Пятницю? Чей же не зі самої приємності? Авже ж що ні. Навпаки, ми ба-

чимо, що Пятницю »перемінюють у раба чи в просте знаряддя до господарської служби, й що його тільки як знаряддя удержують«. Робінзон поневолює Пятницю тільки на те, щоб Пятниця працював на користь Робінзона. А як же Робінзон може скористуватися працею Пятниці? А тільки так, що Пятниця своєю працею виробляє більше засобів до життя, аніж Робінзон мусить дати йому, щоб він на далі був здатний до праці. Отже Робінзон, наперекір виразному приписові пана Дірінга, поневоливши Пятницю, »зробив політичне угруповання вихідною точкою не для самого угруповання, а вважає його виключно за засіб, що має на оці шлункові інтереси«, так хай же тепер сам дивиться, як йому зі своїм паном і майстром Дірінгом справитись.

Отже дитячий приклад, який пан Дірінг винайшов навмисне на те, щоб виказати, що насила це є »основна річ у історії«, цей приклад доказує, що насила це тільки засіб, за те ж метою є економічна користь. І наскільки мета »основніша«, ніж засіб, що його вжито для неї, настільки й економічний бік даного відношення в історії має більшу основу в порівнянні з політичним боком. Отже приклад доказує якраз противне тому, що повинен доказати. І як річ мається з Робінзоном і Пятницею, так воно було зі всіма дотеперішніми випадками панування й поневолення. Поневолення, вживаючи елегантного вислову пана Дірінга, було завжди »засобом«, що має на оці шлункові інтереси, а ніде й ніколи не було (беручи цей вислів у як-найширшому його розумінню) політичним угрупованням для нього самого. Треба бути паном Дірінгом, щоб уявити собі, що податки в державі мають тільки другорядне значіння, або що сучасне політичне угруповання: буржуазія, що панує, і пролетаріят, що над ним панують, що воно існує лише »для самого угруповання«, а не для того, що воно має на оці шлункові інтереси буржуазії, що панує, себто, для того, щоб тягти зиски та збивати капітал.

Але ж вертаймося знову до наших обох чоловіків. Робінзон «із мечем у руці» робить Пятницю своїм невольником. Але щоб доклати цього, Робінзоні потрібно ще чогось инчого, крім меча. Не всякому може бути користь із раба. Щоб його можна було використати, треба мати такі дві речі: поперше, інструменти і предмети, щоб ними працював раб, і, подруге, засоби, потрібні, щоб од біди прохарчовувати раба. Отже перше, заки невольництво стане можливе, треба вже дійти до якогось певного ступня в розвитку продукції та треба досягнути якийсь певний ступінь нерівності в розподілі. А щоб праця раба запанувала над способом продукції цілого суспільства, то треба, щоб іще більше розвинулася продукція, торгівля, та щоб приназбиралося багатства. У старих первобутніх громадствах, де панувала спільна земельна власність, невольництва або зовсім не було, або воно грало лише дуже підрядну роль. Отак воно було і в первісному селянському місті Римі; за те ж коли Рим зробився «світовим містом», і коли італійська земельна власність де далі все більш і більше переходила в руки невеликої числом класу багатіючих власників, тоді селянське населення витиснули невольники. Коли за перських воєн число невольників у Коринті зросло до 460 000, в Егіні до 470 000, і на кожну голову вільного чоловіка припадало десять невольників, то на те, щоб це було можливе, потрібне було ще щось більше за «насилу», а саме — потрібний був високий розвиток містецької й ремісничої промисловости та поширеної торгівлі. Невольництво в Американських Сполучених Державах спіралось не так то дуже на насилу, як на англійську бавовняну промисловість; в краях, де не було бавовни, або де невольників тримали не на те, як от у пограничних державах, щоб їх продавати до держав, де росла бавовна, в тих краях невольництво й без насилу загинуло само від себе, попросту через те, що воно не ви-плачувалося.

Отже коли пан Дірінг називає нинішню власність власністю, заснованою на насилі, й означає її як »форму панування, що її основою є не тільки виключувати других людей, щоб вони не користувалися природними засобами існування, а надто ще й поневолювати людину на те, щоб мати собі послугу«* — то він перевертає ціле відношення догори ногами. Передумовою поневолення людини з метою, щоб мати собі з неї послугу, — без огляду на форми того поневолення — є те, щоб той, що поневолює, наперед розпоряджав засобами праці, бо лишень за їх допомогою він може користуватися поневоленням, а якщо він держить рабів — щоб іще розпоряджав і харчами, бо тільки ними може вдержати невільника при життю. Отже в усіх випадках бачимо вже вимогу — посідання якогось певного маєтку, більшого за середній. Як же повстав цей маєток? Як-не-як, а це ясно, що він може, що правда, бути награбований, отже спиратися на насилу, але ж це річ не конечна. Він може бути запрацьований, украдений, виторгуваний, вишахруваний. Ще більш, — він мусить бути запрацьований, заки взагалі зможе бути награбований.

Узагалі в історії приватна власність ніколи не появляється як результат грабіжі й насилу. Навпаки. Вона, обмежена на деякі предмети, існує вже у споконвічній первобутній громаді всіх культурних народів. Уже в тій громаді, зпочатку у процесі виміни з чужинцями, вона розвивається в форму товару. Що більш вироби громади прибирають форму товарів, значить, що менш їх виробляють для власного вжитку продуцента; і що більше продукують їх на виміну, що більш виміна навіть у самій громаді випихає первісний первобутній поділ праці, — то більш нерівний робиться маєтковий стан поодиноких громадян, то глибше підкопується стару громадську земельну власність, то швидче громада йде до того, щоб роз-

* Дірінг, *Cursus der National- und Sozialökonomie*, стор. 5.

пастися на селище парцельних власників-селян. Ані східний деспотизм, ані панування то одних, то других кочевиків-завойовників не могли протягом тисячеліть нічого заподіяти тим старим громадам; що-тільки поступневий занепад їхньої первобутньої домашньої промисловости, через конкуренцію з виробами великої промисловости, де далі, то все більш їх розкладає. Про насилу тутечки таксамо немає мови, як і на спільній земельній посілості «гегефершафтів» (Gehöferschaft) над Мозеллю і в Гохвальді, що їх ще й тепер парцелюють; селяни бачать саме в тому свій інтерес, що приватна земельна власність заступає спільну власність. Навіть самобутня аристократія, що витворилася на ґрунті спільної земельної власности, як от у Кельтів, Германів і в Пятиріччю Індії, навіть і вона зпочатку не опирається на насилі, а тільки на добрій волі і звичці. Скрізь, де витворюється приватна власність, робиться це наслідком змін у відношенню продукції й виміни, робиться на те, щоб піднести продукцію й розвинути торгівлю — отже робиться з економічних причин. Насила не грає тут жадної ролі. Тож ясно, що установка приватної власности вже мусить існувати, заки ще грабіжник зможе привласнити собі чуже добро, та що насила може, що правда, змінити маєтковий стан, але не може витворити приватної власности як такої.

Але щоб пояснити те, що «поневолоюють людину на те, щоб мати собі послугу», — щоб і це пояснити в його найновітнішій формі, себто, щоб пояснити найману працю, — то й на те нам не здається ні насила, ні власність, заснована на насилі. Ми вже згадували про ту ролі, яку грав перетвір продуктів праці на товари, себто, виріб їх не для власного споживку, а для виміни, тоді, коли розпалася стара громада, отже, коли посередно, чи безпосередно, узагальнювано приватну власність. Але ж Маркс яснісінько доказав у «Капіталі» — та пан Дірінг боїться згадати про це хоч би словечком —, що

товарова продукція на якомусь певному шаблі розвитку перетворюється в капіталістичну продукцію; і що на тому шаблі »закон привласнювання або закон приватної власности, що опирається на продукції й циркуляції товарів, через свою власну внутрішню, неминучу діалектику переходить у свою супротивність: виміна еквівалентів у формі первісної операції змінюється так, що тепер виміна відбувається лише на око, бо ж, поперше, частина капіталу, виміняна на робітну силу, є лише частиною чужого продукту праці, привласненого без еквіваленту, і, подруге, продуцент її, себто, робітник, не лише дає за неї компенсацію, але й мусить давати компенсацію з надвишкою . . . Зпочатку ми бачили, що приватна власність була заснована на власній праці . . . Теперечки (на кінці Марксового виводу) ми бачимо, що власність по боці капіталіста є правом привласнювати собі чужу неоплачену працю, а по боці робітника неспромогою присвоїти собі свій власний продукт. Розріз між власністю і працею стає неминучою консеквенцією закону, що, на око, постав із їх ідентичности». Іншими словами: навіть як би виключити можливість усякого грабіжу, всякої насилі і всякої ошуки, коли б прийняти, що ціла приватна власність опиралася первісно на праці власника, і що в цілому тому часі вимінювали лише рівні вартости на рівні, то й тоді з дальшим розвитком продукції й виміни ми неминуче прийдемо до сучасного капіталістичного способу продукції, до змонополізовання продукційних і життєвих засобів у руках одної, числом невеликої кляси, до здушення другої кляси, кляси, що складається з величезної більшости немаючих пролетарів, прийдемо до періодичної зміни хиткої продукції й торговельної кризи та цілої сучасної анархії в продукції. Цілий процес пояснюється суто економічними причинами, й щоб його зрозуміти, то на те немає ніякої потреби посилатися на грабіж, насилу, державну або політичну інгеренцію. Й тут »власність, заснована на насилі»,

виявляється реномістичною фразою, що має прикрити брак розуміння справжнього ходу річей.

Висловлюючись історично, цей хід є історією розвитку буржуазії. Коли »політичні обставини є тою причиною, що рішає про економічний стан«, то новітня буржуазія мусіла була зродитися не в боротьбі з феодалізмом, а повинна була повстати з його доброї волі. Та тільки всякому відомо, що справа'малася якраз навпаки. Буржуазія, зпочатку пригнічений стан, який мусів феодалній шляхті, що панувала, платити данину, стан, що рекрутувався з панщизняків і кріпаків усякого сорту, — здобувала собі в безнастанній боротьбі зі шляхтою одну позицію за другою, і, врешті, в найбільш розвинених країнах захопила, замість шляхти, владу у свої руки; у Франції попросту поваливши шляхту, в Англії ж, де далі все більш зміщанюючи її та перемінюючи її у свій орнаментальний вершок. Як же буржуазія осягнула це? А тільки так, що змінювався »економічний стан«, за яким швидче чи пізніше, добровільно чи примусово прийшла зміна політичних обставин. Боротьба буржуазії з феодалною шляхтою це боротьба міста з селом, промисловости зі земельною посілістю, грошевої господарки* з натуральною**; а зброєю буржуазії, що рішала в цій боротьбі, були її економічні могутні засоби, що з розвитком промисловости, яка перейшла від ремісництва до мануфактури, та з поширенням торгівлі раз-у-раз ізростали. Протягом цілої тої боротьби політична сила була на боці шляхти, з виїмком одного періоду, коли королівська влада використала була міщанство проти шляхти, щоб шахувати один стан другим; але коли міщанство, що політично все ще було безсиле, почало, завдяки що-раз більшому зростові своєї економічної сили, робитися небезпечне, королі знов увійшли у спілку зі шляхтою й

* Geldwirtschaft.

** Naturalwirtschaft.

викликали тим буржуазну революцію, зпочатку в Англії, а потім у Франції. »Політичні обставини« у Франції не були ще змінилися, як »економічний стан« давно вже прибрав був инчу форму. Із політичного становища — шляхта була все, буржуазія ж ніщо; з соціального становища буржуазія була тепер найважливіша кляса в державі, навпаки, шляхта втратила була всі свої соціальні функції, й тільки ще в формі своїх доходів pobірала винагороду за ті пропалі функції. Та не досить того: буржуазія лишилася в обсягу цілої своєї продукції замкненою в феодалній політичній формі середньовіччя, що з неї ця продукція — не тільки мануфактура, а й навіть ремесло — давно виросла: замкненою в тисячі цехових привілеїв та місцевих і провінціональних митових обмежень, що були тільки перешкодами й путами для продукції. Кінець цьому поклала буржуазна революція. Але не за принципом пана Дірінґа, приладнавши економічний стан до політичних обставин — це якраз цілими віками пробували даремно й шляхта й королівство — а навпаки, відкинувши набік старий спорохнявілий політичний крам і створивши політичні обставини, серед яких міг існувати й розвиватися новий »економічний стан«. І цей »економічний стан« блискуче розвинувся в цій приладнаній до нього політичній і правній атмосфері, так блискуче, що буржуазії не дуже вже далеко до того становища, яке займала шляхта 1789. року: вона стає де далі то більше не тільки соціально зайвою, а й соціальною перепорою; вона що-раз більше відсувається від продукційної діяльності й робиться де далі все більше такою клясою, що, як свого часу шляхта, тільки pobірає доходи; а цей перебіг своєї власної позиції й витвору нової кляси, себто, пролетаріату, вона доконала без якихось насильних штукарств, а чисто економічним шляхом. Ще більше. Такого вислідку своєї роботи вона ніяк не бажала — навпаки, він склався з непоборною силою проти її волі й її намірів; її власні про-

дуктивні сили визволилися зпід її керми і, з природною конечністю, женуть ціле буржуазне суспільство на загибель або на зустріч революції. Коли ж тепер буржуазія хапається насили, щоб зберегти «економічний стан» од катастрофи, що насувається, то вона доказує тим тільки, що живе тою самою ілюзією, що й пан Дірінг, наче б то «політичні обставини були тою причиною, яка рішає про економічний стан; що вона достотно, як пан Дірінг, уявляє собі, наче б то вона могла за допомогою «первісного чинника», за допомогою «безпосередньої політичної насили», перетворити ті «другорядні факти», себто, економічний стан і його неминучий розвиток й отже економічні наслідки парової машини та модерної індустрії, що вона її пускає в рух, наслідки світової торгівлі й сучасного розвитку банків і кредитів — наче б то вона могла все це за помічю крупних гармат і мавзерових рушниць — змести з лиця землі.

III.

ТЕОРІЯ НАСИЛИ. (Далі.)

Але ж пригляньмося трохи ближче до тої все-сильної «насили» пана Дірінга. Робінзон «із мечем у руці» поневолює Пятницю. Звідки ж узявся в нього меч? Адже й на фантастичних островах Робінзонади досі мечів на деревах не росло, і на це питання пан Дірінг не дає ніякої відповіді. Як Робінзон міг роздобути собі меч, то таксамо можна допустити, що якогось одного гарного дня з'явиться Пятниця з набитим револьвером у руці, й тоді ціле відношення «сили» цілком перевернеться: Пятниця командуватиме, а Робінзон муситиме гарувати. Ми прохаємо читачів вибачити нам, що ми так консеквентно повертаємось до історії про Робінзона й Пятницю, історії, що їй властиве місце між дитворою, а не в науці, але що ж його робити? Ми мусимо совісно використовувати аксіоматичну методу пана Дірінга, й не наша вина, коли ми при тому раз-у-раз вертимося довкола чисто дитячих питань. Отже револьвер бере верх над мечем, а тим самим і найбільш дитячому аксіоматикові повинно бути зрозуміло, що сила є не лише акт волі, а щоб проявитися, вимагає дуже реальних передумов, себто, вимагає знаряддя, а зпоміж знаряддя доскональніше бере верх над невідоскональним; далі, що це знаряддя треба виробити, а цим рівночасно сказано, що продуцент доскональнішого знаряддя насили, *vulgo* зброї, переможе продуцента невідосконального знаряддя, одне слово, що перемога насили спирається на продукцію зброї, а зброя знову взагалі на продукцію, значить — на «економічну силу», на «економічний стан», на ті матеріяльні засоби, що ними розпорядковує сила.

Сила в теперішніх часах це армія й воєнна фльота, а одне і друге, як ми це, на своє нещастя, знаємо, коштує «до стобіса грошей». Але ж сила не може робити грошей, вона хіба може забірати го-

тові вже гроші; тай із цього теж їй не багатько користи, як ось то ми знову ж таки, на своє нещастя, зазнали з французькими міліярдами. Отже, кінець-кінцем, гроші треба добувати таки за поміччю господарської продукції; значить, силу визначає знов таки економічний стан, що дає їй засоби рештувати й удержувати своє знаряддя. Але ж на тому ще не кінець. Ніщо не є таке залежне від економічних передумов, як саме армія й флот. Озброєння, склад армії і флоту, організація, тактика і стратегія залежать передусім од того ступня, на котрому знаходиться в якімсь часі продукція, й залежать од комунікації. Те, що в цій ділянці викликало переворот, то не «вільні витвори розуму» геніальних проводирів, а винахід ліпшої зброї й переміна вояцького матеріялу; вплив геніальних проводирів обмежується в найкращому випадку на тім, щоб спосіб воювання приладити до нових родів зброї й до нових вояків.

З початком XIV. віку прийшов від Арабів до народів західної Європи стрільний порох і догори ногами перевернув цілий спосіб ведення війни — це знає кожний школяр. Тільки ж уведення стрільного пороху й вогнепальної зброї не було ніяке насильство, а було промисловим, отже економічним прогресом. Промисловість лишається промисловістю, байдуже, чи її вживати на те, щоб виробляти річи, чи на те, щоб їх нищити. А введення вогнепальної зброї перевернуло горі коренем не лише сам спосіб вести війну, а й політичні відносини панування й поневолення. На те, щоб добути порох і вогнепальну зброю, треба було індустрії і грошей, а одне й друге знаходилося в руках міщан. Тим то вогнепальна зброя була від самого початку зброєю міст та монархії, що кріпшала й у своїй боротьбі з фєвдалною шляхтою спиралася на міста. Недоступні досі мури шляхецьких замків падали під гарматами міщан, кулі міщанських рушниць пробивали лицарські панцирі. З опанцерованою кавалерією

шляхти впала і шляхецька влада; в міру того, як розвивалося міщанство, піхота й гармати робилися де далі то все більше головним родом зброї; під примусом артилерії, воєнне ремесло мусіло обзавестися новим, чисто промисловим підрозділом: інженерною справою.

Удосконалення вогнепальної зброї йшло дуже поволі. Гармата довго була неповоротка, а рушниця, дарма що повинаходжено багато деталей, примітивна. Пройшло зверх триста років, заки зробили рушницю, що надавалася для озброєння цілої піхоти. Аж на початку XVIII. віку кременна рушниця з багнетом виперла остаточно піку зо зброї піхоти. Тодішня піхота складалася з найбільше здеморалізованих елементів суспільства, бувало і з княжих найманців, понабіраних із поневолених, ворожих бранців; вони хвацько робили муштру, але поклатись на них годі було, й держати прикупі можна було їх лише буком; одинока боєва форма, де ці вояки могли вживати нової рушниці, була лінійна тактика, що за часів Фридриха II. досягла своєї найбільшої досконалости. Всю піхоту армії розставляли трьома четами в дуже довгий, порожній чотирикутник, і в боєвому порядку вона посувалася лише як цілість; що найбільше дозволяли котромусь із обох крил чи трохи висунутися наперед, чи відстати. Ця безпомічна маса могла порушуватися в порядку тільки на рівному терені, тай і тутечки лише дуже повільним темпом (сімдесят і пять кроків на хвилину); змінити боєвий порядок у часі битви було неможливо, й перемога чи поразка рішалася в короткому часі за одним ударом, як тільки піхота переходила до бою.

Проти тої безпомічної лінійної формації в війні за незалежність Америки станули до бою цілими ватагами повстанці, що, що правда, не вміли робити муштри, але тим краще знали стріляти зі своїх гвинтівок; ці повстанці билися за свої власні інтєреси, то й не дезертували так, як наймане військо,

та й не справляли приємности Англійцям тим, що ставали проти них у лінійній формації на чистому полі, а ставали проти них розсипаними, дуже рухливими, розстрільними роями, та по лісах, що давали їм сховок. Лінія виявила тут свою безсильність і під ударами незримого й недосяжного противника провалилася. Винайдено перестрілку — новий спосіб боротьби наслідком зміненого вояцького матеріялу.

Французька революція закінчила й на мілітарному полі те, що започала американська. Проти вишколених найманих військ коаліції вона теж не могла виставити інших військ, крім погано муштрованих, але численних мас — ополчення цілої нації. Але цими масами доводилось боронити Париж, отже захищати якусь означену територію, а цього не можна було зробити без перемоги в отвертій масовій битві. Самої боротьби стрільців було вже не досить; треба було винайти таку форму, щоб можна було вжити й маси, й цю форму найдено, найшовши кольтон у. Кольтона дозволяла й не надто вишколеним військам порушуватися в досить доброму порядку, а то й із більшою швидкістю в маршу (сто кроків, а то й більше на хвилину); вона дозволяла проломлювати закріплені форми старого лінійного порядку, битись на кожному терені, отже й на найбільш для лінії негодному, групувати війська так, як коли того було треба, й разом із тим під час того, як розкинені стрільці билися, стримувати ворожі лінії, забавляти їх, утомлювати, аж до тої хвилини, коли маси, тримані в запасі, проломлювали ті лінії на якомусь рішачому місці позиції. Так от цей новий спосіб воювання, заснований на комбінації стрільців і кольтон та на поділі армії на самостійні дивізії або корпуси, зложені зі всіх родів зброї, спосіб воювання, що його Наполеон із боку тактичного і стратегічного вдосконалював цілком — він зробився конечним передовсім через те, що змінився вояцький матеріял французької революції. Але до того потрібні були теж іще дві дуже важні технічні

передумови: поперше, треба було Грібовалеві сконструувати лекші ляфети для пільних гармат, бо тільки таким робом стало можливо для гармат порухуватися швидче, — а цього теперечки від них вимагалось, і, подруге, щоб Франція 1777. року на зразок ловецької рушниці ввела скрив кольби, що до того часу була звичайним продовженням цівки, а тепер давала змогу ціляти в поодиноких людей, і не стріляти навпопад. А без цього поступу неможливо було б перестрілюватися старими рушницями.

Револуційну систему озброєння цілого народу замінено незабаром примусовою бранкою (з правом для заможних ставити за себе за гроші заступників), і в такій формі прийняли її здебільшого всі великі держави Континенту. Тільки Прусія пробувала своєю системою краювої оборони використовувати збройну силу народу на більшу скалю. Надто Прусія після того, як набивані зпереду гвинтівки, що були в воєнному вжитку від 1830. до 1860. року, відіграли свою коротку ролю, була першою державою, що озброїла всю свою піхоту найновіщою зброєю, себто, гвинтівкою, набиваною ззаду. Цим обом установам завдячувала Прусія свої успіхи в 1866. році.

В німецько-французькій війні вперше станули око до ока дві армії, де й одна і друга мала гвинтівки набивані ззаду, тай в обидвох були ті самі тактичні формації, як за часів кременної гладкої рушниці. Тільки що Прусаци, заводячи сотенну кольону, пробували найти боеву форму, яка більш одповідала б новому озброєнню. Але коли 18. серпня 1870. р.* під St. Privat пруська гвардія не на жарт спробувала вжити сотенної кольони, то п'ять найбільш заангажованих полків протягом що-найвище двох годин стратило поверх третину своєї кількості (176 старшин і 5114 люда), й відтоді сотенну

* В оригіналі року нема. [З. Р.]

кольону як боєву форму постигла такасама доля, як курінну кольону й лінію; всякі спроби й на далі виставляти на ворожий вогонь якінебудь збиті лави залишено, й боротьбу з німецького боку ведено ще тільки тими густими роями, що на них досі правильно вже сама від себе серед граду куль розпададалася кольона, а що їх у верхах поборювали, бо це, мовляв, противиться порядкові; й таксамо одинокою формою руху в обсязі ворожого вогню став — швидкий крок. Ось іще раз вояк виявився розумнішим за офіціра; одиноку боєву форму, що показалася доброю в вогні самопалів, набиваних іззаду, він найшов інстинктивно, й успішно відстояв її всупереч опору проводирів.

З німецько-французькою війною наступила переміна зовсім инчої ваги, як усі попередні. Поперше, зброю видоскональнено так, що новий поступ, котрий міг би мати якийсь революційний вплив, уже не можливий. Коли є гармати, котрими можна поцілити курінь на таку віддаль, на яку можна його розрізнити вже оком, коли є рушниці, що dokonують того ж самого, коли ціллю є поодинокі людина, та ще набивання їх забирає менше часу, ніж ціляння, — то весь дальший поступ для війни в полі є більш-менш байдужий. Отже доба розвитку в цьому напрямку в суті закінчена. А подруге, ця війна примусила всі великі держави континенту позаводити і в себе суворіщу пруську систему краєвої оборони, й тим накласти на себе військовий тягар, що через кілька літ мусить їх знищити. Армія зробилася головною метою держави, метою самою для себе; а народи існують іще на те тільки, щоб давати й годувати вояка. Мілітаризм панує над Європою й пожирає її. Але цей мілітаризм ховає в собі й зародень свого власного загину. Конкуренція поодиноких держав між собою змушує їх, із одного боку, рік-по-року повертати що раз більше грошей на армію, флоту, гармати й т. д., значить, що раз більше приспішувати фінансову катастрофу; з другого

боку, що раз серйозніше ставитися до загальної обов'язкової військової служби, й тим, нарешті, увесь народ навчати вживати зброї; отже робити його здатним у відповідний момент одстояти свою волю супроти військових панів командантів. А цей момент прийде, як тільки народні маси — сільські й міські робітники та селяни — матимуть одну волю. Тоді військо володаря перетворюється в військо народу; машина відмовляє послуху, й мілітаризм гине через діалектику свого власного розвитку. Чого не доконала буржуазна демократія в 1848. році, власне через те, що була буржуазна, а не пролетарська, і власне не вщепила в робітні маси такої волі, що її зміст відповідав би їх класовому становищу, того неодмінно добеться соціалізм. А це означає — знищення мілітаризму й разом із ним усіх постійних армій, розбитих із середини.

Це перша мораль нашої історії сучасної піхоти. А друга мораль, що знову каже нам повернутися до пана Дірінга, повчає нас, що ціла організація і спосіб воювання армії, а тим самим перемога й поразка, як виявляється, залежить від матеріяльних, то є, економічних умов; залежить од людського матеріялу й озброєння, отже, від якості і кількості населення й від техніки. Тільки такий ловецький народ, як Американці, міг винайти перестрілку — а вони були ловцями з чисто економічних причин, таксамо, як тепер ті самі Єнки колишніх Держав із чисто економічних причин попереминювалися в селян, промисловців, моряків і купців, що не стріляють уже по пралісах, так зате тим краще пописуються на полі спекуляції, де вони далеко зайшли вперед і в штуді користуватися масами. — Тільки така революція, як французька, що економічно визволила міщанина, а особливо селянина, тільки вона могла винайти масову армію й разом із тим найти для неї вільні форми рухів, об які розбилися старі закріплені лінії, — військові відбитки абсолютизму, що його вони обороняли. Тай у кожному

окремім випадку ми бачили, що поступ техніки, як тільки коли можна було його використати для військових справ і таки його використовували, що він викликавав зміни, а то й майже силоміць викликавав переворот у способі воювання, та ще до того часто проти волі військової команди. Та ще як дуже ведення війни залежить од продуктивності й комунікаційних засобів і власного запілля та терену війни, про це може нині повчити пана Дірінга вже всякий запопадистий підстаршина. Коротко кажучи, все і всюди економічні умови й засоби допомагають «силі» перемагати, без них сила перестає бути силою, і хто, йдучи за принципами пана Дірінга, хотів би реформувати військові справи з протилежної точки погляду, той нічого не заслужив би собі, крім буків.*

Коли перейдемо теперечки з поля на море, то побачимо там іще ґрунтовніший переворот, й то тільки за останні 20 років. Військовий пароплав із кримської війни це був собі деревляний дво- і трипалубовий корабель із 60 до 100 гарматами; він порушувався, здебільшого, вітрилами і для помочі мав тільки одну слабеньку парову машину. На ньому були переважно 32-фунтові гармати, що їх дула важили яких 50 сотнарів, і лише маленька скількість 68-фунтових із вагою 95 сотнарів. Під кінець війни появились залізом опанцйовані батерії на воді, — почвари, що тяжко поверталися, майже непорушні, але тодішня артилерія не могла їх ушкодити. Незабаром потім почали опанцйовувати залізом і військові кораблі; зпочатку панцир був тонкий: покрівець на чотирі цілі завгрубшки вважався вже за незвичайно тяжкий. Але поступ артиле-

* І про це чудесно знають у пруському генеральному штабі. „Підставою воєнної справи є передусім форма економічного життя народів узагалі”, каже пан Макс Бне (Max Jähns), сотник пруського генерального штабу, в одному науковому викладі (Kölnische Zeitung, 20. квітня 1876. р., третій листок). [*Заввага Енгельса.*]

рії випередив швидко опанцирування; на кожний як за грубий панцир, що його вживали почерзі, ви-находили нову тяжку гармату, що легко могла його пробивати. І так ось ми тепер дійшли вже до того, що, з одного боку, маємо панцирі на десять, двана-цять, чотирнацять і двадцятьчотирі цілі [Італія хоче будувати військовий корабель із панциром, завгрубки на три стопи]; з другого боку, маємо гвинчені гар-мати з дулами, що важать 25, 35, 80, а то й 100 тон (кожна тона 20 сотнарів) і що викидають на-бої ваги 300, 400, 1700, а то 2000 фунтів на нечу-вану досі віддаль. Нинішній військовий корабель це величезний опанцирований шрубовий пароплав, з містотою 8000 до 9000 тон і зі силою 6000 до 8000 коней, з поворотними вежами й чотирма, що найви-ще шістьма тяжкими гарматами, з дзюбом, що під водою кінчиться тараном для пробивання ворожих кораблів; це одним-одна величезна машина, що на ній пара не тільки порушує корабель, а й кермує ним, стягає якорі, обертає вежі, скермовує й наби-ває гармати, висмоктує воду, підносить і спускає човни, на котрих теж почасти знаходяться парові машини й т. д. І суперничанню між обпанцирову-ванням і силою артилерії ще так далеко до кінця, що в нинішній час корабель, заки його вибудують, звичайно майже вже не відповідає вимогам, уже є перестарілий. Сучасний військовий корабель це не лише продукт, а й рівночасно зразок модерної вели-кої індустрії, це фабрика на воді — як-не-як фабри-ка перодовсім на те, щоб продукувати грошеве мар-нотратство. Країна з найбільш розвинутою вели-кою промисловістю має майже у своїх руках моно-поль на будовання таких кораблів. Усі турецькі, майже всі російські й більша частина німецьких панцирових кораблів побудовані в Англії; придатні до чогонебудь панцирові плити виробляють майже тільки в Шіффільді; з трьох металургічних заво-дів Європи, що одні тільки можуть постачати як-найтяжчі гармати, припадає дві (Wolwich і Elswick)

на Англію, а третя (Кгирр) на Німеччину. З цього як-найвиразніше видно, як »безпосередня політична сила«, що, на думку пана Дірінга, є »тою причиною, яка рішає про економічний стан«, як вона, навпаки, — цілковито підпорядкована економічному станові; як не лише фабрикація, але й орудування знаряддям сили на морі, себто, воєнним кораблем, саме зробилося парістю сучасної великої промисловости. А що це так сталося, то від цього нікого так не муляє, як саме силу, себто, державу, яку тепер один корабель коштує стільки, що колись коштувала невеличка фльота; державу, яка з боєм мусять дивитися на те, що, заки ще ці дорогі кораблі спускають на море, вони вже є перестарілі, отже тратять вартість; державу, яка, певно, таксамо, як пан Дірінг, невдоволена з того, що чоловік »економічного стану«, себто, інженер, тепер на кораблі куди важніший, аніж чоловік »безпосередньої сили« — себто, капітан. Зате нам абсолютно нема причини сердитися, коли ми бачимо, як у цьому суперничанні між панциром і гарматою воєнний корабель удосконалюється до вершка мистецькості, що його зробить і незвичайно дорогим, і непригідним до війни*; коли бачимо, як через те ця боротьба й у сфері морської війни виявляє ті діалектичні закони, згідно з якими мілітаризмові, як кожному іншому історичному явищу, прийде смерть од консеквенцій його власного розвитку.

Отже й тут бачимо як на долоні, що первісного чинника треба шукати не в безпосередній політичній насилі, а в посередній економічній силі. І це власне так. Бо ж що саме виявляється як »первісний чинник« насилі? Економічна сила, змога розпоря-

* Удосконалення останнього виробу великої промисловости для потреб морської війни, себто, торпеда, що само порушується, здається, повинно це здійснити; тоді найменший торпедовий човен був би дужчий за найсильніший панцирний корабель. (Автім, не забуваймо, що те, що вгорі, писане 1878. року). [*Завага Енгельса.*]

джати засобами великої промисловости. Політична сила на морі, що спирається на новітні військові кораблі, зовсім не виявляється »безпосередньою« силою, а власне посередньою, себто, такою, що залежить од економічної сили, високо розвинутої металургії, від зручності техніків й багатих копалин вугілля.

Автім, на що це все? Найкраще доручити в найближчій морській війні панові Дірінгові головну команду, й він знищить усі економічним станом поневолені панцирники без торпед і інших чудес штуки, просто своєю »безпосередньою силою«.

IV.

ТЕОРІЯ НАСИЛИ. (Кінець.)

»Дуже велику вагу має те, що коли взагалі (!) опановано природу, то опановано насамперед людину в дійсності.* Цього ще ніде й ніколи не було, щоб хто коли загосподарив більші простори земельної власності, не поневоливши передтим людини та не зробивши з неї для себе невольника або панщизняка. Передумовою утворення економічного панування над річами було політичне, соціальне й економічне панування людини над людиною. Хиба ж можна подумати собі якогось великого земельного власника, не погадавши рівночасно про його владу над рабами, кріпаками або людьми безпосередньо поневоленими? Що воно могла б значити й чи значила б що для хліборобства на велику скалю сила одної людини, котрій могла би стати в допомогу хиба що тільки своєю силою рідня? Експлуатувати землю або поширювати економічну владу над нею в розмірах, що перевищують природні сили одної людини, — можливо було в дотеперішній історії тільки таким чином, що перед тим або разом із тим, як утворювалася влада над землею, переводжено і зв'язане з тою владою поневолення людини. В пізніших періодах розвитку форми цього поневолення стали лагідніші . . . Сучасна його форма в державах із вищою цивілізацією виявляється в найманій праці, котрою в більшій чи меншій мірі орудує поліційна влада. Значить, на найманій праці базується практична можливість тої форми сучасного багатства, що проявляється в володінню великими просторами землі і (!) в більшій земельній посілості. Розуміється, що подібно треба собі з історичного боку пояснювати всі інші форми розподілового багатства, а безпосередню залежність людини від людини, залежність, що в сучасну пору творить

* В німецькому тексті йде далі в дужках апострофоване речення, що відноситься до стилю Дірінга. Ми його тут пропущаємо, бо в перекладі воно немає ніякого глузду. [З. Р.]

основну рису економічно як-найбільш розвинутих станів, не можна зрозуміти з самої залежності й пояснювати самою залежністю, а тільки так, що залежність це якась трохи перетворена спадщинна форма колишнього безпосереднього підневолення й вивласнення.» Так каже пан Дірінг.*

Теза: Передумова того, щоб (людина) опанувала природу, є те, щоб (людина) опанувала людину.

Доказ: Більших просторів земельної власності ніхто ніде й ніколи не загосподарював інакше, а тільки при допомозі рабів.

Доказ доказу: Як же можуть існувати великі земельні власники без рабів, адже ж великий земельний власник зі своєю ріднею може без рабів обробити тільки невеличку частинку своєї посілости.

Отже: щоб доказати, що людина, хотівши підневолити собі природу, мусіла передтим поневолити людину, пан Дірінг, не вагаючись, перетворює «природу» на «більші простори земельної власности», а цю земельну власність — не знати тільки чию? — зараз таки знову на власність якогось великого земельного власника, що, звичайно, без рабів не може обробити своєї землі.

Поперше, «опанувати природу» й «загосподарити земельну власність» це зовсім не одне й те ж. Опанувати природу — опановується в індустрії на цілком иншу, куди ширшу скалю, як у хліборобстві, яке, замість опановувати погоду, саме й досі залежить од погоди.

Подруге, коли обмежимося на загосподаренню більших просторів земельної власности, то важна річ знати, кому належить ця земельна власність? А щодо того, то в початках історії всіх культурних народів ми находимо не «великого земельного власника», що його зі своєю звичайною манерою штукаря підсуває нам пан Дірінг, називаючи цю манеру «природною діалектикою», — а находимо племінні й

* Дірінг, *Cursus der National- u. Sozialökonomie*, стор. 18 і 19.

сільські громади зі спільною земельною власністю. Почавши від Індії і скінчивши на Ірландії, більші простори земельної власності загосподаровували первісно власне такі племінні й сільські громади, й то або обробляючи землю спільно на рахунок громади, або поодинокими парцелями, котрими громада на якийсь час наділювала родини, полишаючи й на далі ліси й пасовиська для спільного користування. Це знову характеристичне для «як-найосновніших фахових студій» пана Дірінга на «полі політики і права», що він про всі ці справи нічого не знає; характеристичне, що з усеньких його творів так і дише цілковитою неознайомленістю з епохальними писаннями Маврера про первісну організацію німецьких громад [Mark], про ту основу всього німецького права, дише незнанням літератури, викликаного переважно працями Маврера, літератури, що раз-у-раз іще зростає та що займається доказами існування первісної спільної земельної власності в усіх європейських і азійських народів та змальовуванням різних форм того її існування й розкладу. І коли на полі французького й англійського права пан Дірінг «сам собі придбав свою цілу ігноранцію», а вона була таки чимала, то щодо німецького права ця ігноранція ще більша. Чоловік, що так дуже обурюється на обмежений горизонт університетських професорів, той чоловік сам на полі німецького права ще й нині стоїть у найкращому випадку на тій точці, на якій ті професори стояли перед двадцятьма роками.

То чистий продукт «вільної творчості й уяви» пана Дірінга, коли він каже, що, мовляв, для загосподаровання більших просторів земельної власності потрібні були земельні власники й раби. На цілому Сході, де земельним власником є громада або держава, немає в тамошніх мовах навіть самого слова «земельний власник»; про це пан Дірінг може поспитати англійських юристів, що в Індії теж даремно морочать собі голови над питанням: хто тут

земельний власник? — так як небіщик князь Гайнріх LXXII. із Ройс-Грайц-Шлайц-Лобенштайн-Еберсвальде сушив собі голову питанням: хто тут нічний вартовий? То аж Турки повводили в зайятих ними країнах на Сході щось на подобу фєвдальної земельної власности. Греція вже в добі героїв увиходить ув історію з поділом на стани, поділом, що сам знову є, очевидячки, продукт довшої, незнаної нам попередньої історії; але й тут земло, здебільшого, загосподаровують незалежні селяни; більші добра шляхти і племінних князів творять вийняток й так чи сяк незабаром потому зникають. Італію зробили родючою переважно селяни; коли же в останніх роках римської республіки великі комплекси дібр, лятифундії, випхали селян із їх парцель, замінюючи їх невольниками, то рівночасно вони замінили хліборобство скотарством, доводячи, як це знав уже Пліній, Італію до руїни (*latifundia Italiam perdidere*). В середновіччю в цілій Європі (головно тоді, коли перетворювано пустарі на орну землю) переважає селянська культура, при чім тутечки для нас байдуже, чи й яку данину мали ті селяни платити якому-небудь фєвдальному панові. Фризійські, долішньо-саксонські, флямандські й долішньо-райнські кольтоністи, що взялися були обробляти загарбану від Славян землю на схід від Лаби, робили це за дуже вигідний чинш, як вільні селяни, а не тому, що це була для них «яканебудь панщина». — В Північній Америці не-аби-яку частину землі зробила доступною для культури праця вільних селян, зате ж великі земельні власники півдня, зі своїми рабами й своєю хижацькою господаркою, виснажили землю до того, що на ній нарешті росла ще тільки ялина, а культурі бавовни довелося перемандрувати що раз далі на захід. В Австралії й Новій Зеландії всі спроби англійського уряду створити штучну земельну аристократію покінчилися невдачею. Одне слово, коли залишити на боці тропічні й підтропічні кольтонії, де Європейцеві

не дозволяє обробляти землю підсоння, то такий великий земельний власник, що при допомозі своїх рабів і панщизняків підбиває під свою владу природу й робить землю родючою, виявиться чистісіньким твором фантазії. Навпаки. Де він появляється в старовину, як ось у Італії, то там він не обробляє пустарів, а перетворює орну землю, справлену селянами, на пасовиська, обезлюднює й руйнує цілі країни. Що-тільки в новіших часах, відколи зі зростом густоти населення зросла вартість землі, а саме, відколи з розвитком агрономічних наук і гірша земля зробилася пригіднішою до користування — аж од тоді велика земельна посілість почала на великі розміри зацікавлюватись культурою пустарів і толік, тай то переважно крадучи громадську землю в селян, як то воно було і в Англії, і в Німеччині. Тай то теж не без того, щоб собі за це не надолжити. За кожний акр громадської землі, який великі земельні власники справляли в Англії, вони в Шотландії що-найменше три акри орного ґрунту перетворили на пасовиська для овець, а врешті навіть на просту ловецьку округу для великої дичини.

Таким чином, твердження пана Дірінґа, що, мовляв, більших просторів землі, отже, напевно так майже всього світа, обхопленого культурою ґрунту, «ніде й ніколи» не справляв ніхто інший, а тільки великі земельні власники й раби, — це твердження має «за свою передумову», як ми бачили, справді нечуване незнання історії. Отже нам нема чого сушити собі тут голову тим, наскільки в різних часах цілком або здебільшого культивованих просторів землі оброблено при допомозі рабів (як це було в часах розцвіту Греції) чи крепаків (як за панщини, починаючи від часів середновіччя), ані тим, яка в різних часах була суспільна функція великих земельних власників.

І, показавши нам цей майстерний образ фантазії, де хто його знає, що більше подивляти, чи шту-

карство дедукції, чи фальшування історії — пан Дірінг тріумфує, кажучи: »Розуміється, що подібним способом треба собі з історичного боку пояснювати всі інші форми розподілового багатства!« Цим він, звичайно, позбувається мороки, щоб хоч однісіньким словечком сказати нам про те, як, н. пр., повстав капітал.

Коли пан Дірінг своїм опанованням людини людиною, як передумовою опановання природи людиною, хоче загально сказати тільки те, що наш цілий сучасний економічний стан, себто, досягнутий нині щабель розвитку хліборобства і промисловости є результат суспільної історії, яка розвивається серед класових антагонізмів, серед відносин панування й поневолення, то він каже щось таке, що від появи »Комуністичного Маніфесту« вже давно зробилося банальною фразою. Власне, тут справа в тому, щоб пояснити, як повстали класи й відносини панування, а коли пан Дірінг має на це тільки одне слово »насила«, то ним ми не посунемо справи ні на крок наперед. Факту, що всіма часами число поневолених і визискуваних було куди більше, ніж число гнобителів і визискувачів, що, отже, дійсна сила була в руках тих перших, вже цього одніського факту досить, щоб показати, яка дурна та ціла теорія насили. Виходить, що воно все ще таки треба пояснити відносини панування й поневолення.

Вони склалися двояким шляхом.

Якими люде первісно виходять із царства звірят — у вужчому розумінню цього слова —, такими вони входить ув історію: вони ще на-пів звірята, дикі, немічні ще супроти сил природи і своїх власних сил іще не знають; тим то вони бідні як звірята й мало чим продуктивніші за них. Серед них панує певна рівність щодо життєвих умов, а поміж головами родин іще й певна рівність щодо суспільного становища — нема бодай суспільних клас, які далі ще існують у самотніх, хліборобських громадах пізніших культурних народів. У кожній такій громаді

від самого початку бувають певні спільні інтереси, й на сторожі їх, хоч і під доглядом загалу, мусять стояти поодинокі члени: поагода сварок; приборкування одиниць за зловживання своїх прав; догляд за водами, головню в гарячих краях; врешті, у стадії первісного дикунства, релігійні функції. Такі функції подибуємо в первобутних громадах кожної доби, як от у найстарших німецьких громадах-марках та ще нині в Індії. Вони, розуміється, мають деяку більшу силу, й вони то становлять зародень державної влади. Помалу-малу продуктивні сили зростають, населення де далі то густішає, а через те поміж поодинокими громадами виринають то спільні, то суперечні інтереси; громади групуються в більшу цілість, а це зроджує потребу нового поділу праці, створення нових органів для захисту спільних інтересів і для поборювання суперечних. Ці органи, що, заступаючи спільні інтереси цілої групи, займають уже супроти кожної окремої громади спеціальну, а, як що до чого, то навіть супротивну позицію, — вони незабаром іще більш усамотійнюються, з одного боку, через спадщинність громадських функцій, котра в країнах із самобутними установами приходить так майже сама від себе, з другого ж, через те, що зі зростом конфліктів із іншими групами що раз важче було без них обходитися. Займатися нам справою, яким чином це усамотійнення суспільних функцій супроти суспільства могло з часом вирости в панування над суспільністю, яким чином первісний слуга, при сприятливій нагоді, помалу-малу перетворювався у пана, як той пан, як що до чого, виступав хоч у ролі орієнтального деспота або сатрапа, хоч як грецький родовий князь, хоч як кельтський начальник клану і т. д., в якій мірі він при цьому перетворі на-решті й послуговувався насилою та яким чином, укінці, окремі особи, що панували, з'єднались ув одну клясу панів, — займатись нам докладніше всією цією справою на цьому місці нема чого. Нам важно тіль-

ки тут установити, що політичне панування витворювалося скрізь зі суспільної функції, і що політичне панування зберігалося на довші часи тільки тоді, коли виконувало цю свою суспільну функцію. Безліч повставало й безліч гинуло деспотій у Персії й Індії, — т'але ж кожна з них докладно знала, що її функція була — бути передусім генеральним підприємцем для зрошування долин над річками, а то без такого зрошування там хліборобство неможливе. Тільки аж освіченим Англійцям довелося не добачити цього в Індії; вони позапускали велетенські канали і шлюзи, й тільки тоді, як правильно з року на рік почало з'являтися марево голоду, аж тоді їм, нарешті, відкрилися очі, що ось вони занехаяли ту одну функцію, що могла була їхнє панування в Індії зробити бодай настільки правним, як панування їхніх попередників.

Але поряд із тим, як оттак утворювалися класи, йшов іще инчий процес. Самобутний поділ праці в межах хліборобської родини дозволяв на якомусь певному шаблі добробуту добирати собі одну або й більше робітних сил із боку. Так було передусім у країнах, де стара спільна земельна власність була вже розпалася або бодай стара спільна обрібка землі уступила місце такому станові, де та чи инша родина індивідуально оброблювала наділену їй парцелю. Продукція розвинулася була вже настільки, що людська робітна сила могла виробляти тепер більше, ніж потрібно було для її звичайного прожитку; засоби для удержування більшої кількості робітних сил були; тай були таксамо засоби, щоб тим силам давати працю; робітна сила набрала якоїсь вартості. Але власна громада чи спілка, куди громада належала, не постачала зайвих, вільних од праці робітних сил. Зате постачала їх війна, а війна справа стара, така стара, як старе рівночасне існування кількох груп-громад одної поряд одної. До того часу не знали, що його діяти з воєнними бранцями, їх просто вбивали, ще

давніше їх їли. Але на тому шаблі «економічного стану», що його тепер досягнуто, бранці почали набирати вартості; їх лишали в живих, і собі на користь послуговувалися їх працею. Таким чином, сила, де б їй опановувати економічний стан, була, навпаки, приневолена служити економічному станові. Так появилось невільництво. Воно зробилося незабаром домінальною формою продукції в усіх тих народів, що розвинулися з первісної громади, але стало остаточно й одною з головних причин її впаду. Тільки через невільництво став можливий поділ праці поміж хліборобством і промисловістю на більшу скалю, й йому завдячує свій розцвіт старинний світ, геленізм. Без невольництва не було б було грецької держави, не було б грецького мистецтва й науки; без невольництва не було б було римського цісарства. А без основин геленізму й римського цісарства не було би сучасної Європи. Ми ніколи не повинні забувати, що передумовою всього нашого економічного, політичного й інтелектуального розвитку був такий стан, де невільництво було й потрібне, й загально визнане. В такому розумінні ми маємо право сказати: без старовинного невільництва не було б сучасного соціалізму.

То дуже легко в загальних фразах кидати громи на невільництво й йому подібні установи та виливати свій високоморальний гнів на ганебність таких установ. На жаль, такі фрази не кажуть нам нічого більш за те, що всякому відомо, а саме, що ці старовинні установи не відповідають уже нашим нинішнім умовам і нашим почуванням, визначеним тими умовами. Але про те, як повстали ці установи, чого вони існували, та яку ролі грали в історії, ми з тих фраз не довідаємося ні словечка. А коли ми займемося цим питанням, то мусимо сказати, що — хоч як воно тхне суперечністю й ерессю від такого висказу — заведення невільництва було на тодішні умови великим поступом. Що людство взялося від звірини, — це вже певний факт і тим то

треба було варварських, сливе звірських засобів, щоб йому вирватися зі стану варварства. Старовинні громади, де ще вони існували далі, творять од тисячеліть основу що-найдикищої державної форми, форми східної деспотії, на просторі від Індії до Росії. Тільки там, де ті громади розпалися, народи своїми власними силами пішли наперед на шляху розвитку, й їх перший економічний поступ полягав у збільшенню й розвитку продукції за поміччю праці невольників. Ясно: доки людська праця була ще лише настільки продуктивна, що давала тільки невеличку надвишку понад скількість засобів, потрібних до життя, доти збільшити продуктивні сили, поширити рух, розвивати державу і право, мистецтво й науку можна було тільки через збільшений поділ праці; основою цього поділу праці мусів бути великий поділ праці поміж масами, що виконували звичайну ручну роботу, й невеличке число упривілейованих, що орудували працею, займалися торгівлею й державними справами, а пізніше мистецтвом і наукою. А найпростіша примітивна форма цього поділу праці було, власне, невольництво. Коли мати на увазі історичні передумови старовинного, зокрема грецького світа, то поступ суспільства, що довів його до розвитку в суспільство, засноване на класових антагонізмах, міг скластися не инакше, а тільки в формі невольництва. Навіть для самих невольників це був поступ; воєнні бранці, що з них рекрутувалася головна маса невольників, оставалися тепер бодай у живих, тоді як передтим їх убивали, або ще давніше пекли навіть на вогні.

При тій нагоді не завадить додати, що всі дотеперішні історичні антагонізми між клясою визискувачів і визискуваних, між клясою панів і пригноблених, пояснюються тою самою розмірно нерозвиненою продуктивністю людської праці. Доки справжнє робітне населення так дуже заняте своєю неминуче потрібною працею, що йому не стає часу на полагоджування громадських справ — на нагляд за пра-

цею, на державні і правні справи, мистецтво, науку й т. д., доти раз-у-раз мусіла існувати якась окрема кляса, що, увільнена від справжньої праці, полагоджувала ці справи; при тому вона, для власної користи, ніколи не спускала з ока того, щоб на робітні маси накладати щораз більше тягарів. Що тільки величезний зріст продуктивних сил, що його досягнуто через велику промисловість, дозволяє розподілити працю на всіх без виїмку членів суспільства й тим робітний час кожного обмежити так, щоб усім було досить вільного часу брати участь у загальних справах суспільства, і теоретичних, і практичних. Ото ж що-тільки тепер усяка кляса, що панує й визискує, зробилася зайвою, ще більше — стала перепоною для суспільного розвитку, і що аж тільки тепер вона без милосердя буде усунена, хоч би в неї була й не знати яка »безпосередня сила«.

Коли ж пан Дірінг крутить носом на згадку про грецький світ із приводу того, що він базувався на невольництві, то з таким самим правом він може робити Грекам закид, що вони не знали парових машин і електричних телеграфів. А коли він каже, що пояснення нашого сучасного поневолення найманщиною треба шукати тільки у трохи змінній і злагодненій спадщині по невольництві, а не в ньому самому (себто, в економічних законах сучасного суспільства), то це або означає тільки те, що наймана праця, як і невольництво, є формами поневолення і клясового панування, а це знає кожна дитина, або це — неправда. Бо з таким самим правом ми могли би сказати, що наймана праця пояснюється тільки злагодненою формою людоджерства, формою, котрою, як це тепер загально встановлено, первісно користувалися супроти переможеного ворога.

Із цього видно, яку роль грає в історії насила супроти економічного розвитку. Поперше, всяка політична сила полягає первісно на якійсь економічній, суспільній функції і збільшується в міру того, як унаслідок розпаду первісних громад члени

суспільства перетворюються у приватних продуцентів, отже ще більше відчужуються від керманів спільними соціальними функціями. Подруге, після того, як політична сила усамостійниться супроти суспільства, зі служанки перетвориться в паню, вона може розвинути активність у двоякому напрямку. Або вона активна в дусі й напрямку закономірного економічного розвитку — в такому разі між одним і другою немає суперечности, економічний розвиток прискорюється; або її активність іде всупер економічному розвитку, а тоді вона, з малими виїмками, правильно кориться йому. А тих кілька виїмків односиться до поодиноких випадків із завойовницьких воєн, де більш варварські завойовники винищували або проганяли населення якогось краю, й руйнували та кидали на поталу продуктивні сили, не знаючи, що з ними почати. Таке поробили християни в маврській Іспанії з більшою частиною заводів для зрошування, що на них спиралося високорозвинуте хліборобство й огородництво Маврів. Кожне завойовання більш варварським народом спинає, звичайно, економічний розвиток і нищить багато продуктивних сил. Але в величезній більшості випадків завойовання на довгий час більш варварському завойовникові доводиться принатурюватися до вищого «економічного стану», такого, яким він виявляється після завойовання; завойовник асимілюється з завойованими і, здебільшого, мусить приймати й їх мову. Але де, — залишаючи на боці випадки завойовання, — внутрішня державна сила країни попаде в суперечність із економічним її розвитком, як воно досі на певному ступні було майже з кожною політичною силою, там боротьба щораз кінчиться поваленням політичної сили. Останнім, незбитим прикладом, що його ми згадали вже, де економічний розвиток без виїмку й без милосердя промощував собі шлях, є велика французька революція. Коли б то, як нас учить пан Дірінґ, економічний стан і з ним цілий економічний лад якоїсь

певної країни залежав собі так просто від політичної сили, то неможливо було б зрозуміти, чому Фрідріхові Вільгельмові IV. після 1848. року, не зважаючи на його »прекрасну армію«, ніяк не вдавалося середньовічними цехами й іншими романтичними дуроцями позапруджувати залізниці, парові машини й велику індустрію, що саме почала розвиватися; або чому російський цар, ще ж куди могутніший, чому він не тільки не може позаплачувати своїх довгів, але й »сили« своїї не може вдержати, не боргуючи раз-по-раз у »економічного стану« західної Європи.

Для пана Дірінга. насила є абсолютне зло, перший акт насили є для нього первородний гріх, його цілий виклад це один плач та нарікання на цілу дотеперішню історію, що оце заразилася первородним гріхом, плач та нарікання на ганебне сфальшування всіх природних і суспільних законів цею диявольською силою — насилою. Але що насила грає в історії ще якусь инчу роллю, роллю революційну, що вона, як каже Маркс, повитуха для кожного старого суспільства, що завагоніло новим, що вона знаряддя, котрим соціальний рух промощує собі шлях і ламає закостенілі, відмерлі, політичні форми, — про це в пана Дірінга не найдемо ні словечка. Тільки, охкаючи та ахкаючи, він визнає можливість, що для повалення господарки визиску може треба буде вжити насили — на жаль!, бо всяка насила, мовляв, раз-у-раз деморалізує того, хто її вживає. І це він каже, знаючи, який високий моральний і духовий захват наступав за кожною переможною революцією! Та ще до того в Німеччині, де насильний конфлікт, який може ж бути накинений народові, давав би хоч ту користь, що викоринив би той сервілізм, що закравсь у національну свідомість із упокорення в час трицятьлітньої війни. І цей кволий, безкровний і безсилий проповідницький спосіб думання має претенсію накинати себе найреволюційнішій партії, що її тільки знає історія?

ТЕОРІЯ ВАРТОСТИ.

Буде вже тому яких сто літ, як у Ляйпцігу появилася була книжка, що до початку цього століття діждалася була трицять і кілька видань, і що її по містах та по селах поширювала й роздавала влада, священники, всякі філянтропи, і скрізь поручали її для народніх шкіл як читанку. Ця книжка звалася «Приятель дітей» Рохова. Вона мала за мету повчати молоде покоління селян і ремесників про його призначення в життю та обовязки супроти своїх суспільних і державних наставників, і рівночасно навчати ту молодь, яке то добродійство задовольнятися своєю долею на землі, чорним хлібом і картоплею, панщиною, низькою заробітною платою, березовою кашею батьків та іншими такими подібними благами, і всього цього навчати за допомогою освітньої системи, що була тоді в моді. Тож міській і сільській молоді вказувано на те, як то мудро владила природа, примушуючи людину добувати собі працею все те, що їй потрібне для її прожитку та її приємностей, яким щасливим повинен почувати себе селянин і ремісник через те, що хоч гірко црацює, та може солодко ззісти, жити не так, як оті багаті марнотратники, що возяться зі своїм зіпсованим шлунком, страждають на жовтільницю або на запір, і тільки з відразою проковтують найбільш вишукані ласощі. Отакі самі банальні фрази, що їх старий Рохов уважав за щось доволі корисне для саксонських сільських хлопят свого часу, пан Дірінґ подає й нам на 14. і на дальших сторінках свого «Курсу»,* як щось «абсолютно фундаментальне» в найновішій політичній економії.

«Людські потреби, як такі, підлягають законам природи; а щоб вони не зростали, їм покладено межі. Ці межі можна переступати всупереч при-

* Курсу національної й соціальної економії [З. Р.]

роді тільки доти, доки наслідком того не появиться відраза, нехіть до життя, життєва знемога, соціальне каліцтво й, нарешті, цілюща смерть . . . Легке життя, повне самих приємностей, без ніякої дальшої серйозної мети, доводить незабаром до тупости, инчими словами — до затрати всякої відчувальности. Отже дійсна праця в якійнебудь формі є соціальний закон природи в здорових істот . . . Як би в інстинктах і потребах не було противаги, то вони навряд чи доводили б людину хоч би до стану дитинства, не кажучи вже про зріст історичного розвитку життя. Як би вповні без ніякого труду задовольняти інстинкти й потреби, то вони швидко вичерпувалися б, покидаючи нам до того часу, доки б вони знов не появились, життєву порожнечу в формі дошкульного проминушого переміжжя . . . Отже з котрого боку не брати, залежність діяльності інстинктів і пристрастей од перемоги над якоюсь економічною перепоною є основним цілющим законом зокільного природного ладу та нутрішньої природи людини» й т. д. й т. д. Як бачите, що-наймілкіші мілкости шановного Рохова відсвятковують у пана Дірінга свій столітній ювілей, та ще до того в формі «глибших основ» одинокої дійсної критичної та наукової «соціалітарної системи».

Таким чином, заклавши основи, пан Дірінг може будувати далі. Користуючись математичною метою, він, за прикладом старого Евкліда, подає нам ізпочатку цілий ряд дефініцій. Це для нього тим вигідніше, що свої дефініції він може укласти так, що те, що повинно бути доказане за їх поміччю, вже, почасти, міститься в них. Так ми довідуємося насамперед, що головна тямка всієї дотеперішньої економії зветься багатство, й що багатство, як його дійсно розуміли досі у світовій історії, та як воно розвивалося, це ніщо инше, як «економічна влада над людьми й засобами». Це подвійна неправда. Поперше, багатство старовинних племен-громад та сіл-громад зовсім не було панування над людьми.

А подруге, навіть у таких суспільствах, що розвиваються серед клясових антагонізмів, багатство, наскільки воно вміщує в собі панування над людьми, є переважно й майже виключно пануванням над людьми наслідком і через панування над річами. З-давен-давна, коли лови на невольників і експлуатація невольників стали окремими галузями промишляння, визискувачі невольницької праці мусіли купувати невольників, мусіли добувати собі панування над людиною тільки через панування над річами, над ціною купівлі, над засобами прожитку та засобами праці невольників. В цілому середньовіччю велика земельна власність є тою передумовою, що феодалній шляхті дає змогу мати собі своїх чиншівників і панщизняків. А нині й шестилітня дитина вже бачить, що багатство панує над людьми виключно через річі, що ними розпоряджає багатство.

Але чого це пан Дірінг мусить виводити цю фальшиву дефініцію багатства, чого йому треба розривати той дійсний зв'язок, що існував у всіх дотеперішніх клясових суспільностях? А того, щоб багатство перетягнути з економічного поля на поле моралі. Панування над річами це справа добра, але панування над людьми — річ погана; а що пан Дірінг сам собі заборонив вияснити панування над людьми з панування над річами, то він ізнов може зробити якусь сміливу маніпуляцію й, не довго думаючи, пояснити його своєю улюбленою силою. Багатство, як панування над людьми, є »грабіжництво«, а як це так, то ми маємо перед собою попсоване видання престарої тези Прудона: »Багатство це крадіж«.

Таким робом, ми щасливо опинилися з багатством на обидвох головних моментах продукції й розподілу; багатство як панування над річами: продукційне багатство — добра річ; багатство як панування над людьми: дотеперішнє розподілове багатство — погана річ, геть із нею! Прикладаючи це

до сучасних відносин, воно має означати ось що: капіталістичний спосіб продукції цілком добра річ, й може лишатися, але капіталістичний спосіб розподілу нікуди не годиться, й його треба скасувати. До такого безглуздя можна дійти, як пишеш про економію, не зрозумівши навіть зв'язку між продукцією й розподілом.

Після дефініції багатства йде дефініція вартости, й ось вона яка: »Вартість є те значіння, яке мають господарські річі і праця в комерції«. Це значіння відповідає »ціні або якійнебудь инчій еквівалентній назві, н. пр., платі«. Инчими словами: вартість це ціна. Або краще, щоб не зробити панові Дірінгові кривди й переказати його недоладню дефініцію, по змозі, його власними словами: вартість це ціни. Бо ж на 19. сторінці він каже: »вартість і ціни, що висловлюють її грошима«, отже сам констатує, що та сама вартість має різні-преріжні ціни, й тим самим стільки ж само й різних вартостей. Як би Гегель давно був не помер, він би тепер сам стратився! Зі всею своєю теологікою він не був би придумав такої вартости, що має стільки різних вартостей, що й цін. Тут ізнову таки треба б мати самовпевненість пана Дірінга, щоб розпочинати нові, глибші основи історії заявою, що між ціною й вартістю є тільки така різниця, що ціну висловлюється грошима, а вартість ні.

Але з того всього ми все ще ані трохи не мудрі, що таке вартість, а тим менше, чим вона визначається. Отже треба, щоб пан Дірінг дав нам дальші пояснення. »Так у загальній формі основний закон порівняння й цінування, закон, на якому ґрунтується вартість і ціни, що висловлюють вартість грошима, той закон подибується передовсім у сфері самої продукції, залишаючи на боці розподіл, котрий що-тільки вносить другий елемент у тямку вартости. Більші чи менчі перепони, що їх ставлять відмінні природні умови зусиллям, зверненням на добування річей, і через те змушують їх до біль-

шої чи меншої трати економічних сил, ці відмінні умови визначають теж . . . більшу чи меншу вартість», а ця вартість цінується »опором, що його ставлять природа й умови зусиллям, зверненим на добування річей . . . Розмір нашої власної сили, що її ми вклали в них (в ті річі), є безпосередньою причиною, яка рішає про існування вартости загалом й її якоїсь величині зокрема».*

Коли в усьому цьому є який глузд, то це значить ось що: вартість продукту праці визначається часом, потрібним на те, щоб виготовити той продукт, а це ми знали вже давно, і знали й без пана Дірінга. Де б йому сказати все це просто, йому чомусь треба все перевернути на загадку. А це просто неправда, немов розмір сили, що її хтось вкладає в якусь річ, є (послугуючись бомбастичною фразою пана Дірінга) безпосередньою причиною, що рішає про вартість і її величину. Поперше, тут важне те, в яку річ вкладається силу, а, подруге, як її вкладається. Коли хто з нас зробить яку річ, що не має для інших споживчої вартости, то вся-всенька його сила не витворить ані одного атому вартости; але як він завізьметься руками витворити якийсь такий предмет, що його машина виготовлює у двадцять раз дешевше, то дев'ятнадцять двадцятих вкладеної ним сили не створять ані вартости загалом, ані ніякої величині зокрема.

А далі, це значить геть чисто поперевертувати справу, якщо продуктивну працю, що дає позитивні висліди, вважати за чисто негативне переборювання опору. Тоді нам, щоб дійти до сорочки, довелося б більш-менш ось як робити: насамперед ми переборюємо опір, що його ставить насіння бавовни процесові засіву й кільчення, потім опір достиглої бавовни процесам микання, запаковування й пересилання, опісля опір процесові розпаковування, дер-

* Дірінг, *Cursus der National- und Sozialökonomie*, стор. 19—21.

гання і прядіння, далі опір, що його ставить пряжа процесові білення й шиття й, нарешті, опір готової сорочки процесові одягання її на тіло.

І на що всі ці дів'яцькі перекручування та перебріхування? На те, щоб за поміччю «опору» від «продукційної вартости», тої справжньої, але досі лише ідеальної вартости, перейти до «розподілової вартости», отої сфальшованої силою вартости, але ж самотньої, що мала вагу в дотеперішній історії: «Окрім опору, що його ставить природа, . . . є ще інша, чисто соціальна перепона . . . Поміж людиною і природою стає сила, що робить перепони, а ця сила — то знову людина. Коли подумати собі людину одним-одною й ізольованою, то вона супроти природи вільна . . . Та ситуація змінюється, як тільки подумати собі другу людину, що з мечем у руці позаймає всі входи до природи та до її ресурсів, і за вхід зажадає в якійсь формі заплати. Цей другий чоловік . . . немов оподатковує першого й, таким чином, він є причиною того, що вартість річі, яку хочемо добути, виходить більша, ніж це могло б бути без отої політичної й соціальної перепони в добуванні, чи продукції річей . . . Незвичайно різноманітні є окремі форми цього штучно збільшеного значіння річей, значіння, з яким, розуміється, йде в парі відповідне зниження значіння праці . . . Тим то це ілюзія — хотіти згори вважати вартість за еквівалент у властивому розумінню слова, це значить, за щось рівнозначне або за вимінне відношення, що склалося на принципі рівності праці й компенсації за працю . . . Навпаки, ознакою правдивої теорії вартости буде те, що подумана в ній як-найзагальніша причина цінування не повинна покриватися з окремою формою вартости, що опірається на примусовому розподілі. Ця вартість змінюється з соціальним устроєм, а, тимчасом, властива економічна вартість може бути тільки продукційною вартістю, вимірюваною відношенням до природи, й тим то може змінюватися тільки разом із чисто

продукційними перепонами природного й технічного характеру».*

Таким робом, на думку пана Дірінга, вартість якоїсь річі, вартість, що має практичне значіння, складається з двох частин: поперше, з праці, що міститься в тій річі, і, подруге, з податкової підвишки, вимушеної «мечем у руці». Іншими словами, вартість із нинішнім її значінням то монопольна ціна. Як же, згідно з цією теорією вартости, всі товари мають таку монопольну ціну, то тут можливі тільки два випадки. Або кожен як покупець знову тратить те, що заробив як продавець; тоді ціни, що правда, номінально зміняться, але насправжки — в їхньому взаємному відношенню — лишаться однаковими; все лишається, як було, а славетна розподілова вартість є чиста ілюзія. — Або знов ця, мовляв, податкова підвишка виявляє зі себе якусь суму дійсної вартости, а саме ту суму, котру продукує робітна кляса, витвірниця вартости, а котру привласнює собі кляса монополістів, а тоді ця сума вартости складається попросту з незаплатеної праці; а в цьому випадку ми знов таки, без огляду на чоловіка з мечем у руці, без огляду на ту ніби-то податкову підвишку, без огляду на ту, мовляв, розподілову вартість — доходимо до Марксової теорії про додаткову вартість.

Але ж огляньмося за декількома прикладами цієї славетної «розподілової вартости». На стор. 135.** і далі пан Дірінг пише: »І зниження та підвищення цін унаслідок індивідуальної конкуренції треба теж уважати за форму економічного розподілу й податку, що люде накладають одні на одних . . . Уявим собі, що запас якогось потрібного товару нараз значно зменшиться, то в руках продавців з'являється непропорціонально велика сила, щоб експльоату-

* Дірінг, *Cursus der National- u. Sozialökonomie*, стор. 23-25.

** В оригіналі мабуть помилково подана сторінка 125. Див.: *Cursus der National- und Sozialökonomie*. [З. Р.].

вати . . . До яких кольосальних розмірів може дійти зріст цін, це можна бачити особливо в тих ненормальних обставинах, коли довів потрібних товарів на довший час одтягтий» і т. д. Окрім того, існують, мовляв, і серед нормальних обставин фактичні монополі, що дозволяють своєвільно підбивати ціни, н. пр., залізниці, товариства для забезпечення міст водою та газом і т. д. Це вже давно відома річ, що бувають такі оказії монопольної експльоатації. Але нове тут те, що монопольні ціни, витворені такими оказіями, повинні вважатися не виїмками або окремими випадками, але якраз клясичним прикладом на те, як у теперішніх часах устанавляється ціни. Як же визначуються ціни на засоби до життя? Підіть до обляганого міста, де відтягтий довів і довідайтесь! — відповідає пан Дірінг. Як же впливає конкуренція на устанавлення ринкових цін? Поспитайте монополь, і він вам дасть відповідь!

А проте і в таких випадках монополю не можна відкрити чоловіка з мечем у руці, що, мовляв, мав би стояти поза його плечима. Навпаки: в обляганих містах чоловік із мечем у руці, командант, як тільки він сповняє свій обовязок, звичайно дуже швиденько покладає кінець монополям і конфіскує монопольні запаси на те, щоб їх рівномірно порозподілювати. Автім в оцих чоловіків із мечами щоразу, як лише вони попробували було коли сфабрикувати »розподілову вартість«, ті спроби кінчалися завжди тільки тим, що справи їх ішли погано, й вони тратили силу грошей. Голяндці, монополізуючи торгівлю Східної Індії, знищили і свій монополь, і свою торгівлю. Що-найсильніші уряди, які колинебудь тільки існували, північно-американський революційний уряд і французький Національний Конвент, зважилися були устанавити максимальні ціни, й обидва потерпіли повну невдачу. Російський уряд теж оддавна намагається, скуповуючи раз-у-раз векслі на Росію, піднести в Льондоні курс російських паперових грошей, і знижує його в Ро-

сії, випускаючи раз-у-раз невимінні банкноти. Ця забавка коштувала його протягом кількох років яких шісдесят мільйонів рублів, а курс рубля, де б йому стояти більше за три марки, стоїть тепер пониже двох. Коли меч має таку чародійну економічну силу, яку йому приписує пан Дірінг, то чому ж ні один уряд не зумів ще накинути на довший час злим грошам »розподілову вартість« добрих, або асигнатам накинути вартість золота? І де ж той меч, що командує на світовому ринку?

А далі є ще одна головна форма, де розподілова вартість є посередницею в тому, щоб присвоювати собі чужу працю без компенсації: це маєткова рента, а власне земельна рента й зиск із капіталу. Ми відмічуємо це поки-що на те, щоб могли сказати, що ось це і все, що ми довідалися про цю славу »розподілову вартість«. — Все? Ні, ще не все. Слухаймо далі:

»Не зважаючи на два моменти, що повстають зі спізнанням продукційної й розподілової вартості, то підставою одного і другого є все таки щось одне, є той предмет, із котрого складаються всі вартості, й котрим, таким робом, їх міряється. Безпосередня, природна міра є витрата сили, а найпростіша одиниця — є людська сила в щонайзвичайнішому розумінню слова. Людська сила зводиться на час для прожитку, а їй самій удержуватися значить — переборювати якусь певну суму труднощів у процесі харчування й життя.*

* Оце місце (що його оригінал ось який: „Das unmittelbare, natürliche Maß ist der Kraftaufwand und die einfachste Einheit die Menschenkraft im rohesten Sinne des Wortes. Die letztere führt sich auf die Existenzzeit zurück, deren Selbstunterhaltung wiederum die Überwindung einer gewissen Summe von Ernährungs- und Lebenswierigkeiten darstellt.“) Енгельс інтерпретус так, що на сторінці 246. каже: „Пан Дірінг, прийнявши так само працю за мірило вартості, . . . каже . . . , що вона зводиться на час для прожитку, а йому (себто, часові) самому вдержуватися значить — переборювати якусь певну суму труднощів у процесі харчування і життя“, і далі, нехай, що пан Дірінг висловився стислою мовою політичної економії, то тоді зга-

Розподілова вартість або вартість присвоєння проявляється в чистій формі й виключно тільки там, де сила розпорядковуватися річами, що їх не продукувалось, або, простіше сказавши, самі ці річі вимінюється на працю або на предмети реальної продукційної вартости. Те однорodne, що проявляється й є заступлене в кожному вислові вартости й тим то й у складовинах вартости, привласнених через розподіл без компенсації, — полягає в витраті людської сили, що знаходиться втіленою . . . в кожному товарі.« *

Що нам сказати на це? Як вартости всіх товарів міряються витратою людської сили, втіленою в товарах, — то де ж тоді розподілова вартість, де підвищення цін, де оподаткування? Правда, пан Дірінг каже нам, що й річі, не витворені працею, отже річі, що через те не здатні мати властиву вартість, можуть набувати розподілову вартість, і їх можна вимінювати на річі, що мають вартість. Але рівночасно він каже, що всі вартости, тим самим і розподілові вартости в чистій і виключній формі, полягають на витраті сили, що в них втілена. Та при тому ми, на жаль, не довідуємось, як витраті сили втілитися в якусь невипродуковану річ. У всякім разі, з цієї всієї сумішки вартостей ви-

дане речення або взагалі не має жадного значіння, або значить стільки, що вартість якогось товару визначається робітним часом, втіленим у тому товарі, а вартість цього робітничого часу визначається засобами до життя, потрібними для удержання робітника на цей час. Передаючи цей пасус перекладом, ми не можемо погодитися на „або — або“ Енгельса (хоч. чисто граматично взявши, така логіка виходить із нього), бо в такому разі цей пасус буде чисте безглуздя (що й Енгельс визначає). То ж ми приймаємо тільки друге „або“ Енгельса, себто, що в Дірінга зайшла тут граматична недокладність, яких, зрештою, в нього подобається багато, і що, таким робом зворотне „deren“ у другім реченні (цього пасусу) повинно відноситися не до „Existenzzeit“ цього речення, а до „Menschenkraft“ першого речення, і в такому розумінні ми перекладаємо його тутечки. [З. Р.]

* Порівняй: Дірінг, *Cursus der National- und Sozial-ökonomie*, стор. 27.

ходить, нарешті, тільки те, що з розподіловою вартістю, з підвищеною ціною на товари, накиненою соціальним становищем, та з оподаткуванням за помітністю меча, знов таки нічого не виходить; що вартості товарів визначаються лише самою тільки витратою людської сили, *vulgo* працею, що в товарах втілена. Отже, залишаючи на боці земельну ренту та тих кілька монопольних цін, пан Дірінг каже, тільки ще в більш непутячій та баламутній формі, те саме, що вже давно куди докладніше й ясніше сказала ославлена теорія вартості Рікарда-Маркса.

Він це каже, та в ту ж саму мить каже щось протилежне. Виходячи від дослідів Рікарда, Маркс каже: Вартість товарів визначається суспільно необхідною, загальнолюдською працею, втіленою в товарах, а працю знову міряється часом тривання праці. Праця є мірою всіх вартостей, сама ж вона жадної вартості не має. Пан Дірінг, прийнявши так само працю за мірило вартості, на свій недоладний спосіб каже далі, що вона «зводиться на час для прожитку, а йому самому удержуватися значить — переборювати якусь певну суму труднощів у процесі харчування й життя». Залишимо це переплутування робітничого часу (а тут тільки про нього йде мова) з часом для прожитку, що досі ще ані не творив вартостей, ані їх не міряв, бо це переплутування полягає чисто на бажанні бути оригінальним. Залишимо і фальшиву «соціалітарну» ілюзію, що її мало б дати «самоудержання» цього часу для прожитку; відколи існує світ, і доки він існуватиме, кожний мусить сам себе удержувати, сам споживаючи свої засоби для прожитку. Нехай, що пан Дірінг висловився стислою мовою політичної економії, то тоді згадане речення або взагалі не має жадного значіння, або значить стільки, що вартість якогось товару визначається робітничим часом, втіленим у тому товарі, а вартість цього робітничого часу визначається засобами до життя, потрібними для удержання робітника на цей час. А для сучасного суспільства

це значить ось що: вартість якогось товару визначається заробітною платою, що міститься в тому товарі.

Так от, кінець-кінцем, ми дійшли до того, що пан Дірінг властиво хоче сказати. Вартість якогось товару, кажучи мовою вульгарної економії, визначається коштами продукції; навпаки ж Кері «сказав правду, що не кошти продукції, а кошти репродукції визначають вартість». (Критична історія, стор. 401.). Як воно річ мається з тими коштами продукції й репродукції, про це пізніше; тепер зазначимо тільки те, що вони, як відомо, складаються з заробітної плати і з баришу від капіталу. Заробітна плата виявляє зі себе «витрату сили», втілену в якомусь товарі, виявляє продукційну вартість. Барिश представляє податок або підвишку на ціни, що її капіталіст вимушує силою свого монополію, силою меча в руці, себто, представляє розподілову вартість. І, таким чином, нарешті, ціла та повна суперечностей плутанина дірінгівської теорії вартости розплутується, набіраючи як-найкращої гармонійної проглядности.

Вартість товару, визначувану заробітною платою, подибуємо зчаста ще в Адама Сміта, побіч вартости, визначуваної робітним часом, але, починаючи від Рікарда, в науковій економії нинішніх часів визначувати вартість заробітною платою вже не визначають, хиба що ще тільки в вульгарній економії. То, власне, ті найбільш плосколобі сикофанти нинішнього капіталістичного ладу проповідують, що вартість визначається заробітною платою, та до того рівночасно представляють бариш капіталіста як заробітну плату вищої категорії, як плату за відречення (за те, що капіталіст не прогайнував свого капіталу), як премію за ризик, як плату за ведення справ і т. д. Пан Дірінг ріжниться від них лише тим, що бариш од капіталу називає грабіжжю. Іншими словами, пан Дірінг основує свій соціалізм просто на теоріях вульгарної економії як-найгіршого

сорту. І його соціалізм має таку ж наукову вагу, як і та вульгарна економія. Sie stehen und fallen mit einander.*

Адже ж ясно: те, що робітник дає своєю працею, й те, що він коштує, це такі ж різні річі, як те, що виконує машина, й те, що вона коштує. Вартість, що її створює робітник протягом дванадцятигодинного робітного дня, не однакова з вартістю засобів до життя, що їх він споживає протягом цього ж робітного дня й за час приналежних до нього перерв на відпочинок. У цих засобах до життя може, як до ступня розвитку видатности праці, бути втілених три, чотирі або сім годин робітного часу. Як прийняти, що на продукцію цих засобів до життя треба сім годин праці, то з теорії вартости вульгарної економії, прийнятої паном Дірінгом, виходить, що продукт дванадцятигодинної праці має ту саму вартість, що продукт сьомигодинної праці, що дванадцять годин праці рівняються сімом годинам праці, або що $12 = 7$. Або, щоб висловитися ще ясніше: сільський робітник, байдуже серед яких суспільних умов, продукує в рік певну скількість збіжжя, скажім, двацять гектолітрів пшениці. Протягом цього часу він споживає суму вартостей, що висловлюється в сумі п'ятнадцятьох гектолітрів пшениці. В такому випадку двацять гектолітрів пшениці мають таку саму вартість, що п'ятнадцять гектолітрів, і то на тій самій ринку, й серед однаковісних умов, іншими словами: $20 = 15$. І це називається економічна наука!

Увесь розвиток людського суспільства понад ступінь звірячого дикунства починається від того дня, коли праця родини стала витворювати більше продуктів, аніж треба було для того, щоб себе прожити, від дня, коли частину праці можна було вжити не лише на виріб засобів до життя, а й на

* Вони нерозлучно зв'язані з собою — паде одно, то й друге вадяться.

виріб продукційних засобів. Надвишка продукту праці понад кошти утримання праці та утворення і збільшення суспільного продукційного й резервового фонду з тої надвишки — були й є основою всякого суспільного, політичного та інтелектуального поступу. Досі в історії цей фонд був власністю одної упривілейованої кляси, а в руках цієї кляси разом із тою власністю було й політичне панування й духовий провід. Тільки ж найближчий соціальний переворот зробить цей суспільний продукційний і резервовий фонд, т. зн., усю сировину, все знаряддя продукції і всі засоби до життя, зробить його дійсно суспільним, відбираючи його з рук тої упривілейованої кляси й передаючи його на розпорядкування цілому суспільству як загальне добро.

Одне з двох. Або вартість товарів визначається коштами утримання праці, потрібної на виготовлення товарів, т. зн., серед теперішнього суспільного ладу: заробітною платою. Тоді кожний робітник дістає у своїй платі вартість свого продукту праці, тоді кляса капіталістів не може експлуатувати кляси робітників. Нехай, що кошти утримання робітника в якомусь даному суспільстві висловлюються в сумі трьох марок. Тоді, на підставі згаданої теорії вульгарної економії, денний продукт робітника має вартість трьох марок. Нехай далі, що капіталіст, який дає цьому робітникові працю, накидає на той продукт бариш, податок на одну марку, і продає його за чотирі марки. Те ж саме роблять інші капіталісти. Так тоді ж робітник не може прожити один день на три марки, він теж потребує на життя чотирі марки. А що прийняті нами всі умови не змінилися, то заробітна плата, висловлена засобами до життя, мусить лишитися та сама, — отже заробітна плата, висловлена у грошах, мусить збільшитися, і то з трьох марок денно на чотирі. Те, що капіталісти забирають од робіничої кляси в формі баришу, вони мусять повернути їй у формі плати. Отак то ми опинили-

ся на тому місці, де були зпочатку: коли заробітна плата визначає вартість, то капіталіст не може експлуатувати робітника. Але ж бо таксамо неможливо, щоб утворювалася надвишка продуктів, бо ми прийняли, що робітники споживають якраз стільки вартости, скільки її випродуковують. А що капіталісти не витворюють ніякої вартости, то навіть не можна уявити собі, з чого б їм було жити. І коли проте таки існує така надвишка продукції понад консумцію, коли існує такий продукційний і резервовий фонд, і то в руках капіталістів, то це можна собі пояснити хіба так, що робітники, щоб самим себе утримати, споживають тільки вартість товарів, а самі товари лишають капіталістам для їх дальшого вжитку.

Або ж: коли цей продукційний і резервовий фонд є фактично в руках кляси капіталістів, коли він фактично повстав із нагромадження баришу (земельну ренту лишім поки-що на боці), то він неминуче складається з нагромадженої надвишки продукту праці, що його кляса робітників дає клясі капіталістів, понад ту суму, котру кляса капіталістів платить клясі робітників у формі заробітної плати. Але ж тоді вартість визначається не заробітною платою, а кількістю праці; тоді робітнича кляса постачає капіталістичній клясі у продукті праці більшу кількість вартости, ніж вона сама дістає від неї в заробітній платі, і тоді — бариш од капіталу, як і всі інші форми привласнення чужого, незаплаченого продукту праці, пояснюється як гола складовина відкритої Марксом додаткової вартости.

До речі скажемо, що про це велике відкриття, котрим Рікардо починає свою головну працю, що, мовляв, вартість якогось товару залежить од кількості праці, потрібної на виготовлення цього товару, а не залежить од вищої чи нижчої винагороди за ту працю, — про це епохальне відкриття в цілому »Курсі економії« немає ніде ні одного сло-

вечка. У »Критичній історії« пан Дірінг збуває його такою загадковою фразою: »Він (Рікардо) не подумав над тим, що така чи инакша пропорція, в якій заробітна плата може (!) являтися асигнатою на життєві потреби, мусить мати вплив і на таке чи инакше уформовання відношень вартостей . . .!«* Це така фраза, при котрій читач може собі думати що хоче, але ж найрозумніше зробить, як нічого не думатиме.

А тепер хай читач сам ізпоміж п'ятих сортів вартости, якими частує нас пан Дірінг, вибірає собі ту, що йому найбільш буде до вподоби: чи продукційну вартість, залежну від природи; чи розподілову вартість, створену людською злобою й характеристичну тим, що її міряється витратою сили, де цієї витрати сили в ній немає; чи, потрете, ту вартість, що її міряється робітним часом; чи, четверте, ту, що її міряється коштами репродукції; чи, нарешті, ту, що міряється заробітною платою. Вибір багатий, баламутство повне, й нам лишається ще тільки одне — сказати враз із паном Дірінгом: »Теорія вартости то спробний камінь солідности економічної системи«.

* Порівняй: Дірінг, *Kritische Geschichte der National-ökonomie und des Sozialismus*, стор. 215.

ПРОСТА І СКЛАДНА ПРАЦЯ.

Грубу економічну помилку, гідну учня четвертої класи, помилку, що рівночасно містить у собі загально-небезпечну соціалістичну ересь — найшов пан Дірінг у Маркса. Теорія вартости Маркса це »не що инше, як звичайна собі . . . наука про те, що праця є причиною всіх вартостей, а робітний час в їх мірило. Та цілком неясним лишається те, як слід би в'являти собі відмінну вартість, вартість так званої кваліфікованої праці . . . То правда, що й на основі нашої теорії тільки витраченим робітним часом можна міряти природні продукційні кошти й тим самим абсолютну вартість господарських річей; але ж тоді робітний час кожного індивідуума треба буде згори вважати за цілком однаковий, та тільки не можна спускати з ока того, що у кваліфікованій роботі міститься не лише індивідуальний робітний час поодинокі людини, але й робітний час інших осіб . . ., як це буває, н. пр., коли користуватися якимось знарядом. Отже справа мається не так, як то собі неясно в'являє пан Маркс, що, мовляв, чийсь робітний час, сам про себе, має більшу вартість за робітний час когось другого, бо в ньому немов би згущено більше пересічного робітного часу, а що всякий робітний час, без винятку і в принципі, не потребує брати аж пересічного рівня, є цілком рівновартний, і при роботах якоїсь особи, таксамо як при кожному готовому продукті, треба тільки додивлятися, скільки може бути захованого робітного часу інших осіб у тім робітнім часі, що на око видається тільки власним робітним часом тої особи. Тай для строгої важности теорії немає ніякогісінького значіння, чи це буде який знаряд продукції руки, чи сама рука, чи навіть голова, що без витрати робітного часу інших людей не могла б мати тої спеціальної прикмети і працездатности. Але пан Маркс, розводячись над вар-

тістю, ніяк не може позбутися захованої примари — кваліфікованого робітного часу. Пробити віконце в цьому місці перешкодив йому традиційний спосіб думання кляси вчених, кляси, якій мусить видаватися чимось дивовижним — визнавати робітний час тачкаря сам про себе економічно цілком рівновартним із робітним часом архітекта.»*

Те місце в Маркса, що викликало той «сильний гнів» у пана Дірінга, дуже коротке. Маркс розслідує, чим визначається вартість товарів, і відповідає: людською працею, що міститься в них. Та людська праця, каже він далі, «є витрата простої робітної сили, що її має у своїм фізичнім організмі всяка звичайна людина, хоч і не розвинена особливо Складніша праця має значіння тільки піднесеної до потенції або швидче помноженої простої праці, так що менша скількість складної праці рівняється більшій скількості простої праці. Що ця редукція відбувається раз-у-раз, показує досвід. Якийсь товар може бути продуктом як-найскладнішої праці, але його вартість ставиться на-рівні з продуктом простої праці, й тим то він сам зі себе представляє лише якусь певну скількість простої праці. Ріжні пропорції, що в них різні роди праці зведені на просту працю як на одиницю міри, устанавлюються суспільним процесом поза плечима продуцентів, і тим то й здається продуцентам, що ті пропорції устанавив звичай».

Тут у Маркса йде мова передівсім про те, щоб визначити вартість товарів, отже предметів, що їх серед суспільства, складеного з приватних продуцентів, продукують ці приватні продуценти на приватний рахунок і вимінюють один на другий. Таким робом, тут справа не в «абсолютній вартості», де б та вартість і не находилася, а в вартості, що має вагу в якійсь певній суспільній формі. Ця

* Порівняй: Döring, Kritische Geschichte der National-ökonomie und des Sozialismus, стр. 499 і 500.

вартість, беручи її в цім певнім історичнім розумінню, виявляється як вартість, створена й міряна людською працею, втіленою в поодиноких товарах, а ця людська праця виявляється далі витратою простої робітної сили. Та тільки не кожна праця є лише витратою простої людської робітної сили; дуже багато категорій праці містить у собі вклад знання і зручностей, добутих затратою більшого, чи меншого труду, затратою часу і грошей. Чи ці категорії складної праці витворюють ув однакових періодах часу таку саму товарову вартість, що проста праця, витрата тільки простої робітної сили? Ясно, що ні. Продукт години складної праці є товаром вищої, подвійної або потрійної вартости, в порівнянні з продуктом години простої праці. При допомозі цього порівняння вартість продуктів складної праці висловлюється певними кількостями простої праці; але, ця редукція складної праці відбувається шляхом суспільного процесу, поза плечима продуцентів, процесу, що ми його тутечки, обмірковуючи теорію вартости, маємо поки-що тільки установити, але ще не пояснити.

Оцей саме простий факт, що день-у-день відбувається в сучаснім капіталістичнім суспільстві перед нашими очима, й констатує тутечки Маркс. Факт цей такий безперечний, що й сам пан Дірінг не вагається його заперечувати ні у своїм «Курсі», ні у своїй «Історії економії»; тай Марксів виклад такий простий і такий ясний, що, певне, нікому, хиба що панові Дірінгові, «він лишається цілком неясним». А що для нього той виклад цілком неясний, то він товарову вартість, що її розсліdom займався головно Маркс, приймає за «природні продукційні кошти», а це тільки ще збільшує неясність. Або ж знову приймає цю вартість за «абсолютну вартість», а про це досі, наскільки нам відомо, ще не чути було в політичній економії. Та хай собі пан Дірінг розуміє як хоче продукційні кошти, хай котрийнебудь ізпоміж його п'ять родів вартостей

має честь представляти абсолютну вартість, то тут певне одне, що в Маркса про всі ці справи немає мови, а говориться тільки про товарову вартість; і що в «Капіталі» в цілому розділі про вартість немає й найменшого натяку на те, чи й наскільки Маркс уважає, що цю теорію про товарову вартість можна прикласти й до інших суспільних форм.

»Отже«, — каже пан Дірінг далі, »справа мається не так, як то собі неясно в'являє пан Маркс, що, мовляв, — »чийсь робітний час, сам про себе, має більшу вартість за робітний час когось другого, бо в ньому немов би згущено більше пересічного робітного часу; а що всякий робітний час, без винятку і в принципі, не потребує брати аж пересічного рівня, є цілком одновартний«. — Щастя має пан Дірінг, що доля не зробила його фабрикантом і тим самим охоронила його від того, щоб устанавляти вартість своїх товарів на підставі цього нового правила, бо це неминуче довело б його до банкруцтва. Але ж як це так? Невже ж ми находимося тут іще в товаристві фабрикантів? Де ж таки, ні! Своїми »природними продукційними коштами« і своєю абсолютною вартістю пан Дірінг казав нам зробити скок, чисте *salto mortale*, з сучасного поганого світа визискувачів у його власну господарську комуну будуччини, в той чистий рай рівності і справедливості, і нам треба, хоч і зарано, трохи оглянути собі цей новий світ.

Нічого й казати, що, на підставі теорії пана Дірінга, і в господарській комуні тільки витрачений робітний час може бути мірилом вартості господарських річей, але ж тоді робітний час кожного індивідуума треба буде згорі вважати за цілком однаковий, бо всякий робітний час без винятку і в принципі є цілком одновартний, і не треба брати аж пересічного рівня. А тепер порівняйте цей радикальний соціалізм рівності з тою неясною ідеєю, що її має Маркс, що, мовляв, чийсь робітний час, сам про себе, має більше вартості за робітний

час когось другого, бо в ньому згущено більше пересічного робітного часу, порівняйте з тою його ідеєю, котру йому накинув традиційний спосіб думання кляси вчених, кляси, якій мусить видаватися чимось дивовижним — визнавати робітний час тачкаря економічно цілком рівновартним із робітним часом архітекта.

На жаль, Маркс додає до вище згаданого місця в «Капіталі» маленьку примітку: Читач мусить уважати, що тут іде мова не про заробітну плату чи вартість, що її робітник дістає, може, за один робітний день, але про товарову вартість, що в ній урічевлюється робітний день». Таким чином Маркс, немов прочуваючи тут свого Дірінга, сам застерігається проти того, щоб нікому не впало на думку згадані вгорі слова прикладати до заробітної плати, що її в сучасному суспільстві платять за складну працю. І коли пан Дірінг, не досить того, що робить те, проти чого застерігався Маркс, видає ще ті слова за принципи, що на їх підставі Маркс наче б то хотів урегулювати в зорганізованому соціалістичному суспільстві розподіл засобів до життя, то це ж така безсоромна інсинуація, яку подибаєш хіба в револьверовій літературі.

Але ж пригляньмося трохи ближче теорії рівновартості. Всякий робітний час цілком рівновартний, і робітний час тачкаря, й архітекта. Отже робітний час, і тим то й сама робота має вартість. Але ж робота є творцем усіх вартостей. Лише вона надає вартість (вартість в економічному розумінню слова) продуктам, що їх постачає природа. Сама вартість це ніщо інше, як вислів суспільно необхідної людської праці, урічевленої в якомусь предметі. Отже праця не може мати вартості. Говорити про вартість праці й хотіти визначувати її, це те ж саме, що говорити про вартість вартості й хотіти визначувати не вагу важкого предмету, а саму тяжкість. Пан Дірінг розправляє з такими людьми як Овен, Сен Сімон і Фуріє,

називаючи їх соціяльними альхемістами. Мізкуючи над вартістю робітного часу, т. зн., над працею, він доказує цим, що стоїть ціле небо нижче, ніж справжні альхемісти. І поміркуйте собі, скільки нахабства стає в пана Дірінга, — накидати Марксові твердження, немов чийсь робітний час, сам про себе, має більшу вартість за робітний час когось другого, немов би робітний час, себто, праця, мала якусь вартість —, Марксові, котрий перший виказав, що праця не може мати вартости й чому саме не може!

Для соціалізму, що хоче людську робітну силу визволити з її сучасного стану товару, має дуже велику вагу пізнання, що праця не має вартости й не може її мати. З цим пізнанням тратають силу всі спроби самобутного робітничого соціалізму, що їх у спадщині дістав пан Дірінг, — урегульовувати розподіл засобів до життя в будучині в формі чогось наче вищої заробітної плати. З цього пізнання виходить далше, що розподіл, наскільки він кермується чисто економічними міркуваннями, буде регулюватися інтересом продукції, і що розвиткові продукції сприяє найбільше такий спосіб розподілу, який дозволяє всім членам суспільства по змозі як-найусебічніше розвивати, плекати й використовувати свої здібности. Певно, що способів думання пана Дірінга, тому способів, що його він у спадщині дістав од кляси вчених, мусить видаватися чимось дивовижним, що колись не мало б бути ні професійних тачкарів, ні професійних архітектів, і що чоловік, який пів години давав інструкції як архітект, мав би деякий час тягнути тачку, доки знов не з'явиться потреба, щоб він знов працював як архітект. Гарний мені соціалізм, що увіковічне професійних тачкарів!

Коли рівновартність робітного часу треба розуміти так, що кожний робітник у однакових періодах часу продукує однакову вартість, не потрібуючи брати ще аж пересічний рівень, то де

очевидна неправда. Продукти вартости робітної години двох робітників, навіть із тої самої ділянки промисловости, все будуть різнитися між собою щодо інтензивности праці й щодо зручності в робітника; цьому лиху, що, між инчим, є лихом лише для людей à la Дірінг, не може зарадити навіть господарська комуна, бодай не може вона зарадити йому на нашій планеті. Що ж тоді лишається з цілої рівновартности всієї і всякої праці? Ніщо, хіба чиста реномістична фраза, що не має инчої економічної підстави, крім нездібности пана Дірінга розрізняти між визначенням вартости працею й визначенням вартости заробітною платою — ніщо, хіба указ, той основний закон нової господарської комуні: заробітна плата за однаковий робітний час має бути однакова! Коли воно так, то старі французькі комуністи-робітники й Вайтлінг наводили куди ліпші аргументи в користь рівности заробітної плати.

Як же ж воно розв'язується ціле це важне питання про вищу плату за складну працю? В суспільстві приватних продуцентів кошти вивчення вивчених робітників покривають окремі одиниці або їхні родини; тим то передусім на приватних людей припадає вища ціна за вивчену робітну силу: зручного робітника продають дорожче, зручний робітник дістає вищу плату. В суспільстві, зорганізованім соціалістично, саме суспільство покриває ці кошти, тим то й до нього належать і результати, більші вартости, створені складною працею. Сам робітник не може мати ніяких вищих претенсій. А з того, між иншим, ще й такий висновок, що воно все ж таки не така то дуже проста справа й із улюбленою претенсією робітника на «повний продукт праці».

КАПІТАЛ І ДОДАТКОВА ВАРТІСТЬ.

»Насамперед треба сказати, що пан Маркс не так розуміє тямку капіталу, як це загалом прийнято в політичній економії, а власне, що капітал є випро-дукованим засобом продукції, а силкується доказати, що капітал є якась спеціальна собі, діалектично-історична ідея, себто, предмет метаморфозної гри тямок і історії. Капітал, мовляв, витворюється з грошей; він творить історичну фазу, що починається в XVI. віці, власне, в часі, коли, як кажуть, почався світовий ринок. Ясна річ, що коли так розбірати справи, то докладність економічної аналізи пропадає. В таких непутящих концепціях, ніби напів-історичних і напів-льоґічних, концепціях, що насправжки є тільки байстрятами історичної й льоґічної фантастики, годі розумові розбіратися як-слід, годі як-слід користуватися тямками» — і в такому дусі йде ця швадронада на цілій сторінці . . . »Марксовою дефініцією тямки капіталу можна на-коїти у стислій науці політичної економії тільки баламуцтва . . . поверховна балаканина, що її видається за глибокі льоґічні правди . . . хиткість основ« і т. д.*

Отож, на думку Маркса, капітал витворився, мовляв, на початку XVI. віку з грошей. Воно те ж саме, як би ми хотіли сказати, що металеві гроші добрих яких три тисячі літ тому назад витворилися з худоби, бо колись, між иншим, і худоба сповняла функцію грошей. То лише пан Дірінґ здатний на те, щоб висловлюватися так вульгарно і двозначно. В Маркса в аналізі економічних форм, що в їх межах одбувається процес циркуляції товарів, гроші по-являються як остання форма. »Оцей останній продукт циркуляції товарів є перша форма, в якій

* Döring, Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus, стр. 497 і 498.

проявляється капітал. В історії капітал виступає супроти земельної власності зпочатку скрізь у формі грошей: грошового маєтку, купецького капіталу й лихварського капіталу . . . Ця сама історія відбувається день-у-день на наших очах. Кожний новий капітал виступає вперше на сцену, то значить, на ринок, на товарний ринок, ринок праці чи грошовий ринок, що-раз у формі грошей, що через певні процеси повинні перетворитися в капітал». Отже тут знову Маркс констатує тільки факт. Не здатен збити Маркса, пан Дірінг перекручує його й каже: капітал, мовляв, витворюється з грошей!

Маркс розглядає далі процеси, що через них гроші перетворюються в капітал, і бачить насамперед, що та форма, що в ній гроші циркулюють як капітал, є обернута форма, що в ній вони циркулюють як загальний товарний еквівалент. Простий посідач товарів продає на те, щоб купити; він продає те, чого не потребує, а за сторговані гроші купує те, що йому потрібне. Капіталіст, що ладиться стати капіталістом, згори купує те, чого сам не потребує; він купує, щоб продати, й то продати дорожче, щоб назад дістати витрачену первісно на закупню грошеву вартість, т'але ж дістати її назад збільшеною грошовим приростом, і той приріст Маркс називає додатковою вартістю.

Відки береться ця додаткова вартість? Вона не може повстати ні з того, що покупець купив товари нижче їх вартости, ані з того, що продавець продав їх вище їх вартости. Адже ж ув обох випадках зиск і страта кожного з них взаїмно вирівнюються, бо ж кожний із них буває напопереміну покупцем і продавцем. Вона не може бути результатом обдурювання, бо обдурюванням, правда, може забагатіти один на кошт другого, але не можна ним збільшити загальної суми, яку обидва вони мають, отже, не можна збільшити загалом суми тих вартостей, що знаходяться в циркуляції. »Загал кляси капіталістів якоїсь країни не може сам себе обдурювати«.

А проте ми бачимо, що кляса капіталістів кожної країни в цілому раз-у-раз на наших очах багатіє, багатіє через те, що продає дорожче ніж купила, через те, що присвоює собі додаткову вартість. Таким робом, ми опинилися перед тим самим питанням, що й на початку: відкілля береться ця додаткова вартість? Це питання треба розв'язати, і то розв'язати його чисто економічним способом, без ніякого обдурювання, не вмішуючи ніякої насилі, — а власне таке питання: як то воно можливо продавати раз-у-раз дорожче, ніж купилося, навіть коли прив'язати за передумову, що рівні вартості раз-у-раз вимінюються на рівні вартості?

Розв'язка цього питання це епохальна заслуга твору Маркса. Вона кидає ясне світло на ціле поле політичної економії, де перед тим у темній теміні нікали й соціалісти, й буржуазні економісти. Від неї починається й довкола неї групується науковий соціалізм.

А ця розв'язка ось яка. Збільшення вартості грошей, що повинні перетворитися в капітал, не може повстати, ані з цих грошей, ані взятися з закупні, бо ці гроші реалізують тут тільки ціну товару, а ця ціна, коли ми прийняли, що рівні вартості вимінюється на рівні, вона не різниться від вартості товару. Але ж з тої самої причини побільшення вартості не може виникнути із продажу товару. Отож ця зміна мусить одбуватися з товаром, що його купується, та тільки не з його вартістю, бо товар купується і продається за його вартість, а з його споживчою вартістю як такою, т. зн. зміна вартості мусить походити зі споживку товару. »Для того, щоб добути вартість зі споживку якогось товару, треба, щоб нашому посідачеві грошей поталанило . . . найти на ринку такий товар, що його споживча вартість мала би специфічну властивість бути джерелом вартості, отже, що коли дійсно спожити той товар, то він урічєлював би працю, тим то і творив би вартість.

І посідач грошей знаходить на ринку такий специфічний товар — робітну здатність або робітну силу». Коли, як ми бачили, праця як така не може мати ніякої вартости, то не так воно мається справа з робітною силою. Робітна сила набирає вартости, як тільки стає товаром — а воно фактично й є нині так, що робітна сила є товаром; ця вартість робітної сили визначається, «як і вартість кожного инчого товару, робітним часом, потрібним для продукції, отже й репродукції цього специфічного предмету», т. зн., робітним часом, потрібним на те, щоб виготовити засоби до життя, необхідні робітникам для удержання його працездатности та розмноження його роду. Нехай, що ці засоби до життя представляють, день-у-день, шестигдинний робітний час. Наш майбутній капіталіст купує для ведення свого підприємства робітну силу, т. зн., наймає робітника, отже платить тому робітникові повну денну вартість його робітної сили, якщо він платить йому таку суму грошей, яка таксамо представляє шість годин праці. Але ж робітник, попрацювавши в майбутнього капіталіста шість годин, вповні відробив йому його видаток, денну вартість робітної сили, що її заплатив капіталіст. Тільки ж, таким чином, гроші не були б перетворені в капітал, не були б витворили додаткової вартости. Тим то покупець робітної сили зовсім инакше дивиться на характер зробленої ним умови. Факт, що для робітника потрібно шість робітних годин, щоб вони дали йому змогу жити продовж 24 годин, цілком не перешкаджає робітникові працювати на 24 годині 12 годин. Вартість робітної сили й її реалізація у процесі праці є дві різні величини. Посідач грошей заплатив денну вартість робітної сили, тим то до нього належить і користування з неї продовж дня, належиться праця за весь день. Що вартість, яку створює робітна сила за один день її вжитку, є удвоє більша, ніж її власна денна вартість, то це тільки особливе щастя покупця, але ж, на підставі

законіг товарової виміни, це не є кривда для продавця. Отже, робітник, як ми прийняли, коштує посідача грошей що-дня вартість продукту шістьох робітних годин, а він постачає що-дня вартість продукту на 12 годин праці. Різниця на користь посідача грошей — шість годин незаплатеної додаткової праці, незаплатений додатковий продукт, де втілено праці на шість годин. Штука зроблена. Додаткова вартість витворена, гроші перетворено в капітал.

Доказавши, таким чином, як повстає додаткова вартість, доказавши, що додаткова вартість може повстати тільки тоді, коли панують закони, які регулюють виміну товарів, Маркс розкрив механізм сучасного капіталістичного способу продукції та способу присвоювання, що спирається на цьому способі продукції, він показав наготу того зеренця кристалю, що навколо нього повкладалися основи сучасного суспільного ладу.

Однаке для цього витвору капіталу треба ось такої сутної передумови: »Щоб перетворити гроші в капітал, посідач грошей мусить найти на товарнім ринку вільного робітника, вільного у двоякому розумінню: по-перше, щоб він, як вільна особа, розпорядковував своєю робітною силою як своїм товаром, і по-друге, щоб у нього не було на продаж ще иншого товару, щоб із нього була вільна й незанята людина, вільна від усіх річей, потрібних йому для реалізування його робітної сили.« Але відношення, де, з одного боку, бачимо посідачів грошей чи товарів, а з другого — посідачів самої тільки робітної сили, є відношення, що не відповідає ані історії природи, ні не є однакове в усіх історичних періодах, »воно, очевидно, само є результат попереднього історичного розвитку, продукт . . . загину цілого ряду давніших формацій суспільної продукції.« І так отой вільний робітник появляється в історії вперше в масовій кількості під кінець XV. й на початку XVI. віку, наслідком

розкладу февдального способу продукції. Це та те, що саме в ту епоху створено світову торгівлю і світовий ринок, дало основу, на якій маса зібраного рухомого багатства мусіла де далі то більше перетворюватися в капітал, та де далі то більше мусів запановувати виключно капіталістичний спосіб продукції, звернений на те, щоб витворювати додаткову вартість.

Отак ми прослідкували «непутящі концепції» Маркса, ці «байстрята історичної й логічної фантастики», де «розумові розбіратися як-слід годі та годі як-слід користуватися тямками». Порівняймо ж теперечки цю «поверховну балаканину» з «глибокими логічними правдами» та з «дефінітивною і строгою науковістю в дусі ексактних дисциплін», що їх нам дає пан Дірінг.

Отже «Маркс не так розуміє тямку капіталу, як це загалом прийнято в політичній економії, а власне, що капітал є випродукованим засобом продукції»; навпаки, він каже, що якась сума вартостей тільки тоді перетворюється в капітал, коли вона з реалізовується, створюючи додаткову вартість. А що каже пан Дірінг? «Капітал є запас економічних засобів, що служать на те, щоб провадити продукцію та давати прибутки від плодів загальної робітної сили».* Хоч як знову загадково та недбайливо висловлена ця думка, то одне бодай певне: Запасом економічних засобів можна віки вічні провадити продукцію, але ж він, на основі власних слів пана Дірінга, не стане капіталом доти, доки не створить «прибутку від плодів загальної робітної сили», т. зн., доки не створить додаткової вартости або, принаймні, додаткового продукту. Таким чином, закидаючи Марксові, що він допускається гріха, розуміючи, мовляв, тямку капіталу не так, як це загалом прийнято в політичній економії, пан Дірінг

* Порівняй: Дірінг, *Cursus der National- und Sozial-ökonomie*, стор. 40—46.

не тільки сам допускається того гріха, але, крім того, ще допускається незграбного плягіату в Маркса, «погано прихованого» бомбастичними фразами.

На сторінці 262.* він викладає свою теорію далі: «Капітал у соціальному розумінню» (а капітал у неосоціальному розумінню пан Дірінг мусить ще відкрити) «власне різниться специфічно від чистого засобу продукції; бо коли чистий засіб продукції має тільки технічний характер і потрібний все і всюди, то капітал визначається своєю суспільною силою присвоювання та витворювання прибутку. Звичайно, що соціальний капітал, здебільшого, є у своїй соціальній функції тільки технічний засіб продукції; але це власне така функція, що... мусить щезнути». Коли взяти на увагу, що власне перший Маркс звернув увагу на «соціальну функцію», через котру тільки сума вартостей робиться капіталом, то, очевидно, «для кожного, що уважно розглядає предмет, мусить незабаром виявитися, що Марксовою дефініцією тямки капіталу можна накоїти тільки баламуцтва» — та тільки не в стислій науці політичної економії, як собі думає пан Дірінг, а, як показує дійсність, тільки в одним-одній голові самого пана Дірінга, котрий у «Критичній історії» встиг уже забути, як широко користувався він згаданою тямкою капіталу в «Курсі».

А проте панові Дірінгові того ще мало, що він свою дефініцію капіталу, хоч і в «чистій» формі, запозичив у Маркса. Він мусить іти за ним і в середину «метаморфозної гри тямок і історії», дарма що знає, як не можна краще знає, що з того не може вийти нічого, хіба що «непутячі концепції», «поверховна балаканина», «житкість основ», тощо. Звідки ж береться ця «соціальна функція» капіталу, що дозволяє йому присвоювати собі овочі чужої праці, та що тільки через неї капітал одріжняється від простого засобу продукції? Вона, каже пан Ді-

* Курсу національної її соціальної економії. [З. Р.]

рінг, полягає »не на характері засобів продукції й їх технічній необхідності«. Значить, вона склалася історично, і пан Дірінг на 252. сторінці* повторює нам тільки те, що ми вже чули десятки разів, коли він походження її поясняє давним-давно відомою пригодою тих двох чоловіків, де один на початку історії перетворює свій засіб продукції в капітал, покориючи силою того другого чоловіка. Але панові Дірінгові не досить того, що він соціальній функції, через котру тільки якась певна сума вартостей робиться капіталом, що він приписує їй історичний початок, він пророкує їй і історичний кінець. Вона »власне така функція, що мусить зникнути«. Явище, що повстало історично й історично знову щезає, називають звичайно, кажучи по-просту, »історичною фазою«. Отже капітал є історичною фазою не тільки в Маркса, а й у пана Дірінга, й тим то ми неминуче мусимо дійти до такого висновку, що ми тут находимося між Єзуїтами. Коли двоє роблять те саме, то воно не є те саме. Як Маркс каже, що капітал є історичною фазою, то це є непутяща концепція, байстра історичної й логічної фантастики, де розумові розібратися як-слід годі та годі як-слід користуватися тямками. А коли пан Дірінг таксамо з'ясовує капітал як історичну фазу, то це доказ докладності економічної аналізи й дефінітивної й як-найстрогішої науковости в дусі ексактних дисциплін.

Чим же відрізняється уявління капіталу в Дірінга від уявління Маркса?

»Капітал«, каже Маркс, »не винайшов додаткової праці. Скрізь, де частина суспільности має монополію на засоби продукції, робітник, вільний чи не-вільний, мусить до робітного часу, потрібного для його удержання, докладати зайвину робітного часу, щоб продукувати засоби до життя для власника про-

* Курсу національної й соціальної економії. [З. Р.]

дукційних засобів». Додаткова праця, праця понад час, потрібний для удержання робітника, та присвоєння продукту цієї додаткової праці іншими людьми, експлуатація праці, є, таким чином, спільна всім дотеперішнім формам суспільства, наскільки ці форми розвивались у класових антагонізмах. Але тільки тоді, коли продукт цієї додаткової праці приймає форму додаткової вартості, коли власник засобів продукції знаходить перед собою, як предмет експлуатації, вільного робітника — вільного від соціальних пут і вільного від власності — й коли експлуатує його з метою продукції товарів, тільки тоді, на думку Маркса, засіб продукції приймає специфічний характер капіталу. А цей процес склався в великих розмірах що-тільки з кінцем XV. й на початку XVI. століття.

Зате пан Дірінг оповіщує капіталом кожен суму продукційних засобів, що «дає прибутки від плодів загальної робітної сили», отже, суму, що в якій-будь формі створює додаткову працю. Іншими словами, пан Дірінг анектує додаткову працю, відкриту Марксом, щоб, таким чином, ізничити додаткову вартість, таксамо відкриту Марксом, та що вона йому в дану хвилину не на руку. Ото ж, на думку пана Дірінга, все це — не лише рухоме й нерухоме багатство коринтських і атенських міщан, що господарили за поміччю невільників, але й римських великих земельних власників із доби цісарства, а таксамо й багатство фєвдальних баронів у середньовіччю, наскільки воно як небудь служило продукції, все це, без різниці, капітал.

Отже сам пан Дірінг «не так розуміє тямку капіталу, як це загалом прийнято в політичній економії, а власне, що капітал є випродукованим засобом продукції», навіть ще більше — в нього зовсім протилежне розуміння капіталу, куди входять і невикористані засоби продукції, земля й її природні ресурси. Але ж уявляти собі капітал так, що він є просто «випродукований засіб продукції», уявляють

собі загалом знов таки лише в вульгарній економії. Поза цією вульгарною економією, що така дорога для пана Дірінга, «випродукований засіб продукції» або якась сума вартостей взагалі стає капіталом тільки таким чином, що дає бариш або процент, т. зн., що присвоює собі додатковий продукт незаплаченої праці в формі додаткової вартости, й то знову таки в цих обидвох визначених побічних формах додаткової вартости. До того для нас байдужісінько, що вся буржуазна економія засвоїла собі погляд, немов властивість давати бариш або процент має сама про себе всяка сума вартостей, якої серед нормальних умов уживають у продукції або в виміні. Капітал і бариш, чи капітал і процент, для клясичної економії такі нерозлучні один від одного, стоять між собою у такому тісному звязку, як причина й наслідок, батько й син, вчора й нині. А слово «капітал» у своєму сучасно-економічному значінню появляється тільки в той час, коли появляється й сама річ, коли рухоме багатство де далі то більше прибірає функцію капіталу, експлюатує надвишку праці вільних робітників на те, щоб продукувати товари, і то вводить його в життя перша в історії капіталістична нація — Італійці XV. й XVI. віку. І коли Маркс перший аж до коріння проаналізував спосіб присвоєння, властивий сучасному капіталові, коли він тямку капіталу погодив із історичними фактами, з яких кінець-кінцем її абстраговано й яким вона завдячує своє існування; коли Маркс, таким чином, очистив цю економічну тямку від неясних і непевних поглядів, од яких не визволилися ще ні клясична буржуазна економія ні дотеперішні соціялісти, то це значить, що то власне Маркс поступав собі згідно з тою «дефінітивною й найстрогішою науковістю», котру пан Дірінг має раз-у-раз на язиці, а брак котрої ми так боляче в нього відчуваємо.

Насправжки ж ця справа в пана Дірінга виглядає зовсім не так. Для нього мало того, що він

зпочатку назвав з'ясування капіталу як історичної фази »байстрям історичної й логічної фантастики« та що опісля сам з'ясовує його як історичну фазу. І він заявляє, що всі економічні сили, всі засоби продукції, що присвоюють собі »прибутки від плодів загальної робітної сили«, отже й земельна власність у всіх суспільностях, поділених на класи, що все це просто капітал; та це нітрохи не заважає йому в дальшому тягу традиційним способом робити різницю між земельною власністю й земельною рентою, з одного боку, та між капіталом і баришем, із другого, та визнавати за капітал лише ті продукційні засоби, що витворюють бариш або процент, як то докладніше про це можна прочитати в його »Курсі« на сторінці 156. і далі. То таксамо пан Дірінг міг би підтягнути під назву локомотиви коні, воли, осли й собаки, бо й ними можна тягати віз, і міг би сучасним інженерам дорікати за те, що, обмеживши назву локомотиви на сучасний паровий віз, вони зробили цю назву історичною фазою, що вони понатворювали непутящих концепцій, байстрят історичної й логічної фантастики, тощо; а побтому міг би, нарешті, заявити, що коні, воли, осли й собаки треба б таки виключити з назви локомотива, та що ця назва має вагу тільки для парового воза. — І через те ми знову примушені сказати, що коли так розуміти капітал, як його розуміє Дірінг, то власне пропадає всяка докладність економічної аналізи, та що тоді годі розумові як-слід розбіратися та годі як-слід користуватися тямками, і що то власне в пана Дірінга є ті непутящі концепції, баламутство та поверховна балаканина, які він видає за глибокі логічні правди; і що власне в нього є та хиткість основ.

Але все це однаково. Через те панові Дірінгові все-таки лишається слава за те, що найшов осередкову вісь, довкола котрої обертається вся дотеперішня економія, вся політика, юриспруденція, одне слово: вся дотеперішня історія. Ось вам та вісь:

»Насила і праця є ті два головні чинники, що їх береться під увагу при творенню соціальних зв'язків«.

У цьому одному реченню міститься вся організація дотеперішнього економічного світа. Вона незвичайно проста і дається висловити двома правилами:

1. Праця продукує.
2. Насила розподіляє.

І, кажучи »по-руськи та по-людськи«, на цьому й кінчиться вся економічна мудрість пана Дірінга.

VIII.

КАПІТАЛ І ДОДАТКОВА ВАРТІСТЬ.

(Кінець.)

»На думку пана Маркса, заробітна плата представляє тільки заплату за той робітний час, коли робітник дійсно працює на те, щоб самому могли існувати. На це доволі тільки не багато годин; ціла решта робітного дня, часами дуже довгого, дає надвишку, де міститься те, що наш автор називає «додатковою вартістю», або, кажучи попросту, зиск із капіталу. Поминаючи те, що той робітний час на якомусь ступні продукції міститься вже в засобах праці і в релятивно сирових матеріялах, та надвишка робітного дня є прибуток капіталіста-підприємця. З того виходить, що подовження робітного дня це чистий експлуататорський зиск на користь капіталіста.»*

Ото ж, на думку пана Дірінга, Марксова додаткова вартість є не що інше, а те, що ми, кажучи попросту, називаємо зиском із капіталу або баришем. Послухаймо ж самого Маркса. На сторінці 195. »Капіталу« пояснюється додаткову вартість словами, що йдуть за цим словом у дужках: »процент, бариш, рента«. На сторінці 210. Маркс подає приклад, де сума додаткової вартості — 71 шілінгів появляється в її ріжних розподілових формах: десятина, місцеві й державні податки — 21 шілінг, земельна рента — 28 шілінгів, бариш арендатора і процент — 22 шілінги, разом — уся додаткова вартість: 71 шілінгів. — На сторінці 542. Маркс підносить як головну хибу в Рікарда те, що він »не з'ясовує чистої додаткової вартості, т. зн., додаткової вартості незалежно від її окремих форм, як бариш, земельна рента і т. д.,« й тим то закони про рату додаткової вартості поперемішував із законами про рату бари-

* Дірінг, *Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus*, стр. 500.

шу; а на те все Маркс заповідає: »Я докажу пізніше, у третій книжці цього твору, що ту саму рату додаткової вартости можна висловити як-найрізнішими ратами баришу, і що різні рати додаткової вартости, як коли й що, можна висловити тою самою ратою баришу«. На сторінці 587. читаємо: »Капіталіст, що продукує додаткову вартість, т. зн., безпосередно з робітників висмоктує незаплачену працю і втілює її в товари, такий капіталіст є перший присвоєник тої додаткової вартости, але ж зовсім не є її останнім власником. Він має нею опісля поділитися з іншими капіталістами, що, загалом узявши, виконують інші функції в суспільній продукції, з земельним власником, і т. д. Тим то додаткова вартість роздроблюється на різні частини. Частинки додаткової вартости припадають різним категоріям людей і прибірають різні, незалежні одна від одної форми, такі, як бариш, процент, зиск із торгівлі, земельна рента і т. д. Ці перетворені форми додаткової вартости я зможу розглянути аж у третьому томі.« І таксамо каже він на багатьох інших місцях.

Вже хіба не можна ясніше говорити. При кожній нагоді Маркс ізвертає увагу на те, щоб ніяким чином не переплутувати його додаткової вартости з баришем або зиском із капіталу, ще більш — що зиск із капіталу, мовляв, є побічною формою, а то дуже часто й лише частиночкою додаткової вартости. А коли пан Дірінґ проте твердить, що Маркс-ва додаткова вартість, »кажучи попросту, є зиском із капіталу«, і коли річ певна, що цілий твір Маркса обертається довкола додаткової вартости, то тут можливе тільки одне з двох: або він не обзнайомлений як-слід із твором, а тоді треба зовсім не мати сорому, щоб оплюгавлювати твір, не знаючи його сутнього змісту; або він добре його знає, а тоді він навмисно фальшує його.

Далі: »Ідка ненависть, із якою пан Маркс звик змальовувати експльоаторську господарку, аж

надто зрозуміла. Але ж бо можливий і сильніший гнів і можливе ще повніше признание експлуаторського характеру господарської форми, основаної на найманій праці, вони можливі, коли й не приймати теоретичної концепції, висловленої в Марксовій науці про додаткову вартість».*

Ота концепція Маркса, концепція з добрими намірами, але теоретично фальшива, викликає в Маркса їдку ненависть до експлуаторської господарки; етична сама про себе пристрась набірає через фальшиву »теоретичну концепцію« неетичного вислову, проявляється в формі неблагородної ненависти й низької їдкості, тоді коли дефінітивна й як-найстрогіша науковість пана Дірінга виявляє себе в етичній пристрасі відповідного благородного характеру, у гніві, що й щодо форми етичний, та ще до того квантитативно перевищує їдку ненависть, бо він — сильніший гнів. Нехай собі пан Дірінг радіє сам зі себе, а ми за той час роздивімося, де джерело цього сильнішого гніву.

»Власне виринає питання«, читаємо далі, »яким робом підприємці-суперники можуть раз-у-раз зреалізовувати повний продукт праці, отже й додатковий продукт, зреалізовувати його так високо понад природні кошти продукції, як на це вказує згадана пропорція, де надвишка перевищує години праці? Відповіді на це питання в Марксовій доктрині ви не знайдете, і то з тої простої причини, що в ній навіть не порушено цього питання. Люксового характеру продукції, основаної на найманій праці, він поважно зовсім не доторкнувся, не визнав за останню причину білого невільництва соціального ладу з його експлуаторськими позиціями. Навпаки, нам доводилося раз-у-раз находити пояснення політично-соціальних питань в економічних причинах».**

* Döring, Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus, стр. 501.

** Ibidem.

Але ж із вище наведених цитатів ми бачили, що Маркс абсолютно того не каже, немов би промисловий капіталіст, той перший присвойник додаткового продукту, щоб він так чи інакше продавав цей додатковий продукт пересічно за його повну вартість, як це тут допускає пан Дірінг. Маркс каже виразно, що й зиск із торгівлі становить частину додаткової вартости, а це серед даних передумов можливе лише тоді, як фабрикант продає торговцеві свій продукт понижче його вартости й тим одступає йому частину добичі. То ж зовсім певно, що в такій формі, в якій поставлено тут це питання, Маркс, звичайно, не міг його й порушити. Як поставити його раціонально, то треба питати: Як додаткова вартість перетворюється у свої побічні форми: в бариш, процент, зиск із торгівлі, земельну ренту і т. д.? А це питання Маркс як-не-як обіцяє розв'язати у третій книжці. Коли ж у пана Дірінга немає терпцю чекати появи третього * тому »Капіталу«, то йому треба було поки-що трохи докладніше роздивитись у першому томі. Тоді, крім ізгаданих уже місць, він міг був вичитати в Маркса, н. пр., на сторінці 323., що іманентні закони капіталістичної продукції набірають ваги в назверхньому руху капіталів у формі примусових законів конкуренції, і що в такій формі, в формі моторичних сил, вони входять у свідомість індивідуального капіталіста; отже, що науково аналізувати конкуренцію можна тільки тоді, коли хто зрозумів внутрішню природу капіталу — так самісінько, як очевидний рух небесних тіл розуміє тільки той, що знає їх дійсний рух, хоч для глуздів не помітний; а далі Маркс на одному прикладі показує, як якийсь певний закон, закон вартости, в певному випадку являється в межах конкуренції, й як він виконує свою моторичну силу. Вже з цього пан Дірінг міг зрозуміти, що при розподілі додаткової вартости головну роль грає кон-

* В оригіналі мабуть помилково „другого тому“. [З. Р.]

куренція, й як би він був над цим іще трохи задумався, то пороблених у першому томі натяків таки вистало б на те, щоб, бодай у загальних рисах, пізнати, як додаткова вартість перетворюється у свої побічні форми.

Але саме конкуренція панові Дірінгові не дозволяє абсолютно розуміти справи. Він не може зрозуміти, як то підприємці-суперники раз-у-раз можуть зреалізовувати повний продукт праці, отже й додатковий продукт, зреалізовувати так високо понад природні кошти продукції. І він тутечки знову висловлює це зі своєю звичною «строгістю», навсправжки ж — непутящистю. В Маркса, мовляв, продукція додаткового продукту як такого не коштує нічого і нічого, додатковий продукт є та частина продукту, що капіталіста нічого не коштує. Отже коли б, мовляв, підприємці-конкуренти схотіли зреалізовувати додатковий продукт за природні кошти його продукції, то вони мусіли б попросту його дарувати. Одначе їді нам спинятися на таких «мікробіологічних подробицях». Невже такі підприємці-конкуренти день-у-день не зреалізовують продукт праці понад природні кошти продукції? На думку пана Дірінга, природні кошти продукції визначаються «витратою праці або витратою сили, а витрату сили можна знову кінець-кінцем міряти тим, скільки спожито харчів»; отже в сучасному суспільному ладі ці кошти визначаються дійсними видатками на сировину, засоби праці й заробітну плату, в одміну до «оподаткування», бариша, підвишки, вимушеної мечем у руці. Одначе всім відомо, що в суспільности, в якій ми живемо, підприємці-конкуренти не зреалізовують своїх товарів за природні кошти продукції, а дораховують до них ту ніби підвишку, бариш, і звичайно його й одержують. Отже питання, що його, як думав собі пан Дірінг, треба було йому тільки висунути, щоб ним звалити цілу Марксову будівлю, як колись Ісус Навин звалив мури Єрихону, це питання існує й для

економічної теорії пана Дірінґа. Подивімся, яку відповідь він дає на нього.

»Власність капіталу«, каже він, »не має ніякого практичного глузду, й її не можна зреалізовувати, якщо в ній не міститься рівночасно безпосередня сила над людським матеріалом. Продукт цієї сили є зиск із капіталу, й тим то величинь цього зиску залежатиме від обсягу й інтензивності вжитку цієї сили. . . . Зиск із капіталу це політична й соціальна установа, що її вплив сильніший, аніж вплив конкуренції. Підприємці, вганяючись за зиском, виступають як стан, і кожний з них одстоює свою позицію зокрема. Кожному способів господарки, що панує в якомусь часі, неминуче відповідає певна мірка зиску з капіталу«.*

На жаль, ми все ще й тепер не знаємо, як підприємці-конкуренти можуть раз-у-раз зреалізовувати продукт праці понад природні кошти його продукції. Адже ж це не можливо, щоб пан Дірінґ так маловажив собі свою публіку та збував її фразою, що, мовляв, зиск із капіталу стоїть понад конкуренцією так, як свого часу король Пруссії стояв понад законом. Маневри, що за їх поміччю король Пруссії дійшов до своєї позиції понад законом, нам відомі; а маневри, що за їх поміччю зиск із капіталу доходить до більшої сили за конкуренцію, оце саме й є та річ, що її повинен би пояснити нам пан Дірінґ, а що від її пояснення він уперто ухиляється. Справи не змінять і його слова, що, мовляв, підприємці, вганяючись за зиском, виступають як стан, і при тому кожний із них відстоює свою позицію зокрема. Та невже ми повинні повірити йому на слово, що якійсь кількості людей треба тільки виступити як станомі, щоб кожний із них зокрема міг одстояти свою позицію? Як відомо, цеховики середновіччя і французька шляхта 1789. р. дуже рішуче висту-

* Дірінґ, *Cursus der National- und Sozialökonomie*, стор. 179 і 180.

пали як стан, а проте довелося їм загинути. Пруська армія під Єною теж виступала як стан, але, замість одстоювати свої позиції, мусіла, навпаки, давати драла й опісля навіть частина за частиною капітулювати. Таксамо нас не може вдоволити за-певнення, що всякому способові господарки, що па-нує в якімось часі, неминуче мусить одповідати якась певна мірка зиску з капіталу; бо ж тут власне справа в тому, щоб доказати, чо му воно так. І ні на крок не зближає нас до мети заява пана Дірінга: »Панування капіталу склалося у звязку з пануван-ням над землею. Частина селян-кріпаків перетвори-лася по містах у робітників-ремісників й, нарешті, в фабричний матеріал. Після земельної ренти витво-рився зиск із капіталу як друга форма маєткової ренти».* Навіть коли поминути, що це твердження історична неправда, то все ж це твердження лиша-ється самим твердженням і тільки на те зводиться, щоб раз-по-раз присягатися в тому, що саме треба б вияснити та доказати. Отже ми можемо зробити хиба тільки такий висновок, що пан Дірінг не здат-ний дати відповідь на його власне питання: як можуть підприємці-конкуренти зреалізовувати про-дукт праці понад його природні кошти продукції, себто, що пан Дірінг не здатний пояснити, як пов-став бариш. Йому ж не лишається нічого инчого, як просто задекретувати, що: зиск із капіталу це продукт насили, а це як-не-як годиться з 2. пра-вилем дірінгівської організації суспільства: насила розподіляє. Правда, це сказано гарно, але ж тепер »виринає питання»: насила розподіляє, — а що са-ме? Адже ж треба, щоб було що розподілювати, а то ж і не знати яка могутня сила при найліпшій волі не зможе розподілити ніщо. Той зиск, що його підприємці-конкуренти ховають у кишеню, це щось дуже конкретне й солідне. Насила може його за-брати, але не може його створити. І коли пан

*. Дірінг, 'Cursus der National- und Sozialökonomie, стр. 176.

Дірінґ уперто не хоче пояснити нам, як' насила за- бірає зиск підприємця, то на питання, звідки вона його бере, відповідає нам уже тільки гробовою мовчанкою. Де нічого немає, там і премудрий Соломон нічого не вдіє, не дасть тут ради й ніяка инча сила. З нічого й не виходить ніщо, а особливо не виходить бариш. А що власність капіталу немає ніякого практичного глузду, й її не можна зреалізовувати, доки в ній не міститиметься рівночасно безпосередньої сили над людським матеріалом, то знову повстає питання, по-перше, як капітал-багатство прийшло до цієї сили, питання, зовсім не полагождене тими кількома вище згаданими історичними твердженнями; по-друге, як ця сила перетворюється в реалізацію капіталу, в бариш, і, по-третє, звідки вона бере той бариш.

Ми можемо розглядати Дірінгову економію хоч з цього, хоч з того боку, а проте з місця не рушимося. На всі неприємні справи, на бариш, земельну ренту, мізерну заробітну плату, поневолення робітників, у ній знаходиться одне пояснення: насила, тай іще раз насила, і «сильніший гнів» пана Дірінґа переходить власне у гнів на цю насилу. Ми бачили, поперше, що, посилаючись на насилу, він тільки по-ледачому викручується, бо він переходить тільки з економічної ділянки на політичну, а, таким робом, ні одного економічного факту не поясниш; і, по-друге, що тим він не пояснює, як повстала сама насила, та ще робить це зовсім свідомо, а то б він неминуче міг прийти до такого висліду, що джерело всякої суспільної влади і всякої політичної сили спочиває в економічних передумовах, ув історично даному способі продукції й виміні кожноразового суспільства.

Та все таки поспробуймо, чи не зможемо ми з завзятого «глибокого основника» економії таки добути хоч де кілька дальших пояснень про бариш. Може нам це вдасться, коли пічнемо від його роз-

гляду заробітної плати. Там на сторінці 158. читаємо ось що :

»Заробітна плата це плата на удержання робітної сили, й вона входить у рахубу насамперед тільки як основа для земельної ренти й зиску з капіталу. Щоб зрозуміти чисто всі відносини, що панують тут, треба собі уявити земельну ренту, а далі й зиск із капіталу, насамперед історично без заробітної плати, отже на основі невільництва або кріпацтва . . . Чи треба удержувати невільника або кріпака, чи найманого робітника, то різниця для коштів продукції тільки в тому, як обтяжені ті кошти. Так чи инакше чистий продукт, добутий експлуатацією робітної сили; творить дохід роботодавця . . . Отже, ми бачимо, що . . . головної протилежності, через яку, з одного боку, появляється якась маєткова рента, а, з другого боку, платна праця немаючих, що тої протилежності треба власне шукати не виключно в одного з її членів, а раз-у-раз треба її одночасно шукати в одного і другого«. А маєткова рента, як ми довідуємось із сторінки 188., є спільний вислів на земельну ренту й зиск із капіталу. Далі на сторінці 174. читаємо: »Зиск із капіталу характеризує те, що він присвоює собі головну частину прибутку робітної сили. Цього прибутку не можна навіть собі подумати без кореляту праці, підневленої безпосередно чи посередно в якійнебудь формі«. А на 183.* сторінці: »Заробітна плата є на кожний спосіб не що инше, як плата, що взагалі мусить забезпечувати удержання робітника та дати йому можливість розплоджувати свій рід«. Врешті, на сторінці 195.: »Те, що припадає на маєткову ренту, мусить пропадати для заробітної плати, й навпаки, те, що повертається на працю з того, що

* В оригіналі помилково 174. сторінка. Диви: *Cursus der National- und Sozialökonomie.* [3. P.]

може дати праця (!) взагалі, треба забрати з доходів із маєтку.»

Пан Дірінг провадить нас од одної несподіванки до другої. В теорії вартости і в дальших розділах, аж до теорії конкуренції, включно, отже від сторінки 1. до 155.,* ціни товарів або вартости поділялися, поперше, на природні кошти продукції або на продукційну вартість, то значить, на видатки на сировину, засоби праці й заробітну плату, і, подруге, на підвишку або розподілову вартість, себто, на оподаткування на користь кляси монополістів, вимушене мечем у руці; ця підвишка, як ми бачили, в дійсности не могла нічого змінити в розподілі багатства, бо мусіла одною рукою віддавати те, що брала другою, і крім того вона, міркуючи по тому, що ми довідуємося від пана Дірінга про її початок і її суть, взялася з нічого та через те й не складалася з нічого. В обидвох дальших розділах, де говориться про роди доходів, отже від сторінки 156. до 217., вже немає більше мови про цю підвишку. Замість того вартість усякого продукту праці, значить, усякого товару, ділиться тепер на такі дві частини: по-перше, на кошти продукції, де міститься й заплачена заробітна плата, й, подруге, на «чистий прибуток», добутий експльоатацією робітної сили, прибуток, що творить дохід роботодавця. А цей чистий прибуток має добре відому фізіогномію, що її ні підробиш, ні підмажеш. »Щоб зрозуміти чисто усі відносини, що панують тут,« хай читач перебере собі в думці цитовані що-тільки місця з твору пана Дірінга й порівняє їх із місцями, наведеними вище з твору Маркса про додаткову працю, додатковий продукт і додаткову вартість, а побачить, що тут пан Дірінг своїм способом просто все відписує з »Капіталу«.

Пан Дірінг уважає джерелом доходів усіх дотеперішніх пануючих кляс додаткову працю в якійне-

* Курсу національної й соціальної економії. [З. Р.]

будь формі, чи в формі невільництва, кріпацтва, чи найманої праці: це взято з «Капіталу» (сторона 277.), з уступу, цитованого кілька разів: »Капітал не винайшов додаткової праці« і т. д. — А »чистий прибуток«, що творить »дохід роботодавця«, хиба ж це не те, що надвишка продукту праці понад заробітну плату, а заробітна плата й, на думку пана Дірінґа, хоч він її цілком непотрібно перейменував на плату,* хиба ж вона не мусить узагалі забезпечувати робітникові удержання та давати йому можливість розплоджувати його рід? Хиба »присвоєння головної частини продукту робітної сили« може відбуватися инчим шляхом, а не так, що капіталіст, як то ми бачили в Маркса, вимотує з робітника праці більше, аніж робітникові потрібно для репродукції засобів до життя, що їх він споживає, то значить, так, що капіталіст каже робітникові працювати довше, аніж потрібно, щоб поповнити вартість заробітної плати, заплаченої робітникові? Отже подовження робітного дня поза час, потрібний для репродукції засобів до життя робітника, Марксова додаткова праця — оце, а не що инше, ховається за словами пана Дірінґа »експльоатація робітної сили«; а його »чистий прибуток« роботодавця, хиба ж він не виявляє себе в Марксовім додатковім продукті і додатковій вартості? І чим инчим різниться Дірінґова маєткова рента від Марксової додаткової вартості, як не тим, що пан Дірінґ не точно її формулує? Автім, назву »маєткова рента« (Besitzrente) пан Дірінґ запозичив од Родбертуса, що вже земельну ренту й ренту з капіталу, чи зиск із капіталу обхоплював загальним словом: рента (Rente), так, що панові Дірінґові лишилося додати тільки до нього ще »маєткова (Besitz)«. ** А щоб не було

* Sold.

** Таїї то ні. Родбертус каже (Soziale Briefe, лист 2, стор. 59.): »Рента на основі цієї (зн. його) теорії це весь дохід, що pobірається не наслідком власної праці, але тільки на основі якогось маєтку.« [Заваґа Енґельса]

ніякого сумніву щодо плягіату, то пан Дірінг закони про відношення величині ціни робітної сили й додаткової вартости, виведені Марксом в 15. розділі (стор. 539. і далші »Капіталу«) формулує своїм способом, що, мовляв, те, що припадає на маєткову ренту, мусить пропадати для заробітної плати, й навпаки; й тим він зводить поодинокі такі змістовні закони, відкриті Марксом, на беззмістовну тавтологію, бо ж це саме про себе зрозуміле, що в якійсь даній величині, розкладеній на дві частині, не може збільшуватись одна частина без того, щоб не меншала друга. І таким чином, панові Дірінгові поталанило в такій формі присвоїти собі ідеї Маркса, що не лишилось ні сліду з »останньої й найстрогішої науковости в дусі стислих дисциплін«, науковости, що її як-не-як бачимо в Марксовім викладі.

Отже нам треба погодитися з тим, що той дуже дивний шум, що його вчинив пан Дірінг у »Критичній історії« проти »Капіталу«, а головню той крик, якого він наробив своїм славутнім питанням, що виникає при додатковій вартости, питання, що його краще б було йому не ставити, бо ж сам він не може на нього відповісти — що все це тільки військові хитрощі й підступні маневри, щоб ними заховати грубий плягіат Маркса, поповнений паном Дірінгом у »Курсі«. Пан Дірінг має фактично причину перестерігати своїх читачів, щоб не займалися »тою плутаниною, що її пан Маркс називає Капіталом«, тими байстрятами історичної й логічної фантастики, конфузними неясними ідеями й фіглями Гегля і т. д. Оту Венеру, перед котрою цей вірний Екарт перестерігає німецьку молодь, він сам викрав із садка Маркса й нишком-тишком переховує її для власного вжитку. Поздоровімо його з приводу чистого прибутку, osiąгнутого експлуатацією Марксової робітної сили, та з приводу своєрідного світла, що падає від його анексії Марксової додаткової вартости під назвою маєткової ренти на мотиви його впертого, бо аж у двох виданнях повторюваного, фальшивого

твердження, будьто би Маркс під додатковою вартістю розумів тільки бариш або зиск із капіталу.

І, таким чином, мусимо змалювати висліди праці пана Дірінга його власними словами: «На думку пана» Дірінга, «заробітна плата представляє тільки заплату за той робітний час, коли робітник дійсно працює на те, щоб самому могли існувати. На це доволі тільки небагато годин; ціла решта робітного дня, часами дуже довгого, дає надвишку, де міститься те, що наш автор називає» матекова рента . . . »Поминаючи те, що той робітний час на якомусь певному ступні продукції міститься вже в засобах праці і в релятивно сирових матеріялах, та надвишка робітного дня є прибуток капіталіста-підприємця. З того виходить, що подовження робітного дня це чистий експльоаторський зиск на користь капіталіста. Їдка ненависть, із якою пан« Дірінг »ізвик змальовувати експльоаторську господарку, аж надто зрозуміла . . .» Зате менше зрозуміле, яким чином він знову поверне до свого «сильнішого гніву»?

IX.

ПРИРОДНІ ЗАКОНИ ЕКОНОМІЇ. ЗЕМЕЛЬНА РЕНТА.

Хоч як нам того бажалося, а отже ми таки не могли досі відкрити, яким правом пан Дірінг установляє на полі політичної економії »систему, що не лише вистачає для сучасної епохи, але є для епохи міродатна«. Але може те, чого ми не могли добачити при теорії насили, чого не могли добачити там, де мова була про вартість і капітал, може воно кинеться нам одразу в вічі при розгляді »природних законів економії«, установлених паном Дірінгом. Бо ж, як то він каже зі звичною оригінальністю та бистроумністю, »тріумф вищої науковости полягає в тому, щоб почерез звичайні описи та класифікації немов мертвого матеріялу доходити до поглядів живих, таких, що пояснюють нам, як повстають річі. Тим то пізнання законів — то найдоскональніше пізнання; бо воно показує нам, як одне явище викликає друге«.*

Зараз же перший природний закон економії відкрив спеціально пан Дірінг. Адам Сміт »дивним дивом не тільки не поставив на перший плян найважливішого фактора економічного розвитку, але й зовсім не брався його спеціально формулювати; тим то він мимоволі зіпхнув на підрядну ролю ту силу, що накладала була своє тавро на сучасний європейський розвиток«. Цей »основний закон, що його неминуче треба покласти на перший плян, є закон технічної вирядки, а то й можна сказати закон озброєння природної господарської сили людини«.** А формулка цього відкритого паном Дірінгом »основного закону« така:

* Дірінг, *Cursus der National- und Sozialökonomie*, стор. 59.

** Дірінг, *Cursus der National- und Sozialökonomie*, стор. 63 і 64.

1. закон. »Продуктивність господарських засобів, природних джерел і людської сили зростає через винаходи й відкриття».*

Ми з дива не сходимо. Пан Дірінґ поводить ся з нами достеменно так, як той жартун у Молієра з новоспеченим шляхтичем, котрому сповіщає новину, що він ціле своє життя, сам того не знаючи, балакав прозою. Що винаходи й відкриття в деяких випадках збільшують продуктивність праці (т'але ж у дуже багатьох випадках і не збільшують, як це доказує величезна архівна макулатура всіх установ на світі, що займаються видаванням патентів), це ми вже давно знали; але що ця прастара тривіальність є основний закон цілої економії, — таке вияснення ми завдячуємо панові Дірінґові. Коли »тріумф вищої науковости« так в економії, як у філософії, полягає тільки в тому, щоб якій попало банальній фразі дати якусь голосну назву, протрубити на увесь світ, що вона природний, а то й основний закон, то фактично тоді може всяк собі давати науці »глибші основи« й переформовувати її, навіть і редакція берлінської »Volkszeitung«. Тоді б ми мусіли »з цілою строгістю« до самого пана Дірінґа прикласти той присуд,** який він самий видає про Плятона: »Коли отаке щось має бути національно-економічною мудрістю, то мудрість автора« критичних основин »має всяк, кому взагалі доводиться подумати«, або просто щось сказати »про якусь річ, що ясна як сонце«. Коли ми, н. пр., кажемо: звірята жеруть, то ми у своїй наївності висказуємо велике слово; бо нам треба тільки сказати, що це основний закон усього звіринного життя, — й ми вже перевернули догори ногами цілу зоологію.

2. закон. Поділ праці: »Поділ професійних ділянок і розклад робіт збільшують продуктивність

* Дірінґ, *Cursus der National- und Sozialökonomie*, стор. 65.

** Порівняй: Дірінґ, *Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus*, стор. 20.

праці».* Наскільки це правда, то воно теж загально відома річ од часів Адама Сміта. А чи воно правда, то побачимо у третій частині.

3. закон. »Віддаль і транспорт є головні причини, що спиняють, чи влегчують кооперацію продуктивних сил.«**

4. закон. »Промислова держава здатна вмістити в собі без порівняння більше населення, ніж аграрна«***

5. закон. »В економії нічого не діється без матеріального інтересу«†

Оце ті »природні закони«, що на них пан Дірінг основує свою економію. Він лишається вірним тій своїй методі, яку ми з'ясували вже в філософії. Кілька загально втертих труїзмів, ще нераз висловлених фальшиво, становлять аксіоми, що їх не треба доказувати, основні закони, а то й природні закони економії. Під притокою, що розвиває зміст цих законів, які не мають ніякого змісту, пан Дірінг використовує нагоду, щоб без кінця правити теревені на різні економічні теми, що їх назви подебується в цих ніби-то законах, отже про винаходи, про поділ праці, засоби транспорту, населення, інтерес, конкуренцію й т. д., переплітуючи мілкі банальности тих теревень загадковими грандільоквенціями, тут і там фальшивим розумінням та претенсійним мізкуванням над усякими казуїстичними субтельностями. І після того, нарешті, доходимо до земельної ренти, до зиску з капіталу й до заробітної плати, а що ми в попередніх уступах розглянули тільки ці обидві останні форми привласнення, то наприкінці гадаємо ще коротенько розслідувати те, як Дірінг розуміє земельну ренту.

При тому ми покинемо без уваги всі ті виводи, що їх пан Дірінг просто відписує від свого поперед-

* Döring, *Cursus der National- und Sozialökonomie*, стор. 73.

** Ibidem, стор. 91.

*** Ibidem, стор. 107.

† Ibidem, стор. 126.

ника Кері; це не наша річ розправлятися з Кері, так само як обороняти Рікардову теорію земельної ренти супроти фальшивої інтерпретації та дурощів Кері. Ми маємо справу тільки з паном Дірінгом, а він дефініює земельну ренту як »такий дохід, що його власник, як такий, pobірає з землі«.* Економічну тямку земельної ренти, що її повинен пояснити пан Дірінг, він без ніяких короводів перекладає на правничу мову, а з неї ми такі мудрі, як були. Тим то наш глибший основник, рад чи не рад, мусить ласкаво пояснити далі. І він порівнює аренду якогось шматка землі арендаторові з позичкою капіталу підприємцеві, але зараз же бачить, що це порівняння шкутильгає, як і не одне інше. »Бо як би ми хотіли«, каже він, »далі проводити аналогію, то зиск, що лишається арендаторові після сплати земельної ренти, мусів би відповідати тій решті зиску з капіталу, яка після відчислення процентів, припадає підприємцеві, що господарив чужим капіталом. Але ж це не ввійшло у звичай дивитися на зиски арендатора як на головні доходи, а на земельну ренту тільки як на решту . . . Ріжницю в розумінню цієї справи доказує факт, що в науці про земельну ренту не дають окремої характеристики такого випадку, де хтось сам господарить, і не кладуть особливої ваги на різницю між величинами рент — ренти в формі аренди й ренти, що її хтось витворив сам. Принаймні, ніхто не вважав за потрібне так проаналізувати ту ренту, що впливає з самотійного господарювання, щоб одна складовина представляла немов процент, од землі, а друга — надвишку зиску підприємців. Поминаючи власний капітал, що його вживає арендатор, здається, вважають його спеціальний зиск, здебільшого, за щось наче заробітну плату. Але ж це ризикова річ — хотіти твердити щось про цю справу, бо ж цього пи-

* Дірінг, *Cursus der National- u. Sozialökonomie*, стор. 156.

тання ніхто ще не ставив так спрецизованим. Воно не важко буде зрозуміти, що там, де ми маємо справу з більшими господарствами, специфічного зиску арендатора не можна вважати за заробітну плату. Адже ж власне цей зиск сам полягає на протилежних інтересах, котрі є в сільській робітній сили, що тільки експлуатація її уможливило такі доходи. Цей зиск є, очевидно, частиною ренти, яка лишається в руках арендатора, й через яку зменшується повна рента, що її можна б досягнути, якби власник сам господарив.*

Теорія земельної ренти це специфічний утвір англійської економії, та й не могла вона бути нічим іншим ділом, бо тільки в Англії існував такий спосіб продукції, де рента фактично таки відділилася від бариша і проценту. В Англії, як відомо, панує велика земельна власність, і хліборобство ведеться на велику скалю. Земельні власники арендують свої землі в формі великих, нераз дуже великих маєтків арендаторам, що мають доволі капіталу, щоб їх обробляти, і працюють на них не самі, як наші селяни, а вживають, як дійсні капіталістичні підприємці, до роботи наймитів та поденників. Отже тутечки маємо три класи буржуазного суспільства та дохід, властивий кожній класі; земельного власника, що побірає земельну ренту, капіталіста, що тягне бариші, й робітника, що дістає заробітну плату. Ніколи не спадало англійському економістові на думку, як це здається панові Дірінгові, вважати зиск арендатора за щось таке, наче заробітну плату; та не більш ризиковною річчю було б для нього сказати, що бариш арендатора є те, чим він є безперечно, чим він, очевидно, є й чим він конкретно є, а власне баришем із капіталу. Просто смішно читати, що питання, що таке властиво зиск арендатора, ніхто не ставив ще так спрецизованим. У

* Дірінг, *Cursus der National- und Sozialökonomie*, стор. 157 і 158.

Англії не треба що-тільки ставити цього питання, питання й відповідь містяться вже віддавна в самих фактах, і від часів Адама Сміта ні в кого ще з цього приводу не виникало ніяких сумнівів.

Випадок, де хтось сам господарить, як висловлюється пан Дірінг, або, краще сказати, випадок, де завідиця господарить на рахунок земельного власника, як то насправжки нераз трапляється в Німеччині, справи не міняє. Коли посідач землі дає й капітал і каже господарити на свій власний рахунок, то він загібає в кишеню, крім земельної ренти, ще й бариш із капіталу, — і це при теперішньому способі продукції саме про себе розуміється й навіть не може бути инакше. І коли пан Дірінг твердить, що досі ніхто не вважав за потрібне проаналізувати ту ренту (треба би сказати *revenue* — себто, дохід), що впливає з самогосподарювання, то це просто неправда й у найліпшому випадку ще раз свідчить тільки про його власну ігноранцію. Візьмім приклад:

»Дохід, що походить із праці, зветься заробітна плата; дохід, що хтось має з ужитку капіталу, зветься бариш . . . дохід, що впливає виключно з землі, зветься рента й належить власникові землі. Коли ці різні роди доходів дістаються ріжним особам, то їх можна легко розрізняти; але коли вони дістаються тій самій особі, то їх дуже часто переплутують, принаймні, в буденній мові. Власник землі, що сам обробляє якусь частину своєї власної землі, повинен би, після відчислення коштів, сполучених із обрібкою, отримати й ренту власника землі й бариш арендатора. Та він легко, принаймні, в звичайній мові, назве свій цілий зиск баришем і, таким чином, переплутає ренту з баришем. У такому становищі знаходиться більшість наших північно-американських і західно-індійських плінтаторів; багато з них обробляє свої власні маєтності й, таким чином, нам зрідка доводиться чути про ренту якоїсь плянтації, так зате чуємо про ба-

риш, що вона дає . . . Огородник, що власними руками обробляє свій город, є в одній особі земельний власник, арендатор і робітник. Тим то його продукт повинен би давати йому ренту першого, бариш другого й заробітну плату останнього. Та все це вважається звичайно зарібком його праці; отже ренту й бариш тут переплутують із заробітною платою».

Це місце знаходиться в шостому розділі першої книжки Адама Сміта. Таким робом, випадок, де хтось сам господарить, розсліджувано вже тому сто літ назад, і сумнів та непевність, що справляють панові Дірінгові так багато жури, випливають лише тільки з його власної ігноранції.

Кінсьць-кінцем, він вирятовує себе з клопоту відважним маневром, а саме: Зиск арендатора полягає на експльоатації «сільської робітної сили», і тим те цей зиск є, очевидно, «частиною ренти», через яку «зменшується повна рента», що властиво повинна б попасти в кишеню земельного власника. Отак то ми довідуємося дві річі. Поперше, що арендатор «зменшує» ренту земельного власника, отже, що, на думку пана Дірінга, не арендатор платить ренту земельному власникові, як ми думали досі, а земельний власник платить її арендаторові — як-не-як, а «наскрізь оригінальний погляд». Подруге, ми довідуємося нарешті, що саме собі уявляє пан Дірінг під земельною рентою; власне, цілий додатковий продукт, добуваний експльоатацією сільської праці у хліборобстві. А що цей додатковий продукт завжди досі в економії (хвиба з вийнятком декількох теоретиків вульгарної економії) розпадається на земельну ренту й бариш із капіталу, то нам доводиться констатувати, що й пан Дірінг тямку земельної ренти «не так розуміє, як це прийнято загалом».

Отже земельна рента й зиск із капіталу, на думку пана Дірінга, різняться між собою тільки тим, що земельну ренту добувають у хліборобстві, а зиск

із капіталу у промисловості або в торгівлі. До того некритичного й баламутного способу думання пан Дірінг доходить із конечности. Ми ж бачили, що він виходив од «справжнього розуміння історії», згідно з яким панування над землею можна, мовляв, уґрунтувати тільки за поміччю панування над людьми. Отож як-тільки землю оброблювати при помочі тої чи іншої найманої праці, то для земельного власника повстає надвишка, і ця надвишка то власне є рента, подібно як надвишка продукту праці понад зиск із праці у промисловості є зиск із капіталу. »Так ото стає ясно, що земельну ренту все і скрізь у значних розмірах подибуємо там, де землю обробляють за поміччю якоїнебудь поневоленої робітної сили».* З'ясовуючи таким способом ренту як цілий додатковий продукт, добуваний із хліборобства, він наспакує при тому з'ясованню на перепони: з одного боку, на бариш англійського арендатора і, з другого боку, на поділ того додаткового продукту — запозичений із англійської економії і прийнятий у цілій клясичній економії, саме на поділ на земельну ренту й арендаторський бариш, — отже наспакує на ясне, точне формулювання ренти. Що ж робить пан Дірінг? Він удає, буцім то він ні словечка не знає про поділ цього хліборобського додаткового продукту на арендаторський бариш і земельну ренту, отже про цілу теорію ренти клясичної економії; вдає, буцім то за весь час політичної економії загалом іще не ставлено так «спрецизованим» питання, що воно таке, власне, бариш арендатора; вдає буцім то тут мова йде про цілком новий, нерозсліджений іще предмет, що про нього як хто що коли сказав, то це було облудне й сумнівне. І він покидає фатальну Англію, де додатковий продукт із хліборобства без ніякої участі якоїнебудь теоретичної школи так безоглядно поділили на його складові частини: земельну ренту й бариш із капіталу, по-

* Дірінг, *Cursus der National- u. Sozialökonomie*, стр.162.

даючись у свою улюблену країну, де має силу пруське краєве право, де повним цвітом патріархальности процвітає самогосподарювання, де »земельний власник розуміє під рентою доходи зі свого поля«, й де думка панів юнкерів про ренту не претендує ще на те, щоб бути мірилом для науки, отже де пан Дірінґ може ще мати надію пропхатися якнебудь зі своїм баламутним розумінням ренти й баришу, а то й найти таких, що повірять у його найновіше відкриття, що, мовляв, не арендатор платить земельну ренту власникові землі, а земельний власник арендаторові.

Х.

ІЗ «КРИТИЧНОЇ ІСТОРІЇ».

Киньмо врешті ще раз оком на «Критичну історію національної економії», на «це підприємство» пана Дірінга, якого, як він каже, «не бувало ще досі». Може, кінець-кінцем, хоч тут найдемо ту не раз заповідувану останню й найстрогішу науку.

Пан Дірінг робить багато галасу з приводу знахідки, що «економічна наука» це «незвичайно модерна поява» (сторінка 12.).

Насправжки ж Маркс у «Капіталі» каже: «Політична економія . . . як властива наука виринає що аж у періоді мануфактури», а у «Критиці політичної економії»,* на сторінці 29., що «класична політична економія . . . починається в Англії від Петі, у Франції — від Буагільбера, й кінчиться в Англії Рікардом, у Франції Сісмонді». Пан Дірінг іде цією вказаною йому стежкою, тільки ж у нього вища економія починається що аж од тих нужденних недоносків, що їх викинула на світ буржуазна наука, коли скінчився її класичний період. Зате ж він із повнісіньким правом тріумфує на прикінці свого вступного слова: «Коли ж оце підприємство вже своїми назверх помітними властивостями та своїм змістом у новітній частині є щось таке, чого досі не бувало, то тим більше воно є моєю питомою власністю через його внутрішню критичну точку погляду та його загальне становище» (стор. 9.). І правда — він міг був і з назверхнього, і з внутрішнього боку своєму «підприємству» (промисловий вислів не зле підібраний) дати такий заголовок: Одніський і його власність.

Через те, що політична економія в тій формі, в якій вона появилася в історії, фактично є не що инче, а науковий розгляд економії періоду капіталістичної продукції, то тези й теореми, що відносять-

* Zur Kritik der politischen Ökonomie, Берлін 1859.

ся до неї, можна зустрінути вже, н. пр., у письменників старого грецького суспільства, але лише настільки, наскільки деякі явища, як товарова продукція, торгівля, гроші, капітал, що дає проценти, і т. д., подібуються їй у старовинному суспільстві й сучасному. Запускаючись принагідно й на це поле, Греки виявляють тутечки таку саму геніяльність і оригінальність, як і на всіх інших полях. Тим то їхні погляди з історичного боку становлять теоретичні, вихідні точки сучасної науки. А тепер послухаймо творця всесвітньої історії, пана Дірінга.

»З цього виходить, що про наукову теорію економії старовинного віку ми не мали би властиво (1) сказати нічогосінько позитивного, і ще менше приводу для того (для того, щоб нічого не сказати) дає нам зовсім чуже для науки середновіччя. Але що манера чванитися назверхньою вченістю . . . заплямувала чистий характер сучасної науки, то ми мусимо на згадку про це подати декілька прикладів.* І після того пан Дірінг наводить приклади критики, що дійсно не так то й далеко втекла від »назверхньої вченості«.

Теза Арістотеля, що, мовляв, »ужиток усякого майна є двоякий — один притаманний якійсь річі, як такий, другий ні, як ось уживаємо сандалів, що служать за обуву й за предмет виміни: одне і друге є спосіб ужитку сандалів, бо й той, що вимінює сандали на те, чого йому бракує, на гроші чи поживу, вживає сандалів як сандалів, та тільки той останній ужиток не є природний, бо сандали є не на те, щоб бути предметом виміни« — оця теза, на думку пана Дірінга, »висловлена не лише дуже тривіально й педантично«, а й ті, що знаходять тут »ріжницю між споживчою вартістю й міньбовою вартістю«, виставляють себе до того ще на »сміх«, забуваючи, що в »найновіших часах«, »у межах най-

* Döring, Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus, стр. 17.

поступовіщої системи», річ ясна, в межах системи пана Дірінга, споживчої вартості й міньбової вартості вже не подибується.

»У творі Плятона про державу... хотіли теж було найти сучасне кардинальне питання економічного поділу праці«. Це певно повинно відноситися до того місця в »Капіталі«, розділ XII., 5., сторінка 369., третє видання, де саме, навпаки, доказується, що погляд класичної старовини на поділ праці »цілком суперечить« сучасним поглядам. — Пан Дірінг тільки й знає крутити носом на геніальне на свій час з'ясування Плятоном поділу праці, як природної основи міста (ідентичного у Греків з державою); і то тому, що Плятон не називає »межі« — але ж її називає Грек Ксенофонт, пане Дірінг! — »межі, що її визначає що-раз обєм ринку на те, щоб далі не розгалужувати професій та технічно не розкладати праці на* спеціальні операції, — бо, тільки уявивши собі цю межу, можна дійти до спізнання, за допомогою якого ідея фактичного поділу праці, ідея, що її, зрештою, ледви чи й можна назвати науковою, стає важною економічною правдою«.

Ту »межу«, що з нею ідея поділу праці ніби-то робиться »науковою«, провів насправжки той »професор« Рошер, що то на нього з таким призи́рством дивиться пан Дірінг, і через те той самий Рошер виразно назвав Адама Сміта винахідником закона поділу праці. В суспільстві, де панує як спосіб продукції товарова продукція, в такому суспільстві, — висловлюючись раз теж манерою пана Дірінга — був дуже добре відомою »межею« між »купцями« »ринок«. Але тут треба чогось більше, як самого »знання й інстинкту рутини«, щоб пізнати, що не ринок створив капіталістичний поділ праці, а, навпаки, розклад попередніх суспільних

* Ці двоє слів („праці на“) і дальший пасус „фактичного поділу праці“ пропущені в цитаті Енгельса. Порівняй: Дірінг, *Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus*, стор. 20. [*Заввага Редакції*.]

зв'язків і поділ праці, як результати цього розкладу, створили ринок. (Диви «Капітал», I. розділ XXIV, 5: Створення внутрішнього ринку для промислового капіталу.)

»Роля грошей була всіма часами першою головною спонукою для економічних (1) ідей. Але що такий Арістотель знав про цю роллю? Ясна річ, що нічого більше понад те, що каже сама ідея, себто, що виміна за допомогою грошей появилася слідом за первісною виміною натураліями».*

Але як «такий» Арістотель дозволяє собі відкрити дві різні форми циркуляції грошей, одну, де гроші є тільки засобом циркуляції, другу, де вони працюють як грошовий капітал, то тим він висловлює, кажучи словами пана Дірінга, «тільки свою моральну антипатію». Як «такий» Арістотель зважується до того аналізувати гроші в їх «ролі» мірила вартості, та ще фактично правдиво ставить цю проблему, яка для теорії грошей має таке величезне значіння, то «такий» Дірінг воліє зовсім мовчати (і то з добре відомих йому причин) з приводу такої недозволеної сміливості.

Кінцевий результат такий: В рефлексії «згадки» Дірінга про грецьку старовину має вона насправжки «тільки цілком звичайні ідеї» (сторінка 25), коли взагалі такі «нісенітниці» (сторінка 19**) мають що спільного з ідеями, звичайними чи незвичайними.

Розділ про меркантилізм у пана Дірінга краще прочитати в «оригіналі», значить, у «Національній системі» Ф. Ліста, розділ 29: «Промислова система, яку школа хибно називає меркантильною системою». Як і тутечки пан Дірінг уміє старанно уникати «назверхньої вчености», показує між инчим ось що:

* Дірінг, *Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus*, стор. 21.

** В оригіналі мабуть помилково сторінка 29. [З. Р.]

Ліст, у розділі 28, »Італійські національні економісти«, каже: »Італія випередила всі модерні нації на полі політичної економії і в практиці і в теорії«, й опісля згадує »як перший писаний твір, присвячений спеціально політичній економії в Італії, книжку Антонія Серра з Неаполя про засоби, якими для королівствів можна добути зайвину золота і срібла (1613).« Пан Дірінг преспокійно хапається за ці слова, й відповідно до того дивиться на твір Серра *Breve trattato* »наче на який епіграф до вступу у новіщу передісторію політичної економії«. Цими »белетристичними нісенітницями« фактично й обмежується його розбір *Breve trattato*. На нещастя, в дійсності справа мала б інакше: в 1609. р., отже чотирі роки перед *Breve trattato*, появилася твір Томаса Муна »*A Discourse of Trade etc.*«. Вже перше видання цього твору мало те особливе значіння, що там Томас Мун звертається проти старої монетарної системи, що нею послуговувався ще тоді та оборонював її англійський уряд, отже, з'ясовує те, як меркантильна система свідомо сама відокремила ся від своєї матірної системи. Вже у своїй першій формі цей твір дочекався кількох видань і мав безпосередний вплив на законодавство. Він іще ціле дальше століття грав ролю евангелія меркантилістів у своєму новому виданню, що його автор цілковито переробив і що появилася по його смерті 1664. р. під заголовком »*England's Treasure etc.*«. То й коли меркантилізм має який епохальний твір, що є »наче який епіграф до вступу«, то ним є саме цей твір, і саме через те про нього немає ні слуху ні дику в Дірінговій історії, тій »історії, яка так пильно додивляється до того, чи що має й яку має вагу«.

Про основника сучасної політичної економії, Петі, пан Дірінг каже нам, що він був »величеський собі легкодух у думанню«, далі, що в нього не »було зрозуміння для глибокого й тонкого розрізнення тямок« . . ., що »з нього був той непосидючий дух, котрий багато знає, але з легким серцем

переходить од одного до другого, не задумуючись глибше над ніякою ідеєю« . . . , »що його економічна метода ще дуже невироблена«, і »що наслідком того він доходить до наївностей, які своїми контрастами . . . можуть забавити деколи й поважнішого мисленника».* І хіба ж це не велика ласка, коли »поважніший мисленник« пан Дірінг узагалі зволив згадати »якогось Петі«! Та ще до того як він згадав про нього?

Крім речення, що »в Петі подибуємо неясні сліди того, що праця, а то й робітний час є мірилом вартости»,** крім цього речення пан Дірінг про тези Петі не згадує більш ні словечком. Неясні сліди! У своєму творі »Treatise on Taxes and Contributions« (перше видання, 1662. р.) Петі дає зовсім ясну і правдиву аналізу величині вартости товарів. Унаочнюючи зпершу цю аналізу на рівновартости дорогих металів і збіжжя, що вимагають тої самої кількості праці, він повідає перше й останнє »теоретичне« слово про вартість дорогих металів. Але ж він і докладно й загально висказує думку, що вартости товарів міряється однаковою кількістю праці (equal labor). Своє відкриття він прикладає до розв'язання ріжних, почасти дуже замотаних проблем, і місцями, при ріжних нагодах і в ріжних творах, виводить із тої тези важні висновки, навіть там, де не бачимо повтореної головної тези. Але зараз же в першій його творі ми читаємо:

»Я стою на тому, що це (цінування за поміччю однакової праці) є основою вирівнювання і зважування вартостей; але ж я й признаю, що в надбудові і в практичному використуванні цієї тези найдеться багато ріжноманітних комплікацій«. Таким робом, Петі свідомий і ваги свого відкриття, і труднощів при тому, коли його в деталях викори-

* Порівняй: Дірінг, *Kritische Geschichte der National-ökonomie und des Sozialismus*, стор. 54—56.

** Дірінг, *Kritische Geschichte etc.*, стор. 62.

стовувати. Тим то він шукає іншого шляху, щоб дійти до якихось детальних цілей. Справа власне в тому, щоб знайти таке природне відношення рівності (а natural Par) поміж землею і працею, щоб можна висловлювати вартість як собі захочеш, »землею і працею зокрема, або ще краще, землею і працею вкупі«. Навіть помилка геніяльна.

Пан Дірінг робить до цієї теорії вартості Петі глибокоумну замітку: »Коли б він був глибше думав, то не можливо було б на інших місцях у нього натрапити на сліди протилежних поглядів, про які я згадував уже раніш«; * то значить, що »раніш« не було згадки ні про що, хіба про те, що »сліди« — »неясні«. Це дуже характеристична манера пана Дірінга, »раніш« робити якоюсь беззмістовною фразою натяки на щось, а »опісля« вмовляти в читача, що він уже »раніш« довідався про головну річ, а згаданий автор фактично проскочив її і раніш і опісля.

А в Адама Сміта не тільки подибуються »сліди протилежних поглядів« на тямку вартості, й подибується їх не тільки два, а то три, й беручи зовсім докладно, навіть чотирі цілком протилежні погляди на вартість, що спокійнісько стоять собі один поруч одного. Але що є природне в основника політичної економії, який мусить намацувати, експериментувати, боротися з хаосом ідей, ідей, що є що-тільки у стані формації, те може дивне в письменника, що перебірає і збирає до купи більш ніж півторасторічні дослідні, після того, як результати цих дослідів поробилися через книжки вже почасти загальним дорібком. І якщо можна зрівнювати невеличке з великим, то й пан Дірінг, як ми бачили, сам нам теж дає до ласкавого вибору п'ять різних родів вартості, і з ними стільки ж протилежних поглядів на неї. Певна річ, »коли б він був глибше думав«, то не

* Дірінг, Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus, стр. 63.

потребував би був завдавати собі стільки праці на те, щоб одвертати своїх читачів од цілком ясного погляду на вартість Петі та доводити їх до крайнього баламуцтва в цій справі.

Цілком заокруглена, з одної маси вилита є праця Петі *»Quantulumcumque concerning Money«*, опублікована 1682. року, десять років після його праці *»Anatomy of Ireland«* (ця праця появилася «вперше» 1672. р., а не 1691. р., як каже пан Дірінг, послугуючись дешевенькими «компіляціями зі шкільних підручників»). У цьому творі не знайдете вже ні найменшого сліду меркантилістичних поглядів, що подібуються в інших його писаннях. Це маленька, змістом і формою майстерна річ, і саме через те пан Дірінг ні словечком не згадує про неї. Та воно так уже водиться у світі, що якийсь зарозумілий педант середньої руки може тільки бурчанням виявляти своє невдоволення проти найгеніальнішого й як-найоригінальнішого економіста-дослідника та сердитись тільки за те, що блискучі теоретичні погляди його не появляються намішаними мов на шнурочку в формі готових «аксіом», а, навпаки, виходять порозкиданими через те, що власник їх заглибивсь у розборі «необробленого» матеріалу, н. пр., податків.

Як пан Дірінг трактує чисто економічні твори Петі, то так він трактує й основу ним «Політичну арифметику», *vulgo*, статистику. Він глумливо здвигає плечима на особливість метод, що їх уживає Петі! Супроти дивовижних метод, що ними користувався на тому полі ще сто літ пізніше самий Лявуазіє, супроти сучасного стану статистики, так іще далекої від мети, мети, що її її грубими рисами зазначив Петі — таке пиндючне «ось то я краще знаю» — два століття *post festum* є, сказати щиро, — блазенством.

Найвизначніші ідеї Петі, яких у «підприємстві» пана Дірінга не побачиш ні на макове зерно, ті ідеї є, на його думку, тільки неповязані вигадки, припадкові думки, принагідні міркування, яким що-тільки

в наші часи надають значіння, вириваючи з загального звязку цитати, що самі про себе зовсім того значіння не мають; якщо ці ідеї грають, мовляв, яку роль у справжній історії політичної економії, то хіба тільки в сучасних книжках, що стоять своїм рівнем пониже основної критики та «великого стилю історіографії» пана Дірінга. Здається, пан Дірінг, створюючи своє «підприємство», мав на оці гурток читачів, що вірили б йому насліпо, та що, крий боже, не відважилися б домагатися доказів на його твердження. Ми незабаром до цього повернемося (як говоритимемо про Льюка й Норта), але ж поки-що навротом мусимо познайомитися з Буагільбером і Ловом.

Щодо Буагільбера, то нам доведеться згадати одинокі відкриття, що належить панові Дірінгові. Він між Буагільбером і Ловом одкрив звязок, якого досі не добачали. Власне, Буагільбер каже, що благородні метали у сфері нормальних грошових функцій, що їх вони виконують у межах товарової продукції, можна б замінити кредитовими грішми (*un portefeuille de papier*). Зате Лов міркує собі, що якесь певне «збільшення» цих «папірчиків» збільшує багатство нації. З цього для пана Дірінга виходить таке, що «фраза Буагільбера ховала в собі вже нову форму меркантилізму» — сказати іншими словами, ховала вже в собі Лова. На це він дає ось який ясний як сонце доказ: «Тут справа була тільки в тому, щоб було цим «звичайним папірчиком» накіннути ту саму роль, що її досі повинні були грати благородні метали, і тим самим як-стій була б одбулася метаморфоза меркантилізму». Таким самим способом можна б як-стій доклати метаморфози дядька в тітку. Правда, пан Дірінг додає, заспокоюючи: «Як-не-як, а в Буагільбера такого наміру не було». Але ж до сто біса, як міг бути в нього намір свій власний раціональний погляд на грошову роль благородних металів промінати на забобонні погляди меркантилістів, коли, на його думку, благородні метали, в їх

грошовій ролі, можна замінити паперами. »Однак же«, каже далі пан Дірінг із своїм серйозним комізом, »усе-таки треба признати, що нашому авторові вдалось там-та-не-там зробити справді влучну заввагу« (стор. 83).

Щодо Лова, то Дірінг робить тільки таку »справді влучну заввагу«: »Лов теж, зрозуміла річ, не міг зовсім такн відкинути цієї останньої основи (себ-то, »бази благородних металів«); але ж він довів видачу кредитових паперів до крайности, тобто, до того, що завалилася його будова« (стор. 94). Та в дійсности оці паперові метелики, ці голі грошові значки мали літати між публікою не на те, щоб »одкинути« базу благородних металів, а на те, щоб виманити їх із кишень публіки та заповнити ними запустілі державні скарбниці.

Повертаючись до Петі та до тої незначної ролі, яку каже йому грати в історії економії пан Дірінг, нам слід би послухати насамперед, що каже нам пан Дірінг про найближчих наступників Петі, про Льюка й Норта. Того самого року, 1691., появилсн твір Льюка *Considerations on Lowering of Interest and Raising of Money*, і Норта *Discourse upon Trade*.

»Те, що він (Льюк) писав про процент і монету, не виходить поза рамки рефлексій, що були в моді за панування меркантилізму у звязку з подіями в державному житті« (стор. 64). — Тож читачеві цієї »доповіді« повинно тепер стати ясно, як на долоні, чому »Lowering of Interest« Льюка осяг у другій половині XVIII. віку такий великий вплив на політичну економію у Франції й Італії, і то в різних напрямках.

»Про свободу процентової стопи мав подібні погляди (як Льюк) не один комерсант, і з розвитком відносин і почала зароджуватися тенденція, щоб процентові перепони усунути. В часі, де такий Де-дель Норт міг писати свої *Discourses upon Trade* у дусі вільної торгівлі, не одна така думка мусіла вже висіти в повітрі, коли теоретична опозиція про-

ти обмеження процентової стопи не вважалася за нечувану річ» (стор. 64).

Таким чином Льюк повинен був передумувати думки того чи іншого свого сучасника-комерсанта, або повинен був винюхувати багато дечого такого, що немов «висіло в повітрі», щоб висловити свої теоретичні погляди про свободу процентів та при тому не сказати нічого «нечуваного»! Але ж фактично вже 1662. р. Петі у своєму творі »Treatise on Taxes and Contributions« порівнював процент як грошеву ренту, котру ми називаємо лихвою (rent of money which we call usury), з земельною рентою (rent of land and houses), і повчав земельних власників, що хотіли були вжити закону, щоб таким шляхом регулювати, що правда, не земельну, та за те грошеву ренту, повчав їх, що це пуста й даремна робота видавати цивільні, позитивні закони проти закону природи (the vanity and fruitlessness of making civil positive law against the law of nature). Тим то у своєму »Quantulumcunque« (1682. р.) він заявляє, що хотіти регулювати законом проценти є таке саме безглуздя, як регулювати вивіз благородних металів або курс векسلів. У тому самому творі він висказує свою думку, що раз на все зробилася міродатною у справі »raising of money« (себто, спроби надати, н. пр., вартости $\frac{1}{2}$ шілінга назву і шілінг, вибиваючи з одної унції срібла удвоє стільки шілінгів).

Щодо цієї останньої точки, то Льюк і Норт майже просто її копіюють. Але щодо проценту, то Льюк навіязує свої висновки до паралелі Петі між грошевим процентом і земельною рентою, зате ж Норт іде далі й порівнює процент як ренту з капіталу (rent of stock) з земельною рентою і сток-льордів із ленд-льордами. Та коли Льюк приймає тільки з обмеженням свободу процентової стопи, якої домагався Петі, то Норт приймає її цілком.

План Дірінг перевищує себе самого: сам завзятий меркантиліст у »стислішому« розумінню цього

слова, він Discourses upon Trade Дедля Норта збуває заміткою, що цей твір написаний, мовляв, «у дусі вільної торгівлі». Це виглядає зовсім таксамо, як би ми сказали про Гарвея, що він писав «у дусі» циркуляції крові. Твір Норта — поминаючи всі інші його заслуги — це класичний виклад науки про вільну торгівлю, написаний із безоглядною консеквенцією й щодо позакраєвої й щодо внутрішньої торгівлі — очевидячки, в році 1691. «річ нечувана!»

А далі пан Дірінг каже, що Норт був «кмар», до того поганий чоловік, і що його твір «не міг зискати собі симпатії». Ще цього тільки бракувало, щоб такий твір у часі остаточного тріумфу системи охоронного мита в Англії тішився «симпатією», симпатією в черні, що саме тоді завдавала тон! А проте цей твір мав свій безпосередній теоретичний вплив, що його бачимо на цілому ряді економічних писань, що появилися в Англії безпосередно після нього, а то ще й почасті в XVII. віці.

Льок і Норт є для нас доказом, як англійські наслідники Петі хапалися одної за одною його перших сміливих думок, порозсіваних ним майже в усіх сферах політичної економії, й як далі розроблювали їх. Сліди цього процесу в добі, що починається 1691. роком і тягнеться до 1752. р., кидаються в вічі й найповерховнішому глядачеві вже через те, що всі видатніші економічні праці з тої доби позитивно чи негативно навіязують до Петі. Тим то ця доба, така багата на оригінальних творців, має для досліді прогресивної генези політичної економії якнайбільше значіння. «Історіографія ж великого стилю», яка пише Марксові за непростений гріх те, що він у «Капіталі» з великим признанням висловився про Петі та письменників тої доби, — вона викреслює їх просто з історії. Від Льока, Норта, Буагільбера й Лова вона відразу перескакує до фізіократів, а тоді на вступі до справжньої святині політичної економії появляється — Давид Юм. Не в

гнів панові Дірінгові, ми заведемо хронологічний лад і тим поставимо Юма перед фізіократами.

Економічні нариси (essays) Юма появилися 1752. року. В трьох нарисах, що вяжуться поміж собою, а саме: Of Money, Of the Balance of Trade, Of Commerce — Юм слідком слідкує, не пропускаючи нераз і звичайних видумок, за твором Якова Вандерлінта »Money answers all things«, що появилися в Лондоні 1734. р. Хоч, може, цей Вандерлінт зовсім і невідомий панові Дірінгові, то проте на нього все ще звертають увагу в англійській економічній літературі наприкінці XVIII. віку, себто, в післясмітівській добі.

Як Вандерлінт, і Юм уважає гроші тільки за знаки вартости; він копіює майже що до слова Вандерлінта (а це важне, бо він теорію знаків вартости міг був запозичити з багатьох інших творів), а саме те, чому торговельний білянс не може раз-у-раз бути корисний або некорисний для якоїсь країни; він учить, як Вандерлінт, що рівновага білянсів залежить, ясна річ, од ріжних економічних умов поодиноких країн; він проповідує, як Вандерлінт, волю торгівлі, тільки не так сміливо й консеквентно; як і Вандерлінт, він зазначає, та тільки не з таким притиском, що потреби є пружиною продукції; йдучи за помилковою думкою Вандерлінта, він каже, що банкові гроші і всякі інші офіціальні вартісні папери мають вплив на ціни товарів; як і Вандерлінт, він одкидає грошовий кредит; як у Вандерлінта, в нього ціни товарів залежать од ціни праці, отже, від заробітної плати; він копіює навіть ту його видумку, що накопичування скарбів знижує ціни товарів і т. д., і т. д.

Пан Дірінг уже давніш загадково бомкав, що, мовляв, Юмової теорії грошей не зрозуміли, та з особливою погрозовістю тикав пальцем на Маркса, який у »Капіталі«, всупереч прийнятому звичаєві, вказав на тайні звязки Юма з Вандерлінтом і з Й. Масі, про котрого нам доведеться ще поговорити.

З тим, як то воно Юма не зрозуміли, мається справа так. Щодо справжньої грошевої теорії Юма, згідно з якою гроші є тільки знаками вартости, й через те, серед незмінних зрештою умов, ціни товарів падають у міру того, як зростає скількість грошей, що є в циркуляції, або вони підносяться в міру того, як падає скількість грошей, — щодо цієї теорії, то пан Дірінг може при найліпшій волі — хоч би навіть питомим йому блискучим способом — тільки повторювати помилки своїх попередників. Одначе Юм, виставивши згадану теорію, сам робить собі закид (те саме зробив уже Монтескіє, виходячи від тих самих передумов), що воно то, мовляв, «певна річ», що від часу відкриття американських копалень, «індустрія зросла в усіх націй Європи, з винятком посідачів тих копалень», і що «поміж инчими причинами причиною цього явища є й приріст золота і срібла». Він пояснює це явище тим, що «хоч висока ціна товарів є неминучим наслідком приросту золота і срібла, то все ж вона не йшла безпосередно за тим приростом, а що на те треба якогось часу, щоб гроші оббігли цілу державу та виявили свій вплив на всі верстви людности». А до того часу гроші мають, мовляв, благодатний вплив на промисловість і на торгівлю. На кінці цієї аналізи Юм, хоч куди однобокіше, аніж дехто з його попередників і сучасників, каже нам теж, чому воно так: «То легко слідкувати за тим, як гроші переходять крізь цілу державу; слідкуючи за цим, ми бачимо, що гроші мусять заохотити кожного до пильности раніш, аніж підвищують ціну праці».

Иншими словами, Юм описує тут вплив революції в вартости благородних металів, і то саме їх депреціацію, або, що є те ж саме, вплив революції в мірі вартости благородних металів. Його виводи правдиві, що ця депреціація, якщо товарів ціни вирівнювалися передтим тільки прогресивно, що вона що-тільки на самому кінці «підвищує ціну праці»,

vulgo, заробітну плату; що отже вона збільшує коштом робітників (а це, на його думку, так і слід) бариш купців і промисловців і, таким чином, «заохочує до пильности». Та властивого наукового питання: чи й як збільшений довіз благородних металів, при незмінній їх вартості, впливає на ціни товарів — цього питання Іом собі не ставить і всяке «збільшення благородних металів» змішує з їх депреціацією. Отже Іом достеменносінько робить усе те, що про нього каже Маркс.* Ми ще раз мимохідь повернемо до цієї справи, та попереду заглянемо до нарисів Іома про «Interest».

Виразно проти Льюка звернені аргументи Іома, що, мовляв, процент регулюється не масою існуючих грошей, а ратою бариша, та всі інші його пояснення причин, що визначають зріст або спад процентової стопи — все це куди докладніше, хоч не так дотепно сказано у творі, що появився 1750. року, себто, два роки перед Іомовими «нарисами» під заголовком: *An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest, wherein the sentiments of Sir W. Petti and Mr. Locke, on that head, are considered.* Автором цього твору є Й. Масі, з різних поглядів активний та, як це видно з тодішньої англійської літератури, дуже читаний письменник. До пояснення, що його дає про процентову стопу Адам Сміт, стоїть Масі ближче, як Іом. Жаден із них, ні Масі, ні Іом не знає й не каже нічого про природу «баришу», дарма що він і в одного і в другого грає якусь роль.

«Взагалі», каже пан Дірінг із височини своєї катедри, «хто оцінював Іома, підходив до нього, здебільшого, з великим упередженням, підсовуючи йому ідеї, що їх у нього ніколи не було».** І пан Дірінг сам дає нам більше ніж один яскравий зразок такого «підходу».

* Маркс, Критика політичної економії, стор. 141. [3. Е.]

** Дірінг, *Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus*, стор. 131.

Так, н. пр., Юмові «нариси» про процент починаються такими словами: «Ніщо не дає такої певної ознаки цвітущого стану якогось народу, як низька стопа процентова, і так воно й має бути — хоч я гадаю, що причина цього факту є трохи не така, як її звичайно подають». Таким чином, Юм зараз у першому реченні наводить погляд, немов низька процентова стопа є найпевніша ознака цвітущого стану якогось народу, — погляд, що вже в його часах зробився був тривіальною банальністю. І фактично ця «ідея» мала сто літ часу від виступу Чайльда, щоб про неї на дахах цвірінькали горобці. Та за те: «зпоміж думок, що їх Юм висловлював про процентову стопу, треба головно піднести ту ідею, що, мовляв, правдивим барометром обставин (яких обставин?) є стопа процентова, та що низька стопа є безсумнівною ознакою розцвіту якогось народу» (сторінка 130). Хто ж це той «хто» з «упередженням»,* хто це так говорить? А хто ж, як не пан Дірінг.

А то ще в нашого критичного історіографа викикує найвнє здивовання те, що Юм із приводу якоїнебудь щасливої ідеї «не називає себе навіть її творцем». Цього з паном Дірінгом не трапилося б.

Ми бачили, як Юм усяке збільшення благородних металів сплутує з тим їх збільшенням, що йде впарі з депреціяцією, сплутує його з революцією у власній вартості металів, отже, революцією в мірі вартості товарів. Це переплутування було неминуче в Юма тому, що він зовсім таки не розумів функції благородних металів як міри вартості. А не міг він її розуміти через те, що він нічогосінько не знав про саму вартість. Саме слово «вартість» подибується в його писаннях; може, всього-на-всього раз, і то там, де він, хочаки ніби-то поправити по-

* Тут пропускаємо пасус „und eingefangne” (і опійманий), який із попереднім „wer ist das befangene man” (хто ж це той „хто” в „упередженнях”) творить у німецькій тексті гру слів. [З. Р.]

милку Льюка, що, мовляв, благородні метали мають «тільки уявну вартість», ще тільки її погіршує, кажучи, що вони мають «головно фіктивну вартість».

В цій справі Юм стоїть нижче не тільки від Петі, але й од неодного зі своїх англійських сучасників. Виславлюючи все ще за старою модою «купця» як першого рушія продукції, він виявляє ту «відсталість», з якої в Петі немає вже ні сліду. А щодо запевнення пана Дірінга, що Юм у своїх нарисах займається «головними економічними умовами», то доволі порівняти хоч би тільки твір Кантільона, цитований Адамом Смітом (що появився, як і Юмові «нарис», 1752. р., але багато років після смерті автора), й ми будемо всім дивом дивуватися тому вузькому обрієві, в якому повертаються Юмові економічні праці. Юм, як ми вже казали, лишається й без патенту, виставленого йому паном Дірінгом, поважаним письменником на полі політичної економії, хоч тут він є тільки оригінальний дослідник, а щоб творити епоху, то до того йому таки далеко. Вплив його економічних статів на освічені кола свого часу пояснюється не лише його незвичайно гарним способом викладу, а куди більше ще тим, що вони були поступово-оптимістичним звеличанням розцвіту тодішньої промисловости й торгівлі, іншими словами, звеличанням капіталістичного суспільства, що саме тоді в Англії почало швидко розвиватися, то й, ясна річ, у такого суспільства вони мусіли зискати собі «симпатію». Доволі маленького прикладу. Кожному відомо, з якою пристрасстю саме за часів Юма маси англійського народу поборювали систему посередніх податків, планоно використовуваною ославленим Робертом Уольполем на те, щоб зняти тягарі з плечей земельних власників, і загалом багачів: У «нарисах» Юма про податки (*Of Taxes*), де Юм, не називаючи по імені Вандерлінта, що йому по всяк-час служить за авторитет, полемізує з ним, із цим найзавзятішим противником посередніх податків і як-найрішучішим обо-

ронцем земельного оподаткування, читаємо ось що: «Ці податки (податки на споживчі річі) мусять фактично бути дуже тяжкі й накладені дуже нерационально, коли робітник не спроможний їх заплатити, збільшуючи свою пильність і ощадність, та не підвищуючи ціни своєї праці». Читаючи ці слова, можна собі подумати, що це немов говорить сам Роберт Уольполь, особливо, коли до цих слів додати ще місце з «нарисів» про «публичний кредит», де Юм із приводу труднощів оподаткувати державних кредиторів каже: «Зменшення їх доходів не замаскуєш простими позиціями акцій або мита».

Коли Юм звеличує зиски буржуазії, то, як цього можна було сподіватися від Шотляндця, він робить це не з чісто плятонічних мотивів. Бідний із роду, він добився річного доходу на грубі-грубі тисячі фунтів, але ж про це пан Дірінг, тому що це мова йде не про Петі, висловлюється делікатно ось як: «Шляхом доброї приватної економії, починаючи дуже незначними засобами, він дійшов до того, що міг писати, не запопадаючи нічиєї ласки». Коли пан Дірінг далі каже, що, мовляв, «Юм ані трохи не поступався в нічому впливовим партіям, князям або університетам»,* то воно то, правда, не відомо, щоб Юм коли з якимнебудь «Вагенером» робив на спілку які літературні інтереси, так зате добре відомо, що він був завзятуший прихильник гуітової олігархії з її великою повагою перед «церквою й державою», й що в нагороду за цю заслугу дістав зпершу місце секретаря посольства в Парижі, а пізніше не в міру важнішу й дохіднішу посаду заступника державного секретаря. «З політичного погляду Юм був і раз на все лишився консерватистом та строгим монархістом. Тим то прихильники тодішньої церкви й не кидали на нього такими громами, як на Гібона», каже старий Шльосер. «Отой

* Дірінг, *Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus*, стр. 134.

егоїст Юм, той історичний брехун, картає англійських черців за те, що вони ситі, що не мають жінок, ні родини, живуть із милостині, але ж сам він», каже »грубий« плебеець Кобе, »ніколи не мав жінки, ні родини, був здоровенний, ситий парубок, вигодований здебільшого державними грішми, не зробивши їх ніколи ніякою справжньою державною службою«. »Юм«, каже пан Дірінг, »практичними поглядами на життя в суті далеко перевищив такого Канта«.*

Та тільки через що Юм займає в «Критичній історії» таке аж надто видне місце? А просто через те, що цей »серйозний і субтельний мисленник« має честь представляти собою Дірінга XVIII. століття. Юм служить доказом на те, що »створення цілої ділянки науки (економії) було ділом освіченої філософії«, і в Юмі, як предтечі, ми маємо найліпшу заруку того, що цю цілу ділянку науки остаточно завершить отой феноменальний чоловік, що з »освіченої« тільки філософії створив абсолютно світлу філософію дійсности, і що таксамо, як Юм, »науку філософії в вужчому розумінню слова сполучував із науковими дослідями на полі політичної економії — факт, якому на німецьких землях не було досі пари«. Так ось чому Юм, якого ми все-таки шануємо як економіста, фігурує між першими економічними світилами, та тільки значіння його могли недоцінювати досі через зазисть, через ту саму зазисть, через яку досі так уперто замовчують і »епохальні« праці пана Дірінга.

*

Школа фізіократів, як відомо, полишила нам в »Економічній таблиці« Кеснея загадку, над якою дотеперішні критики й історіографи економії даремно били собі голови. Ця таблиця, що мала ясно

* Дірінг, *Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus*, стор. 122.

внаглядити ідеї фізіократів про продукцію й циркуляцію всіх багатств якоїсь країни, лишалася доволі темною і для наступних поколінь економістів. Але пан Дірінг і цю справу думає в'яснити нам накінець. «Сказати, яке значіння має це економічне змалювання умов продукції й розподілу в самого Кеснея», каже він, «можна буде тільки тоді, коли ми зпершу докладно проаналізуємо Кеснеєві провідні ідеї». І це треба зробити тим більше, що дотеперішнє з'ясування цих ідей «якесь хитке та непевне», та що навіть у самого Адама Сміта «не можна розпізнати їх сутніх рис». Ото ж пан Дірінг думає раз на все покласти кінець такому традиційному «поверховному способу реферування».* І після того він цілих п'ять сторінок кпить собі з своїх читачів, заповнюючи ті сторінки всякими претенсійними фразами, безнастанними повторюваннями, заводячи вмісне скрізь нелад, щоб усім тим прикрити той фатальний факт, що пан Дірінг про «провідні ідеї» Кеснея може сказати хіба тільки те, що ви подибаєте у «дешевеньких компіляціях зі шкільних підручників», перед котрими він так невтомно перестрігає читача. «Одна з найнебезпечніших сторінок» цього вводу це та, де він принагідно обнюхує вже цю табличку, відому йому досі тільки з самої назви, а далі розперізується від ріжних-найріжніших «рефлексій», подаючи, н. пр., «ріжницю між витратами й результатом». І хоч, що правда, «такої готової ріжниці в ідеї Кеснея не подиблеш», то за те пан Дірінг міркує дати нам на неї бодай один яскравий приклад, як тільки від своїх величеньких «витрат» у вводі перейде до свого надзвичайно маленького «результату», а власне до свого пояснення самої таблички. Отже процитуймо, але процитуймо що до слова все те, що він вважає за потрібне сказати про табличку Кеснея.

* Дірінг, *Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus*, стр. 105.

Пан Дірінг каже (оце становить його »витрати«): »Йому (Кесне) здавалося само про себе зрозумілим, що прибуток (пан Дірінг говорив власне про чистий продукт) треба розуміти й розглядати як грошову вартість. Свої міркування (!) навіязує він безпосередньо до грошової вартості, яку він приймав за результат продажу всіх сільсько-господарських продуктів при переході з першої руки. Таким способом (!), він у кольонах своєї таблички оперує кількома мільярдами« (себто грошовими вартостями). Так оце ми втретє довідалися, що Кесне в табличці оперує »грошовими вартостями сільсько-господарських продуктів«, включаючи сюди й »чистий продукт« або »чистий прибуток«. А трохи далі читаємо в тексті: »Коли Кесне пішов би був шляхом дійсно природного способу роздумування й не брав би був на увагу не тільки благородних металів та скількості грошей, а й не брав би на увагу і грошових вартостей, то ... А так то він рахував тільки сумами вартостей і увляв собі (!) чистий продукт задалегідь як грошову вартість«. Отже вчетверте і впяте: в табличці є тільки грошові вартості!

»Він (Кесне) діставав його (чистий продукт) таким чином, що відтягав видатки та, головнo (це не традиційний, так зате тим поверховніший спосіб реферування), »мав на думці (!) ту вартість, що припадає земельному власникові в формі ренти«. — Досі ми все ще ні кроком не рушилися з місця; але зараз і це буде: »З другого боку, тепер нарешті теж (оце »тепер нарешті теж« це просто перлина!) »чистий продукт як натуральний предмет увіходить у циркуляцію й, таким чином, робиться елементом, що служить на те, щоб утримувати ... клясу, названу стерильною ... Тут зразу (!) можна побачити плутанину, яка повстає з того, що в одному випадку хід думок визначає грошова вартість, у другому сам предмет«. — Загалом, здається, вся товарова циркуляція грішить »плутаниною«, коли

товари входять у циркуляцію рівночасно й як »натуральний предмет« і як »грошева вартість«. Але ж ми все ще крутимосся навкожного »грошевої вартости«, бо ж »Кесне хоче оминути подвійне враховування економічного прибутку«.*

Пан Дірінг вибачить нам, але ж у Кеснеєвій »аналізі« таблички внизу фігурують різні роди продуктів як »натуральні предмети«, а вгорі в самій табличці їх грошеві вартости. Пізніше Кесне казав навіть своєму учневі, абатові Бодо, вписати натуральні предмети таки в саму табличку побіч їх грошевих вартостей.

Після таких великих »витрат« нарешті й »результат«. Слухайте і дивом дивуйтеся: »Але ж непослідовність« (щодо ролі, що її Кесне приписував земельним власникам)« з а р а з кинеться в вічі, як тільки поспитати про те, а що таке станеться в економічній циркуляції з чистим продуктом, привласненим у формі ренти. В цім випадку пояснити ідеї фізіократів і економічну табличку можна тільки самовільством та плутаниною, що доходить аж до містицизму».**

Кінець діло хвалить. Отже пан Дірінг не знає, »що таке станеться в економічній циркуляції (що її представляє табличка) з чистим продуктом, привласненим у формі ренти«. Ця табличка є для нього »квадратура кола«. Він признається, що не розуміє абетки фізіократії. Після всього цього »хочу — та не можу«, після переливання з пустого в порожнє, скакання направо й наліво, гарлекінад, епізодів, діверсій, повторень і паморочливої плутанини, що лише мала приготувати нас до геніального відкриття, яке, мовляв, »значіння мала ця табличка в самого Кесне«, після цього всього пан Дірінг насамкінець соромливо признається, що він сам того не знає.

* Düring, Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus, стр. 105 і 106.

** Ibidem, стр. 110.

Скинувши раз зі свого серця цю болючу тайну, цю чорну журбу Горація, що давила його підчас їзди країною фізіократів, наш «серйозний і субтельний мисленник» знову бадьоро сурмить у сурму: «Лінії, що їх Кесне потягає на всі боки то сюди, то туди» (всіх цих ліній є всього-на-всього шість) «у своїй, зрештою, досить простій (!) табличці, та що повинні представляти циркуляцію чистого продукту», зроджують сумнів, «чи основою цих дивовижних комбінацій кольон» не є непричком яка математична фантастика, і пригадують нам, що Кесне займався квадратурою кола, і т. д.* А що пан Дірінг не може, як він сам признається, зрозуміти цих ліній, хоч які вони прості, то він мусить своїм улюбленим звичаєм будити щодо них сумнів. А теперечки він може спокійнісенько завдати останній удар фатальній табличці: «Розглянувши чистий продукт із цього найнебезпечнішого боку» і т. д. Власне він мусить признатися, що й у *Tableau économiqne* не тямить ні аза, та й не розуміє тої «ролі», що там грає чистий продукт, — ось що пан Дірінг називає «найнебезпечнішою сторінкою чистого продукту»! Сміх та горе!

Але щоб наші читачі не лишилися в тій самій страшенній несвідомості, що воно таке ця табличка Кеснея, як це неминуче буває з тими, що черпають свою економічну мудрість «із першої руки» від пана Дірінга, ми з'ясуємо її декількома словами:

Як відомо, фізіократи поділяють суспільство на три класи: 1. продуктивна класа, класа, що активно займається хліборобством, арендатори й сільські робітники; вони звуться продуктивною класою, бо їх праця дає надвишку — ренту; 2. класа, що привласнює собі цю надвишку, обіймає земельних власників та, від них залежний, причет, князів, і взагалі оплачуваних державою урядовців, та нарешті й

* Дірінг, *Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus*, стор. 110.

церкву, наскільки вона привласнює собі десятину;* 3. промислова або стерильна (непродуктивна) кляса, стерильна, бо вона, на думку фізіократів, додає до сировини, постачуваної їй продуктивною клясою, лише стільки вартости, скільки вона споживає життєвих засобів, постачуваних їй тою ж самою продуктивною клясою. Отож табличка Кесне має внаочнити те, як увесь річний продукт якоїсь країни (насправжки Франції) циркулює поміж цими трьома клясами, та яку роль грає він у річній репродукції.

Перша передумова таблички є те, щоб скрізь увести систему арендаторів і разом із нею велику агрикультуру в дусі доби Кесне, при чому зразком для Кесне служила Нормандія, Пікардія, Іль-де-Франс і ще деякі інші французькі провінції. Тим то арендатор являється в нього дійсним орудником агрикультури. Він репрезентує в табличці цілу продуктивну (хліборобську) клясу й земельному власникові платить ренту грошима. Загал арендаторів розпоряджає основним капіталом або інвентарем на 10 мільярдів ліврів, звідкіля п'ятина або два мільярди творять оборотовий капітал, поповнюваний щороку; сам цей нарис розподілу капіталу заснований зі свого боку на найліпше оброблених арендах згаданих провінцій.

Дальші передумови такі: 1. приймається для більшої простоти — незмінні ціни та проста репродукція; 2. всяку циркуляцію, що відбувається тільки в межах одної-одніської кляси, виключається, а береться на увагу тільки циркуляція, що відбувається між двома клясами; 3. всі купівлі, чи то продажі, що відбуваються між двома клясами протягом оборотового року, стягається до купи в одну загальну суму. Накінець не можна забувати, що за часів Кесне у Франції, й більш-менш у цілій Європі, власна до-

* Для короткості ми називаємо далі першу клясу просто „арендаторами”, другу „земельними власниками”. [З. Е.]

машня промисловість сільської родини задовольняла, крім харчевих потреб, ще дуже значну частину тих її потреб, що не входять у категорію харчів, і тим то тут домашню промисловість приймається як самозрозумілу інтегральну частину хліборобства.

Вихідну точку таблички становить увесь збір із поля якогось краю, в цьому випадку Франції, й от того, зараз же на самій горі таблички, фігурує гуртовий продукт плодів землі за рік, або »повна репродукція«. Вартість цього гуртового продукту цінується пересічними цінами земельних продуктів у торговельних націй. Вона виносить п'ять мільярдів ліврів — суму, що, на основі можливих тоді статистичних обрахунків, приблизно висловлює грошеву вартість гуртового сільсько-господарського продукту Франції. Оце одним-одна причина, чому Кесне у своїй табличці »оперує кількома мільярдами«, а власне п'ятьма мільярдами, а не п'ятьма туренськими ліврами.

Отже весь гуртовий продукт вартости п'ятих мільярдів знаходиться в руках продуктивної класи, т. зн., перш за все в руках арендаторів, що його випродували, витрачаючи на рік два мільярди оборотного капіталу, що відповідає десятим мільярдам основного капіталу. Сільсько-господарські продукти, засоби до життя, сирівці і т. д., потрібні на те, щоб поповнити оборотний капітал, отже й утримати всіх осіб, безпосередно зайнятих у хліборобстві, відтягається *in natura* від усенької ренти і вставляється в витрати на нову хліборобську продукцію. Через те, що за передумову, як вище згадано, прийнято незмінні ціни та просту репродукцію, коли раз на все дане мірило, то грошева вартість цієї відтягненої частини гуртового продукту є рівна двом мільярдам ліврів. Отже ця частина не входить у загальну циркуляцію. Бо, як ми вже завважили, циркуляція виключена з таблички, наскільки вона відбувається тільки в межах кожної окремої класи, а не поміж різними класами.

Як поповнити оборотовий капітал із гуртового продукту, то лишиться надвишка на три мільярди, з них два мільярди в життєвих засобах, один у сирівцях. Але рента, що її арендатори мають платити земельним власникам, виносить тільки дві третини цієї надвишки, отже рівняється двом мільярдам. Та тільки чому ці два мільярди фігурують у рубриці »чистий продукт« або »чистий дохід«, це зараз побачимо.

Але ж, крім сільсько-господарської »повної репродукції« з вартістю п'ятих мільярдів, із котрих три мільярди входять у загальну циркуляцію, бачимо перед обігом, з'ясованим у табличці, ще цілу »готівку« (récule) нації, два мільярди готових грошей, у руках арендаторів. З цією готівкою справа маєть-ся ось як:

Через те, що вихідною точкою в табличці є всеняка рента, то ця точка рівночасно становить кінцевий пункт економічного року, н. пр., 1758. р., після якого починається новий економічний рік. Протягом цього нового року, 1759., частина гуртового продукту, призначена для циркуляції, розподіляється за поміччю цілого ряду окремих виплат, купівель і продажів поміж дві інші класи. Та ці обіги, що один-по-одному чергуються, що пороздроблювані й розтягнені на цілий рік, — вони позбирані (як це неминуче мусіло статися в табличці) в небагато характеристичних актів, де кожний із них обіймає нараз цілий рік. Таким то робом, із кінцем 1758. р. класі арендаторів повертаються назад ті гроші, що вона заплатила за рік 1757. земельним власникам як ренту (як воно відбувається, це покаже сама табличка), а власне, повертається сума двох мільярдів, так що вона знову може кинути цю суму в циркуляцію в 1759. р. А що та сума, як завважує Кесне, куди більша, як у дійсности потрібно для цілої циркуляції країни (Франції), маючи на увазі те, що виплати раз-у-раз частинами повторюються, то ті два мільярди ліврів, що знаходяться в руках

арендаторів, висловлюють загальну суму грошей, що є в обігу цілої нації.

Кляса земельних власників, що загортає ренту, виступає, як воно буває випадково ще й нині, перш за все в ролі побирачів плати. Як Кесне приймає, властиві земельні власники одержують тільки чотирі семині з тої двоміліардової ренти; дві семині відходять до уряду, а одна семина дістається побирачам десятини. За часів Кесне церква була найбільшою земельною власницею Франції, та ще до того діставала десятину від усеї іншої земельної власности.

Оборотовий капітал (*avances annuelles*), витрачаний »стерильною« клясою протягом цілого року, складається зі сирівців вартости одного міліярда — тільки сирівців, бо знаряддя, машини, тощо — зараховуються до продуктів самої цієї кляси. Але ріжноманітні ролі, що такі продукти можуть грати у продукції поодиноких галузів промисловости самої цієї кляси, табличку не торкають, таксамо, як не обходить її товарова і грошева циркуляція, що відбувається виключно в межах цієї кляси. Плата за працю, що за її допомогою стерильна кляса перетворює сировину на товари мануфактури, рівнається вартости життєвих засобів, що їх вона одержує то безпосередно від продуктивної кляси, то посередно через земельних власників. Хоч стерильна кляса сама поділяється на капіталістів і на найманих робітників, то вона, на основний погляд Кесне, як кляса, стоїть на службі продуктивної кляси й земельних власників. Всенька промислова продукція й тим то й усенька її промислова циркуляція, що відбувається протягом цілого року, який починається від жнив, теж зібрана в одну одніську цілість. Тим то приймається за передумову, що на початку з'ясованого в табличці обігу річна продукція товарів стерильної кляси знаходиться цілком у її руках, отже, що її весь оборотовий капітал, а власне, сирівці вартости одного міліярда, перетворено в товари вартости двох мілі-

ярдів, при чому половина з них представляє ціну життєвих засобів, спожитих підчас того перетвору. Тут можна би зробити такий закид: адже ж стерильна кляса теж споживає промислові продукти для своєї власної домашньої потреби, так де ж тоді фігурують вони, коли всенький продукт стерильної кляси шляхом циркуляції переходить до других кляс? На це дістаємо ось яку відповідь: стерильна кляса не лише споживає якусь частину своїх власних товарів сама, але й старається ще, крім того, задержати собі як-мога найбільше з цих товарів. Отже вона свої товари, кинені в циркуляцію, продає понад їх дійсну вартість, і це вона мусить так робити, бо ж ми зараховуємо ці товари в повній вартості їх продукції. Одначе ця справа не змінє нічого в тезах таблички, бо ж обидві другі кляси одержують товари мануфактури таки лише по вартості їх повної продукції.

Таким чином, ми теперечки знаєм економічну позицію цих трьох різних кляс на початку обігу, який нам з'ясовує табличка.

Продуктивна кляса, замінивши свій оборотовий капітал натураліями, розпоряджає ще трьома міліярдами сільсько-господарського гуртового продукту і двома міліярдами грошима. Кляса земельних власників фігурує поки-що як кляса, що має претенсії дістати від продуктивної кляси ренту на два міліярди. Стерильна кляса розпоряджає мануфактурними товарами на два міліярди. Фізіократи називають неповною циркуляцією циркуляцію, що відбувається тільки поміж двома з цих трьох кляс; циркуляцію, що відбувається між усіма трьома клясами, вони звуть повною.

А теперечки переходимо до самої економічної таблички.

Перша (неповна) циркуляція. Арендатори платять земельним власникам, без рекомпенсати, грошима два міліярди ренти, що належиться земельним власникам. З того за один міліярд земельні вла-

сники купують життєві засоби в арендаторів, котрим, таким чином, повертається половина грошей, виданих ними на те, щоб заплатити ренту.

У своїй «Analyse du Tableau Économique» Кесне не згадує вже ні держави, що дістає дві семині, ні церкви, що дістає одну семину земельної ренти, бо ж їх суспільні ролі загально відомі. Одначе щодо властивих земельних власників то він каже, що їх витрати, де фігурують і видатки всієї їх служби, принаймні більша частина з них, це непродуктивні витрати, з винятком тої незначної частини, що її земельні власники вживають на «удержання й поправу своїх маєтків та піднесення їх культури». Але ж, на основі «природного права», їх властива функція полягає, мовляв, саме в тому, «щоб дбати про добру адміністрацію та про витрати на удержання своєї спадщини», або, як Кесне пізніше з'ясовує, ця функція полягає в «*avances foncières*», то значить, у витратах на те, щоб приготувати ґрунт для оброблювання та забезпечити аренди всім інвентарем — витратах, що дали би змогу арендаторові ввесь свій капітал віддати виключно на справу дійсної культури.

Друга (повна) циркуляція. За другий мільярд грошей, що знаходиться ще в руках земельних власників, вони купують у стерильної кляси мануфактурні товари, стерильна ж кляса за пібрані таким чином гроші купує за цю саму суму в арендаторів засоби для життя.

Третя (неповна) циркуляція. Арендатори купують у стерильної кляси за один мільярд мануфактурних товарів; велика частина цих товарів складається з хліборобського знаряддя та інших засобів продукції, потрібних для хліборобства. Стерильна кляса повертає арендаторам ті самі гроші, купуючи за них на один мільярд сирівців, щоб поповнити свій власний оборотовий капітал. Таким то робом арендаторам повернулися назад ті два мільярди грошей, що вони видали на заплату ренти, й

рахунки покінчені. І разом із тим найшлася й відгадка на ту велику загадку, «що стається в економічній циркуляції з чистим продуктом, привласненим у формі ренти».

Вгорі ми зазначили, що, на початку процесу, в руках продуктивної класи була надвишка на три мільярди. З цих трьох мільярдів тільки два мільярди як чистий продукт заплачено земельним власникам в формі ренти. Третій мільярд надвишки становить процент за ввесь основний капітал арендаторів, отже за десять мільярдів десять відсотків. Цей процент — не забуваймо — вони дістають не з циркуляції; він знаходиться в їх руках *in natura*, й вони тільки його зреалізують шляхом циркуляції, перемінюючи його за поміччю циркуляції на мануфактурні товари однакової вартости.

Без цього проценту арендатор, головний агент агрикультури, не вкладав би в неї авансом основного капіталу. Виходячи вже з того становища, фізіократи міркують собі, що привласнення арендатором цієї частини хліборобського додаткового продукту, що її репрезентує процент, є такою самою конечною умовою репродукції, як сама кляса арендаторів; тим то цього елементу не можна зараховувати до категорії національного «чистого продукту», або «чистого доходу», бо ж чистий дохід власне тим характеристичний, що його споживають без огляду на безпосередні потреби національної репродукції. Але цей одномільярдний фонд, на думку Кесне, служить здебільшого на потрібний протягом цілого року ремонт і частинну віднову основного капіталу, а далі, як резервний фонд, на випадок нещастя, і нарешті, як що до чого, служить для збільшення основного й оборотного капіталу, а то й на поправу ґрунту та поширення культури.

Цілий процес як-не-як «досить простий». В циркуляцію арендатори кинули два мільярди грошима на заплату ренти, і три мільярди продуктами, з них дві третини життєвими засобами й одну третину

сирівцями; стерильна кляса кинула за два мільярди мануфактурних товарів. З життєвих засобів на суму двох мільярдів одну половину споживають земельні власники зі своїм причетом, другу половину стерильна кляса в заплату за свою працю. Сирівці на один мільярд поповняють оборотовий капітал цієї самої кляси. З мануфактурних товарів на два мільярди, що циркулюють, одна половина дістається земельним власникам, друга арендаторам, а для них вона є тільки перетвореною формою проценту за їх основний капітал, проценту, добутого передівсім із хліборобської репродукції. Одначе гроші, кинуті арендатором у циркуляцію на заплату ренти, ці гроші повертаються йому назад шляхом продажу його продуктів, і, таким чином, та сама циркуляція може відбуватися наново найближчого економічного року.

А тепер подивляйте »справді критичне« з'ясування пана Дірінга, що так безмежно перевищує »традиційний поверховний спосіб реферування«. Застерігши нас потаємно п'ять разів раз-по-раз, як то воно необережно Кесне у своїй табличці оперує самими грошовими вартостями, — що до того ж, як ми бачили, неправда, — він нарешті доходить до результату, що коли поставити собі питання, »що стається в економічній циркуляції з чистим продуктом, привласненим у формі ренти«, то, мовляв, »пояснити собі економічну табличку можна тільки самовільством та плутаниною, що доходить аж до містицизму«. Ми бачили, що ця табличка, — ця така проста й на свій час геніяльна картина річного процесу репродукції, картина того, як відбувається той процес за посередництвом циркуляції, — що вона дає дуже докладну відповідь на питання, що стається з цим чистим продуктом у економічній циркуляції, й тим то »містицизм«, »плутанина й самовільство« полишається знову виключно тільки панові Дірінгові як »найнебезпечніша сторінка« та оди-

нокий »чистий продукт« його фізіократичних ступдій.

Як з теорією фізіократів, то таксамо пан Дірінг обзнайомлений з її історичною ролею. »Фізіократію у Франції теоретично і практично завершив Тірго«, повчає нас пан Дірінг. Але коли Мірабо у своїх економічних поглядах у суті є фізіократ, коли він на Установчих зборах 1789. р. був найбільшим економічним авторитетом, коли ці Збори у своїх економічних реформах перевели велику частину тез фізіократів із теорії у практику, й на чистий продукт, привласнений »без рекомпенсати« земельними власниками, себто, на земельну ренту наклали до того ще великий податок, то це все для »такого« Дірінга не існує.

Як пан Дірінг одним великим рухом пера, черкнувши поперез період од 1691. до 1752. р., викинув усіх попередників Юма, так другим рухом він усунув сера Джемса Стюарта, що його діяльність припадає на час поміж Юмом і Адамом Смітом. Про його великий твір, що ним Стюарт, не згадуючи вже про його історичне значіння, не-аби-як збагатив поле політичної економії, в »підприємстві« пана Дірінга не находимо ні словечка. Зате він згадує цього Стюарта як-найгіршою лайкою, що її тільки знає його лексикон, кажучи, що він був »професором« за часів А. Сміта. На жаль, це підозріння є чиста видумка. Насправжки Стюарт був шотландський дідич. Висланий із Великої Британії під закидом участі у змові Стюартів, він жив довший час та подорожував на континенті, де зазнайомився з економічним станом різних країн.

Коротко кажучи: коли вірити »Критичній історії«, то всі попередні економісти мали лише те значіння, що або становили »засновки« до »міродатних« глибших основ пана Дірінга, або ж через свою негодящість служили для них хіба тільки підкладом. А проте бувають і в економії деякі герої, що

не тільки становлять »засновки« до »глибших основ«, але устанавлюють і »тези«, з яких ті »глибші основи« не »розвинуто«, а, як приписує природнича філософія, просто »скомпоновано«; отаким героєм є Ліст, »незрівняно видатна знакомитість«, що на користь німецьких фабрикантів роздував »сильними« словами »субтельні« меркантилістичні теорії такого Феріє й інших; далі Кері, що правдиву суть своєї мудрости виявив у ось якому реченню: »Система Рікарда це система незгоди . . . вона має тенденцію створити ворожнечу між класами . . . його твір це підручник демагога, що хоче дійти до влади шляхом розшматовання краю, війни і грабунку«; і нарешті ще Конфуцій льондонського Сіті — Мак Леод.

З усього того ясно, що людям, що тепер або в найближчій будуччині схочуть студіювати історію політичної економії, буде без порівняння більша користь зазнайомлюватися з »в्याлими продуктами«, »мілкостями« і »розтягнутою балаканиною дешевеньких компіляцій зі шкільних підручників«, ніж покладатися на »історіографію великого стилю« пана Дірінга.

*

Який же нарешті результат нашої аналізи Дірінгової »самостійно створеної системи« політичної економії? А такий, що нас великою силою великих слів та ще більшими обіцянками виведено в поле таксамо, як це було з »Фільософією«. Теорія вартости, цей »спробний камінь солідности економічної системи«, зводилась на те, що пан Дірінг під вартістю розуміє п'ять зовсім різних та одну одній цілком суперечних річей і, отже, що, в найліпшому випадку, сам не знає, чого хоче. »Природні закони економії«, заповіджені з такою бундочністю, виявились усі що до одного загально відомими та ще до того нераз неправдиво сформульованими мілко-

стями як-найгіршого сорту. Одиноке пояснення економічних фактів, що його дала нам »самостійно створена система«, це те, що ці факти є, мовляв, результати »насили«, фраза, якою філістри всіх націй споконвіку потішають себе, коли їм трапиться яке лихо, фраза, яка не каже нам нічого більше за те, що ми вже знали передтим. Але де б розслідувати цю на силу, її джерело та впливи, пан Дірінг міркує собі, що ми повинні з подякою задоволитися самим словом »насила« — як причиною причин та остаточним поясненням усіх економічних явищ. Змушений дати докладніші пояснення капіталістичної експлуатації праці, він з'ясовує її зпершу, присвоюючи собі просто Прудонову ідею »антиципації« (*prélèvement*) та викладаючи її так, що вона полягає на оподаткованню й на підвищенні цін, а потім того роз'ясняє її подрібно за допомогою Марксової теорії про додаткову працю, додатковий продукт і додаткову вартість. Таким чином, йому вдається погодити щасливо дві цілком суперечні концепції, вдається так, що він скопіює їх одну за другою. І як у »Фільософії« він не знаходить досить лайок на того самого Гегля, що його він безнастанно експлуатує, обезглиблюючи його думки, так у »Критичній історії« його як-найбезпідставніші наклепи на Маркса служать йому тільки для замаскування того факту, що все ще хоч трохи раціональне, що подибується в »Курсі« про капітал і працю, це таксамо поверховний плягіят ідей Маркса. Починаючи в »Курсі« історію культурних народів од »великого земельного власника«, та ні словечка не знаючи про спільність земельної власності у племен-громад і сіл-громад, ту спільність, що започатковує в дійсності цілу історію, — пан Дірінг виявляє тут у теперішніх часах уже майже незрозуміле неуцтво; але ж його майже що перевищує неуцтво »Критичної історії«, неуцтво, що не налюбуеться самим собою як »універсальною шириною історичного горизонту« і що на нього ми дали лише кілька відстрашливих при-

кладів. Одне слово: зпершу величезна »витрата«
слів на саморекляму, багацько базарного галасу, обі-
цянок, де одна більша від другої; а далі »результат«
— рівний нулі.

Третя частина:
СОЦІЯЛІЗМ.

I.

ІСТОРИЧНІ ЗАВВАГИ.

Ми бачили в уводі, як то французькі філософи XVIII. століття, оці підготовники революції, раз-у-раз апелювали до розуму, як до самотнього судді всього, що існує. Вони вимагали створення розумової держави, створення суспільства розуму; все те, що противилося вічному розумові, треба було безмілосердно показувати. Таксамо ми бачили, що цей вічний розум у дійсності був не що інше, а тільки ідеалізований розсуд середнього міщанина, що саме тоді розвивався в буржуа. Коли ж французька революція здійснила була це суспільство розуму й цю державу розуму, то тим нових порядків, хоч і які вони були раціональні в порівнянні з попереднім станом річей, іще ніяк не можна було вважати за абсолютно раціональні. Отож держава розуму цілком провалилася. Суспільну угоду Руса переведено в життя в часах терору, від якого міщанство, розчарувавшись у своїй власній політичній здатності, шукало порятунку насамперед під крилами продажно́ї Директорії й нарешті під захистом наполеонського деспотизму. Обіцяний вічний мир перекинувся в безконечну завойовницьку війну. Не краще пішло й суспільству розуму. Антагонізм між багатим і бідним, де б йому зникнути в загальному добробуті, загострився, бо ж усунено цехові й інші привілеї, що його вирівнювали, й усунено церковні добродійні інституції, що його лагодили; розцвіт промисловости на капіталістичній основі зробив убогість і злидні робітних мас життєвою умовою суспільства. Чи-

сло злочинів почало зростати з року на рік. Правда, фєвдальних прогріхів, що до того часу траплялися так-таки серед білого дня, не викорінено, дарма що на якийсь час вони посунулися на задній плян, але ж зате тим пишнішим квіттям розцвілися буржуазні гріхи, що досі десь нишком та приховувалися. Торговля де далі то більш робилася шахрайством. »Братерство« революційної девізи виходило насправжки на шиканування й завість конкуренційної боротьби. Замість насильного утиску, появилось підкупство, замість меча головною підважницею соціальної сили зробилися гроші. Право на першу ніч перейшло від фєвдального пана до буржуазного фабриканта. Проституція поширилася в нечуваних досі розмірах. Саме подружжя лишилося, як це було раніш, законно визнаною формою, офіційним покривальцем проституції, але ж доповнювалося до того багатьома випадками перелобства. Одне слово, в порівнянні з препишними обіцянками освітників, суспільні й політичні порядки, заведені »перемогою розуму«, виявилися карикатурою, що викликувала гірке розчарування. Бракувало ще тільки людей, що сконстатували б це розчарування, й вони з'явилися на переломі того століття. 1802. р. появились Женевські листи Сен-Сімона; 1808. р. вийшов із друку перший твір Фуріє, хоч основи його теорії відносяться ще до 1799. р.; першого січня 1800. року Роберт Ов'єн перебрав керму фабрики в Нью-Лєнерку.

Та під той час капіталістичний спосіб продукції і з ним антагонізм між буржуазією і пролетаріатом були дуже ще нерозвинуті. Великої промисловости, що саме тільки повстала в Англії, у Франції ще не знали. Але що-лише велика промисловість витворює, з одного боку, конфлікти, які роблять переворот спосіб продукції неминучою konieczністю — конфлікти не тільки між клясами, витвореними великою промисловістю, а й між самими продуктивними силами й формами виміни, нею створеними—; з другого бо-

ку, вона розвиває в лоні тих саме величезних продуктивних сил і засоби, щоб розв'язувати ці конфлікти. То ж коли зв'язані з новим суспільним ладом конфлікти що-тільки почали було зароджуватися десь коло 1800. р., то це з тим більшим правом можна сказати про засоби для розв'язання цих конфліктів. Хоч немаючі маси Парижа і здобули були за часів терору на недовго владу, то тим вони тільки доказали, яка ж то ще неможлива була ця влада серед тодішніх обставин. Пролетаріят, що саме тільки-що почав був виділюватися з тих немаючих мас як фундамент нової кляси, ще цілком нездатний до самостійної політичної акції, виявляв зі себе стан пригнічений, слабкий, не спроможний дати собі раду, тим то йому треба було дати поміч хіба зокола, згори.

Це історичне становище відбилося й на основних соціалізми. Недозрілому станові капіталістичної продукції та незрілому клясовому становищу відповідали незрілі теорії. Розв'язка соціальних завдань, що ховалася в нерозвинутих іще економічних відносинах, повинна була знайтися в голові. В суспільстві панував нелад; завдання ж розуму, що думає, було — усунути цей нелад. Треба було винайти нову, доскональнішу систему суспільного ладу й цей лад накинати суспільству зокола, шляхом пропаганди, по змозі захопити його прикладами зразкових експериментів. Ці нові соціальні системи вже заздалегідь осуджено як утопії; що далі розроблювано їх у подробицях, то більш вони мусіли попадати в чисту фантастику.

Установивши оце, ми ні на хвилинку довше не спинятимемося на цій сторінці, що тепер цілком належить до минулості. Це ми можемо полишити літературним крамарям *à la* Дірінг, нехай уже вони зі святочним настроєм копірсаються собі в тих творах фантазії, що нині можуть нас хіба ще тільки розвеселяти, нехай уже вони собі зазначають вищість своєї власної тверезої думки супроти

такого »божевілля«. Ми краще радітимемо геніяльним зародням думок і думкам, що скрізь прокльовуються зпід фантастичної шкаралющі, і що їх ті філістри не бачать.

Сен-Сімон уже у своїх Женеvських листах виставляє тезу, що »всі люди повинні працювати«. Вже в цьому творі він зазначає, що панування терору було пануванням немаючих мас. »Дивіться«, звертається він до них, »що сталося у Франції тоді, коли влада була там у руках ваших товаришів; вони довели до голоду«. Та розуміти в 1802. році французьку революцію як клясову боротьбу між шляхтою, буржуазією й немаючими масами — це було незвичайно геніяльне відкриття. В 1816. р. він оповіщує політику наукою продукції й заповідає, що політика цілком зіллється з економією. Хоч тут що-тільки в зародні виходить назверх спізнання, що економічний стан є підвалиною політичних порядків, то все ж уже ясно говориться про переміну політичного правування людьми в завідування речами та кермування процесами продукції, отже про скасування держави, річ, про яку останніми часами зчинили були так багацько галасу. Таксамо він вище стоїть за своїх сучасників у тому, що 1814. р., безпосередно після того, коли до Парижа ввійшли союзники, та ще 1815. р., підчас стодневної війни, він указує на союз Франції з Англією, а далі на союз обидвох цих країн із Німеччиною, як на одинокую заруку успішного розвитку й мира в Європі. Проповідувати Французам 1815. р. союз із переможцями під Ватерльо — на те треба було як-не-як трошки більше відваги, ніж на те, щоб німецьким професорам виповісти пащекухувату війну.

Коли в Сен-Сімона ми бачимо далекозорість генія, що казала йому в зародні позбирати майже всі не строго економічні думки пізніших соціалістів, то в Фуріє ми находимо дотепну, як воно буває тільки у Французів, а проте глибоко проникливу критику існуючих суспільних відносин. Фуріє бере за слово

буржуазію й її захоплених пророків зперед революції та її заінтересованих апологетів після неї. Він безпощадно розкриває матеріальну й моральну мізерію буржуазного світа, при чому картає й лицемірні обіцянки освітників — із їх суспільством, де мав панувати тільки розум, із їх цивілізацією, що мала ошчасливити всіх і вся, з їх безмежною здатністю людини вдосконалюватися, й красномовні фрази сучасних буржуазних ідеологів; він доводить, що чим пишніша фраза, тим більш відповідає їй скрізь як-найбідодлашніша дійсність, і це безнадійне фiasco фрази засипає їдким глумом. Фуріє є не лише критик, його постійна весела вдача робить його сатириком, та до того одним із найбільших сатириків усіх часів. І майстерно, й забавно змальовує він і ту шахрайську спекуляцію, що розцвіла була після упадку революції, і те загальне крамарське махлярство в тодішній французькій торгівлі. Та ще більш мистецька його критика буржуазної форми відносин поміж полами і критика становища жінки в буржуазному суспільстві. Він перший висловив думку, що ступінь еманципації жінки в якомусь даному суспільстві є природним мірилом загальної еманципації. Але найбільш вартим уваги виявляється Фуріє у своєму погляді на історію суспільства. Він поділяє цілу дотеперішню історію на чотири періоди розвитку: дикунство, варварство, патріархат і цивілізацію, при чому цивілізація в нього тотожна з так званим тепер буржуазним суспільством, та доводить, «що цивілізація кожному гріхові, що його варварство поповнює собі простим способом, надає складну, дво-значну, лицемірну форму», та що вона крутиться у «блудному колі», серед суперечностей, які сама раз-раз наново витворює, не маючи сили розв'язати їх, тим то й результати все противні тому, що вона хоче досягнути, або каже, що хоче досягнути. Так, н. пр., «у цивілізації вбогість впливає саме з розкошів». Як видно, Фуріє орудує діалектикою таксамо майстерно, як його сучасник Гегель.

З такою самою діалектикою, всупереч звичайній балаканині про необмежену здатність в людей удоскональнюватися, зазначає він, що в кожній історичній фазі є період підняття, але є і період упадку, і цей погляд прикладає він до будуччини всього людства. Як Кант увів у природознавство ідею про майбутній кінець землі, так Фуріє вводить ув історичний світогляд ідею про майбутній загин людства.

В той час, коли у Франції ураган революції прочищував країну, в Англії dokonувався спокійніший, а проте не менш могутній переворот. Пара й нові механічні верстати перетворили мануфактуру в модерну велику індустрію й тим зреволюціонізували цілу основу буржуазного суспільства. Млявий хід розвитку продукції періоду мануфактури перетворився у справжню Sturm- und Drangperiode продукції. Зі що раз більшою швидкістю суспільство почало ділитися на великих капіталістів і на не-маючих пролетарів, а поміж одними і другими, замість колишнього тривкого середнього стану, зажила тепер своїм непевним животінням непостійна щодо свого складу маса ремісників і дрібних торговців, оця найзмінливіша частина людности. Ще новий спосіб продукції знаходиться що-тільки на порозі свого зросту; ще це нормальний, одинокий серед тих обставин можливий спосіб продукції. Але вже тоді він витворює стан яскравого соціального недоладу: бездомна людність збивається по що-найгірших мешканнях великих міст — рвуться всі традиційні звязки з родом, із сімєю, гинуть патріархальні відносини — перепрацьовуються, що аж жах бере, особливо жінки й діти — робітна кляса, кинута раптом у цілком нові обставини, попадає в масову деморалізацію. Саме в тому часі виступив у ролі реформатора один двадцятьдеятилітній фабрикант, чоловік такого характеру, що від дитячої простоти доходив до величності, й рівночасно прирощений, як рідко хто, провідник мас. Роберт Овен засвоїв собі науку матеріалістів-освітників, що, мо-

вляв, характер людини є, з одного боку, продукт її вродженої організації і, з другого боку, — обставин, що оточують людину за її життя, особливо ж у добі її розвитку. Більша частина його станових товаришів добачала в революції промисловості заколот і хаос, придатні на те, щоб у каламутній воді ловити рибу та швидко забагатіти. Він же бачив у ній нагоду, щоб перевести в життя свої улюблені ідеї й тим у хаос увести лад. Щасливу спробу в цьому напрямі він зробив був уже на своєму становищі директора фабрики в Менчестері, де працювало п'ятсот робітників; від р. 1800. до 1829. завідував він, як керманіч і спільник підприємства, у тому ж дусі великою прядільнею бавовни Нью-Ленерка в Шотляндії та, маючи більшу волю рухів, міг добитися успіхів, що з'єднали йому славу в цілій Європі. Із людности фабрики, що трохи-по-троху зросла до 2500 душ і складалася зпочатку з найрізнішої мішанини, здебільшого, з елементів дуже здеморалізованих, він створив цілком зразкову колонію, де п'янство, поліція, карні справи, процеси, опіка над бідними й потреби доброторчости були незнаними речами. І дійшов він до того просто таким чином, що створив для людей умови, гідніщі людини, й головно дбайливо занявся вихованням покоління, що піростало. Він був винахідником шкіл для дітей дошкільного віку, й тут увів їх уперше в життя. Від другого року життя діти починали ходити до школи, й тут так добре розважалися, що їх важко було спонукати йти назад додому. Його конкуренти працювали тринадцять до чотирнадцять годин на день, у Нью-Ленерку ж праця тяглася тільки десять із половиною годин. А коли наслідком бавовняної кризи довелось було на чотирі місяці припинити працю, робітники діставали повну заробітну плату, дарма що не працювали. І при тому вартість підприємства зросла більш ніж удвоє, й до самого кінця воно давало його власникам великі зиски.

Але все те не задовольняло Ов'єна. Становище, яке він створив для своїх робітників, у його очах усе ще далеко було не гідне людини; «ці люде були мої невільники»; сприятливі порівнюючи обставини, які він створив для них, далеко ще не дозволяли всебічно й раціонально розвивати характер і розсуд, а про свободне життя той не казати. »А проте робітники зпоміж цих 2500 людей випродуковували саме стільки дійсного багатства для суспільства, скільки ледви чи могло б витворити пів століття тому назад 600 000 людей. Я ставив собі питання: що робиться з ріжницею багатства, спожитого 2500 особами, й багатства, що мало б були спожити 600 000 осіб?» Відповідь була ясна. Ця ріжниця йшла на те, щоб власникам підприємства видавати п'ять відсотків проценту від основного капіталу, та ще до того дати їм більш як 300 000 фунтів штерлінгів (6 000 000 марок) зиску. І що мало силу для Нью-Ленерка, те ще в більшій мірі можна було сказати про всі фабрики Англії. »Коли б не було цього нового багатства, створеного за поміччю машин, то не можна було б повести війни для повалення Наполеона, й не можна було б піддержувати аристократичного ладу суспільства. А проте ця нова сила була витвором працівничої класи». Тим то їй повинні були належати і плоди тої сили. Нові, величезні продуктивні сили, що служили досі тільки на те, щоб збагачувати одиниці та поневолювати маси, давали Ов'єнові основу до перебудови суспільства та були, як спільна власність усіх, призначені на те, щоб працювати тільки для загального добра всіх.

От, таким то чисто комерційним способом, мовляв, як плід купецького обрахунку, повстав комунізм Ов'єна. Цей практичний характер він зберігає до кінця. Так у р. 1823. Ов'єн подав проект полекшити злидні в Ірляндії за поміччю комуністичних кольоній, прикладаючи до нього докладні обрахунки коштів будови, річних витрат і евентуаль-

них прибутків. Таксамо в його дефінітивному плані будуччини подробиці випрацьовані технічно з таким розумінням річи, що, прийнявши раз методу суспільної реформи Ов'єна, проти упорядкування подробиць, навіть із фахового становища, тільки мало що можна сказати.

Перехід до комунізму був переломовою хвилиною в життю Ов'єна. Поки він виступав тільки як філіантроп, то збирав для себе раз-у-раз лишень багатство, похвали, почеси і славу. Він був найпопулярніший чоловік у Європі. Не лише його станові товариші, а й державні мужі та князі прислухалися з увагою до його голосу. Але коли він виступив зі своїми комуністичними теоріями, то все змінилося. Три великі перешкоди, здавалося, найбільш загороджували йому дорогу до реформи суспільства: приватна власність, релігія та сучасна форма подружжя. Він знав, що його чекає, коли зачепить ті установи: загальна погорда офіційного суспільства, утрата його дотеперішнього соціального становища. Але це його не відстрашило від як-найрізкіших виступів, і сталося те, що Ов'єн передбачав. Прогнаний із офіційного суспільства, замовчуваний пресою, зруйнувавшись наслідком невдатних комуністичних експериментів ув Америці, на які пожертвував увесь свій маєток, він звернувся просто до робітничої класи й серед неї працював іще цілих трицять років. Усі суспільні рухи, весь справжній поступ, що склався в Англії на користь робітників, звязані з іменем Ов'єна. Так, р. 1819. після п'ятилітньої натувної роботи він перевів перший закон, яким обмежено по фабриках працю жінок і дітей. Так, він головував на першому конгресі, де тред-юнії цілої Англії злучилися в один великий професійний союз. Так, він зорганізував у формі переходового етапу до повної комуністичної організації суспільства, з одного боку, кооперативні спілки (споживчі і продуктивні спілки), які від того часу дали бодай практичний доказ того, що можна цілком

добре обійтися й без купця, й без фабриканта; з другого ж боку, базари праці, себто, установи для виміни продуктів праці за посередництвом робітних паперових грошей із їх одиницею — робітною годиною; ці установи неминуче мусіли зазнати невдачі, але ж вони геть чисто випередили куди пізніший банк виміни Прудона й відрізнялися від нього тільки тим, що не становили універсального ліку на всі соціальні лиха, а визначали тільки перший крок до далеко радикальнішої перебудови суспільства.

Оце ті люде, що на них суверенний пан Дірінг із височіні своєї »дефінітивної правди останньої інстанції« дивиться з погордою, і кілька зразків тої погорди нам довелося вже дати в уводі. І ця погорда з деякого боку має свою достатню причину: вона береться головно зі страшного справді незнання праць цих трьох утопістів. Так каже він про Сен-Сімона, що »його основна думка в суті була добра, й, поминувши деяку односторонність, ще й нині може подавати ідейну спонуку для дійсного творення«. Але хоч пан Дірінг, здається, справді мав у руках деякі твори Сен-Сімона, то даремно шукати на тих двадцятьсімох сторінках друку за »основними думками« Сен-Сімона, таксамо як перед тим даремне було шукати за тим, яке »значіння мала« економічна табличка Кесне в »самого Кесне«, бо нарешті мусимо вдоволитися фразою про те, що »імагінація й філянтропічний афект . . . зі сполученою з тим ексцентричністю фантазії домінували над усіма ідеями Сен-Сімона!«* Щодо Фуріє, то Дірінг знає й розглядає тільки його фантазії майбутности, позмальовувані ним, подрібно, як у романі, — а ця річ як-не-як »жуди важніша« для того, щоб установити безмірну вищість пана Дірінга над Фуріє, ніж щоб розібрати, як Фуріє »пробує принагідно критикувати дійсні відносини«. Принагідно! Бо власне

* Dippel, Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus, стр. 252.

майже з кожної сторінки його творів так і прискає искрами сатири і критики на злиденну преславутну цивілізацію. Це виглядає так, як би хто хотів сказати, що пан Дірінг тільки «принагідно» об'являє пана Дірінга найбільшим мисленником за всі часи. А щодо тих двадцять сторінок, присвячених Робертові Ов'єнові, то для них пан Дірінг не має абсолютно ніякого инчого джерела, крім нужденної біографії філістра Сарганта, що теж не знав найважливіших праць Ов'єна — про подружжя й комуністичний лад. Тим то й пан Дірінг має сміливість казати, що в Ов'єна «нічого й шукати слідів рішучого комунізму». Ясно, що як би пан Дірінг був мав у руці хоч Ов'єна «Book of the New Moral World», то там найшов би був не лише вислів як-найрішучішого комунізму, з його рівним обов'язком праці й рівним правом на продукт, рівним відповідно до віку, — завсіди додає Ов'єн —, а найшов би був і цілком вироблений проект будинку для комуністичної громади в майбутньому, з пляном, рисунком фасади й виглядом із пташачої перспективи. Та коли «безпосереднє виучування оригінальних представників соціалістичних ідей» обмежити на тому, щоб знати заголовок та ще хіба — епіграфи небагатьох із цих творів, як це робить тут пан Дірінг, то, ясна річ, не лишається нічого иншого, як хіба говорити нісенітницю, а то й просто вигадувати. Ов'єн не лише проповідував «рішучий комунізм», а і проводив його цілих п'ять літ (з кінцем трицятих та на початку сорокових років) у практиці в колонії Гармоні Голь у Гемшпірі, проводив його так рішуче, що нічого кращого не можна собі й бажати. Я особисто знав кількох колишніх членів цього комуністичного зразкового експерименту. Але про все це, як узагалі про діяльність Ов'єна між 1836. і 1850. роками, Саргант не знає нічогосінько, й тим то і для «глибшої історіографії» пана Дірінга все це тьма во облацях. Пан Дірінг називає Ов'єна «з кожного погляду чистою дивогляддю філантропічної нахабно-

сти.»* Але, коли той сам пан Дірінг розповідає нам про зміст книжок, які він знає заледви з заголовку й епіграфу, то крий боже, щоб ми посміли сказати, що він «із кожного погляду чиста дивоглядь нетямущої нахабности», бо ж у наших устах це буде «лайка».

Ми бачили, що утопісти були утопістами, бо нічим іншим не могли вони бути тоді, коли капіталістична продукція була ще так слабо розвинута. Вони мусіли з голови виконструувувати собі елементи нового суспільства, бо ці елементи в старому суспільстві загалом іще не зарисовувалися виразно; вироблюючи пляни до своєї нової будівлі, вони мусіли обмежуватися апелем до розуму, бо ж власне не могли ще апелювати до сучасної історії. Та коли тепер, майже вісімдесят років після їх появи, з'являється на сцені пан Дірінг та нахвалюється вивести «міродатну» систему нового суспільного ладу не з реального матеріалу, даного історичним розвитком як неминучий результат цього розвитку, ні, а сконструувати її зі своєї суверенної голови, зі свого розуму, завагонілого дефінітивними правдами —, то він, що скрізь бачить епігонів, він сам тільки епігон утопістів, сам він найновіший утопіст. Він називає великих утопістів «соціальними альхемістами». Нехай. Альхемія була свого часу потрібна. Але від того часу велика промисловість розвинула суперечности, що дрімали в капіталістичному способі продукції, розвинула їх у такі яскраві протилежности, що недалекий крах цього способу продукції можна, так сказати б, намацати руками; що нові продуктивні сили можна зберігати й далі розвивати, тільки вводячи новий якийсь спосіб продукції, такий, що відповідав би теперішньому ступневі розвитку; що боротьба обох клас, клас, витворених дотеперішнім способом продукції й раз-у-раз репродукованих серед що-раз більш загостре-

* Дірінг, *Kritische Geschichte* і т. д., стор. 261.

ного антагонізму, ця боротьба захопила всі цивілізовані країни і що день розгорюється; і що вже спізнано історичний зв'язок і умови соціальної перебудови, що її неминуче спричинює той зв'язок, і спізнано характеристичні риси цієї перебудови, які теж він викликає. І коли тепер пан Дірінг фабрикує новий утопійний суспільний лад, фабрикує його не з даного економічного матеріалу, а з її ясновельможности, своєї мозківниці, то він не займається просто тільки »соціальною альхімією«. Ще більше, він поступає собі як той, що після відкриття й установлення законів модерної хемії хотів би воскресити стару альхімію та використати вагу атомів, молекулярні формули, квантивалентність атомів, кристалографію і спектральну аналізу тільки на те, щоб одкрити — камінь мудрости.

II.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАВВАГИ.

Матеріалістичний погляд на історію виходить од твердження, що продукція, а з продукцією виміна її продуктів, є основа всього суспільного ладу; що в кожній історичній формі суспільства розподіл продуктів, а з ним соціальний поділ на класи або стани, відбувається відповідно до того, як й що продукується, й як вимінюється продукти. То ж останніх причин усяких суспільних перемін і політичних переворотів треба шукати не в головах людей, у їх щораз то більшому пізнаванню вічної правди і справедливості, а у зміні способу продукції й виміни; їх треба шукати не в філософії, а в економії відповідної епохи. Коли прокидається свідомість, що існуючі суспільні установи нераціональні й несправедливі, що розум зробився — нерозумом, добродійство — лихом, то це тільки знак тому, що в методах продукції і в формах виміни цілком непомітно зайшли зміни, яким не відповідає вже більше суспільний порядок, прикroєний до колишніх економічних умов. А з цього рівночасно виходить, що засоби для усунення відкритих недомогань мусять таксамо знаходитися — в більше чи менше розвинутій формі — у самій зміні продукційних умов. Цих засобів не можна вигадати з голови, а можна тільки їх одкрити за поміччю голови з даних матеріальних фактів продукції.

Якже ж після того справа мається з сучасним соціалізмом?

Теперішній суспільний лад — це вже, можна сказати, майже що загально признано — створила класа, що саме панує, себто, буржуазія. Питомий буржуазії спосіб продукції, званий од часів Маркса капіталістичним способом продукції, не міг погодитись ні з локальними і становими привілеями, ні з узаїмними особистими зв'язками фєвдального ладу; буржуазія звалила фєвдальний лад і на його

руїнах збудувала буржуазний суспільний порядок, створила царство вільної конкуренції, вільної комунікації, рівноправності посідачів товарів і всяких інших буржуазних розкошів. Капіталістичний спосіб продукції міг тепер свobodно розвиватися. Витворені під проводом буржуазії продуктивні сили розвилися з нечуваною досі швидкістю і в нечуваних досі розмірах, од часу, коли, з парою й новими машинами, стара мануфактура перетворилася в велику індустрію. Але як свого часу мануфактура й ремесло, що розвинулося під її впливом, попали були в конфлікт з феодальними цеховими путами, то так і велика промисловість, як-слід розвинувшись, попадає в конфлікт із тими обмеженнями, в яких цупко держить її капіталістичний спосіб продукції. Нові продукційні сили вже переросли буржуазну форму їх експлуатації; а той конфлікт поміж продуктивними силами і способом продукції це не є конфлікт, що зродився в людських головах, як ось не причом конфлікт між первородним людським гріхом і божою справедливістю, а джерело його в фактах, він існує об'єктивно, поза нами, незалежно від волі й бажань навіть тих людей, що його викликали. Сучасний соціалізм є лише ідея, в якій відбивається цей дійсний конфлікт, він є ідеальний відблиск того конфлікту в головах — і то в першій мірі в головах тої класи, що безпосередно від нього страждає, в головах робітничої класи.

В чому ж полягає цей конфлікт?

Перед капіталістичною продукцією, в середньовіччю, панувала скрізь дрібна експлуатація, робітники були приватними власниками своїх продукційних засобів: там бачимо хліборобство дрібних, вільних чи кріпацьких селян, ремесло по містах. Засоби праці — земля, рільниче знаряддя, майстерня, ремесницьке приладдя — були індивідуальними засобами праці, обраховані тільки для вжитку окремої особи, отже неминує — малі, карликуваті, обмежені. Але саме тому вони належали й звичайно само-

му продуцентів. Зосередити, поширити ці пороздроблювані, вузькі продукційні засоби, перетворити їх у могутню підважницю сучасної продукції — це саме й була історична роля капіталістичного способу продукції й носійки цього способу продукції — буржуазії. Як перевела вона цю роботу, починаючи від XV. століття, як продукція пройшла ці три історичні фази: просту кооперацію, мануфактуру й велику індустрію, це описав докладно Маркс у четвертому розділі »Капіталу«. Але ж там теж Маркс доказує, що буржуазія не могла перетворити ті обмежені засоби продукції в могутні продукційні сили, не перетворивши їх із засобів поодиноких людей у засоби суспільні, у продукційні засоби, що їх уживав би тільки гурт людей. На місце прядки, ручних кросен, ковальського молота появилася — прядільна машина, механічний ткацький верстат, паровий молот; на місце окремішньої майстерні — фабрика, що вимагає спільної праці соток і тисячів робітників. І разом із продукційними засобами й сама продукція перетворилася з ряду функцій поодиноких людей у ряд суспільних актів, а продукти з продуктів окремих осіб зробилися суспільними продуктами. Прядиво, тканина, металеві товари, що виходили тепер із фабрики, були спільним продуктом багатьох робітників, бо до того часу, заки були готові, вони мусіли переходити в тих робітників із одної руки до другої. Жаден із цих робітників не може сам сказати: це зробив я, це мій продукт.

Але де серед суспільства основною формою продукції є природний поділ праці, там той поділ надає продуктам форму товарів, що їх узаїмна виміна, продаж і купівля дає поодиноким продуцентам змогу задовольняти свої різноманітні потреби. Й це так воно було в середовіччю. Хлібороб, н. пр., продавав хліборобські продукти ремесникові й за те купував собі в нього ремесничі вироби. А тепер у це суспільство поодиноких продуцентів, цих продуцентів товарів, всунувся новий спосіб продукції. Серед

того природного безп'янового поділу праці, що панував у цілому суспільстві, появився п'яновий поділ праці, зорганізований на зразок поділу праці в кожній поодинокій фабриці; побіч індивідуальної продукції з'явилася продукція суспільна. Продукти одної й другої продавано на тому ж самому ринку, отже за більш-менш таку саму ціну. Але ж п'янова організація була сильніша від природного поділу праці; фабрики, зі своєю суспільною працею, виготовлювали свої вироби дешевше, аніж окремі дрібні продуценти. Одна за одною зводились на ніщо ділянки індивідуальної продукції, суспільна продукція революціонізувала весь старий спосіб продукції. Але революційний характер цього способу продукції усвідомлювано собі так слабо, що, навпаки, його вводжено як засіб для піднесення та прискорення продукції товарів. Він і повстав безпосередно у зв'язку з певними підоймами товарової продукції й виміни товарів, з тими підоймами, що вже існували: купецький капітал, ремесло, заробітна плата. Хоч появився він у новій формі товарової продукції, то і для нього в повній силі залишилися форми привласнення, властиві товаровій продукції.

Серед такої товарової продукції, якою виявляє її розвиток у середновіччю, й не могло повстати питання про те, кому повинен належати продукт праці. Поодинокий продуцент виготовлював його звичайно з сировини, що належала йому та що часто він сам її продукував, виготовлював його власними засобами праці, працею власних рук або працею своєї сім'ї. Йому не треба було що-аж привласнювати собі продукт праці, він сам зі себе належав до нього. Таким чином власність продуктів засновувалася на власній праці. Коли де навіть використовувано чужу поміч, то вона звичайно грала побічну роль, й за неї часто, крім заробітної плати, давали ще й инчу винагороду: цеховий хлопець і челядник працювали не так того, щоб мати харч і заробітну плату, як того, щоб їм вивчитися на май-

стра. Та ось прийшла концентрація продукційних засобів у великих майстернях і мануфактурах, перетвір їх у справді таки суспільні засоби продукції. Але на суспільні засоби продукції і продукти дивилися так, немов би вони були, як і досі, продукційними засобами і продуктами окремих осіб. Досі посідач засобів праці привласнював собі продукт, бо це звичайно був його власний продукт, а чужа поміч була винятком; теперечки ж посідач засобів праці й далі привласнював собі продукт, дарма що це вже був не його продукт, а продукт виключно чужої праці. Так ото продукти, витворювані від тепер суспільною працею, присвоювали собі не ті, що справді пускали в рух продукційні засоби, що справді витворювали продукти, а капіталісти. Продукційні засоби і продукція поробилися щодо своєї суті суспільними. Але вони підлягають такій формі присвоювання, що має за свою передумову приватну продукцію окремих осіб, де кожна така особа має свій власний продукт і виносить його на ринок. Цей спосіб продукції підлягає цій формі присвоювання, хоч він знищує передумову цієї форми.* В цій суперечності, що новому способу продукції надає капіталістичний характер, міститься вже зародень усієї нинішньої колізії. І що більш розпаношувався новий спосіб продукції, поширюючись на всі що-важливіші поля продукції і по всіх країнах, що з економічного боку грають важну роль, та, таким чином, випіраючи

* Тут нічого подрібно пояснювати, що коли форма присвоювання лишається та сама, то характер присвоювання наслідком описаного вгорі процесу революціонується не менше, аніж сама продукція. Чи я присвоюю собі свій власний продукт, чи продукт когось иншого, то це, розуміється, два дуже різні роди присвоювання. До речі кажучи: наймана праця, де вже ховається зародень цілого способу капіталістичної продукції, річ дуже давня; спорадично, сям та там, вона існувала цілі століття поряд із невіллянством. Але тої зародень міг розвинутися в капіталістичний спосіб продукції аж тоді, коли створено для того історичні передумови. [Заввага Енгельса.]

індивідуальну продукцію до незначних рештків, то яскравіше мусіла виявлятися неспроможність погодити суспільну продукцію з капіталістичною формою привласнення.

Перші капіталісти, як ми сказали, застали вже готову форму найманої праці. Але найману працю як вийняток, як побічну роботу, як допомогову працю, як переходову форму. Сільський робітник, що час-од-часу ходив робити поденно, мав своїх кілька моргів власної землі, з яких сам міг сям-так прожити. Цеховий упоряд дбав про те, щоб нинішній челядник міг завтра зробитися майстром. Але коли продукційні засоби перетворено в суспільні й сконцентровано їх у руках капіталістів, то все це змінилося. Продукційні засоби тай продукт окремого дрібного продуцента де далі то більше тратили свою вартість; дрібному продуцентіві не лишалося нічого більше, як хіба йти до капіталіста в найми. Наймана праця, що творила колись вийняток і була допомоговою працею, зробилася правилом і основною формою всієї продукції; колись побічна робота, вона зробилася тепер виключним заняттям робітника. Тимчасовий зарібник перетворивсь у зарібника на ціле своє життя. Скількість довічних зарібників до того ж страшенно збільшилася ще через те, що рівночасно провалився фєвдальний лад, порозпадалися дружини фєвдальних панів, попроганняно селян із їх земельних уділів і т. д. Виникла різька протилежність: тут — капіталісти, що сконцентрували у своїх руках засоби продукції, там — продуценти, що не мали нічого, крім своєї робітної сили. Суперечність поміж суспільною продукцією й капіталістичним привласненням виявляється в формі антагонізму поміж пролетаріатом і буржуазією.

Ми бачили, що капіталістичний спосіб продукції всунувся в суспільство продуцентів товарів, в суспільство окремих продуцентів, що їх суспільно звя-

зувала поміж собою виміна їхніх продуктів. Але кожне суспільство, засноване на продукції товарів, має ту властивість, що в ньому продуценти загубили владу над своїми власними суспільними відносинами. Кожний продукує для себе, продукує своїми випадковими продукційними засобами і для своєї індивідуальної потреби виміни. Ніхто не знає, яка кількість його продуктів попаде на ринок, яка кількість із них узагалі потрібна, ніхто не знає, чи дійсно потрібний його індивідуальний продукт, чи повернуться йому його кошти або чи взагалі він зможе його продати. Панує анархія суспільної продукції. Але товарова продукція, як і кожна инча форма продукції, має свої властиві, питомі їй, невідлучні від неї закони; й ці закони приходять в ній до значіння, не зважаючи на анархію, приходять до значіння через неї. Вони виявляються в одинокій постійній формі суспільного звязку, в виміні, й супроти поодиноких продуцентів виявляють свою силу як примусові закони конкуренції. Таким чином, вони з початку невідомі навіть цим продуцентам і продуценти мусять їх що-тільки шляхом довгого досвіду крок-за-кроком відкривати. Отже вони приходять до значіння без продуцентів і проти волі продуцентів, як природні закони їх продукційної форми, що діють насліпо. Продукт запановує над продуцентами.

В середньовічному суспільстві, головню в перших віках, продукція була у своїй суті призначена для власного споживку продуцента. Вона заспокоювала переважно потреби самого продуцента й його сім'ї. А де існували відносини особистої залежності, як це було по селах, там вона задовольняла й потреби фєвдальних панів. Отже тутечки не було ніякої виміни, тим то і продукти не набірали характеру товарів. Сім'я селянина продукувала майже все, чого їй було треба, посуд, одяг, а то й харчі. Тільки ж коли вона дійшла вже до того, що продукувала поверх того, що їй самій треба було на життя, та того, що обовязана була давати фєвдальному панові в фор-

мі натуральних податків, тільки тоді вона продукувала вже й товари; оця надвишка в продукції, кидана в суспільну виміну, виставлювана на продаж, робилася товаром. Правда, міські ремісники вже від самого початку мусіли продукувати для виміни. Але й вони задовольняли більшу частину своїх власних потреб сами; в них були городи й невеличкі поля; вони виганяли свою худобину у громадський ліс, з якого мали ще до того матеріал на будову й опал; жінки пряли льон, вовну й т. д. Продукція для виміни, себто, товарова продукція була тільки-що в зародні. Тим то пояснюється, що була обмежена виміна, що обмежений був торг, що спосіб продукції був незмінний, що поодинокі місцевості були позамикані назокіль, і з'єднані всередині, що на селі панувала громада [Mark], по містах — цех.

Та з поширенням товарової продукції, а головне із виникненням капіталістичного способу продукції, почали явніше проявлятися й сильніше виявляти свою силу й закони товарової продукції, що досі ще тільки дрімали. Старі звязки послабли, старі цілкі мури продукції проломано, продуценти де далі то більше почали перетворюватися в незалежних, одокремлених продуцентів товарів. Анархія суспільної продукції вийшла наверх і почала що раз більше доходити до крайности. Але ж головне знаряддя, яким капіталістичний спосіб продукції збільшував цю анархію в суспільній продукції, була саме протилежність анархії: зріст організації продукції, в розумінню перетвору її в суспільну продукцію в кожній окремії продукційній майстерні. Цею підмогою капіталістичний спосіб продукції поклав кінець старим мирним постійним відносинам. Де його заведено в якій галузі промисловости, там він побіч себе не терпів жадної старшої методи продукції. Де він заволодів ремеслом, там він старе ремесло знищив. Поле праці зробилося полем боротьби. Великі географічні відкриття і слідком за ними колонізації поширили поле збуту і прискорили перегвир

ремесла в мануфактуру. Розгорілася боротьба не тільки між окремими місцевими продуцентами; місцеві борні зі свого боку розросталися в національні, торговельні війни XVII. і XVIII. століття. Врешті, велика індустрія й установа світового ринку зробили ту боротьбу всесвітньою й рівночасно надали їй характер нечуваної завзятості. Поміж окремими капіталістами, між цілими галузями індустрії й цілими країнами, про справу їхнього існування рішають то природні то створені умови продукції, рішають у залежності від того, чи ті умови більш або менш сприятливі. Переможеного немилосердно усувають. Це — дарвінівська боротьба за існування індивідуума, боротьба, перенесена в суспільство з природи, та тільки зі збільшеною люттю. Точка погляду природного закону звірячого світа являється вершком людського розвитку. Суперечність між суспільною продукцією й капіталістичним присвоєнням репродукується як протилежність між організацією продукції в окремій фабриці й анархією продукції в цілому суспільстві.

Капіталістичний спосіб продукції повертається в цих обидвох формах суперечності, що своїм походженням йому притаманна, він безвихідно описує те »блудне коло«, що його в нього відкрив уже Фуріє. Та Фуріє свого часу не міг іще бачити того, що це коло раз-у-раз звужується, що цей рух виявляє зі себе швидке спіралю й мусить, як і спіраля планет, дійти до свого кінця, зіткнувшись із центром. Це моторова сила анархії суспільної продукції де далі то більше перетворює велику більшість людей у пролетаріят, а вони ж, ці пролетарські маси покладуть нарешті кінець продукційній анархії. Ця ж сама моторова сила суспільної анархії продукції, перетворюючи безмежну можливість удосконалювати машини великої промисловости в закон, приневолює кожного окремого промислового капіталіста під загрозою смерті що раз більше вдоскональ-

нювати свої машини. Але вдосконалювати машини значить — робити людську працю зайвою. І як заводити і збільшувати машинерію означає випирати мільйони ручних робітників, замінюючи їх невеличкою кількістю машинових робітників, то поліпшувати машини означає де далі то більше випирати самих таки машинових робітників, щоб на решті створити таке число вільних од праці найманих робітників, яке перевищає пересічну потребу праці капіталу, створити ціліську промислову резервову армію, як я її назвав уже р. 1845.* армію, що її використовують тоді, коли промисловість працює з натугою всіх сил, а викидають на брук, коли після такої праці неминуче приходить крах, армію, що повсякчас була й є оловяною вагою на ногах робітничої кляси в її боротьбі за існування з капіталом, що була й є регулятором для збивання заробітної плати на той низький рівень, який відповідає потребам капіталістів. Таким побитом, кажучи словами Маркса, машинерія робиться наймогутнішою зброєю капіталу в війні з робітною клясою, таким побитом засоби праці раз-у-раз вибивають із рук робітника засоби існування, таким побитом власний продукт робітника перетворюється у знаряддя поневолення робітника. Таким чином, економізація засобів праці відразу робиться й як-найбезогляднішим марнотратством робітної сили і грабунком нормальних передумов функції праці; таким чином, машинерія, цей наймогутніший засіб на те, щоб укорочувати робітний час, стає найнехибнішим засобом того, щоб ціле життя робітника й його сім'ї перетворювати в вільний од роботи час для капіталістичної експлуатації; таким чином, надмірна праця одних стає передумовою безробіття других, а велика промисловість, що товче собою по цілій земній кулі, шукаючи нових консументів, в себе дома обмежує консумцію мас голодовим мінімумом, і

* *Lage der arbeitenden Klasse in England*, стр. 109. [3. E.]

тим самим підкопує собі власний внутрішній ринок. »Закон, що раз-у-раз ізрівноважує релятивне перенаселення, або промислову резервову армію з розмірами й енергією акумуляції капіталу, цей закон приковує робітника до капіталу міцніш, аніж булава Гефайста приковує до скелі Прометея. Цей закон стає причиною акумуляції злиднів, що відповідає акумуляції капіталу. Отже нагромадження багатства на однім полюсі є рівночасно нагромадження злиднів, гіркої праці, неволі, нещастя, здиравання й морального упадку на протилежному полюсі, себто, на боці тої класи, котра продукує свій власний продукт як капітал». (Маркс, Капітал, стор. 671). А сподіватися від капіталістичного способу продукції инчого розподілу продуктів, значило б — вимагати від електродів якоїсь батареї, поки вони стоять у сполучі з батареєю, щоб вони не розкладали води й щоб не виділяли на додатному полюсі кисень а на від'ємному водень.

Ми бачили, як доведена до крайніх меж здатність поліпшувати новітню машинерію, наслідком анархії в суспільній продукції, перетворюється в закон, що приневолює кожного окремого промислового капіталіста раз-у-раз поліпшувати свої машини та раз-у-раз збільшувати їхню продукційну силу. В такий самий закон примусу перетворюється для нього сама фактична можливість поширювати свою продукційну сферу. Незвичайна здатність великої промисловости поширюватися, здатність, у порівнянні з якою поширяльність газів є справжньою дитячою забавкою, являється тепер у наших очах як квантитативна і квалітативна потреба поширюватися, потреба, що глузує собі з усякого опору, який їй стрічається. Той опір творить консумція, збут, ринки для продуктів великої індустрії. Але поширяльність ринків, екстензивна й інтензивна, підлягає цілком иншим законам, законам із куди меншою енергійною силою. Поширювання ринків не може йти пліч-о-пліч із поширенням продукції.

Колізія стає неминучою, а що вона не може довести до ніякої розв'язки доти, доки не розірве самого капіталістичного способу продукції, то вона робиться періодичною. Капіталістична продукція вигворює нове »блудне коло«.

Фактично, від 1825. року, коли вибухла перша загальна криза, цілий промисловий і купецький світ, продукція й виміна всіх цивілізованих народів і їхнього більш чи менш варварського анексу — переживають так раз на десять років таке критичне становище. Рух припиняється, ринки переповнені, продукти лежать масами, без збуту, готівки не видно, кредит пропадає, фабрики стоять, робітним масам бракує харчів, бо вони повипродувували за багато життєвих засобів, банкруцтво йде за банкруцтвом, ліcitaція за ліcitaцією. Цілими роками тягнеться застій, продукційні сили і продукти масово марнуються і пропадають, доки понагромаджені маси товарів, з більшим чи меншим збезвартуванням, нарешті не почнуть одходити, доки трохи-по-троху знову не наладиться продукція й виміна. Крок за кроком хода промисловости швидко, перемінюється в біг, промисловий біг переходить у чвал, чвал знову зростає в рознуздану кар'єру справжнього Steeplechase у промисловости, комерції, кредиті і спекуляції, щоб нарешті після карколомних скоків знову провалитися — в рів краху. І так раз-по-раз наново. Від 1825. р. ми пережили вже п'ять таких криз, а оце тепер (1877) переживаємо шосту. І характер цих криз так різько визначений, що Фур'є не помилився, назвавши першу з них *crise pléthorique*, криза з достатків.

У кризах живосилом пробивається наверх суперечність між суспільною продукцією й капіталістичним присвоюванням. Циркуляція товарів вмиє припиняється; засіб циркуляції, гроші, стають у циркуляції перепоною; всі закони продукції товарів і циркуляції товарів перевертаються догори дном. Економічна колізія доходить до своєї куль-

мінаційної точки: спосіб продукції бунтується проти способу виміни, продукційні сили бунтуються проти способу продукції, що стісняє дальший розвиток цих сил.

Факт, що суспільна організація продукції в межах фабрики розвинулася до того, що їй уже ніяк не можна погодитися з анархією суспільної продукції, яка існує поряд і понад нею — цей факт робиться очевидним і для самих капіталістів через насильну концентрацію капіталів, що довершується підчас криз шляхом руйнації багатьох великих і ще більше дрібних капіталістів. Увесь механізм капіталістичного способу продукції, під напором продуктивних сил, ним самим витворених, одмовляє послуху. Йому не сила вже поперетворювати цю масу продукційних засобів у капітал; вони лежать без ужитку, й через те і промислова резервова армія мусить дармувати. Продукційних засобів, засобів до життя, вільних од праці робітників, усіх елементів продукції й загального багатства є більш, аніж треба. Але »достаток стає джерелом нужди й недостатку« (Фуріє), бо то він саме не дозволяє продукційним засобам і засобам до життя перетворитися в капітал. Атож продукційні засоби в капіталістичному суспільстві не можуть повернутися в дію, не перетворившись передтим у капітал, у засіб визиску людської робітної сили. Немов примара стає поміж засобами продукції й життєвими засобами, з одного боку, та робітниками, з другого — конечність капіталізації цих засобів. Вона одна стоїть на заваді з'єднанню річевих і особистих рухів продукції; вона одна не дає продукційним засобам виконувати свою функцію, а робітникам — працювати і жити. Отже, з одного боку, капіталістичний спосіб продукції показує свою нездатність далі орудувати цими продуктивними силами. З другого ж боку, ці продуктивні сили самі зі що-раз більшою силою напірають на те, щоб скасувати цю суперечність, щоб

визволити їх од їхньої властивості як капіталу, щоб признати їхній фактичний характер як суспільних продуктивних сил.

Оцей опір що де далі то могутніших продуктивних сил, опір цих сил проти їхнього капіталістичного характеру, оцей що де далі то більший примус визнавати за ними ролю суспільного чинника — він при-неволує самих капіталістів, наскільки це взагалі можливе серед капіталістичних відносин, трактувати їх що-раз більше як суспільні продуктивні сили. І період великого розцвіту промисловості з його безмежним зростом кредиту, і сам крах, спричинений банкрутством великих капіталістичних підприємств, доводять до тої форми усупільнення більших мас продукційних засобів, в якій являються нам різні роди акційних товариств. Деякі з цих продукційних і комунікаційних засобів уже самі про себе такі величезні, що, як ось залізниці, виключають усяку инчу форму капіталістичної експлоатації. Але ж на певному щаблі розвитку й ця форма не підходить уже під силу капіталістам: орудувати ними мусить узятися офіційна представниця капіталістичного суспільства, держава.* Ця конечність

* Я кажу, мусить. Бо лише тоді, коли продукційні або комунікаційні засоби дійсно розвинулися до тої міри, що акційним товариствам не під силу вже ними орудувати, отже коли удержавлення зробилось економічно неминучим, тільки тоді це удержавлення, хоч його доконує й сучасна держава, означає економічний поступ, означає здобуття нового підготовчого ступня до того, щоб саме суспільство захопило у свої руки всі продуктивні сили. Але ж нещодавно, відколи Бісмарк взявся все удержавлювати, появилася ото якийсь фальшивий соціалізм, що сям та там навіть перейшов потрохи у форму угідливості, і всяке удержавлення, навіть бісмарківське, без короводів оповіщує за соціалістичне. Коли так, коли б удержавлення ютюну мало соціалістичний характер, то тоді б Наполеона й Метерніха треба зарахувати до основників соціалізму. Коли бельгійська держава з цілком звичайних політичних і фінансових причин сама взялася за будову головних залізничних ліній, коли Бісмарк без ніякої економічної потреби удержавнив головні залізничні лінії Прусії, просто на те, щоб на випадок війни могли краще їх zorganizувати й використати, щоб із

перетворити їх у державну власність появляється зпершу в великих комунікаційних установах, як: пошта, телеграфи, залізниці.

Коли кризи виявили, що буржуазія не здібна надалі орудувати сучасними продуктивними силами, то переміна великих інституцій продукції й комунікації в акційні товариства і в державну власність показує, що буржуазія для того не потрібна. Всі суспільні функції капіталіста виконують тепер платні службовці. Капіталіст не виконує вже ніякої суспільної функції, хіба що загарбує собі доходи, відтинає купони та грає на біржі, де різні капіталісти відбирають один у одного свої капітали. Коли раніш капіталістичний спосіб продукції випірав робітників, то тепер він випірає капіталістів, викидаючи їх, достеменно як робітників, поміж зайву людність, хоч поки-що ще не в ряди промислової резервової армії.

Але ні переміна в акційні товариства, ні переміна в державну власність не знищує капіталістичного характеру продуктивних сил. Це видно як на долоні на акційних товариствах. А сучасна держава знову це тільки організація, створена буржуазним суспільством на те, щоб піддержувати загальні назверхні умови капіталістичного способу продукції супроти зазіхань і робітників і поодиноких капіталістів. Сучасна держава, без огляду на те, яка її форма, це у своїй суті капіталістична машина, держава капіталістів, ідеальний колективний капіталіст. Чим більше продуктивних сил вона перебірає на свою власність, тим більше вона робиться справжнім колективним капіталістом, тим більше

залізничних урядовців підховати собі правительствених виборчих баранів. А головню, щоб добути для себе нове джерело доходу, незалежне від постанов парламенту — то все це ні безпосередно ні посередно, ні свідомо ні несвідомо, не були кроки в дусі соціалізму. А то б тоді й королівська морська торгівля, мануфактура королівського порцеляну й навіть сотенний кравець при війську були соціалістичні установи. [З. Е.]

визискує вона громадян. Робітники лишаются найманими робітниками, пролетарями. Капіталістичні відносини тут не покасовані, більше ще — вони до найвищого ступня загострюються. Та дійшовши до того ступня, вони зовсім переміняються. Держава як власник продуктивних сил не є розвязкою конфлікту, але вона ховає в собі формальний засіб, ключ до тої розв'язки.

Ця розв'язка може полягати тільки в тому, щоб насправжки визнати за сучасними продуктивними силами їх суспільну природу, отже, щоб спосіб продукції, привласнювання й виміни погодити з суспільним характером продукційних засобів. А це може статися тільки тоді, коли суспільство просто й без ніяких короводів захопить у свої руки продуктивні сили, якими орудувати не спроможний ніхто инчий, крім нього. Таким чином, продуценти з повною свідомістю нададуть ваги суспільному характерові продукційних засобів і продуктів, який нині звертається проти самих продуцентів, який періодично порушує спосіб продукції й виміни, проявляючись як сліпий закон природи в формі насилля й руїни — а суспільний характер продукційних засобів і продуктів із фактора розладу й періодичної руїни переміниться в наймогутнішу підважницю розвитку самої продукції.

Активні сили в суспільстві діють достоту так, як природні сили: насліпо, насильно, руйнуючи доти, доки ми їх не пізнаємо й доки не рахуємося з ними. Але коли ми їх раз спізнали, зрозуміли їх діяльність, їх напрямок, їх впливи, то це вже тільки від нас залежатиме, щоб що раз більше підпорядковувати їх своїй волі та за їх поміччю доходити до своїх цілей. І це особливо треба сказати про нинішні величезні продуктивні сили. Доки ми вперто не хочемо зрозуміти їхньої природи й їхнього характеру — а капіталістичний спосіб продукції й його оборонці противляться цьому розумінню —, доти ці сили діють без огляду на нас проти нас, і доти панують над

нами, як це ми подрібно з'ясували вище. Але порозумівши раз їх природу, можна їх у руках асоційованих продуцентів із демонічних панів перетворити в покірних слуг. Це така ріжниця, як поміж руйнівничою силою електрики у блискавиці підчас бурі і приборканою електрикою в телеграфі й електричній лампі; така ріжниця, як між пожежею й вогнем, що функціонує на послугах людей. Коли отак трактувати нинішні продуктивні сили, відповідно до їх спізнаної нарешті природи, то на місце анархії в суспільній продукції появиться суспільно-планова регуляція продукції, відповідно до потреб і загалу й кожного індивідуума; разом із тим капіталістичний спосіб привласнювання, де продукт по-неволює зпершу продуцента, а далі й його присвоєника, заміниться способом присвоювання продуктів, заснованим саме на природі сучасних продукційних засобів: заміниться, з одного боку, безпосереднім суспільним привласнюванням, як засобом для удержання й поширення продукції, з другого ж боку, безпосереднім індивідуальним привласнюванням, як засобом для утримання життя і засобом приємностей.

Перетворюючи раз-по-раз велику більшість людности у пролетарів, капіталістичний спосіб продукції створює силу, яка під загрозою власної смерти приневолена доконати цього перевороту. Напіраючи що раз більше на перемену великих, усуспільнених продукційних засобів у державну власність, він сам показує шлях, як доконати цього перевороту. Пролетаріят захоплює державну владу і перетворює продукційні засоби поки-що в державну власність. Та тим він касує сам себе як пролетаріят, тим він касує всі клясові ріжниці і клясові антагонізми, і разом із тим і державу як державу. Дотеперішнє суспільство, що розвивалось у клясових антагонізмах, потребувало держави, потребувало організації, що її створювала кожноразова експльоаторська

кляса на те, щоб піддержувати свої назверхні продукційні умови, особливо ж на те, щоб живосилом тримати цупко експльоатовану клясу в умовах гнету (невільництво, кріпацтво або підданство, заробітна плата), в умовах, які зроджував існуючий спосіб продукції. Держава була офіційальною представницею цілого суспільства, була сформованням суспільства в одне видиме тіло, але ж вона була такою представницею лише настільки, наскільки вона була державою тої кляси, яка сама репрезентувала ціле суспільство свого часу: у старовину державою власників рабів, у середновіччю — державою фєвдальної шляхти, за наших часів — буржуазії. Стаючи ж нарешті фактичною представницею цілого суспільства, сама держава робиться зайвою. Як не буде вже ніякої такої суспільної кляси, що її угнітатимуть, коли буде покінчена справа з пануванням кляс і боротьбою за існування одиниці, боротьбою, заснованою на дотеперішній анархії продукції, коли разом із тим зникнуть і колізії та ексцеси, що випливають із боротьби за існування, — то не буде чого більше утискати й не потрібно буде ніякої такої окремої репресивної сили, як держава. Перший акт, де держава виступить на сцену дійсно як представниця цілого суспільства, захопивши у свої руки продукційні засоби в імені суспільства — цей акт буде рівночасно її останнім самостійним актом, як держави. Втручання державної влади в суспільні відносини почне в одній ділянці за другою ставати зайве, й держава тоді сама від себе зникне. На місце орудування особами приїде заряджування річами й кермування продукційними процесами. Держави не «скасують», вона сама відіме. З цієї точки погляду треба й цінувати фразу «вільна народня держава», фразу, що має тимчасове агітаційне значіння, але ж із наукового погляду цілком недостатня; таксамо з цієї точки треба дивитися на жадання так званих анархістів, щоб, мовляв, із нині на завтра скасувати державу.

Ідея переходу усіх продукційних засобів у руки суспільства, не раз не двічі снувалася від того часу, як виринув ув історії капіталістичний спосіб продукції, снувалася то виразніш то не так виразно перед очима окремих одиниць і цілих сект, снувалася як ідеал майбутности. Та вона могла статися можливою, могла стати історичною konieczністю щотільки тоді, коли появилися матеріяльні умови для її переведення. Щоб суспільству захопити всі продукційні засоби, то для цього, як це буває з кожним инчим суспільним поступом, не досить пізнати, що існування кляс суперечить справедливості, рівності й т. д., не досить хотіти показувати ці кляси, а треба для того деяких нових економічних умов. Поділ суспільства на клясу визискувачів і визискуваних, на клясу, що панує, і клясу поневолену, цей поділ був конечним наслідком колишнього слабого розвитку продукції. Доки вся суспільна праця постачає тільки такий прибуток, що мало чим тільки перевищує потребу того, що необхідне для існування всіх, отже доки праця забірає весь або майже весь час у більшій частини членів суспільства, доти суспільство неминуче поділюватиметься на кляси. Побіч цієї більшій частини, що виключно віддається праці, витворюється кляса, увільнена від безпосередньо-продуктивної праці, кляса, що полагоджує спільні справи суспільства: орудує працею, веде державні справи, кермує судівництвом, займається наукою, мистецтвом і т. д. Таким чином, основою поділу кляс є закон поділу праці. Але це не перешкаджає тому, щоб цього поділу на кляси не переводжено шляхом насилля і грабунку, підступу й обдуру, та щоб кляса, що панує, захопивши у свої руки керму, не пропускала нагоди зміцнити своє панування коштом робітничої кляси та не перемінати кермування суспільними справами в експлуатацію мас.

Але якщо, на основі цього, поділ на кляси має деяке історичне виправдання, то хіба лише для яко-

гось певного періоду, для якихось певних суспільних умов. Він склався через недостатній розвиток продукції; тим то повний розвиток сучасних продуктивних сил змете його з лиця землі. І справді, передумовою скасування суспільних кляс є такий щабель історичного розвитку, на котрому існування не лише тої чи іншої певної пануючої кляси, але якоїсь пануючої кляси взагалі, отже самої ріжниць кляс, зробиться анахронізмом, стане застарілою справою. Ото ж передумовою скасування суспільних кляс є така височінь розвитку продукції, де привласнювання продукційних засобів і продуктів, і тим самим привласнювання політичного панування, монополію на освіту й духовий провід якоюсь окремою суспільною клясою зробиться не лише зайвою річчю, а й економічно, політично й інтелектуально перешкодою для розвитку. До цієї височіні розвитку ми дійшли тепер. Політичне й інтелектуальне банкрутство буржуазії вже ледви чи для неї самої є тайною, а її економічне банкрутство повторюється правильно що десять літ. В кожній кризі суспільство задихається під тягаром своїх власних продуктивних сил і продуктів, не можучи їх спожиткувати, і стоїть безпорадне перед абсурдною суперечністю, що продуценти не мають чого консумувати, бо бракує консументів. Експанзивна сила продукційних засобів розриває кайдани, накладені на неї капіталістичним способом продукції. Визволитись із цих кайдан — це одинока передумова безупинного і що-раз швидшого розвитку продуктивних сил, та разом і тим самим у практиці передумова безмежного зростання самої продукції. Та це ще не все. Суспільне присвоєння продукційних засобів усуне не лише штучні перешкоди, що тепер спиняють продукцію, а й позитивне марнування й руйнування продуктивних сил і продуктів, що нині неминуче йдуть у парі з продукцією й доходять до своєї кульмінаційної точки у кризах. Далі, воно звільнить масу продукційних засобів і продуктів

для загалу, усуваючи безглузне марнування із розкошів клясами, що тепер панують, і політичними представниками цих кляс. Можливість за поміччю суспільної продукції забезпечити всім членам суспільства життя-буття, не тільки з матеріального боку цілком достатнє і з дня на день краще, а й таке, що їм забезпечувало б змогу цілком свobodно розвиватися і проявлятися назверх їх фізичним і духовим здібностям, ця можливість існує нині вперше, але ж вона існує.*

З переходом продукційних засобів у руки суспільства зникне товарова продукція, а тим самим панування продукту над продуцентом. Анархію серед суспільної продукції замінить плянова свідомо організація. Боротьба за існування одиниці припиниться. Тільки тоді людина, в деякому розумінню, раз-на-завсіді виділиться з царства звірят та від звірячих умов існування перейде до справді людських. Всі життєві умови, що оточували людей й досі панували над ними, підпорядковуються відтепер їм і їх контролі, і люде вперше оце стануть свідомими, справжніми панами природи, бо ж вони таки насправжки поробляться панами свого власного усуспільнення. Закони своєї власної суспільної діяльності, що досі були для них чужі і панували над ними як закони природи, ці закони відтепер людина використовуватиме з повним знанням справи й тим самим буде над ними панувати. Саме усуспільнення людей, яке

* Оцих декілька чисел можуть дати приближний образ величезної експанзивної сили сучасних продукційних засобів, навіть під капіталістичним гнетом. На підставі найновішого обліку Джіфена всеньке багатство Великої Британії й Ірляндії вносило круглими числами:

1814	—	2200	мільонів фунтів штерлінгів	=	44	мільярдам марок.
1865	—	6100	" " "	=	122	" "
1875	—	8500	" " "	=	170	" "

Щодо руйнування продукційних засобів і продуктів у часах криз, то на другому конгресі німецьких промисловців, у Берліні, 21. лютия 1878. р. обраховано загальну втрату під час останнього краху тільки німецької залізної промисловости на 455 мільонів марок. [*Заввага Енгельса.*]

досі їм накидала природа й історія, стане тоді їх власним вільним ділом. Об'єктивні, чужі сили, що панували досі в історії, перейдуть під контроль самих людей. Що тільки відтепер люде будуть самі з повною свідомістю творити собі історію, аж тоді суспільні причини, які вони пустили в рух, будуть переважно і в що-раз більшій мірі давати їм бажані ними наслідки. Це буде скок людства з царства konieczności в царство волі.

Перевести в життя це діло визволення світа — є історичне завдання сучасного пролетаріату. Збагнути його історичні умови й разом із тим сам його характер та зробити, таким чином, покликати до акції, нині поневолену клясу, свідомою тих умов і природи її власної акції, це завдання теоретичного вислову пролетарського руху, завдання — наукового соціалізму.

III.

ПРОДУКЦІЯ.

Після всього того, що ми бачили досі, читач не здивується, довідавшись, що головні засади соціалізму, з'ясовані нами у попередньому розділі, зовсім не відповідають поглядам пана Дірінга. Навпаки. Він кидає їх у безодню всього негодящого, туди, куди повикидав вже інших «байстрят історичної і логічної фантастики», куди повикидав «непутящі концепції», «баламутні туманисті ідеї», і т. д. Адже ж для нього соціалізм це не конечний витвір історичного розвитку, і куди ще менше витвір сучасних грубо-матеріалістичних економічних умов, що мають на оці тільки шлункові інтереси. У нього ця справа виходить куди краще. Його соціалізм це дефінітивна правда останньої інстанції, це «природна система суспільства», а коріння цього соціалізму знаходиться в «універсальному принципі справедливості». Отже коли йому неодмінно треба згадати сучасний стан річей, витворений дотеперішною грішною історією, щоб полішити його, то це слід хіба вважати за нещастя для чистого принципу справедливості. Як усе інше, пан Дірінг і свій соціалізм створює за поміччю обидвох своїх славутних чоловічків. Досить, щоб ці дві маріонетки, замість грати роллю пана і слуги, як було досі, заграли раз для відміни песу про рівноправність — і основа дірінгівського соціалізму готова.

Отим то й ясно, що у пана Дірінга періодичні промислові кризи зовсім не мають такого історичного значіння, яке ми мусіли їм надати. Кризи в нього є тільки принагідні ухилення від «нормального ходу справ», і дають хіба тільки спонуку до «розвитку більш унормованого ладу». «Звичайного способу» пояснювати собі кризи надмірною продукцією для його «докладнішого розуміння» не досить. Правда, «для спеціальних криз в окремих ділянках

таке пояснення», мовляв, »допустити можна«. Так, н. пр., »переповнення книжкового ринку виданнями творів, дозволених несподівано до передруку, пригожих до масового збуту«. Як-не-як, а пан Дірінг може спокійнісінько лягати спати з блаженною свідомістю, що його твори ніколи не накоять світові такого лиха. Але в великих кризах »витворює«, мовляв, »прірву між запасами і збутом« не так надмірна продукція, як »одсталість народньої консумції . . . витворена штучно недостатня консумція . . . перепони для природного зросту народніх потреб (!)«. * І для цієї своєї теорії криз він найшов собі ще ученика.

Та, на жаль, недостатня консумція мас, обмеження консумції мас тим, що неминуче потрібне для піддержання життя і розмножування, це явище вже не нове. Воно існує від тоді, від коли існують експльоаторські й експльоатовані класи. Навіть у тих періодах історії, коли становище мас було особливо сприятливе, отже н. пр. в Англії в XV. століттю, і тоді їх консумція була недостатня, і тоді вони не могли розпорядковуватися для свого споживку своїм власним річним продуктом цілковито. Таким чином, коли недостатня консумція від тисячів літ постійне історичне явище, а загальний застій у збуті підчас криз унаслідок надмірної продукції почав появлятися що-тільки від п'ятидесять літ, то треба хіба повної вульгарно-економічної поверховності пана Дірінга, щоб нову колізію пояснювати не новим явищем надмірної продукції, а тисячелітнім явищем недостатньої консумції. Воно то виглядає так, як би у математиці хотіти зміну відношення двох величинів, постійної і змінної, пояснювати не тим, що змінюється змінна, а тим, що постійна лишилася та сама. Недататня консумція мас є конечною умовою всіх суспільних форм, за-

* Дірінг, Cursus der National- und Sozialökonomie, стор. 227 і 228.

снованих на експльоатації, отже й капіталістичної форми; але тільки капіталістична форма продукції доводить аж до криз. Отже недостатня консумція має є теж передумовою криз * і грає в них давно вже визнану ролю; але про причини існування криз у наших часах вона каже нам таксамо мало, як про причини того, що їх колись не було.

Пан Дірінг має загалом чудні погляди про світовий ринок. Ми бачили, як він, як справжній німецький літерат, силкується дійсні спеціальні кризи у промисловости пояснити собі ввоєними кризами на лляйпцігському книжковому ринку, бурю на морю бурею — у склянці води. А оце далі він гадає собі, що нинішня продукція підприємців »зі своїм збутом« мусить »повертатися передівсім у колі маючих кляс«; * це, звичайно, не заваджає йому шіснацять сторінок далі називати головними сучасними промисловостями залізну й бавовняну, отже саме ті обидві галузі продукції, що їх продуктів тільки незначну частину сконсумовують у колах маючих кляс, і ці продукти більш, як котрі інші, призначені на масове споживання. Куди б ми не повертали в його книжці, ніде нічого не знайдемо, крім пустої повної суперечностей балаканини. Але візьмим один приклад із бавовняної промисловости. Коли в одним-одному невеличкому порівнюючи місті Ольдтемі — одне зпоміж десятка міст довкола Менчестеру з населенням 50 до 100 тисяч душ, що займаються бавовняною промисловістю — коли в цьому одним-одному місті за чотири роки від 1872. до 1875. скількість веретен, що прядуть тільки одним числом 32, з 2¹/₂ мільйонів зросла на 5, так що в якомусь одному тільки пересічному місті Англії одного якогось числа пряде стільки ж веретен, скільки всього-на-всього має бавовняна індустрія цілої Німеччини враз із Ельзасом, та коли в інших галузях і по інших осідках бавовняної індустрії Англії й Шотляндії по-

* Дірінг, *Cursus der National- u. Sozialökonomie*, стор. 221.

ширення йшло більш-менш у тій самій пропорції, то тут треба вже не-аби-якої дози крайньої нахабності, щоб сучасний застій у збуті бавовняного прядива і тканини пояснювати недостатньою консумцією мас Англії, а не надмірною продукцією англійських фабрикантив бавовни.*

Та годі. Нічого сперечатися з людьми, котрі так мало що знають із політичної економії, що лляппігський книжковий ринок беруть загалом за ринок у розумінню сучасної промисловости. Тим то нам доволі буде сконстатувати лише, що пан Дірінг, говорячи про кризи як про »звичайну гру поміж надмірною напругою і втомою після неї«, висловлює такий погляд, що надмірна спекуляція »повстає не лише з безпляного нагромадження приватних підприємств«, а що й »необміркованість із боку одиноких підприємців тай брак приватної обачности треба зарахувати до причин надмірного постачання«.** А яка знову »причина« необміркованости й браку приватної обачности? Це й є власне та сама безпляновість капіталістичної продукції, що проявляється в безпляновому нагромадженню приватних підприємств. Тай це, власне, теж не-аби-яка необміркованість« — перекласти якийсь економічний факт на якийсь моральний закид, а потім цей переклад уважати за відкриття якоїсь нової причини.

На цьому й покиньмо кризи. Доказавши в попередньому розділі, як вони неминуче витворюються з капіталістичного способу продукції, показавши, яке їх значіння як криз цього ж таки способу продукції, криз, що мусять доводити до суспільного перевороту, — в нас немає ніякої потреби розправля-

* Пояснення криз недостатньою консумцією дав перший Сісмонді, але в нього воно має ще якийсь глузд. Від Сісмонді запозичив його Родбертус, а від Родбертуса знову відписав пан Дірінг, своїм звичаєм, позбавивши його глибокого значіння. [З. Е.]

** Дірінг, *Cursus der National- und Sozialökonomie*, стор. 228 і 229.

тися далі з поверховною балаканиною пана Дірінга на цю тему. Ми перейдемо до його позитивних теорій, до «природної системи суспільства».

Ця система, збудована на «універсальному принципі справедливості», отже цілком незалежно від морочливих матеріальних фактів, складається з федерацій господарських комун, де існує «вільність переходити з одного місця на друге і що мають обов'язок приймати нових членів на основі певних законів і адміністративних норм». Сама ж господарська комунa це перш за все «обширний схематизм, що має глибоке значіння для роду людського» й куди перевищає «непутню половинчастість», н. пр., якогось там Маркса. Вона означає «громаду осіб, яких лучить між собою публичне право розпоряджатися якимось простором землі і якоюсь групою продукційних установ для спільної праці і спільної участі у прибутку».* Публичне право це «право на річ . . . у дусі чисто публіцистичного відношення до природи й до продукційних установ».** Що воно має значити, — над тим нехай морочать собі голови майбутні юристи господарчої комуни, а ми не думаємо навіть і пробувати. З того всього ми довідуємося тільки те, що це право зовсім не ідентичне з «корпоративною власністю робітничих спілок», які не виключали би взаємної конкуренції, а то й експлоатації заробітної плати. При чому він мимохідь згадує, що ідея «спільної власності», яку подибуємо і в Маркса, є «що-найменше неясна і двозначна, бо ж ця ідея будуччини раз-у-раз викликає якесь таке вражіння, наче б вона мала означати не що инче, а тільки корпоративну власність робітничих груп»*** Це знову одна з багатьох звичайних у пана Дірінга «поганеньких собі манірочок» — підсовувати щось другому, манірочок, що для них «за їх вульгарність» (як він сам каже) «підходить зовсім

* Дірінг, *Cursus der National- u. Sozialökonomie*, стор. 322.

** *Ibidem*, стор. 342.

*** *Ibidem*, стор. 295.

добре тільки вульгарне слівце — нахабність»: * Це така сама схоплена з повітря неправда, як і друга вигадка пана Дірінга, що спільна власність у Маркса є ніби-то «рівночасно індивідуальною й суспільною власністю».

Та як-не-як, а ясне ось що: публіцистичне право якоїсь господарської комуни на свої засоби праці є виключним правом власности не лише супроти кожної инчої господарської комуни, а й супроти суспільства й держави. Але ж це право не повинно мати такої сили, щоб можна було замикатися . . . від окола, бо в кожній господарській комуні існує вільність переходити з одного місця на друге й кожна має обов'язок приймати нових членів на основі певних законів і адміністративних норм . . . подібно . . . як воно нині мається справа із приналежністю до якогось політичного тіла і з участю в господарських компетенціях громади». ** Таким робом, будуть багаті й убогі господарські комуни, й коляція відбуватиметься таким способом, що людиність із убогих комун напливатиме до багатих. Отож, міркуючи шляхом організації національної торгівлі усунути конкуренцію між поодинокими комунами щодо продуктів, пан Дірінг усе ж таки дозволяє спокійнісінько далі існувати конкуренції щодо продуцентів. Річи лишаяються поза сферою конкуренції, люде далі залежні від неї.

Одначе все оце зовсім ще не поясняє нам «публіцистичного права». Дві сторінці далі пан Дірінг заявляє: торговельна комуна сягає, мовляв, «поки-що так далеко, як далеко сягає та політично-суспільна царина, що її жильці об'єднані в одне правне тіло і в такому характері мають право розпорядковувати всею землею, житлами і продукційними установами». Отже має право розпорядковуватися та-

* Дірінг, *Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus*, стр. 506.

** Дірінг, *Cursus der National- und Sozialökonomie*, стр. 322 і 323.

ки не окрема комуна, а вся нація. Таким чином »публичне право«, »право на річ«, »публіцистичне відношення до природи« й т. д. все це не тільки »що-найменше неясне і двозначне«, але просто суперечить одне одному. І поправді, все це, принаймні настільки, наскільки кожна окрема господарська комуна теж є правним тілом, все це є »рівночасно індивідуальна й суспільна власність«, і тим то цю »туманисту гермафродитичну форму« можна подибати хіба тільки в самого пана Дірінга.

У всякому разі господарська комуна розпоряджається своїми засобами праці на те, щоб продукувати. Якже відбувається ця продукція? По всьому тому, що ми довідуємося від пана Дірінга, то треба собі міркувати, що вона відбувається зовсім на старий лад, тільки на місце капіталіста стає — комуна. Хіба ще дізнаємося, що тільки тепер кожному вільно буде вибрати собі свою професію, і що існує рівний для всіх обов'язок праці.

Основною формою всієї дотеперішньої продукції є поділ праці, з одного боку, серед суспільства, і з другого боку, в межах кожної поодинокі продукційної установи. Як же ставиться до поділу праці дірінгівська »соціальність«?

Перший великий суспільний поділ праці це відокремлення міста від села. Цей антагонізм, на думку пана Дірінга, »з природи річі неминучий«. Але »так узагалі це небезпечна річ думати, що прірви між хліборобством і промисловістю . . . не можна виповнити. Насправжки існує вже певний постійний перехід од одного до другого, і той перехід, можна сподіватися, у будуччині зміцниться ще більше«. Уже тепер, мовляв, між хліборобство й сільське підприємство всунулося дві індустрії: »в першій лінії горільництво, у другій фабрикація буракового цукру . . . Виріб спирту має таку велику вагу, що її швидче недоцінують, аніж перецінують«. А »коли б, може, через якісь відкриття яка більша скількість індустрії сформувалася так, що зайшла

б кінцева потреба зльокалізувати підприємство на селі та безпосередно злучити його з продукцією сировини», то через те ослаб би антагонізм помежи містом і селом, і »повстала б як-найширша основа для розвитку цивілізації«. Одначе »перспектива на щось подібне може відкритися ще й инчим шляхом. Побіч технічних кінцевостей що-раз більшої ваги набірають соціальні потреби, а коли ці соціальні потреби поробляться міродатними для угруповання економічних діяльностей, то вже зовсім не можна буде спускати з ока тих користей, що впливатимуть із систематичного тісного зв'язку поміж роботами села та працею технічного перетвору».*

Але ж у господарській комуні саме й мають вагу соціальні потреби, то ж чи не поспішиться вона як-найбільше привласнити собі згаданих вище користей зі сполуки хліборобства з промисловістю? А пан Дірінг, певне, чи не захоче, бува, як то він любить, подрібно з'ясувати нам своє »докладніше розуміння« становища господарської комуні в цій справі? Пошиється в дурні читач, давши цьому віру. Тих кілька, наведених вище мізерних поплутаних банальностей, що раз-у-раз крутяться у сфері горільництва й цукроварництва, не виходячи поза межі, де має силу пруське краєве право, оце і все, що нам має сказати пан Дірінг про антагонізм поміж містом і селом у теперішні часи і в майбутньому.

Перейдім до подробиць поділу праці. Тут пан Дірінг уже трохи »докладніший«. Він говорить про »особу, що повинна віддатися виключно одного роду діяльності».** Коли мова йде про введення якоїсь нової галузі продукції, то зараз виринає питання, чи можна якійсь певній кількості людей, що мали б посвятитися продукції одного якогось товару, забезпечити й потрібну їм кон-

* Дірінг, *Cursus der National- und Sozialökonomie* стор. 250—252.

** Ibidem, стор. 257.

сумцію (!).^{*} Якaneбудь галузь продукції потребуватиме небагато людности в соціалітарній системі.^{**} І в соціалітарній системі існують «економічні породи людей, що відрізняються окремим способом життя».^{***} З того виходить, що у сфері продукції майже все зістається по-старому. Правда, у дотеперішньому суспільстві панував »жибний поділ праці«; але в чому він полягає, і чим треба б його замінити в господарській комуні, про те ми довідуємося тільки ось що: »Щодо самого поділу праці, то ми сказали вже вище, що цю справу можна вважати за покінчену, коли звертати належну увагу на існування різних природних умов і на особисті здібности«.[†] Крім здібностей, має свою вагу ще й особистий нахил: »Потяг до таких чинностей, що вимагають прояву більших здібностей і підготовки, цей потяг полягав би виключно на нахилі до відповідного заняття й на втісі, яку доставляє виконування якраз цеї, а не инчої річі (виконування якоїсь річі!)«.^{††} І разом із тим у соціалітарній системі прокинеться дух суперництва та й »сама продукція набере якогось інтересу, а бездушне підприємство, що дивиться на продукцію тільки як на засіб добитися зиску, не буде вже головною характеристикою обставин«.^{†††}

В кожному суспільстві з природним розвитком продукції — сюди треба зарахувати й нинішній розвиток продукції — не продуценти панують над засобами продукції, а засоби продукції панують над продуцентами. В такому суспільстві кожна нова підойма продукції неминуче переходить у новий засіб перетворювання продуцентів у невольників засобів продукції. Це перш за все відноситься до тої

^{*} Dippel, *Cursus der National- u. Sozialökonomie*, стор. 278.

^{**} Ibidem, стор. 275.

^{***} Ibidem, стор. 329.

[†] Ibidem, стор. 259.

^{††} Dippel, *Cursus der Philosophie*, стор. 283.

^{†††} Dippel, *Cursus der National- u. Sozialökonomie*, стор. 265.

підойми продукції, яка аж до появи великої індустрії була наймогутніша за всі, а саме — до поділу праці. Вже перший великий поділ праці, відокремлення міста від села, засудив сільське населення на тисячки років довгого тупіння, а міщан — кожного зокрема поперетворюватися в невольника свого індивідуального ремесла. Він знищив основи духового розвитку одних і фізичного розвитку других. Як хлібороб привласнює собі землю, а міщанин стає власником свого ремесла, то так само й земля привласнює собі хлібороба, а ремесло — ремесника. З поділом праці розшматовується на частини й людина. Щоб вишколити якусь одним-одну чинність, треба жертвувати всі інші фізичні й духові здатності. Це нищення людей зростає рівночасно з розвитком поділу праці, який завершується в мануфактурі. Мануфактура розкладає ремесло на його поодинокі подрібні операції, кожну таку операцію призначає поодинокому робітникові як життєву його професію й, таким чином, на ціле життя приковує його до якоїсь певної подрібної функції та до якогось певного знаряддя праці. »Вона калічить робітника, робить з нього потвору, чисто теплярським способом розвиваючи в нього його детальні зручності і приглушуючи силу-силенну продуктивних нахилів і здатностей . . . Самого індивідуума роздроблюється, перетворюється в автоматичну машину, що виконує частинну працю« (Маркс) — в машину, що в багатьох випадках доходить до своєї досконалості — дослівно кажучи — що-тільки шляхом фізичного й духового покалічення робітника. Машинерія великої індустрії перетворює робітника з машини у просте причадалля до машини. »Довічна спеціальність орудувати частинним знаряддям перетворюється в довічну спеціальність служити частині машини. Машинерію зловживають на те, щоб робітника вже змалечку перетворити в частинну частинки машини« (Маркс). І не лише робітників, а й ті класи, що безпосередно, чи посередно

визискують робітників, їх теж поділ праці перетворює в невольників знаряддя їх праці; тупоголового буржуа в невольника його власного капіталу й його власної жаги бариша, юриста — в невольника його закацюблих правничих поглядів, що опановують його як якась самостійна сила; »освічені стани« — загалом у рабів ріжноманітних льокальних обмеженостей і односторонностей, у рабів їх власної фізичної й духової короткозорости, в рабів їх окалічлості, звязаної з вихованням, прикроєним до якоїсь спеціальности, до якої вони приковані на ціле своє життя — навіть тоді, коли ця спеціальність є чистим неробством.

Утопісти вже цілком ясно усвідомлювали собі той вплив поділу праці, що калічив, із одного боку, робітника, з другого, саму працю робітника, зведену на довічне, одноманітне, механічне повторювання одної й тої самої дії. Домагаючися скасування противенства між селом і містом, і Фуріє й Овен добачали в цьому домаганню першу головну умову для скасування старого поділу праці. На думку одного і другого усе населення треба б розташувати по селах групами від шіснацятьсот до трьох тисяч душ; кожна група замешкує в центрі своєї території величезний палац і веде спільну господарку. Правда, Фуріє згадує сям та там про міста, але ж ті міста знову ж таки складаються тільки з чотирох до п'ятиох таких палаців, що стоять недалеко один побіч одного. В одного і другого кожний член суспільства займається і хліборобством і працює в промисловости; в Фурієра грають у промисловости головну роллю ремесло й мануфактура, зате в Овена вже велика індустрія, й він жадає вже, щоб для робіт у домашнім господарстві заводити силу пари й машинерії. Але й у межах хліборобства й індустрії обидва домагаються для кожної одиниці по змозі як-найбільшої ріжноманітности у праці й відповідно до того жадають, щоб виховання підготовлювало молодь для як-найусебічнішої тех-

нічної праці. На думку одного і другого, людина повинна розвиватись універсально шляхом усебічної практичної діяльності, й праця, що через поділ стратила свою притягливу принадливість, повинна назад її одержати, в першій мірі через ту її врїжнотнєність і зв'язаний із нею не довгий час її тривання, через ті, щоб ужити слова Фуріє, »сеанси«, посвячені кожній окремій праці. Обидва вже геть позбулися традиційного способу думання експлуататорських клас, притаманного панові Дірінгові, способу, який уважає протиріччя між містом і селом з природи річі за неминуче. Обмеженість такого способу думання видно вже з того, що с'як чи так треба б певну кількість людей засудити на те, щоб вироблювали один продукт; та ще цей спосіб думання хоче — ввіковічнити »економічні породи« людей, які ріжняться між собою способом життя, людей, які знаходять утіху в тому, що виконують власне цю, а не инчу річ, отже так підупали, що тішаються із свого власного поневолення й перетворення їх в якусь односторонню істоту. В порівнянні з основними думками навіть найнесамовитіших фантазій »ідіота« Фуріє, в порівнянні з найнужденнішими навіть ідеями »простацького, блідого й нужденного« Овена пан Дірінг, що сам іще є цілковитий невільник поділу праці, виглядає зі своїми поглядами як який покvapний на язик карлик.

Суспільство, зробившись паном усеньких продукційних засобів, щоб суспільно-планово користуватися ними, усуне дотеперішнє поневолювання людей їх власними продукційними засобами. Ясна річ, що суспільство не може визволитися, не визволивши зпід кормиги капіталізму кожного окремого члена суспільства. Через те старий спосіб продукції мусить радикально змінитися, головнo ж мусить ізникнути старий поділ праці. На його місце мусить виникнути така організація продукції, де, з одного боку, ніхто не міг би звалювати на другого

свої пайки продуктивної праці, цієї природної умови людського існування, де, з другого боку, продуктивна праця, замість бути засобом поневолення, була б засобом визволення людей, даючи кожній людині нагоду розвивати в усіх напрямках та проявляти назверх усі свої фізичні й духові здібності, й де таким чином праця з тягару зробиться приємністю.

Все це вже нині й не фантазія й не побожне бажання. Серед сучасного розвитку продуктивних сил доволі вже збільшити продукцію настільки, наскільки її збільшує вже сам факт усупільнення продуктивних сил, доволі усунути ті перепони й пертурбації, що впливають із капіталістичного способу продукції, усунути марнування продуктів і продукційних засобів, усього цього доволі на те, щоб, при загальній участі в роботі цілого суспільства, зредувати робітний час на таке мінімум, яке відповідає теперішнім поглядам.

Таксамо жадання скасувати старий поділ праці зовсім не має такого характеру, що зреалізувати його можна б тільки коштом продуктивності праці. Навпаки. Воно зробилося умовою самої продукції через велику промисловість. »З появою машинової продукції зникає неминуча потреба, як це було за мануфактури, розподіляти робітників на групи, щоб приковувати їх до різних машин, присвоюючи тих самих робітників раз-у-раз до тої самої функції. Через те, що загальний рух фабрики виходить не від робітника, а від машини, то може раз-у-раз відбуватися зміна осіб, а в процесі праці ніякої перерви немає . . . Нарешті, швидкість, з якою людина в молодому віці виучується робити коло машини, таксамо усуває неминучу потребу підховувати якусь окрему клясу робітників виключно на машинових робітників«. Але хоч капіталістичний спосіб використання машини мусить далі користуватися старим поділом праці з його закацюблими

партикулярностями, дарма що вони технічно поробилися зайвими, то сама машина бунтується проти цього анахронізму. Технічна основа великої індустрії — революційна. »За поміччю машин, через хемічні процеси й іншими методами велика промисловість раз-у-раз робить перевороти в технічній основі продукції, й разом із тим і в функціях робітників і в суспільних комбінаціях процесу праці. Цим вона раз-у-раз революціонізує теж поділ праці серед суспільства й раз-по-раз кидає маси капіталу й маси робітників із одної галузі продукції у другу. Тим то природа великої індустрії вимагає зміни праці, переміни функцій, всебічньої рухливості робітника . . . Ми вже бачили, як ця абсолютна суперечність . . . лютує, домагаючись без угаду жертвів од робітничої кляси, непомірно марнуючи робітні сили та наносячи руїну, спричинену суспільною анархією. Це її негативний бік. Але коли зміна праці нині промощує собі шлях іще тільки як непереможний закон природи, закон природи з його сліпою руїнною силою, закон, який скрізь наскакує на перешкоди — то велика промисловість своїми катастрофами сама робить справу життя або смерті з того, щоб визнати зміну праці й тим то по змозі як-найбільшу всебічність робітника за загальний соціальний закон продукції, та щоб приладнювати умови, відповідно до нормального здійснення цього закону. Вона робить справу життя або смерті з того, щоб стан, де величезну масу злидненої, робітничої людности держать у резерві на те, щоб на випадок зміни в експлуатаційних потребах капіталу нею розпоряджатися, щоб такий стан замінити станом, де можна б абсолютно розпоряджатися людиною на випадок змін у потребах праці; щоб частинного індивідуума, звичайного носія якоїсь суспільної детальної функції, замінити цілком розвинутим індивідуумом, для якого різні суспільні функції були б різними формами праці, формами, що замінювали б одна одну». (Маркс, Капітал.)

Навчивши нас перетворювати молекулярний рух у рух мас для технічних цілей, — річ, яку більшменш можна перевести скрізь — велика промисловість у значній мірі звільнила промислову продукцію від місцевих обмежень. Сила води була зв'язана з місцем, сила пари — вільна. Коли сила води неминуче зв'язана з селом, то це ще не значить, що сила пари конче мусить бути зв'язана з містом. Це тільки капіталістичний ужиток сконцентровує її переважно по містах, перетворюючи фабричні села в фабричні міста. Але тим він створює рівночасно умови, що підкопують саме підприємство. Перша вимога парової машини й головна вимога майже всіх галузів продукції великої індустрії є порівнюючи чиста вода. Та фабричне місто всю воду перемінює у смердючу гноївку. Отже хоч концентрація по містах є основною умовою капіталістичної продукції, то все ж кожний окремий промисловий капіталіст раз-у-раз конче старається віддалитися від великих міст, створених капіталістичною продукцією, і перенести своє підприємство на село. Цей процес можна подрібно простежити на текстильній промисловості округ Ленкешіра й Йоркшіра; капіталістична велика промисловість безнастанно створює там нові великі міста, раз-по-раз тікаючи з міста на село. Подібно справа мається в округах металургічної індустрії, де ті самі результати з'являються почасти з інших причин.

Вийти з цього нового блудного кола, знищити суперечність, що раз-у-раз наново виникає у сучасній індустрії, знову ж таки можна буде тільки — відбираючи в неї її капіталістичний характер. Тільки суспільство, що гармонійно сплітає свої продуктивні сили на основі одним-одного великого пляну, тільки воно може дозволити індустрії розселяватися по цілій країні, та розпорошуватися по ній так, щоб це розпорошення як-найбільш відповідало її власному розвитку і станові чи розвитку всіх інших складовин продукції.

З цього виходить, що знищити противенство поміж містом і селом не лише можливо, а що це для самої промислової продукції просто конечна річ, таксамо, як це конечна річ для хліборобської продукції та ще до того для публичної гігієни. Тільки тоді, коли зіллється місто з селом, можна буде усунути отруйність повітря, води й землі в теперішніх часах, тільки тоді можна буде довести до того, щоб гній, од якого нидіють по містах маси, зуживати на те, щоб викохувати рослини, а не на те, щоб втворювати хороби.

Капіталістична індустрія вже зробилася порівнюючи незалежною від льокальних обмежень, що їх накладають на неї місця продукції її сирівців. Текстильна індустрія обробляє, здебільшого, спроваджувані сирівці. Еспанську залізну руду обробляють у Німеччині й Англії, еспанську й південно-американську мідну руду в Англії. Кожна вугільна вловина постачає далеко поза свою периферію палива для промислової округи, що більшає з року на рік. На побережжю цілої Європи парові машини гонять англійське та де-не-де німецьке й бельгійське вугілля. Суспільство, визволившись із пут капіталістичної продукції, може піти ще куди далі. Випускаючи у світ покоління всебічно розвинутих продуцентів, що розуміють наукові основи всенької промислової продукції, де кожний зокрема практично пройшов від початку до кінця цілий ряд галузів продукції, воно створює нову продукційну силу, що значно переважує працю, потрібну на транспортування спроваджуваних іздалека сирівців і палива.

Отже скасування розміжної стіни між містом і селом це не утопія, навіть тоді не утопія, коли умовою його є по змозі як-найрівномірніше розміщення великої індустрії по цілій країні. Певна річ, що цивілізація полишила нам у формі великих міст спадщину, що коштуватиме немало часу та праці, щоб її усунути. Але ж міста неминуче треба буде покасувати й це колись станеться, хоч би це був і затяж-

ний процес. Хоч яка доля судилася німецькій імперії пруської нації, Бісмарк може сходити в могилу з гордою свідомістю, що його щиросерде бажання напевно сповниться: великі міста позагибають.

А тепер розберімо дитвацький погляд пана Дірінга, що ніби-то суспільство може захопити у свої руки всі продукційні засоби, не перевернувши догори корінем старого способу продукування та не скасувавши перш за все старого поділу праці; що ніби-то на цьому ціла справа й кінчиться, коли звертати належну увагу на »природні умови й особисті здібности« — при чому тепер, як і досі, цілі маси людей є й далі невольниками продукції якогось одного товару, як і досі, одна-одніська галузь продукції забіратиме цілу »людність«, людство тепер, як і досі, поділятиметься на якусь скількість покалічилих на різний спосіб »економічних пород«, як ось на »тачкарів« і »архітектів«. Таким чином, ціле суспільство повинно зробитися паном усіх продукційних засобів на те, щоб кожний зокрема лишився невольником свого продукційного засобу, і мав тільки змогу вибрати собі якийсь продукційний засіб. Та ще пригляньмося до того способу, як то пан Дірінг вважає відокремлення міста від села »з природи річі неминучим«, і в тому напрямі спромігся відкрити тільки якийсь маленький паліативчик у тій специфічно пруській сполучі промислових галузів — у горільництві й фабрикації цукру; як то він розпошення індустрії по цілій країні робить залежним од якогось-там майбутнього відкриття та від ко-
нечної потреби злучити продукцію сирівців безпосередно з їх добуванням — сирівців, що їх тепер використовують у що-раз більшій віддалі від місць, звідкіля їх беруть! — і як він, нарешті, старається прочистити собі шлях, запевняючи, що соціальні потреби кінець-кінцем доведуть таки до злуки хліборобства з індустрією, навіть і в супереч економічним міркуванням, так наче б це було сполучене з якою економічною жертвою!

Звичайно, на те, щоб бачити, що революційні елементи, котрі усунуть старий поділ праці враз із проміжною стіною між містом і селом та перетворять цілу продукцію, щоб бачити, що ці елементи вже є в зародні продукційних умов сучасної великої індустрії, та що їх розвиткові стає на заваді нинішній капіталістичний спосіб продукції — на те треба мати трохи ширший горизонт, аніж сфера впливу пруського краевого права, аніж край, де горілка і буряковий цукор є найголовнішими продуктами промисловости, і де торговельні кризи можна студіювати на книжковому ринку. На те треба знати справжню велику індустрію в її історичному розвитку і в її сучасному дійсному стані, особливо в тій одній країні, що її батьківщина, і де в ній одній вона дійшла до свого клясичного розвитку; та ще й тоді нікому не спаде на думку обезглиблювати сучасний науковий соціалізм та зводити його на специфічно пруський соціалізм пана Дірінга.

IV.

РОЗПОДІЛ.

Ми вже бачили давніше, що з дірінгівської політичної економії в результаті виходила така теза: Капіталістичний спосіб продукції цілком добрий і може лишатися далі, але капіталістичний спосіб розподілу поганий і мусить зникнути. А теперечки ми бачимо, що «соціалітарна система» пана Дірінга це не більше й не менче, а здійснення цієї тези у фантазії. Насправжки виявилось, що пан Дірінг не бачить майже ніяких недотач у капіталістичному способі продукції — як такому —, що він рад задержати старий поділ праці в усіх головніших його рисах і тим то мало що знає сказати про продукцію у своїй господарській комуні. Воно то правда, що продукція це таке поле, де місце реальним фактам, де, значить, «раціональна фантазія» може тільки не дуже широко розпускати свої крила, а то легко може зайти небезпека компромітації. Зате розподіл, що, на думку пана Дірінга, немає нічого спільного з продукцією, розподіл, що його, на його думку, визначає не продукція, а чистий акт волі, — він є вибране поле його «соціальної альхемиї».

Рівному продукційному обов'язкові відповідає рівне консумційне право, установлене в господарчій комуні і в торговельній комуні, що охоплює більшу скількість господарчих комун. Тут «працю вимінюють на инчу працю на основі принципу рівного цінування . . . Робота і відплата за роботу виявляють тут дійсну рівність величинів праці».* І при тому це «зрівняння людських сил має вагу навіть і незалежно від того, чи робота окремих одиниць була більша чи менча або чи випадково вони навіть і не дали ніякої роботи»;** бо ж усяку

* Дірінг, *Cursus der National- u. Sozialökonomie*, стор. 256.

** Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 281.

діяльність, якщо вона забірає час і силу, можна вважати продуктивною роботою — отже гру в круглій і прохідку теж. Але ця виміна відбувається не поміж поодинокими людьми, бо ж посідачем усіх продукційних засобів, отже й усіх продуктів, є загальна, а відбувається вона, з одного боку, поміж кожною господарчою комунною й її поодинокими членами і, з другого боку, поміж різними самими таки господарчими й торговельними комунами. »Власне поодинокі господарські комуни замінять у своїх власних межах дрібну торгівлю наскрізь пляновим збутом«. Таке саме буде з великою торгівлею, зорганізованою таким самим робом: »Отже система вільного господарського суспільства . . . буде велика інституція для виміни, що переводитиме свої операції, спіраючись на благородні метали як на грошову основу. Пізнавши неминучу конечність цієї основної властивості, ми відрізняємось у нашій схемі від усіх тих туманностей, від яких не вільні й найраціональніші форми соціалістичних концепцій, що нині ходять поміж людьми«.*

Задля цієї виміни господарська комуна, як перша присвоєниця суспільних продуктів, має »для кожного роду продуктів« визначувати »одностайну ціну« на підставі пересічних коштів продукції. »Яке значіння мають нині . . . для вартості й ціни . . . так звані власні кошта продукції, таке значіння (в соціалітарній системі) . . . матиме обрахунок скількості витраченої праці. Цей обрахунок, котрий, на підставі принципу, що кожній людині признає рівні права й на економічному полі, можна кінець-кінцем звести на число осіб, що беруть участь у роботі, — він подасть відношення цін, котре рівночасно відповідатиме природним умовам продукції і суспільному праву реалізації вартості. Продукція благородних металів, як і нині, буде міродатна для

* Döring, Cursus der National- und Sozialökonomie
стор. 324.

визначення вартості грошей. . . З цього видно, що у зміненому суспільному ладі мірило вартостей тай причина, що визначає їх, і тим самим відношення виміни продуктів не лише не зникають, а, навпаки, аж тоді вони являються нам в яскравій формі».* Отож, нарешті, маємо зреалізовану славетну «абсолютну вартість».

Але ж, із другого боку, комуна мусітиме й індивідуумові давати змогу купувати в неї випродуковані товари, виплачуючи кожному в відплату за його роботу що-дня, що-тижня чи що-місяця якусь певну суму грошей, що має бути для всіх рівна. »Тим то з точки погляду соціалітарної системи це байдуже, чи казати, що заробітна плата мусить зникнути, чи, що вона мусить стати виключною формою економічних доходів».** Але рівна заробітна плата й рівні ціни спричиняють «квантитативну, хоч ще не квалітативну рівність у консумції», здійснюючи тим у сфері економії «універсальний принцип справедливості». Про визначення височини цієї майбутньої заробітної плати пан Дірінг каже нам тільки те, що в цьому випадку, як у всіх інших, вимінюється «рівну працю за рівну працю». Тим то за шестигодинну працю треба платити таку суму грошей, що теж утілює в собі шість годин праці.

Однак «універсальний принцип справедливості» не можна сплутувати з тим грубим зрівнуванням, що так дуже ворожо настроює буржуа проти всякого комунізму, особливо ж проти самотнього робітничого комунізму. Він далеко не такий страшний, як хотів би бути. »Принципіальна рівність прав у сфері економічній не виключає того, щоб у додаток до того, чого вимагає справедливість, добровільно не можна було висловлювати ще й окремого признання й пошани : . . . Суспільство само себе вшановує, винагороджуючи вищу

* Döring, *Cursus der National- und Sozialökonomie*, стор. 326-327.

** Ibidem, стор. 263,

категорію праці поміркованим збільшенням консумції».* І пан Дірінг теж ушановує самого себе, коли, сполучуючи невинність голуба з хитрістю гадина, так зворушливо заходиться коло поміркованого збільшення консумції майбутніх Дірінгів.

Цим капіталістичний спосіб розподілу раз на все усунений. Бо »нехай, що хтось у тому соціальному стані, що ми прийняли, справді розпоряджає якоюсь надвишкою приватних засобів, — ужити цієї надвишки як капіталу він не зможе. Ні жадна окрема людина, ні ніяка група не схоче їх од нього брати для продукції інакше, як тільки так, що вона їх виміняє або купить, але ж ніколи не доведеться їй платити йому процент або зиск».** Через те можна допустити »спадщину, що відповідала б принципіві рівності». Воно річ неминуча, бо »спадщина в якійнебудь формі завжди мусить появлятися там, де правує родинний принцип». Тай спадщинне право »не зможе доводити до нагромадження величезних маєтків, бо власність тутечки ніколи не може утворюватися . . . особливо з тою метою, щоб створювати продукційні засоби та чисто рентничі екзистенції».**

Таким чином господарська комуна була б щасливо складена. А тепер придивімося, як вона господарить.

Нехай, що всі гіпотези пана Дірінга цілком здійснені; отже нехай, що господарська комуна платить кожному своєму членові за шість годин праці на день грошеву суму, в якій теж утілено шість годин праці, скажім, дванацять марок. Нехай також, що ціни докладно відповідають вартостям, отже, згідно з нашими засновками, обіймають тільки те, що коштує сировина, те, скільки зужитковано

* Дірінг, *Cursus der National- und Sozialökonomie*, стор. 267.

** Ibidem, стор. 264 і 265.

*** Ibidem, стор. 291.

машин і засобів праці та скільки виплачено заробітної плати. Тоді якась господарська комуна зі стома робітними членами продукує на день товарів вартости 1200 марок, або на рік, рахуючи триста робітних днів, вартости 360 000 марок і виплачує таку суму своїм членам, при чому кожний член робить зі своєю пайкою 12 марок на день або 3600 марок на рік, що йому подобається. З кінцем року, і до сто роках комуна не буде багатша, як була з початку. За цей час вона навіть не спроможеться дати поміркованого збільшення консумції для пана Дірінга, коли не захоче нарушити основного фонду засобів продукції. Акумуляція цілком пішла в забуття. Ще гірше: через те, що акумуляція є суспільною конечністю, і що, задержуючи гроші, створюється вигідну форму акумуляції, то організація господарської комуни просто накликає своїх членів до приватної акумуляції і тим самим веде до свого власного знищення.

Як же уникнути тої суперечности у природі господарської комуни? Вона могла би вхопитися улюбленого «оподаткування», підвишки цін, та продавати свою річну продукцію, замість по 360 000 марок, по 480 000 марок. Але що всі інші господарські комуни знаходяться в такому самому становищу, отже мусіли б робити те саме, то кожна з них мусіла б, при виміні з іншими, платити стільки ж «оподаткування», скільки вона собі ховає, й, таким чином, «податок» падав би тягарем тільки на плечі її власних членів.

Або ж знову вона розв'язує справу цілком по просту — кожному членові за шестигодинну працю платить продуктом, що містить у собі менше як шість годин праці, скажім, чотирі години, отже, замість дванадцять марок, платить на день тільки вісім, лишаючи при тому ціни товарів незмінними. В цьому випадку вона просто й явно робить те, що в попередньому пробувала робити потайно й обхідним шляхом: вона утворює марксівську додатко-

ву вартість 120 000 марок на рік, оплачуючи своїх членів чисто капіталістичним способом, понижче вартости їх роботи та ще до того продаючи їм за повну вартість товари, які вони можуть купити тільки в неї. Таким чином, господарська комуна може скласти собі резервовий фонд тільки тоді, коли скине зі себе маску й виступить як «ублагороднена» система Трюка* на як-найширшій комуністичній основі.

Отож одне з двох: або господарська комуна вимінює «рівну працю на рівну працю», а тоді не вона, а приватні особи мають спромогу нагромадити фонд на удержання й поширювання продукції. Або ж знову вона утворює такий фонд, але тоді вона не вимінює «рівної праці на рівну працю».

Отак мається справа зі змістом виміни в господарчій комуні. А що ж із її формою? Виміна відбувається за поміччю металевих грошей, і пан Дірінг не мало пиньдочиться «історичною далекосяглістю» оцей поліпшеної форми виміни. Але ж у зносінах поміж комуною й її членами гроші зовсім не гроші, вони зовсім не виконують функції грошей. Вони служать за просту посвідку праці, вони констатують, кажучи словами Маркса, «тільки індивідуальну участь продуцента у загальній праці й його індивідуальне право на частину загального продукту, призначеного для консумції», і в тій функції вони мають «таке саме значіння, як, скажім, театральний білет». Тим то їх можна замінити яким хто хоче значком: от Вайтлінг, н. пр., замінює їх «комёрційною книжкою», де з одного боку зазначається робітні години, з другого скількість одержаної за них споживи. Коротко кажучи, їх функція у зносінах господарської комуни з її членами просто така ж як Овенові «гроші робітних годин», оцей

* Системою Трюка (Trucksystem) називають у Англії опстему, добре відому і в Німеччині, коли фабриканти самі тримають крамниці і примушують своїх робітників купувати в них крам. (*Заввага Енгельса.*)

»витвір фантазії«, що на нього пан Дірінг дивиться так бундючно згори, дарма що самому довелося заводити їх у свою економію будуччини. Чи марка, що означає мірку виконаного »обовязку у продукції« й набутого за це »права на консумцію«, буде собі простим клаптиком паперу, чи жетоном, чи червінцем, це для такої цілі цілком байдужа річ. Але для інших цілей, як побачимо, це річ не байдужа.

Отже коли металеві гроші вже у зносінах між господарською комунною та її членами не мають функції грошей, а функціонують тільки як замаскована робітна марка, то тим менше можуть вони виконувати функцію грошей при виміні поміж різними господарськими комунами. Тут, на підставі гіпотез пана Дірінга, металеві гроші цілком зайві. Насправжки тут доволі було б звичайної собі бухгалтерії; вона далеко простіш переводить виміну продуктів рівної праці на продукти рівної праці, беручи за природне мірило праці — час, робітну годину як одиницю — аніж перемінюючи що-тільки робітні години на гроші. Виміна є в дійсности чиста натуральна виміна; всякий побільшений етат можна легко і просто вирівнювати, переказуючи виплату інчим комунам. Але коли б яка комуна справді виявила супроти інших комун який дефіцит, то все »золото цілої вселенної«, хоч би воно було і не знати яким »із природи грошем«, — не могло б допомогти цій комуні; не хотючи попасти в боргову залежність од інших комун, вона неодмінно мусить поповнити цей недобір, збільшуючи власну працю. Автім, читачеві ні на хвилинку не можна спускати з ока того, що ми зовсім не займаємося тутечки якимось конструюванням будуччини. Ми беремо попросту гіпотези пана Дірінга й виводимо з них неминучі висновки.

Отак ні в виміні між господарською комунною й її членами, ні в виміні поміж різними комунами золото, оці »гроші з природи«, ніяк не може здійснити цієї своєї природної функції. А проте пан Ді-

рінг наказує йому сповняти функцію грошей і в «соціалітарній організації». Як так, то ми мусимо пошукати якогось инчого поля, де б могла проявити себе ця грошева функція. Й таке поле існує. Пан Дірінг дає, що правда, кожному право на «квантитативно рівну консумцію», але ж силувати до того він нікого не може. Навпаки, він хизується тим, що в його світі кожний може робити зі своїми грішми, що йому хочеться. Отже він не може перешкодити тому, щоб одні відкладали собі якийсь невеличкий капітал, а другі не могли виживати з видаваної їм плати. Це, на його думку, річ неминуча, неминуча настільки, що він виразно визнає право спадщинності для спільної власності родини, а звідси вже далі виходить обов'язок для батьків утримувати свої діти. Тільки ж таким чином ціла будівля з квантитативно рівною консумцією поважно зарисовується. Парубок живе собі паном, гуляє на свої вісім чи дванадцять марок, зароблених ним у день, зате ж удовець з вісімома неолітками-дітьми з тяжкою бідомою може вижити з такого заробітку. З другого боку, комуна, приймаючи без ніяких короводів за плату грошима, дає можливість набувати гроші й инчим способом, а не лише працею. Non olet.* Вона не знає, звідки їх узято. Але тим вона створює всі умови для того, щоб металеві гроші, які досі грали тільки ролю робітної марки, могли виконувати ролю справжніх грошей. Вона створює й нагоду і дає спонуку до того, щоб, з одного боку, складати гроші, з другого ж, щоб заборговуватися. Той, що потребує, — позичає в того, що збиває гроші. Позичені гроші, взяті комуною як заплата за засоби до життя, робляться, таким чином, тим, чим вони є в теперішньому суспільстві, суспільним утіленням людської праці, справжнім мірилом праці, загальним засобом циркуляції. Проти цього безсильні «закони й адміністраційні норми» цілого світа, безсиль-

Гроші не смердять.

ні таксамо, як проти таблички множення, або проти хемічного складу води. А що той, що збиває гроші, може присилувати того, що в потребі, платити собі проценти, то з хвилиною, коли металеві гроші набірають функції грошей, зроджується знову підстава до лихви.

Досі ми розглядали тільки результати задержування металевих грошей у сфері впливу дірінгівської господарської комуни. Але поза цією сферою, в решті грішного світа, поки-що все йде собі спокійнісінько по старому. Золото і срібло лишаються собі, на світовому ринку, світовими гроши-ма, загальним купівним і платним засобом, абсолютним суспільним утіленням багатства. Й ця властивість благородного металю подає для кожного члена господарської комуни нову спонуку до того, щоб збивати собі скарби, збагачуватися, лихварювати, спонуку до того, щоб супроти комуни й поза її межами мати собі вільну руку, незалежність рухів і нагромаджене поодинокими людьми багатство на світовому ринку повертати в капітал. Лихварі перетворюються в торговців циркуляційними засобами, в банкірів, панів циркуляційних засобів і світових грошей, і разом із тим у панів продукції та тим самим у панів продукційних засобів, хоч би ці засоби ще цілими роками номінально й фігурували як власність господарської й торговельної комуни. Але ж таким чином поперетворювані в банкірів багатії й лихварі є й панами господарської й торговельної комуни. «Соціалітарна система» пана Дірінга, сказати правду, таки дуже помітно відрізняється від «туманностей» усіх інших соціалістів. В неї не має жадної іншої мети крім відродження класи великих фінансистів; під їх контролею і для їх гаманців вона здорово буде запрацьовуватися — якщо взагалі вона складеться й удержиться. Й одиникий рятунок для неї буде такий, що власники капіталу, захопивши з собою свої світові гроші, чим дуж дадуть драла з комуни.

Через те, що в широких колах Німеччини не знають поглядів давніших соціалістів, то якийсь собі невинний хлопчисько міг би вихопитися з запитом, чи, н. пр., і Овенові робітні марки не могли б, мовляв, дати приводу до подібного зловживання. Хоч це не наша справа розбирати тутечки значіння цих робітних марок, то проте воно то не завадить порівняти «обширний дірінгівський схематизм» із «простацькими, блідими й нужденними ідеями» Овена. Поперше, щоб можна допуститися такого зловживання з робітними марками Овена, то треба перетворити їх у справжні гроші, тим часом пан Дірінг згори приймає справжні гроші, але хоче заборонити їм виконувати якусь инчу функцію крім функції робітної марки. Коли в Овена виходили б дійсно зловживання, то в пана Дірінга проявляється іманентна, від людської волі незалежна природа грошей, ужиток грошей проявляється у їх властивому, правдивому характері, замість проявлятися в характері зловживань, що його пан Дірінг хоче накинати їм, не знаючи природи грошей. Подруге, в Овена робітні марки є тільки переходною формою до повного комунізму й вільного вживання суспільних ресурсів, та до того, може, ще засобом на те, щоб комунізм зробити зрозумілим для британської публики. Отже коли яке зловживання змусить овенівське суспільство скасувати робітні марки, то це суспільство поступиться одним кроком уперед до своєї мети і стане на вищій ступінь розвитку. Зате ж, як дірінгівська господарська комуна скасує гроші, то вона як-стій ізнищить своє «велике значіння для історії людства», позбудеться своєї як-найбільш своєрідної краси, перестане бути дірінгівською господарською комуною та спаде в безодню тих туманностей, звідкілля відобув її пан Дірінг, стративши на цю мозольну роботу таку силу раціональної фантазії.*

* До речі сказати, пан Дірінг зовсім не знає ролі, яку грають робітні марки в комуністичному суспільстві Овена.

Відкіля ж взялася вся та дивовижна баламутна плутанина, в якій крутиться дірінгівська господарська комуна? А просто з туманности, що сповиває в голові пана Дірінга тямки вартости і грошей, й що нарешті збуджує в ньому охоту відкривати вартість праці. А що пан Дірінг не має на ці туманности монополію в Німеччині, навпаки, має багато конкурентів, то ми »на хвилинку завдамо собі роботи, щоб розплутати той клубок«, що він його так сильно посплутував.

Одніська вартість, яку знає політична економія, є вартість товарів. Що таке товари? Продукти, витворені в суспільстві більш або менш одокремлених приватних продуцентів, отже передівсім приватні продукти. Але ж ці приватні продукти робляться товарами аж тоді, коли їх продукують не для власного споживку продуцента, а для споживку інших, отже для суспільного споживку; вони входять у суспільний споживок шляхом виміни. Таким чином, приватні продуценти знаходяться в суспільному звязку між собою — творять суспільство. Тим то їх продукти, хоч вони приватні продукти кожного зокрема, є рівночасно, але ж ненароком й немов би проти їх волі, й суспільними продуктами. В чому ж полягає суспільний характер цих приватних продуктів? Очевидячки у двох їх властивостях: поперше, в тому, що всі вони задовольняють якусь людську потребу, мають споживчу вартість не лише для свого продуцента, а й для інших; і, подруге, в тому, що вони, хоч продукти робіт якнайріжніщих приватних людей, є рівночасно продуктами просто людської праці, людської праці взагалі. Наскільки вони мають і для інших споживчу вартість, то взагалі можуть увійти в виміну; наскіль-

Йому відомі ці марки — з Сарганта — лише настільки, наскільки вони фігурують у невдахах, очевидно, „Labour Exchange Bazar“, у спробах при допомозі безпосередньої виміни праці перейти від існуючого суспільства до комуністичного. (*Заввага Енгельса*).

ки ж у них усіх міститься взагалі людська праця, проста витрата людської робітної сили, то відповідно до скількості праці, вкладеної в кожний із них, можна в виміні порівнювати їх поміж собою, — можна ставити між собою на рівні, або на нерівні. У двох однакових індивідуальних продуктах, серед незмінних суспільних умов, може міститися неоднакова скількість індивідуальної праці, але ж завжди обов'язково однакова скількість людської праці взагалі. Невправний коваль зробить п'ять підків за той час, за який вправний зробить їх десять. Але суспільство перетворює в вартість не випадкову несправність одної якоїсь людини; воно визнає людською працею взагалі тільки працю, що є впливом кожноразової нормальної пересічної вправності робітника. Одна з п'ятих підків, зроблених першим ковалем, має в виміні не більшу вартість, аніж одна з десятих підків, зроблених у тому самому робітному часі другим ковалем. Лише наскільки приватна праця є суспільно-конечна, настільки вона містить у собі людську працю взагалі.

Так ото коли я кажу, що якийсь товар має таку й таку визначену вартість, то я кажу 1), що він є суспільно корисним продуктом; 2), що його на приватний рахунок випродукувала якась собі приватна особа; 3), що він, хоч і продукт приватної праці, а проте рівночасно, немов не знаючи й не хочачи цього, є продуктом і суспільної праці, і то якоїсь певної скількості тої праці, установлені суспільним шляхом, шляхом виміни; 4), що я висловлюю цю скількість не самою працею, не стільки то і стільки робітними годинами, а якимось инчим товаром. Отож коли я кажу, що цей годинник варт стільки, що ось отой шматок матерії, і одне і друге варте 50 марок, то я кажу: в годиннику, в матерії і в грошах міститься однакова скількість суспільної праці. Отож я констатую, що втілений у цих товарах суспільний робітний час суспільно зміряно й визнано за рівний. Тільки ж

зроблено це не прямим шляхом, не абсолютним способом, як то звичайно міряють робітний час, не робітними годинами або днями й т. д., а обходом, шляхом виміни, релятивним способом. Тим то й я не можу цієї установленної скількості робітного часу висловити просто в робітних годинах, що їх числа я не знаю, а знову ж таки обходом, релятивним способом, інчим якимось товаром, що представляє таку саму скількість суспільного робітного часу. Годинник варт скільки ж, що шматок матерії.

Але ж товарова продукція й товарова виміна, приневолюючи суспільство, що спірається на них, іти цим обхідним шляхом, приневолюють його до того, щоб воно якомога найбільше скоротило цей шлях. Із звичайної товарової черні вони вибірають один якийсь благородний товар, що ним раз на завжди можна висловити вартість усіх інших товарів, такий товар, який набірає ваги безпосереднього втілення суспільної праці й який, таким робом, безпосередньо й безумовно вимінюється на всякий інчий товар, вибірають — гроші. Гроші містяться в тямці вартости вже в зародні, вони є тільки розвинута вартість. Але з хвилиною, коли товарова вартість усамостійнюється супроти самих товарів у формі гроша, з тою хвилиною появляється новий фактор серед суспільства, що продукує й вимінює товари — фактор з новими суспільними функціями і впливами. Нам доволі покищо це тільки установити — розібрати докладніше цю справу не дуємо.

Економія товарової продукції не одинока наука, що має до діла тільки з релятивно відомими фактами. В фізиці ми теж не знаємо, скільки окремих молекулів газу знаходиться в якомусь даному об'ємі газу, коли даний тиск і температура. Але ми знаємо, наскільки правдивий закон Бойля, що такий даний об'єм якогонебудь газу містить у собі стільки ж молекулів, що й такий самий об'єм якогонебудь іншого газу, при однаковім тиску й одна-

ковій температурі. Тим то ми можемо порівнювати між собою щодо їх молекулярної містоти як-найрізніщі об'єми що-найрізніщих газів, при як-найрізніщих тисках і температурах; і коли приймемо 1 л газу при 0°C і при 760 mm тиску за одиницю, то цією одиницею ми можемо міряти ту молекулярну містоту. — І в хемії нам теж незнані абсолютні тягарі атомів поодиноких елементів. Але ми знаємо їх релятивні тягарі, знаючи взаїмні відношення поміж атомами. Отож як товарова продукція й наука про неї — економія одержують релятивний вислів для невідомої їм скількості праці, вміщеної в поодиноких товарах, порівнюючи між собою ці товари щодо їх релятивної містоти праці, — то так і хемія створює собі релятивний вислів для величині невідомих їй тягарів атомів, порівнюючи між собою поодинокі елементи щодо їх атомового тягару та висловлюючи атомовий тягар одного елементу многокrottю або дробами другого елементу (сірка, кисень, водень). І як товарова продукція робить зі золота абсолютний товар, загальний еквівалент усіх инчих товарів, мірило всіх вартостей, то так і хемія з водня робить хемічний грошевий товар, установлюючи його атомовий тягар $= 1$, та зредуковуючи атомовий тягар всіх инчих елементів на водень, висловлюючи той тягар многокrottю атомової ваги водня.

Одначе товарова продукція не є одинока й виключна форма суспільної продукції. В староіндійських громадах, у родинних південно-славянських громадах продукти не перетворюються в товари. Члени громади гуртуються в суспільство безпосередно для продукції, працю розділюють там відповідно до традицій і потреб, і таксамо розділюють продукти, наскільки вони призначені на споживок. Безпосередна суспільна продукція й безпосередний розподіл виключають усяку товарову виміну, отже й перетвір продуктів на товари (бодай у межах громади), а тим і їх перетвір у вартости.

Як тільки суспільство захопить у свої руки засоби продукції й, усуспільнивши їх, безпосередно почне вживати їх для продукції — праця кожного, без огляду на як-найріжніший специфічно корисний характер її, сама зі себе й безпосередно стане суспільною працею. Скільки суспільної праці, вкладеної в якийсь продукт, не треба буде установляти аж обхідним шляхом; щоденний досвід указуватиме безпосередно, скільки пересічно її буде потрібно. Суспільство зможе собі попросту обрахувати, скільки робітних годин міститься в паровій машині, в одному гектолітрі пшениці останнього політку, в сто квадратних метрах сукна якоїсь певної якості. Отож йому й не приходитиме в голову, скільки праці, вкладеної у продукти, скільки, яку воно тоді знатиме безпосередно й абсолютно, й на далі висловлювати релятивною тільки, непевною, недостатньою, раніш як зарадчий спосіб у конечній потребі, неминучою міркою, висловлювати її якимось третім продуктом, а не її природною, адекватною, абсолютною міркою, часом. То таксамо виглядало б, як би кому в хемії приснилося тягарі атомів висловлювати релятивно, обходом, атомом водня, навіть і в тому випадку, коли б була вже змога висловлювати їх абсолютно, їх адекватною міркою, власне справжнім тягаром, біліоновою чи квадріліоновою частинкою грама. Отже серед таких умов, що зазначені повище, суспільство й не визначуватиме продуктам ніякої вартости. Простого факту, що продукція сто квадратних метрів сукна вимагала, про мене, тисячу робітних годин, воно не висловлюватиме лукавим і безглуздим способом, що вони, мовляв, варті тисячу робітних годин. Правда, й тоді суспільству треба буде знати, скільки праці вимагає кожний предмет споживку на свою продукцію. Воно мусітиме виробити плян продукції відповідно до засобів продукції, куди зокрема належать і робітні сили. Кінець кінцем, цей плян визначить ступінь корисности ріж-

них предметів споживку, при чому треба буде зважувати їх поміж собою та прирівнювати до скількості праці, потрібної на їх виготовлення. Люде залагоджуватимуть справи дуже просто, без допомоги преславної «вартості».*

Тямка вартості є найзагальніший і тим то й найповніший вислів економічних умов товарової продукції. Тим то в тямці вартості ховаються в зародні не тільки гроші, а й дальший розвиток усіх форм товарової продукції й товарової виміни. В тому факті, що вартість є вислів суспільної праці, вміщеної в приватних продуктах, лежить уже можливість різниці поміж суспільною і вкладеною в той самий продукт приватною працею. Отож коли якийсь приватний продуцент продукує собі далі по-старому, а тимчасом суспільний спосіб продукції поступає наперед, то він цю різницю здорово відчує на своїй шкірі. Таксамо воно буде, коли загал приватних продуцентів якоїсь певної категорії товарів випродукує скількість їх понад суспільну потребу. В факті, що вартість якогось товару можна висловити тільки инчим товаром і що її можна зреалізувати тільки в виміні на цей товар, у цьому факті лежить можливість, що виміни взагалі не буде, або що вона зреалізує не правдиву вартість. Нарешті, коли на ринку появляється специфічний товар — робітна сила, то його вартість, як вартість кожного инчого товару, визначається робітним часом, суспільно потрібним на його продукцію. Отак у формі вартості продуктів ховається вже в зародні вся капіталістична форма продукції, противенство поміж капіталістами й найманими робітниками, про-

* Я ще р. 1844. (*Deutsch-französische Jahrbücher*, стор. 95) висловив був погляд, що це прирівнювання ступня корисності й витрати праці при вирішуванні справи продукції — оце є і все, що ще вістається в комуністичнім суспільстві з тямки вартості політичної економії. Та, як бачимо, що-тільки „Капітал” Маркса дав цій тезі наукове угрунтовання. (*Заввага Енгельса*).

мислова резервова армія, кризи. Тим то хотіти скасувати капіталістичну форму продукції, сфабрикувувати »правдиву вартість«, означає стільки ж, що хотіти скасувати католицизм, настановляючи »правдивого« папу, або, сфабрикувувати таке суспільство, де б нарешті раз уже продуценти запанували над своїм продуктом — хотіти сфабрикувати його, консеквентно переводячи таку економічну категорію, яка є найповнішим висловом перетвору продуцента в невільника його власного продукту.

Коли суспільство, що продукує товари, розвине притаманну товарам як таким форму вартости в форму грошей, то зараз прокльовуються на світ всякі інші зародні, позаховувані ще в вартости. Найближчий і найсутніший результат цього є узагальнення товарової форми. Предметам, випродуковуваним досі тільки для безпосереднього власного вжитку, й їм гроші силоміць накидають товарову форму, силоміць утягають їх у виміну. Таким чином, товарова форма й гроші вдираються в внутрішню господарку громад, що безпосередно поєдналися були в суспільство для продукції, розривають один за одним громадські звязки й роздроблюють громаду в безліч приватних продуцентів. Гроші заводять зпершу, як це можна бачити в Індії, на місце спільного оброблювання землі — індивідуальну культуру; потім доводять до остаточного роздробу орної землі, що вважається ще спільною власністю, дарма що тут час до часу появляються все наново зміни в поділі ґрунту (явище, яке, н. пр., бачимо в »гегефершафтах« над Мозелею, й яке зарисовується вже в московських общинах); і нарешті гроші примушують до такого самого поділу лісів і пасовиськ, що ще позалишалися спільною власністю. Правда, тут моглиб виявляти ще свій вплив й якісь інші причини, звязані з розвитком продукції, але ж поміж ними найсильнішим засобом впливу на громаду лишаються таки гроші. З тою ж самою природною konieczністю гроші мусіли б, у супереч усім »законам

й адміністраційним нормам», розбити й дірінгівську господарчу кому, якщо вона колинебудь склалася б.

Ми бачили вже вгорі (Політична Економія, VI), що говорити про вартість праці — то значить су-перечити самому собі. Через те, що праця, серед деяких суспільних умов, витворює не лише продукти, а й вартість, і що цю вартість міряється працею, то праця не може мати якоїсь окремої вартості таксамо, як не може мати окремого якогось тягару тяжкості, як така, або окремої якоїсь температури — тепло. Але ж це характеристична прикмета за-пущаних соціальних поглядів усіх тих, що копирсають-ся у «справжній вартості», вбивати собі в голову, що в сучасному суспільстві робітник не одержує, мовляв, повної «вартості» своєї праці, і що, мовляв, завдання соціалізму зарадити такому станowi річей. Але ж, як так, то треба б насамперед установити, що таке вартість праці; й вартість праці устанавляють, силкуючись міряти працю не її адекватною мірою, часом, а її продуктом. Робітник повинен одержувати «повний продукт праці». І щоб не лише продукт праці, а й саму працю можна було безпосередньо вимінювати на продукт, одну робітну годину — на продукт якоїсь іншої робітної години. Але тут зараз же виникає дуже «небезпечна» заковика. В весь продукт розподіляють. Найважливішу прогресивну функцію суспільства, акумуляцію, відбірається у суспільства і передається в руки і на само-волю поодиноким людям. Кожна окрема людина може зі своїми «прибутками» робити, що схоче, суспільство ж у найліпшому випадку лишається таке ж багате чи бідне, як було перш. Отож засоби продукції, понагромаджені в минулому, зцентралізо-вувано в руках суспільства на те тільки, щоб усі засоби продукції, понагромаджені у майбутньому, пороздроблювати знов по руках поодиноким людям. Таким чином, ми уневажнюємо свої власні засновки, таким чином ми доходимо до чистого абсурду.

Живу працю, активну робітну силу треба б вимінювати на продукт праці. Тоді праця буде товаром таксамо, як той продукт, що на нього малося б її вимінювати. Тоді вартість цієї робітної сили буде визначуватися не її продуктом, а втіленою в ній суспільною працею, отже на основі теперішнього закону заробітної плати.

Ба, але ж бо цього власне не повинно бути. Треба б, щоб живу працю, робітну силу можна було вимінювати на повний її продукт. То значить, щоб її можна було вимінювати не на її вартість, а на її споживчу вартість; закон вартості повинен би мати силу для всіх товарів, а тільки для робітної сили треба б його скасувати. Йі отаке то баламутство, що само себе касує, ховається за «вартістю праці».

»Виміна праці на працю на основі принципу однакового цінування«, наскільки така виміна має який глузд, отже здатність вимінювати одні на одні продукти однакової суспільної праці, значить, закон вартості, й є саме основний закон товарової продукції, отже й найвищої її форми, капіталістичної продукції. Цей закон проявляється в сучасному суспільстві таким самим способом, яким тільки й можуть проявлятися економічні закони в суспільстві приватних продуцентів — як закон, що знаходиться в річах і умовах, незалежний од волі і змагань продуцентів, як природний закон із його сліпою силою. Роблячи цей закон основним законом своєї господарської комуні й жадаючи, щоб вона переводила його з повною свідомістю, пан Дірінг робить закон сучасного суспільства основним законом суспільства, створеного його фантазією. Він хоче зберегти сучасне суспільство, але без його неладу. При тому він стоїть достоту на тому ґрунті, що й Прудон. Як і Прудон, він хоче усунути нелад, що витворився з розвитком товарової продукції в капіталістичну, виставляючи супроти нього основний закон товарової продукції, який саме й

витворив оцей нелад. Як Прудон, він хоче реальні наслідки закону вартости замінити фантастичними.

Та з якою пихою не пускався б у лицарський похід наш сучасний Дон Кіхот на своєму благородному Росінанте, на' тому «універсальному принципі справедливости», та ще в товаристві свого хороброго Санчо Панзи, Абрагама Енса, щоб здобути шолом Мамбрини, оту «вартість праці», — ми проте боїмося, що до дому він не привезе нічого, хіба що стару відому голярську миску.

ДЕРЖАВА, РОДИНА, ВИХОВАННЯ.

Обидвома попередніми розділами ми більш-менш вичерпали б економічний зміст »нового соціалітарного утвору« пана Дірінга. Хиба одне здалося б ще завважити, — що »універсальна ширина історичного огляду« ані трохи не заваджає йому спускати з очей своїх спеціальних інтересів, не кажучи вже про відоме нам уже помірковане збільшення консумції. Через те, що старий поділ праці існує далі в соціалітарній системі, то господарській комуні доведеться рахуватися не лише з архітектами й тачкарами, а й із професійними літератами, при чому зараз же вирішує питання, як то тоді бути з авторським правом. Це питання займає пана Дірінга більш, ніж яканебудь инша справа. Скрізь, наприклад, при згадці про Люї Блянка і Прудона, читач натикається на авторське право, над яким пан Дірінг потім довго й широко розводиться на цілих девятьох сторінках »Курсу«* і з яким у формі таємничої »винагороди за працю« — чи з поміркованим збільшенням консумції, чи без нього, про це не згадується — нарешті щасливо спасається в захисній пристані соціалітарної системи. Можна було б таксамо помістити й розділ про становище бліх у природній системі суспільства й як-не-як, а він не був би такий нудний, як розділ про авторське право.

Про державний лад будуччини »Фільософія« подає докладні приписи. В цій справі Русо, хоч і »одиноким визначним попередником« пана Дірінга, все ж таки поклав не надто глибокі основи; його глибший наступник основно направляє цю справу, розводнюючи до краю Руса та підмішуючи його відпадками з гегелівської філософії права, таксамо перевареними на ріденьку жебрацьку юшку. Підставу дірінгівської держави будуччини творить »суверенність

* Курсу національної її соціальної економії. [З. Р.]

індивідуума»; панування більшості не повинно її знищити, навпаки, серед таких умов вона повинна що-тільки дійти до кульмінаційної точки. Як же це станеться? Дуже просто. »Коли ми приймаємо за передумову порозуміння кожного з кожним у всіх справах, і коли такі умови мають на меті нести взаємну допомогу супроти несправедливих образ — то тим ми тільки зміцнюємо силу, призначену на піддержування права, не виводячи права зі самої переваги маси над одиницями або з переваги більшості над менчістю».* З легкістю штукаря жива сила філософії дійсності переборює як-найбільші труднощі, й коли читач скаже, що він не став од того розумніший, як перше, то пан Дірінґ йому відповідає, що не можна ж справи брати так злегенька, а то ж »найменча помилка в розумінню ролі колективної волі може знищити суверенність індивідуума, а отже тільки з цієї суверенності можна виводити дійсні права».** Пан Дірінґ трактує свою публіку по заслугі: він кепкує собі з неї. Він міг був іще куди більше згустити барви; учні філософії дійсності однаково не були б цього помітили.

Суверенність індивідуума полягає головню в тому, що »на окрему людину в її відносинах до держави накладають абсолютний примус»,*** але цей примус можна лише настільки виправдати, наскільки він »дійсно служить природній справедливості». На те буде »законодавство й судівництво», але вони »мусять бути в руках загалу»; далі буде союз оборони, він буде переведений в життя так, що »робитиме спільну службу в війську або в ексекутивнім відділі, призначеному для береження внутрішньої безпеки»,† отже буде й армія, й поліція й жандарми. Правда, пан Дірінґ так часто виявляв себе

* Дірінґ, *Cursus der Philosophie*, стор. 268.

** Ibidem.

*** Ibidem, стор. 271.

† Ibidem, стор. 273.

добрим Прусаком; тутечки він доказує, що він не згірш за того зразкового Прусака, який, як казав блаженної пам'яті міністер фон Рохов, «носить свого жандарма в серцю». Та ця жанмармерія будуччини не буде така страшна, як нинішні «царуки».* Хоч не знати чого вона б допустилася супроти суверенного індивідуума, він раз-у-раз може потішити себе ось чим: »та правда або кривда, якої він, як що до чого, може зазнає тоді від вільного суспільства, ніколи не може бути гірш того, що приніс би з собою й природний стан«!**. І тому, зачепивши ще раз своє неминуче авторське право, пан Дірінг запевняє нас, що в його світі будуччини існуватиме, мовляв, »ясна річ, цілком вільна й загальна адвокатура«. »Оце сьогодні вимріяне вільне суспільство« стає що-раз ріжноманітніше. Архітекти, тачкарі, літерати, жандарми і ще до того адвокати! Це »солідне і критичне царство мрій« щодо рисочки скидається на ріжні небесні царства ріжних релігій, де вірний раз-у-раз знаходить у блиску все те, що осолоджувало йому його земне життя. А пан Дірінг належить же до держави, де »кожний може бути щасливий на свій фасон«. Чого ж нам іще хотіти?

Одначе тут це байдуже, чого б то ми хотіли. Важне те, чого хоче пан Дірінг. А пан Дірінг одріжняється від Фридриха II. тим, що в його державі будуччини не кожний може бути щасливий на свій фасон. У конституції цієї держави будуччини сказано: »У вільному суспільстві не може бути ніякого культу: бо ж кожний його член переборе той дитячий первісний пересуд, що поза чи понад природою є істоти, на які можна уплинути жертвами

* „Царукамп“ (Zarucker) Берлінці за часів Енгельса прозивали жандармів. Це прізвисько взялося від слівця „zugück“ (назад), по берлінськи „Zaruck“, слівце, яким жандарми вzywали публіку, щоб подавалася назад. [З. Р.]

** Дірінг, Cursus der Philosophie, стор. 274.

й молитвами».* »Тим то зрозуміла як-слід соціалітарна система повинна показувати всі установи духовного чаклування й разом із ними всі головні складовини культів».** Релігія буде заборонена!

Але ж кожна релігія є не що інше, як фантастичний одбиток у головах людей тих назверхніх сил, що панують над їхнім щоденним життям, одбиток, де земні сили приймають подобу надземних. У початках історії підлягають такому відбитковій зпершу сили природи, що протягом дальшого розвитку переходять у різних народів у що-найріжноманітніші і що-найрябіші персоніфікації. Порівняльна мітольоґія простежила цей перший процес, бодай для індо-європейських народів, геть аж до його джерела в індійських Ведах і в дальшій його розвитку виказала його подрібно в Індійців, Персів, Греків, Римлян, Герман і, наскільки було в неї матеріалів, і в Кельтів, Литовців та Славян. Але небаром побіч сил природи починають виявляти свій вплив і соціальні сили, сили, що видаються людям такими ж чужими і зпершу такими ж незрозумілими, панують над ними ніби з такою самою природною конечністю, що й сили природи. Фантастичні постати, що в них одбиваються зпочатку тільки таємничі сили природи, дістають, таким чином, суспільні атрибути, стають представниками історичних сил.*** Ще на вищому щаблі розвитку всі природні й суспільні атрибути багатьох богів переходять на одного всемогутнього бога, який є знову

* Дірінґ, *Cursus der Philosophie*, стор. 285.

** Дірінґ, *Cursus der National- u. Sozialökonomie*, стор. 345.

*** Цього пізнішого подвійного характеру божків недобачила порівняльна мітольоґія, що однобічно характеризує їх як одбиток сил природи; через те пізніше повстала і плутанина в мітольоґії різних народів. Так у декількох германських племен бог війни називається по старо-норманському Тир, по старо-горішньо-німецькому Цю, отже відповідає грецькому Зевесові, латинському Юпітрові за *Diu-piter*; у півчлх племен він називається Ер, Еор, отже відповідає грецькому Аресові, латинському Марсові. (З. Е.).

тільки відбитком абстрактної людини. Так повстав монотеїзм, який із історичного становища був останнім продуктом пізнішої грецької вульгарної філософії і який утілювався в жидівському виключно національному бозі Ягу.* В цій вигідній, пригожій та до всього прикладній формі релігія може існувати далі як безпосередня, значить, чуттєва форма відношення людей до чужих, природних і суспільних сил, що панують над ними, вона може існувати доти, доки люде остаються під пануванням цих сил. Та ми нераз указували на те, що в сучаснім буржуазнім суспільстві над людьми панують економічні умови, створені ними самими, панують продукційні засоби, ними самими випродуковані, панують неначе яка постороння сила. Отже фактична основа релігійної рефлексивної акції існує далі, а разом із нею й сам релігійний рефлекс. І хоч буржуазна економія й кинула деяке світло на причинний зв'язок цього панування чужих сил, то це в самій справі не змінє нічого. Буржуазна економія не спроможна ні спинити криз узагалі, ні не може охоронити поодиноких капіталістів од страт, поганих боргів і банкруту, або поодиноких робітників від безробіття і злиднів. Не дурно ж і досі кажуть: чоловік міркує, а бог кермує (бог, то значить чуже панування капіталістичного способу продукції). Простого спізнання, навіть як би воно було ширше й глибше, як спізнання буржуазної економії, не досить, щоб суспільні сили підпорядкувати суверенности суспільства. На це треба перш за все якогось суспільного акту. А коли такий акт складеться, коли суспільство, захопивши у свої руки всі засоби продукції та оруднуючи ними пляново, визволить і себе й усіх своїх членів із рабства, в якому їх держать тепер випродуковані ними самими

* Ми приймаємо, на основі найновіших дослідів, для жидівського, головного бога, що, зрештою, первісно був тільки окремим собі богом племені Юда, назву „Ягу“, а не „Ягве“, як іще пише Енгельс. (З. Р.).

засоби продукції, що стоять одначе перед ними як непереможна чужа сила, — отже коли людина буде не лише міркувати, а й кермувати, то аж тоді пропаде остання чужа сила, що й досі відбивається ще в релігії, а з нею пропаде й сам релігійний одбиток, пропаде з тих простих причин, що тоді не буде вже чого в собі відбивати.

Але пан Дірінг не має сил ждати, доки релігія не вмере своєю природною смертю. Він поступає радикальніше. Він перебісмарковує Бісмарка; він запоряджує, щоб видано загострені травневі закони не лише проти католицизму, а й проти всякої релігії взагалі; він нацьковує своїх жандармів будучини проти релігії й, таким чином, допомагає їй до ролі мучеництва та забезпечує їй довше життя. Куди не кинеш оком, скрізь специфічно пруський соціалізм.

Після того, як пан Дірінг отак щасливо знищив релігію, «людина, що від тепер покладається сама на себе й на природу й доросла до пізнання своїх колективних сил, може сміливо вибрати собі всякий шлях, який відкриває перед нею хід річей і її власна вдача».* Отож для відміни подивімся, який то той «хід річей», котрий може, на основі вказівок пана Дірінга, вибрати собі людина, що покладається сама на себе.

Перший хід річей, що каже людині покладатися на себе саму, є той, що вона родиться. Після того на час свого природного недолітства вона лишається під опікою «природної виховниці дітей», матері. «Цей період може тягтися, як у старому римському праві, до половой дозрілості, отже приблизно до чотирнадцятого року життя». Тільки коли нечемні старші хлопці не респектують як слід авторитету матері, повинен батько, а особливо повинні публичні виховничі установи своєю допомогою та заходами запобігати такому стану річей.

* Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 407.

Дійшовши до полової зрілості, дитина переходить під «природну опіку батька», якщо є такий батько, батько, що його «батьківство дійсне й неспірне», як ні, то громада назначає опікуна.*

Як раніш пан Дірінг міркував собі, що капіталістичний спосіб продукції можна замінити суспільним способом продукції, не перетворюючи самої продукції, так тепер він гадкує собі в голові, що сучасну буржуазну родину можна відірвати від її цілої економічної основи, не змінюючи через те цілої її форми. Ця форма для нього така незмінна, що навіть для родини він робить на віки вічні нормою — «старе римське право», що правда, трохи в «ублагородненому» вигляді, та ніяк не спроможеться уявити собі родини инакше, а тільки «зі спадщинним правом», то значить, як одиницю з якимось маєтком. На цій точці утопісти куди перевищують пана Дірінга. У них із вільним усуспільненням людей і перетворенням домашньої приватної праці у публичну промисловість безпосередно вязалося й усуспільнення виховання молоді і тим самим справді вільні, взаємні відносини поміж членами родини. А далі вже й Маркс доказав,** як то «велика індустрія з її величезною ролею, яку вона визначає жінкам, недоліткам і дітям обох полів в суспільно організованих продукційних процесах поза сферою домашнього господарства, як вона створює нову економічну основу для вищої форми родини і відношення обох полів поміж собою».

«Кожний фантаст соціальних реформ»,*** каже пан Дірінг, «має, очевидно, готову педагогіку, що відповідає його новому соціальному життю». Коли взяти цю фразу за критерій, то пан Дірінг поміж фантастами соціальних реформ виявляється «справжнім монстром». Школа будуччини займає його

* Порівняй: Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 293 і 294.

** Маркс, *Капітал*, стор. 515 і далші. (З. Е.)

*** Дірінг, *Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus*, стор. 295.

не менче, як авторське право, а це справді щось значить. Він має готовіський шкільний плян і університетський плян не лише для «найближчої будуччини», а й для переходового періоду. Т'але ж для нас доволі буде обмежитися на тому, чого молодь обох полів навчатиметься у дефінітивній соціалітарній системі останньої інстанції.

Загальна народня школа навчатиме «всього, що само зі себе і в принципі може мати принаду для людини», отже зазнайомлюватиме особливо з «основами й головними висновками всіх наук щодо розуміння світа й життя». Отже вона навчатиме передовсім математики, і то таким способом, що «геть чисто пройде» всі принципіальні тямки і всі процеси від простого рахування й додавання аж до інтегрального рахунку. Але ж це не значить, що в цій школі треба буде дійсно диференціювати й інтегрувати, навпаки. Там учитимуть цілком нових елементів інтегральної математики, що обіймає в зародні і звичайну елементарну математику, й математику вищу. І хоч пан Дірінг каже, що він уже «схематично й у головних нарисах уявляє собі і зміст шкільних книжок» * цієї школи будуччини, то проте йому, на жаль, ще й досі якось не поталанило відкрити цих «елементів інтегральної математики»; а те, чого не сила зробити йому, «треба таки справді сподіватися що-тільки від вільних і збільшених сил нового суспільного стану». Але коли яблуко математики будуччини поки-що ще дуже квасне, то астрономія, механіка й фізика будуччини не буде вже робити таких труднощів і становитиме «зерно всякого виховання», зате ж «ботаніка й зоологія, що, всупереч усяким теоріям, лишаються, здебільшого, все ще описовими науками . . .» «служитимуть «більш для розваги й одпочинку». Це так і надруковано у «Курсі філософії» на сторінці 417. Пан Дірінг й до сьогоднішнього дня не знає инчої бота-

* Diering, *Cursus der Philosophie*, стор. 415.

ніки й зоології, як здебільшого описової. Ціла органічна морфологія, що охоплює порівняльну анатомію, ембріологію й палеонтологію органічного світа не знайома йому навіть і з назви. Поза його плечима виростають у сфері біології майже десятками цілком нові науки, а він, у своїй дитячій вдачі, все ще черпає «визначні сучасні освітні елементи природничих наук» з «Природничої історії для дітей» Рафа, і цю конституцію органічного світа накидає й цілій «найближчій будуччині». А про хемію, як то звичайно в нього трапляється, він і тучки цілком забуває.

Естетичний бік навчання треба буде панові Дірінгові поставити зовсім наново. Дотеперішня поезія для цього не годиться. Де всяка релігія заборонена, там, розуміється, у школі не можна терпіти «мітологічних або яких інших релігійних препаратів», що були у звичаю колишніх поетів. І «поетичний містицизм, яким, наприклад, дуже грішив Гете»,* нікуди несудний. Тож пан Дірінг сам муситиме рішитися постачити нам оті поетичні майстерні твори, що «відповідатимуть вищим вимогам фантазії, приміреної з розумом», і представлятимуть правдивий ідеал «удосконалення світа». Аби тільки він з ними довго не зволікав! Господарська комуна не зможе завоювати світа доти, доки не машируватиме боєвим кроком александрина, примиреним щодо ритму з розумом.

Молодого громадянина будуччини не будуть багато морочити фільологією. «Мертві мови цілком одпадутъ . . . а чужі живі мови . . . гратимуть побічну ролію».** Тільки там, де міжнародні зносини поширюватимуться на рух самих народніх мас, треба буде злегка, в міру потреби, навчати цих мов кожного. «Справжню освіту, яку дає знання мов», можна буде набути, засвоївши собі закони якоїсь

* Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 423.

** Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 426 і 427.

наче б то загальної граматики, головнo ж користуючись »матеріалом і формою рідної мови«. — Національна обмеженість сучасних людей для пана Дірінга ще занадто космополітична. Він хоче скасувати ще й ті обидві підважниці, що в нинішньому світі дають сяку-таку нагоду підвестися понад обмежене національне становище: знання старих мов, що бодай людям із класичною освітою в усіх країнах одкриває якийсь спільний поширений горизонт, і знання новітніх мов, що тільки за поміччю них люде різних націй можуть порозуміватися поміж собою й зазнайомлюватися з тим, що твориться поза межами їхньої країни. Зате граматику рідної мови треба буде товкти неабияк. Та тільки »матеріал і форму рідної мови« можна порозуміти тільки тоді, коли прослідкувати, як вони повстали й як ізпроквола розвивалися, а до цього не можна дійти, не беручи під увагу, поперше, її власних одмерлих форм, і, подруге, споріднених із нею живих і мертвих мов. Та тим ми зачіпаємо поле, яке виразно заборонено нам переступати. Але ж коли, таким чином, пан Дірінг ізі свого шкільного пляну вичеркує всю новітню історичну граматику, то для науки мов у його школі лишиться хіба ще тільки старофранконська, прикроєна в стилі старої класичної фільольогії, технічна граматика, зі всею її казуїстикою і сваволею, що впливають із браку в ній історичної основи. Ненависть до старої фільольогії доводить його до того, що він робить найпоганіший продукт старої фільольогії »осередком справжньої освіти, яку дає знання мов«. Ясно, що ми маємо справу з фільольогом, в якого про досліди над історією мов ні слуху ні диху — досліди, що за шістдесят років досягли такого величезного й успішного розвитку, — й тим то він »визначних сучасних освітніх елементів« у науці мов шукає не в Бопе, Гріма й Діца, а в Гайзе і блаженної пам'яті Бекера.

Та з цим усім майбутньому громадянинуві будучини далеко ще до того, щоб він міг »поклада-

тися на самого себе». До того знову ж таки треба здобути глибші підстави, «засвоюючи собі останні філософічні основи». »Але таке . . . поглиблення . . . не буде вже таким гігантним завданням», відколи пан Дірінг і тут прочистив шлях. Насправжки, коли »очистити від фальшивих, схолястичних комплікацій ту невеличку скількість стислого знання, яким може похвалитися загальна схематика буття, і коли рішитися допускати скрізь тільки дійсність, підтверджену» паном Дірінгом, то елементарну філософію можна зробити цілком доступною і для молоді будуччини. »Треба пригадати собі ту незвичайно просту методу, що нею ми надали тямкам безковечности й їхній критиці незнаної досі далекосяглости» — а тоді »ніяк не збагнеш, чому елементи універсального розуміння простору й часу, так просто сформульовані сучасним глибоким і ясним дослідом, не мали б, нарешті, стати предметом підготовних відомостей» . . . »глибокі думки» пана Дірінга» не сміють грати другорядної ролі в універсальній освітній системі нового суспільства». Навпаки, ідентичний сам собі стан матерії і почислена безчисельність, вони »покликані на те, щоб людину . . . не лише поставити на її власні ноги, а й збудити в ній свідомість, що так званий абсолют у неї під ногами».*

Отож, як бачимо, народня школа будуччини є не що инше, а трохи »ублагороднена» пруська репалія, де замість греки й латини учать трохи більше чистої й прикладної математики й особливо ж елементів філософії дійсности, й де навчання німецької мови зведено знову на рівень небіщика Бекера, отже приблизно на рівень аж четвертої класи. То правда — »ніяк не збагнеш», чому »відомости» пана Дірінга, від котрих, як ми доказали, на всіх полях, яких він торкнувся, тхне страшним школярством, або краще сказати, чому те, що загалом іще оста-

* Порівняй: Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 427 і 428.

ється з них після попереднього основного «очищення», чому все це «не мало б нарешті стати предметом підготовчих відомостей», коли воно фактично ніколи ним не переставало бути. Правда, пан Дірінг щось десь трохи чув, що в соціалістичному суспільстві праця й виховання мають бути зв'язані одне з одним і тим має бути забезпечене всебічне технічне виховання, й також практична основа для наукового виховання; тим то й цю справу він звиклим своїм способом використовує для соціалітарної системи. Тільки ж, як ми бачили, старий поділ праці у дірінгівській продукції будуччини в сутніх рисах спокійно існує собі далі, отож це технічне шкільне виховання тратить усяку перспективу на те, щоб можна було його пізніше у практиці використати, тратить усяке значіння для самої продукції, воно має в школі власне одну ціль: воно повинно замінити гімнастику, про яку наш радикальний реформатор і слухати не хоче. Тим то і про цю справу він знає сказати тільки кілька пустих фраз, таких, як ось, н. пр.: «молодь і стариня працюють у строгім розумінню цього слова».* Але ж якою дійсно убогою виглядає ця безпідставна й беззмістовна балаканина, коли порівняти її з тим місцем у «Капіталі», сторінка 508 до 515, де Маркс розвиває тезу, що «з фабричної системи, як це подрібно можна прослідкувати в Роберта Овена, узявся зародень виховання будуччини, що для всіх дітей певного віку сполучуватиме продуктивну працю з навчанням і гімнастикою, виховання, яке треба вважати не тільки методом для збільшення суспільної продукції, а й одинокою методом для продукування всебічно розвинутих людей».

Ми не будемо розбірати справи університету будуччини, де суть усього знання становитиме філософія дійсності, й де, побіч медичного факультету, у повному розцвіті існуватиме собі далі і

* Дірінг, Cursus der National- u. Sozialökonomie, стор. 328.

правничий; перейдемо мовчки і «спеціальні фахові школи», про які ми довідуємося тільки те, що вони матимуть значіння тільки «для декількох предметів». Припустім, що молодий громадянин будуччини, скінчивши всі школи, вже нарешті може «покладатися на самого себе» і може вже оглядатися для себе за жінкою. Який же хід річей одкриває йому тутечки пан Дірінг?

»З уваги на важність розмножування для зміцнювання, вигублювання, мішання, а то й для розвитку нових творчих властивостей, треба коріння прикмет людяности чи нелюдяности шукати здебільшого в половім єднанні й доборі, та до того ще й у турботах про такий чи инакший результат родива. Суд над грубістю й тупістю, що панують у тій сфері, треба практично полишити якійсь пізнішій добі. Одначе, й не зважаючи на сильний вплив пересудів, вже заздалегідь треба вияснити хоч те, що певне важніша річ якість родива, яке, в залежности від природи чи людської обачности, може вдатися або не вдатися, аніж число родив. Як-не-як, а всіма часами, серед усяких правних обставин — потвор нищено; тільки ж драбина, що починається нормальним утвором і кінчиться цілковитою калікою без ніякої людської подоби, має багато щаблів . . . З того може бути тільки очевидна користь, як не допускати вродитися дитині, що була б тільки поганим продуктом».* І таксамо читаємо на іншому місці: »Фільософії не важко зрозуміти права ненародженого ще сотворіння на якнайліпшу композицію . . . Концепція та як-не-як ще й родиво дозволяють на те, щоб щодо цього вживати запобігливих або вийнятково й перебірчивих заходів».** І ще далі: »Грецька штука, що ідеалізує людину в мармурі, не зможе зберігти своєї колишньої історичної ваги, коли люде, покинувши ми-

* Düring, *Cursus der Philosophie*, стор. 246.

** Ibidem, стор. 395 і 396.

стецькі іграшки, займуться куди серйознішим для долі мільйонів завданням — творити доскональніші форми людей у плоті і крові. Таке мистецтво це не тільки штука творити з каміння, й його естетика полягає не на огляданню мертвих форм» і т. д.*

Наш молодий громадянин будуччини спадає з неба. Що при женячці річ не в самій штуці творити з каміння й огляданню мертвих форм, це як-не-як, а він знав і без пана Дірінга; але ж бо пан Дірінг пообіцяв йому, що він зможе вибрати для себе всі шляхи, які йому відкриє хід річей і його власна природа, щоб найти для себе співчутливе жіноче серце враз із приналежним до нього тілом. Ні! Гремить йому у відповідь тепер «глибша і строгіша моральність». Зпершу треба позбутися грубости й тупости, що панують у сфері полового єднання й добору, та доховувати права ненародженого сотворіння на як-найліпшу композицію. Під цю святочну хвилину для нього важна річ — творити доскональніші форми людей у плоті й крові, ставати, мовляв, Фидієм у плоті й крові. Як же до цього братися? Наведені загадкові слова пана Дірінга не подають на це ні найменчих указівок, хоч він сам каже, що це «штука». А може пан Дірінг «схематично уявляє собі» вже й підручник для цієї штуки, отакій, може, яких так багато, позаклеюваних од цікавих очей, курсує нині в німецькій книгарській торгівлі? Насправжки ми тепер опинилися вже не в соціалітарній організації, а, сказати правду, в «Чарівній сопілці»,** та тільки з тою різницею, що вигідний масонський піп Сарастро заледви чи зможе ввійти за «жерця другої кляси» в порівнянні з нашим глибоким і строгим моралістом. Спроби, що їх Сарастро робив із закоханою парочкою своїх адептів, це справжня дитяча забавка в порівнянні з тою жахливою перевіркою, якій

* Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 256.

** *Die Zauberflöte*, опера В. А. Моцарта, Відень 1791.

пан Дірінг живосилом піддає обох своїх суверенних індивідуумів раніш, ніж дозволяє їм увійти у стан »морального й вільного подружжя«. А то ж то може притрапитися, що наш Таміно будуччини, хоч уже й »покладається на самого себе«, хоч і має під ногами так званий абсолют, але ж одна нога двома щаблями драбини не доходить до нормального утвору, так що злі язики візьмуть і назвуть його клишею. Тай таке не є неможливе, що його кохана всім серцем Паміна будуччини не зовсім просто стоятиме на згаданім абсолюті, бо в неї праве плече трошечки скривлене на бік, так що людська зависть уважає це навіть за невеличкий горб. Що ж тоді? Заборонить їм наш глибший і строгіший Сарастро практикувати штуку удосконалювати людину у плоті і крові, буде він при »концепції« вживати »запобігливих заходів« або при »родиві« »перебірчивих«? Йду в заклад, десять на один, що буде инакше; закохана парочка покине Сарастра-Дірінга й піде собі до урядника цивільного шлюбу.

Постривайте! гукає пан Дірінг. Ви мене не зрозуміли. Дайте ж мені вибалакатись! »Як є вищі, справді людські мотиви цілощой сполуки полів ... то убагороднена людська форма полового побуду, який на вищому ступні проявляється у формі пристрасного кохання, творить із одного і другого боку як-найліпшу заруку доброго подружжя і в його вислідах ... це тільки результат того, що з гармонійного самого про себе відношення виходить і продукт із тавром гармонії. З цього знову випливає, що всякий примус мусить мати шкідливий вплив« і т. д.* І таким чином усе кінчиться як-найкраще в як-найкращій із соціалітарних систем. Клишоногий і горбатенька кохають одне одного пристрасно, і через те й із одного і другого боку є як-найліпша зарука для гармонійного »результату«; все йде як у романі: вони кохаються й побіраються,

* Порівняй: Дірінг, *Cursus der Philosophie*, стор. 247.

а. вся глибока і строга моральність кінчається, як звичайно, гармонійними теревеннями.

Які в пана Дірінга загалом благородні погляди на жіночий пол, це видно з ось якого обвинувачування нинішнього суспільства: »У цім суспільстві, заснованім на утиску і продажі людини людині, проституція вважається самозрозумілим доповненням силуваного подружжя на користь чоловіків, і це один із найзрозуміліших, але й найзначніших фактів, що якогось такого привілею для жінок не може бути«. * Я за ніщо в світі не хотів би дістати того спасибі, яким панові Дірінгові подякують жінки за цей комплімент. Але ж невже панові Дірінгові зовсім таки невідомий певний рід доходів, ** не такий уже незвичайний? Адже пан Дірінг був референдарем, і живе в Берліні, де вже за моїх часів, трицять і шість літ тому назад, не кажучи про ляйтнантів, слово Referendarius частенько римувалося з слівцем Schürzenstipendarius!

*

Дозвольте нам миром і тишиною розпрощатися із нашим предметом, що напевно частенько був доволі і сухий і нудноватий. Доки нам доводилось обговорювати поодинокі питання, доти на присуд впливали об'єктивні, неспірні факти; на основі цих фактів він мусів виходити частенько різким а то й жорстоким. Та теперечки, коли філософія, політична економія й «соціалітарна система» вже за нами, а перед нами — цілий образ письменника, якого ми мали розбірати в подробицях, теперечки можуть

* Порівняй: Дірінг, Курс філософії, стор. 291.

** Тут пропускаємо пасус „der Schürzenstipendien“, що визначає допомогу, яку одержує молодий чоловік протягом своєї науки від якоїсь жінки — вульгарно по німецьки „Schürze“ (фартушок). [S. P.]

виступити на перший план і людські міркування; тепер нехай нам можна буде деякі без того незрозумілі, наукові помилки і прояви пиндючності в автора звести на особисті причини, та свій загальний присуд про пана Дірінґа зібрати у словах: Не-відповідальність із манії великості.

Кінець.

Показчик імен і річей.

I.

Алфантен (Enfantin, Barthélemy Prosper), улюблений ученик Сен Сімона, якого ідеї він старався здійснити на практиці, народився 1796. р. і вмер 1864. Стор. 36.

Арістотель із Стагіри („Старісський“), грецький філософ, дослідник природи й політик, жив од 384—322. р. перед Хр. Стор. 23, 112, 294, 296.

Бабеф (Babeuf, François-Noel) по прибранім імені Бракх, французький революціонер, уродився 1760. р. і скараний на горло 1797. р. за змову насильно повалити панування багатих та завести диктатуру бідних. Стор. XIV, 21, 35.

Байрон (Byron, George Noel Gordon), найбільший англійський поет XIX. століття, 1788—1824. Стор. XIV.

Бebel (Bebel, Ferd. August), один із провідників і засновників німецької соціалдемократичної партії, 1840—1913. Стор. XIV, XIX.

Бекер (Becker, Karl Ferdinand), німецький лінгвіст, 1775—1849. Його метода вважати первісну мову строго логічним організмом із появою творів Я. Гріма виявилася мильною. Стор. 413, 414.

Бекон (Bacon, Francis), англій-

ський державний муж і філософ, 1561—1626. Стор. 24.

Бернштайн (Bernstein, Eduard), німецький соціалдемократичний письменник і політик, вродився 1850. р. Стор. X, XIII, XIV, XVI, XVII.

Бісмарк (Bismarck, Otto Eduard Leopold), німецький канцлер, народився 1815. р. і вмер 1898. Стор. XI, XVI, XVII. Він завів у Німеччині ресторовання народин, шлюбу й смерти цивільними урядами 6. лютого 1875. р., стор. 141; 357. На засіданню об'єднаного союму у квітні 1848. р. він як промовець фєвдальної шляхти кинув фразу, звернену проти березневої революції в Берліні, що „великі міста як огнища революції повинні щезнути з лиця землі, стор. 382. У 1873, 1874 і 1875. році Бісмарк впадав ряд виїмкових законів проти католицької церкви, званих травневими законами тому, що були видані в місяці травні, та вимірені проти німецьких партискуляристів, що об'єднувалися політично в католицькій партії „Zentrum“, стор. 409.

Блянк (Blanc, Jean Joseph Louis), французький історик і публіцист, соціаліст, 1811—1882. Стор. 35, 404.

Богуский, Йосип Юрій, поль-

ський фізик і хемик, народився 1853. року. Стор. 115.

Бодо (Bauveau, Nicolas), французький економіст школи фізіократів, 1730—1792. Ст. 314.

Бойль (Boyle, Robert), англійський фізик, 1627—1691. Стор. 115, 396.

Боп (Bopp, Franz), німецький лінгвіст, 1791—1867. Стор. 413.

Бруно (Bruno, Giordano), італійський філософ, вродився 1548. року і спалений живцем за вільнодумство католицькою інквізицією 1600. року. Стор. XIX.

Буахільбер (Bois-Guillebert, Pierre le Pesant), французький економіст, попередник фізіократів, противник меркантилістів, 1646—1714. Стор. 293, 301, 304.

Ваґенер (Wagener, Hermann), консервативний пруський політик, 1815—1889. Його афера з Дірінгом малася ось як: Будучи покликаний Бісмарком 1866. р. на референта міністерства, особливо на радника в соціальних питаннях, Ваґенер замовив у Дірінга, що тоді став відомий своїми економічними працями, для „інтимного вжитку“ міністерства меморіал про те, „що можна б зробити для робітників“. Дірінґ написав такий меморіал. Та цей меморіал, що, на думку Дірінга, був призначений для приватного вжитку, появився 1867. р. книжкою, зпочатку анонімно, а далі в другім виданню 1868. р. під фірмою „Германа Ваґенера, королівського пруського тайного радника“, як

автора. Дірінґ, якому Родбертус звернув на це увагу, виточив Ваґенерові процес. Суд признав право за Дірінгом і засудив Ваґенера за неправний передрук Дірінгової праці. Стор. XVI, 310.

Ваґнер (Wagner, Wilhelm Richard), німецький поет, композитор і музик, 1813—1883. Стор. 32, 94 (творець „Перстеня Нібелюнгів“), 146, 182.

Вайтлінґ (Weitling, Wilhelm), німецький соціаліст, 1808—1871. Вайтлінґ зі своєю теорією займає в соціалізмі посереднє місце між утопічним і науковим соціалізмом. Стор. 22, 258, 389.

Вальтайх (Vahlteich, Julius), рядовий провідник німецьких соціалдемократів, емігрував 1881. року до Америки. Стор. XVIII.

Вандерлінт (Vanderlint, Jakob), англійський економіст, умер 1740. р. Стор. 305, 309.

Гайзе (Heyse, Johann Christian August), німецький граматик-практик, 1764—1829. Стор. 413.

Гайнріх LXXII (Heinrich LXXII. von Reuß-Greiz-Schleitz-Lobenstein-Eberswalde), роїський князь, умер 1853. Ст. 226.

Гарвії (Harvey, William), англійський фізіолог 1578—1657. У своїм творі „De motu cordis et sanguinis“ відкрив він циркуляцію крові. Стор. 304.

Гегель (Hegel, Georg Wilhelm Friedrich), німецький філософ, 1770—1831. Стор. 10, 11, 19, 23, 27, 28, 35, 42, 43, 45, 48, 52, 54, 55, 56, 57, 63, 64, 65, 72, 73, 83, 92, 99, 128, 143,

144, 151, 155, 157, 159, 164, 165, 176, 177, 180, 181, 182, 183, 239, 282, 326, 335.

Гебель (Haesckel, Ernst), німецький зоолог і філософ, 1834—1919. Стор. 10, 88, 89, 90, 97, 176.

Гекслі (Huxley, Thomas Henry), англійський дослідник природи, 1825,—1895. Стор. 98.

Гельмгольц (Helmholtz, Hermann), німецький фізик, фізіолог і філософ, 1821—1894. Стор. 11.

Геракліт із Ефезу, грецький філософ, жив около 540—480. р. перед Хр. Стор. 23.

Гехберг (Höckberg, Karl), видавець „Zukunft“ та інших соціалдемократичних журналів, умер 1885. року. Стор. XII.

Горац (Quintus Horatius Flaccus), римський поет, 65—8 перед Хр. Стор. 315.

Гаус (Gauß, Johann Karl Friedrich), німецький математик, астроном і фізик, 1777—1855. Стор. 62.

Гален, Клявдій, старинний лікар, жив од 131 до 201. р. по Хр. Стор. 111.

Гергардт (Gerhardt, Karl Friedrich), німецький хемик, 1816—1856. Стор. 161.

Гете (Goethe, Johann Wolfgang), великий німецький поет і письменник, 1749—1832. Стор. 119, 182, 412.

Гіббон (Gibbon, Edward), англійський історик, 1737—1794. Стор. 310.

Грібоваль (Gribeauval, Jean Baptiste Vaquette de), французький інженер і генерал артилерії, 1715—1789. Стор. 216.

Грім (Grimm, Jakob Ludwig Karl), основник німецької фі-

льології і знавець німецької старшини, 1785—1863. Стор. 413.
Гроттау (Grottkau), професійний соціалдемократичний організатор сімдесятих років. Ст. XIV.

Дарвін (Darwin, Charles), 1809—1882, англійський дослідник природи й теоретик дарвінізму, себто науки, що каже, що всі істотні в природі завсіди і всюди відбувається „боротьба за існування“, що в цій боротьбі переміщують ті індивідууми, а далі й ті породи, що шляхом зміни зуміють прижитися до своїх природних умов життя, і що, таким чином, повстає „природний добір“ індивідуумів і пород. Стор. 35, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 93, 100, 160, 181.

Декарт (Descartes, René), французький математик, фізик і філософ, 1596—1650. Стор. 23, 66, 74, 154.

Джифен (Giffen, Sir Robert), англійський статистик і економіст, 1837—1910. Стор. 364.

Дідеро (Diderot, Denis), французький енциклопедист і письменник, 1713—1784. Його роман „Небіж Рама“ (Le neveu de Rameau) був друкований уперше в німецькій перекладі 1805. р. й аж 1821. р. появився у французьким оригіналі. Стор. 23.

Дірінг (Dühring, Eugen Karl), німецький філософ, економіст і літерат, вродився 2. січня 1833. р. у Groß-Zehlendorf біля Берліна. Початкову науку побирав він дома й тільки на 12 році життя пішов до школи. За своїх шкільних часів мусів

бідувати, бо, осиротівши, виховувався по заведеннях для сиріт та бурсах. В 1853. р. він скінчив гімназію і вступив на берлінський університет, де студіював права до 1856. року. Від 1856—1859. р. він був референдарем. Захорівши на очі та стративши цілком зір, він був приневолений змінити своє заняття і габілізувався 1864. р. на берлінським університеті як приватний доцент філософії й національної економії. Його виклади викликали велике вражіння і в короткім часі він з'єднав собі величезне число слухачів. Одначе, хоч він мав такий успіх, проте ж не авансував. Це його огірчувало і він гостро нападав у своїх викладах деяких професорів університету. Через те попав у конфлікт із факультетом, прийшло до скандальних сцен і він був приневолений в 1877. р. залишити катедру.

Від цього часу, відтягнувшись від публічного життя, жив майже самотно в Новавес біля Потсдаму, де й непомітно помер. Що тільки пізніше німецька суспільність довідалася про його смерть, яка постигла його 21. жовтня 1921. р.

Дірінг лишив по собі чимало творів, які свідчать про його великі духові здатности. Але ж брак самокритики та його мегаломанія не дозволили йому глибше викинути в ті справи, про які він писав.

Діц (Diez, Friedrich Christian), німецький основник романської філології, 1794—1876. Стор. 413.

Евклід, грецький математик, жив около 300. року перед Хр. Стор. 237.

Енгельс (Engels, Friedrich), німецький соціаліст, народився 28. грудня 1820 р. в Бармені. Будучи сином багатого фабриканта, він дістав добру освіту. Відбувши свою військову службу як одnorічник од 1841—1842. року, він переїхав до Манчестру, щоб у фабриці бавовни, де його батько був спільником, два роки вести контору Ермена й Енгельса. Тут зустрівається він із класовими суперечностями капіталістів і робітників і свої вражіння, що їх в ньому викликає розвиток капіталізму в Англії подає до Кольонської „Rheinische Zeitung“. В 1844. р. він вертає через Париж до дому і в Парижі зазнайомлюється ближче з Марксом, якому од цього часу лишається на все щирим приятелем. Спонуканий своїм побутом у Англії, він пише книжку „Die Lage der arbeitenden Klasse in England“ (Положення робітничої класи в Англії). Ця книжка, що появилася 1845. р., приносить йому славу соціалістичного письменника. У 1846. р. він їде до Парижу, вступає до тайної „Міжнародної Комуністичної Спільки“ і з її доручення складає 1848. р. враз із Марксом „Комуністичний Маніфест“. У 1848. р. він бере участь у революції, а по її розгромі мусить емігрувати до Англії. У 1850. р. пише свій твір „Der deutsche Bauernkrieg“ (Німецька селянська війна). Але щоб забезпечити

собі засоби до життя, він вступає до фабрики батька в Менчестрі, не спиняючи проте політичної й наукової діяльності, яку веде разом із Марксом, що теж емігрував до Англії. В конторі фірми Ермена й Енгельса працює безперервно 20 літ. Праця Енгельса в фабриці, де він після смерті свого батька стає співником, дає змогу йому матеріально допомагати Марксові, і цій добрій матеріальній ситуації Енгельса треба завдячувати те, що Маркс міг скінчити свій „Капітал“. Нарешті в 1870. р. він увільняється від свого купецького заняття й переїздить до Лондону. Від цього часу між Марксом й Енгельсом настає поділ праці, Маркс заглиблюється в теоретичну працю, а Енгельс на основі установленної ними теорії розглядає всі питання дня. Він дуже интересується подіями в Німеччині й піддержує живі зносини з Лібкнехтом і Беблем. Тодішні події в Німеччині спонукують його виступити з полемікою проти Дірінга і в 1877. р. ця полеміка появляється в лایпцігському „Форвертс“. Ще в 1864. р. помагає він Марксові оснувати перший „Інтернаціонал“. В 1883. р. умирає Маркс і Енгельс мусить занятися дальшим друком „Капіталу“. Під його редакцією появилася в 1885. р. II. том „Капіталу“, а в 1894. р. III. том. Між тим він видав свої праці „Як повстала родина, приватна власність і держава“ (в 1884. р.) і „Людвіг, Фюєрбах“ (в 1888. р.).

В 1889. р. він був ще свідком поновного об'єднання пролетаріату різних країн в міжнародну організацію (другий Інтернаціонал). У 1895. р. дня 6. серпня помер Енгельс.

З Енгельсом та його приятелем Марксом зв'язаний весь міжнародний соціалістичний робітничий рух од самих його початків. Його й Маркса соціалісти справедливо вважають основоположниками научного соціалізму.

Енс (Enß, Abraham), один із фанатичних поклонників Дірінга, випустив зараз після появи полеміки Енгельса проти Дірінга брошуру під заголовком: „Engels Attentat auf den gesunden Menschenverstand oder wissenschaftlicher Bankerott im marxistischen Sozialismus. Ein offener Brief an meine Freunde in Berlin“. (Замах Енгельса на здоровий людський розум або науковий банкрут марксівського соціалізму. Відкритий лист до моїх приятелів у Берліні. Grand-Sacconex, 1877. р. Стор. 403.

Єнс (Jähns, Max), пруський офіцер і військовий письменник, 1837—1900. Стор. 219.

Ісус, син Нуна (Навун або Нуненко), після смерті Мойсея провідник Жидів (Ізраїльтян). Стор. 275.

Кавфман, Константин Петрович, російський генерал, 1818—1882, командував експеди-

цією проти Хіва в 1873. р.
Стор. 127.

Кавцький (Kautsky, Karl), німецький соціаліст і письменник, вродився 1854. р.

Кампгаузен (Camphausen, Ludwig), пруський президент міністрів у 1848. році, 1803—1890. Стор. 137.

Кант (Kant, Immanuel), найбільший німецький філософ, 1724—1804. Стор. 26, 35, 60, 61, 62, 70, 71, 72, 81, 311, 336.

Кантільон (Cantillon, Philippe), англійський предтеча фізіократів, вродився при кінці XVII. віку і вмер 1733. р. Твір, що його має на думці Енгельс, це „Нарис про загальну природу торгівлі“. Стор. 309.

Кеплер (Kepler, Johann), німецький астроном, 1571—1630. Стор. 11.

Кері (Carey, Henry Charles), американський економіст, оборонець охоронного мита, 1793—1879. Стор. 247, 287, 325.

Кесне (Quesnay, François), французький економіст, головний представник школи фізіократів, 1694—1774. Стор. 15, 311, 321, 323, 340.

Кірхгоф (Kirchhoff, Gustav Robert), німецький фізик, 1824—1887. Стор. 11.

Кобет (Cobbett, William), англійський публіцист, 1762—1835. Стор. 311.

Конфуцій, засновник китайської державної релігії, 551—478 перед Хр. Стор. 325.

Коперник (Copernicus Nicolaus), німецький астроном і математик, 1473—1543. Стор. 70, 71.

Ксенофонт, грецький полководець і історик, 430—345

перед Хр. Стор. 295.

Ланге (Lange, Friedrich Albert), німецький філософ і економіст, 1828—1875. Стор. X, XVI.

Лібіг (Liebig, Justus), німецький хемик, 1803—1873. Стор. 9.

Лібкнехт (Liebknecht, Wilhelm), провідник німецької соціал-демократичної партії, 1826—1900. Стор. XIV.

Ліне (Linné, Carl), шведський дослідник природи, 1707—1778. Стор. 29.

Ліст (List, Friedrich), німецький економіст, 1789—1846. Його твір „Das nationale System der politischen Ökonomie“ (Національна система політичної економії) появився 1841. р. в Штутгарті. Стор. 296, 297, 325.

Лов (Law, John), англійський фінансист і економіст, 1671—1729. Стор. 301, 302, 304.

Лок (Locke, John), англійський філософ, 1632—1704. Стор. 15, 24, 301, 302, 303, 304, 307, 309.

Льоран (Laurent, August), французький хемик, 1807—1853. Стор. 161.

Лосав (Lossau). Стор. XIV.

Лявуазіє (Lavoisier, Antoine Laurent), французький хемик, народився 1743. р. і гіпотинований під час терору 1794. р. Стор. 300.

Ляйбніц (Leibniz, Gottfried Wilhelm), німецький учений і філософ, 1646—1716. Стор. 35, 171.

Лямарк (Lamarck, Jean Baptiste Antoine Pierre de Monet), французький дослідник природи, 1744—1829. Стор. 35, 84, 92, 94.

Ляплас (Laplace, Pierre Simon), французький математик і астроном, 1749—1827. Стор. 27.

Лясаль (Lassale, Ferdinand), німецький соціаліст, 1825—1864. Зімою 1844/45. року Лясаль заплізнався в Берліні з графинєю Гацфельдт. Графиня Гацфельдт, яку приспівували вийти заміж за графа Едмунда Гацфельдта-Вайсвайлера, будучи нещаслива зі своїм чоловіком, жила тепер окремо від чоловіка. А що граф Гацфельдт відмовив їй всяку допомогу, то її становище було дуже сумне. Лясаль, зазнайомившись з графинєю, був уражений до глибини свого молодого, лицарського серця нещастям цієї безборонної жінки, яку зрадили ті, що повинні її обороняти, її чоловік, її брати, її класа. Тож Лясаль предклав графині свої услуги і почав боротьбу з графом Гацфельдом. Майже десять літ вів він цю боротьбу, яку нарешті виграв. В 1851. р. графиня добилася розводу та одержала велику частину майтку. Але в боротьбі з графом Гацфельдом Лясаль замотався в карний процес, що свого часу наробив великого розголосу. Два приятелі Лясалья і графині, др. Мендельсзон і асесор Опенгайм, щоб дістати в свої руки контракт, яким граф Гацфельдт признав своїй метресі, баронесі Масндорф, 25.000 франків річної ренти, викрали були в році 1846 в готелю в Кельні касетку баронеси. Але, не знайшовши в касетці того, чого вони шукали, кинули вони її. За це мусіли обидва стати перед суд. Опенгайма суд увільнив, а Мендельсзона

засудив. На підставі зізнання підкупленого свідка впущено Лясале в процес, обвиняючи його в тому, що він, мовляв, дав спонуку до крадіжки касетки. На розправі, що відбулася 11. серпня 1848. року, Лясалья увільнено. Стор. XIII, XIV, XVII, 137, 138, 161. Ляфарі (Lafargue, Paul), французький соціаліст, 1842—1911. Стор. 8.

Маблі (Mably, Gabr. Bonnet), французький абат, публіцист, 1709—1785. Стор. 21.

Мавпер (Maurer, Georg Ludwig), баварський державний муж і історик права, 1790—1872. Його твір про організацію первісних німецьких громад „Geschichte der Markverfassung in Deutschland“ появилася 1856. року. Стор. 225.

Маєр (Mayer, Julius Robert), німецький дослідник природи, 1814—1878. Стор. 75.

Мак Ліод (Mac Leod, Henry Dunning), англійський економіст, 1821—1902. Стор. 325. Мальпігі (Malpighi, Marcello), італійський медик, основник мікроскопічної анатомії, 1628—1694. Стор. 111.

Мальтус (Malthus, Thomas Robert), англійський економіст, 1766—1834. У своїм творі „An Essay on the principle of population“ (Льондон, 1798) він установив теорію, на основі якої людність має тенденцію зростати за геометричною прогресією (1. 2. 4. 8. 16. 32...), коли, навпаки, засоби до життя збільшуються тільки за арифметичною прогресією (1. 3. 5. 7. 9. 11....). Стор. 84, 86, 94.

Мантойфель (Manteuffel, Otto Theodor), голова реакційного пруського міністерства (1850—1858), народився 1805. р., помер 1882. Конституцію, октройовану Пруссії королем Фрідріхом Вільгельмом IV. 1848. року, він „очистив“ від усіх революційних здобутків, та старався повернути бюрократичний абсолютизм. Ст. 47.

Марат (Marat, Jean Paul), французький революціонер, 1744—1793. Стор. XIV.

Маркс (Marx, Karl), фундатор наукового соціалізму, народився 5. травня 1818. року і помер 14. березня 1883. Стор. XIII, XIV, XV, XVI, XVII, XVIII, 6, 7, 9, 12, 15, 31, 36, 37, 55, 132, 134, 136, 155, 161, 163, 170, 177, 192, 198, 207, 208, 235, 242, 246, 250, 252, 257, 259, 260, 261, 263, 268, 271, 275, 280, 281, 282, 283, 293, 304, 305, 307, 326, 344, 346, 353, 370, 371, 375, 379, 389, 399, 410, 415.

Масей (Massey, Joseph), англійський статистик і економіст, помер 1784. р. Стор. 305, 307.

Менделєєв, Дмитро Іванович, російський хемик і фізик 1834—1907. Стор. 115.

Меринг (Mehring, Franz), німецький соціаліст і письменник, 1846—1919. Стор. X.

Метерніх (Metternich, Klemens Lothar Wenzel, Fürst von M.-Winneburg), австрійський державний муж, запровадив майже 40 літ закордонною й внутрішньою політикою Австрії, рішучий противник всякого національного й ліберального руху, 1773—1859. Стор. 357.

Мільке (Mielke), член берлін-

ської організації німецької соціалдемократичної партії. Стор. XIV.

Мінцер (Münzer, Thomas) магістер, провідник комуністичної течії в німецькій селянській війні, народився 1490 (або 1493) року, після битви біля Мільгавзена в 1525. році полонений і покараний смертю. Стор. 21, 200.

Мірабо (Mirabeau, Honoré Gabriel Riquetti), французький публіцист і політик, член національних зборів, 1749—1791. Стор. 324.

Мішеле (Michelet, Karl Ludwig), німецький філософ, гегеліанець, 1801—1893. Стор. 43.

Молієр (Molière, Jean Baptiste), французький автор комедій, 1622—1673. Стор. 285.

Монтеск'є (Montesquieu, Charles), французький публіцист, 1689—1755. Стор. 306.

Морган (Morgan, Lewis Henry), американський соціолог, 1818—1881. Він опублікував 1877. року свій твір „Ancient society“ (Прасуспільство). Стор. 8.

Мореллі (Morelly), французький абат і письменник. Про його життя нічого не відомо, тільки те, що помер у другій половині XVIII. віку. Він писав комуністичні утопії. Стор. 21.

Мост (Most, Johann Josef), німецький анархіст, народився 1846. року, редагував довгий час газету „Berliner Freie Presse“, від 1874—1877. р. був послом до парламенту від соціалдемократичної партії, вкіданий 1878. року в Німеччині видавав у Лондоні журнал „Freiheit“ (Воля), в 1880. р.

випиненпій із німецької соціалдемократичної партії та опісля видаленнїї із Англії переїхав до Америки, де помер 1906. року. Стор. XII, XIV, XV, XVII, XVIII, XIX.

Моцарт (Mozart, Wolfgang Amadeus), німецький композитор, 1756—1791. Стор. 417.

Мун (Mun, Thomas), англійський купець і економіст, 1571—1641. Стор. 297.

Найсер (NeiBer, Max), один із видніщих членів бреславської організації німецької соціалдемократичної партії. Стор. XVIII.

Наполеон (Napoleon I. Bonaparte), французький імператор, 1769—1821. Стор. 113, 138, 163, 215, 338, 357.

Норт (North, Sir Dudley), англійський фінансист і економіст, 1641—1691. Стор. 15, 301, 302, 303, 304.

Нютон (Newton, Sir Isaac), один із головних основопків нової механіки, математичної фізики й фізичної астрономії, 1643—1727. Стор. 11, 26, 28, 36.

Овен (Owen, Robert), англійський соціаліст-утопіст, народився 1771. року, вмер 1858. Стор. 21, 36, 190, 256, 332, 336, 338, 339, 341, 376, 377, 389, 393, 415.

Окен (Oken, властиво Ockenfuß, Lorenz), німецький природник і філософ, 1779—1851. Ст. 10.

Петі (Petty, Sir William), англійський статистик і економіст, 1623—1687. Стор. 15, 293,

297, 298, 299, 300, 302, 303, 304, 309, 310.

Пліній (Plinius, Gaius P. Secundus), ученій римлянин, 23—79 по Хр. Стор. 226.

Платон, грецький філософ, 427—347 перед Хр. Ст. 285, 295.

Прудон (Proudhon, Pierre Joseph), французький соціаліст, 1809—1865. Стор. 238, 326, 340, 402, 403, 404.

Раф (Raff, Georg Christian), німецький педагог і письменник, 1748—1788. Стор. 412.

Реньоль (Regnault, Henri Victor), французький фізик і хемпик, 1810—1878. Стор. 115.

Рікардо (Ricardo, David), англійський економіст, 1772—1823. Стор. 86, 123, 246, 247, 250, 251, 271, 287, 293, 325.

Родбертус (Rodbertus, Karl), німецький економіст, 1805—1875. Стор. 281, 369.

Рохов (Rochow, Friedrich Eberhard von), педагог і диточий письменник, 1734—1805. Пого „Пріятель дітей“ (Kinderfreund) появилсь 1776. року. Стор. 236, 237.

Рохов (Rochow, Gustav Adolf Rochus von), пруський міністер внутрішніх справ і поліції, 1792—1847. Стор. 406.

Росер (Roscher, Wilhelm), німецький економіст, 1817—1894. Стор. XV, 295.

Русо (Rousseau, Jean Jacques), один із найвпливовіщих французьких письменників, 1712—1778. Стор. 20, 23, 122, 123, 129, 176, 177, 178, 182, 194, 331, 404.

Сарґант (Sargant). Ст. 341, 394.

Сей (Say, Jean Baptiste), французький економіст, 1767—1832. Стор. 195.

Сен-Сімон (Saint-Simon, Claude Henri), французький соціаліст-утопіст, 1760—1825. Стор. 21, 27, 35, 36, 190, 256, 332, 334, 340.

Серра (Serra, Antonio), італійський письменник-економіст, народився около 1580. р. в Калябрії. Стор. 297.

Сімонді (Sismondi, Jean Charles Léonard Simonde de), французький економіст і історик, 1773—1842. Стор. 293, 369.

Сміт (Smith, Adam), англійський економіст, 1723—1790. Стор. 123, 192, 247, 284, 286, 289, 290, 295, 299, 307, 309, 312, 324.

Сміт (Smith, George), англійський аспірюлог, 1840—1876. Стор. 91.

Сократ, великий грецький мудрець, народився 469. року перед Хр., засуджений 399. р. під захвдом, що хоче „ввести нових богів“ та що „пеує молодіж“, мусів прийняти трійло. Стор. XIX.

Спіноза (Spinoza, властиво d'Espinosa, Baruch), голандський філософ, 1632—1677. Стор. 23, 139, 179.

Соломон, прозваний Мудрий, жидівський цар, царював од 1018—978. р. перед Хр. Ст. 278.

Струве (Struve, Gustav von), німецький письменник, учасник баденського повстання в 1848. р., народився 1805. р., вмер 1870. У своїй книжці „Die Pflanzenkost, die Grundlage einer neuen Weltanschauung“ (Stuttgart 1869) він виславлює вегетаріанство як філософію й релігію. Стор. 150.

Стюарт (Steuart, James), англійський економіст, 1712—1780. Стор. 324.

Тіро (Turgot, Anne Robert Jacques), французький державний муж і економіст, 1727—1781. Стор. 324.

Травбе (Traube, Ludwig), німецький медик, основник експериментальної патології, 1818—1876. Стор. 101.

Тревіранус (Treviranus, Gottfried Reinhold), німецький натураліст, 1776—1837. Стор. 10.

Уольполь (Walpole, Robert), англійський державний муж, 1676—1745. Стор. 309, 310.

Фалк (Falk, Adalbert), пруський міністер освіти, 1827—1900. Стор. XIX.

Феріє (Ferrier, François Louis Auguste), французький політик, 1777—1861. Стор. 325.

Фидій, найбільший майстер грецької плястики, народився около 500. р. перед Хр., вмер мабуть 438. року перед Хр. Стор. 417.

Фірхов (Virchow, Rudolf), німецький патолог, антрополог і політик, 1821—1902. Стор. 4, 13.

Фіхте (Fichte, Johann Gottlieb), німецький філософ, 1762—1814. Стор. 35, 183.

Фогт (Vogt, Karl), німецький натураліст, 1817—1895. Характеристика („бездушна чернь“) Фогта Енгельсом відноситься до Фогта як політика який після революції в 1848. р. був членом німецьких національних зборів і провідником лівниці, а 1859. року, виявився підкупленим боніпартистом. Стор. 10.

Фрідріх II. (Friedrich II.), король Пруссії, 1712—1740—1786. Стор. 214, 406.

Фрідріх Вільгельм IV. (Friedrich Wilhelm IV.), король Пруссії, 1795—1861. Стор. 235.

Фріцше (Fritzsche, Wilhelm), провідник лаяпцігської організації німецької соціалдемократичної партії. Стор. XIV, XIX.

Фуріє (Fourier, Charles), французький соціаліст-утопіст, 1772—1837. Стор. 21, 35, 36, 190, 256, 332, 334, 336, 340, 352, 355, 356, 376, 377.

Чайльд (Child, Sir Josiah), англійський економіст, 1630—1699. Стор. 308.

Швенінгер (Schweninger, Ernst), німецький медик, 1850—1924. Йому вдалося вилічити від тяжкої недуги державного

канцлера князя Бісмарка і в наслідок цього номіновано його професором берлінського університету. Стор. 7.

Шеллі (Schelly, Percy Bysshe), англійський поет, 1792—1822. Стор. XIV.

Шеллінг (Schelling, Friedrich Wilhelm Josef), німецький філософ, 1775—1854. Стор. 35, 57, 183.

Шефле (Schäffle, Albert Eberhardt Friedrich), німецький економіст і державний муж, 1831—1900. Стор. XII.

Шльосер (Schlosser, Friedrich Christoph), німецький історик, 1776—1861. Стор. 310.

Штірнер (Stürner, Max, власниче Schmidt Kaspar), німецький анархіст, 1806—1856. Стор. 125.

Юм (Hume, David), англійський філософ і історик, 1711—1776. Стор. 15, 157, 304—311, 324.

Показчик

імен і річей.

II.

Австерліц, стор. 51.
 Австралія, стор. 226.
 Айзенах, стор. IX.
 Айзенахівці, стор. IX.
 акумуляція (нагромадження) =
 Akkumulation.
 Американці, стор. 139, 218.
 Америка, стор. 131, 133, 214, 226,
 339.
 Англіїці, стор. 139, 215, 230.
 Англія, стор. 11, 22, 85, 138, 142,
 164, 168, 188, 209, 210, 220, 221,
 227, 288, 289, 293, 304, 309, 324,
 332, 334, 336, 338, 339, 364, 367,
 368, 369, 381, 389.
 Араби, стор. 24, 213.
 Арес, стор. 407.
 архігонія = Urzeugung.
 Аспрійці, стор. 91.
 Безконечність = Unendlichkeit.
 барнш = Profit.
 Берлінці, стор. 406.
 „Berliner Freie Presse“, стор.
 XII, XVII, XX.
 Берлін, стор. XIII, 6, 43, 364, 419.
 буття (найзагальніший, абсо-
 лютний характер якоїсь річі,
 що в порівнянню з ним кож-
 ний інший характер визна-
 чає обмеження) = Sein.
 боротьба за існування = Kampf
 ums Dasein.
 бігун (полюс) = Pol.
 буття-ніщо = Sein-Nichts.
 Велика Британія, диви Англія.
 Ватерльо, стор. 334.
 вартість = Wert.

Вавилонці, стор. 91.
 вільність = Freiheit.
 випромінювання тепла = Wärme-
 ausstrahlung.
 відчущання = Empfindung.
 визначеність = Bestimmtheit
 визначення = Bestimmung.
 виміна = Austausch.
 віра вугляра, сліпа віра вугля-
 ра в релігійні догми: один
 вугляр, якого спитав теолог,
 в що він вірує, мав відповідь:
 „В те, в що вірує церква“,
 а на питання, в що вірує
 церква, відповів: „В те, в що
 я вірую.“ Стор. 67.
 Вогняна Земля, стор. 187, 188.
 водень = Wasserstoff.
 воля = Wille.
 вселення = Universum.
 всесвіт = Weltall.
 вузлова лінія відношень мір =
 Knotenlinie von Maßverhält-
 nissen.

Гармоні Голь (у Гемшпірі, стор.
 341.
 Голяндці, стор. 243.
 Гохвальд, стор. 207.
 Греки, стор. 24, 129, 152, 233,
 294, 295, 407.
 Греція, стор. 226, 227.

газоватий = gasförmig.
 гатунок = Gattung.
 Германці, стор. 130, 207, 407.
 Гота, стор. IX, XVIII.

ділянка = Gebiet.

додаткова вартість = Mehrwert.

Дон Кіхот, герой відомого роману еспанського письменника Серванта, стор. 403.

Егіна, стор. 205.

Ельзас, стор. 368.

Еспанія, стор. 234.

Європа, стор. 6, 29, 117, 130, 131, 163, 213, 217, 220, 226, 231, 235, 306, 316, 334, 337, 339, 381.

Європець, стор. 226.

єдиний = einig.

Єна, стор. 51, 277.

Єнкі, стор. 218.

Єр (Єор), стор. 407.

Єрихон, стор. 275.

Єство (істота [якесь живе створіння або таке, що ми його уявляємо собі як живе]) = Wesen.

Жиди, стор. XVII, 91, 141, 182.

Закон про соціалістів („Sozialistengesetz“), себто, виняткове право супроти соціалістів, ухвалене німецьким парламентом 19. листопада 1878. р., це був замах німецької реакції на німецьку соціалдемократичну партію. Цей закон трівав із чотирма продовженнями від 21. листопада 1878. р. до 30. жовтня 1890. р. Безпосередній привід до видання цього закону дав тодішньому німецькому правительству Бісмарка атентат Гедля, а особливо другий атентат Нобілінга на німецького цісаря Вільгельма I. Хоч соціалдемократична партія не мала нічого спільного ні

з одним, ні з другим замахом, то це була добра нагода для Бісмарка, щоб виконати давно приготовлюваний план знищення невинної йому партії. Закон про соціалістів забороняв соціалістичні збори, соціалістичні організації і каси; далі, часописи, брошури та книжки. Участь у соціалістичних зборах і організаціях каралося тюремю. Заводових агітаторів виспалювалося з певних місцевостей або повітів на вислання. Друкарням і книгарням, що друкували соціалістичну літературу, поширювали її, та шинкам, що віддавали робітникам льокалі для зборів, відбиралося концесії. Нарешті, в місцевостях і повітах, що були zagrożені соціалістичними „тенденціями“, вводилося стан облоги. На основі цього закону заборонено за цілий його період по недовкладному обрахуванню яких 1300 періодичних і неперіодичних друків, часописів, брошур і книжок, 332 робітничих організацій, та підпало засудам яких 1500 осіб (не враховуючи суди вислань і др.). Та знищити соціалдемократичну партію Бісмаркові не вдалося. Навпаки, вона в цьому періоді тільки загартувалася і скріпла. Найкраще свідчать про це статистичні дані. Так, наприклад, при виданні закону нараховувала партія 437 158 виборних голосів, а при його скасованні 1 427 298 голосів, при виданні закону партія мала 42 політичних часописів, а при його скасованні 60.

По справедливості цієї період в історії німецької соціалдемократії можна назвати героїчним. (Див.: Merin' „Geschichte der deutschen Sozialdemokratie“, 4. том).

заробітна плата = Arbeitslohn.

зародень = Keim.

зв'язаний = gebunden.

Зевес, стор. 407.

земельна рента = Bodenrente.

зиск = Gewinn.

змінливість = Wechselspiel, Veränderlichkeit.

„зняти“ = aufheben [Гегель завважує у „Wissenschaft der Logik, Die Lehre vom Seyn, Берлін 1833, стор. 110, що саме слово „aufheben“ має двояке значіння — воно означає: зберігати й касувати, як філософський термін воно означає рівночасно касувати й зберігати].

зовнішній світ = Außenwelt.

Иомуди, стор. 127.

Йоркшпир, стор. 380.

ідентичний = sich selbst gleich.

ідея (властиво образ; від часів Декарта й Льюка „образ, що дух створює собі про якусь річ“, уявлення).

Іль-де-Франс, стор. 316.

Індії, стор. 190, 407.

Індія, стор. 131, 225, 229, 230, 232, 243, 400.

інтуїція = Anschauung.

Ірландія, стор. 139, 225, 364.

існування = Dasein.

Італійці, стор. 268.

Італія, стор. 131, 220, 226, 227, 297, 302.

Кельн, стор. 137.

Кельти, стор. 207, 407.

Кеніггрец (Садова), стор. 51.

кисень = Sauerstoff.

кінцевість = Endlichkeit.

клітинка (комірка [найнижчий ступінь органічної індивідуальності, з винятком монер]) = Zelle

коловоротки = Rädertiere.

конечність = Notwendigkeit.

Коринт, стор. 205.

Космогонія (наука про повстання і розвиток світа).

краплисто-текучий = tropfbarflüssig.

Лаба, стор. 226.

Левелери (Levellers), радикальна, релігійно-політична секта з комуністичними тенденціями, що вийшла від інDEPENDENTІВ у армії Кромв'єля. (Порівняй: Bernstein, Sozialismus und Demokratie in der großen englischen Revolution, 1919).

Стор. 21.

Ленкеніп, стор. 380.

Литовці, стор. 407.

Ліон, стор. 29.

Льондон, стор. 9, 243, 305.

Ляйпціг, стор. 11, 236.

Лясаянці, стор. X, XV, XVIII.

Маври, стор. 234.

Мамелюки, стор. 163.

Марксист, стор. XVIII.

Марс, стор. 407.

Манчестер, стор. 337, 368.

мінба = Tausch.

мінбова вартість = Tauschwert.

Мозель, стор. 207, 400.

Москалі, стор. 127.

назверхній (äußer...)

наймана праця = Lohnarbeit.

наслідок = Wirkung.

Неаполь, стор. 297.

неперервність = Stetigkeit.

„Neue Gesellschaft“, стор. XII.

Німеччина, стор. IX, X, XI, XV,
1, 3, 11, 85, 124, 140, 221, 227,
235, 289, 334, 368, 381, 389,
393, 394.

ніщо (заперечення чогось, або
тільки в релятивному зна-
чінню, або в абсолютному як
супротивність буття)=Nichts.

Нова Зеландія, стор. 226.

Нормандія, стор. 316.

Ню-Ленерк, стор. 337, 338.

обмежений стан=Grenzzustand.

однастий = einheitlich.

однісцькість = Einzigkeit.

одність = Einheit.

одудкувати = Schlauchalgen.

Ольдгем, стор. 368.

Паміна, дієва особа в „Чарівній
Сопілці“ Моцарта, стор. 418.

Парпж, стор. 110, 194, 215, 310,
333, 334.

перманентність = Beharrung.

Перси, стор. 407.

Персія, стор. 230.

питоменність=Eigentümlichkeit.

Північно - Американська - Унія,
див. Сполучені Держави Аме-
рики.

пізнання = Erkenntnis.

Пікардія, стор. 316.

повстання = Werden.

поле = Gebiet.

порода = Spielart.

посідач = Besitzer.

прабанька = Urbläschen.

прамяковина = Urnebel.

праслизота = Urschleim.

прибуток = Ertrag.

прикладання = Anwendung.

приватизація = Anpassung.

принцип (вихідна точка, пер-
вісна причина).

причина (це щось у відношенню
до чогось іншого [наслідок],
що без нього не могло б пов-

стати) = Ursache.

причина кінцева (causa finalis)
= Endursache

причинність (відношення між
причиною й наслідком)=Kau-
salität.

продукція = Produktion.

промисловість = Industrie.

протилежність=Gegensatz, Ge-
gensätzlichkeit.

процент = Zins.

Прусакія, стор. 47, 216, 406.

Прусія, стор. 124, 140, 141, 216,
276, 357.

Пятірічка [Індії], стор. 207.

Райн, стор. 140.

Рам, стор. 205.

Римляни, стор. 129, 407.

рід = Art.

річ у собі = Ding an sich.

Робінзон (герой відомого рома-
ну англійського письменника
Дефос), стор. 197, 198, 203,
205, 212.

робітний час = Arbeitszeit.

розводни = Züchtung.

розплідни = Fortpflanzung.

розподіл = Verteilung.

Росінант, ім'я шкапи Дон Ки-
хота. Стор. 77.

Росія, стор. 232, 243.

Сарастро, дієва особа в „Чарів-
ній сопілці“ Моцарта, стор.
417.

свідомість = Bewußtsein.

світогляд (загал думок, уявлін-
ня та ідей людини про цілий
світ і про становище людини
у світі) = Weltanschauung.

Святий Союз (Союз, що його
заклучили 1815. року регенти
Росії, Австрії і Прусії та що
до нього приступили пізніше
всі християнські монархи з
винятком Англії. Союз, що

мав на меті мирну політику, зробився пізніше опорою антиліберальної політики трох східних держав). Стор. 5.

Седан, стор. 51.

синтеза = Zusammenfassung.

скількість = Quantität.

скритий = latent.

Славяне, стор. 190, 226, 407.

спадщинність = Vererbung.

Спарта, стор. 21.

Сполучені Держави Америки, стор. 130, 139, 205.

St. Privat, стор. 216.

суперечність = Widerspruch, Gegensatz.

супротивність = Gegensatz, Gegenteil.

суть (1. „природа“, властивість буття якоїсь річі; 2. щось дійсне, „сутне“, в протвинности до ілюзоричного = Wesen.

Таміно, діва особа в „Чарівній Сопілці“ Моцарта, стор. 418.
текучий (течівний) = flüssig.
теорія залюднення = Bevölkerungstheorie.

Тир, стор. 407.

тихі у країні, християнська секта, стор. 126.

товар = Ware,

товарова вартість = Warenwert.

Туркестан, стор. 127.

Турки, стор. 226.

тягіння = Gravitation.

тямка (якийсь зміст думання, абстрагований од змісту уявління свідомості і висловлений одним словом) = Begriff.

уклад = Konstitution.

уявлення (образ якогось предмету або процесу зовнішнього світа, що без об'єктивної при-

сутности того, що собі уявляємо, появляется у свідомості) = Vorstellung.

Філядельфія, стор. 4 (Міжнародна Вистава в Ф. була в 1876. р.).

Фольксштат (Volksstaat), стор. 1, 2.

„Volkszeitung“, демократичний журнал, що його редагував

Арон Бернштайн, стор. 285.

Форвертс (Vorwärts), стор. XII, XVIII, XX, 2, 5.

Франція, стор. 19, 22, 110, 209, 210, 216, 293, 302, 316, 317, 318, 319, 332, 334, 336.

Французи, стор. 11, 23, 28, 139, 163, 334.

Халдеї, стор. 91.

Хартисти (або: чартисти), сторонники політично-соціального руху англійського робітництва від 1836. до 1848. року (хартизму), руху — зверненого проти аристократів: великих земельних власників і капіталістів. Стор. 29.

ціль = Zweck.

Цю, стор. 407.

„Zukunft“, стор. XII.

цільовість діяльності = Zweck-tätigkeit.

ціпкий = fest.

Ціріх, стор. 8.

Шіффільд, стор. 220.

Шотландія, стор. 227, 337, 368.

Юда, стор. 408.

Юпітер, стор. 407.

Ягу, стор. 408.

якість = Qualität.

Помічені важніші помилки:

- Стор. 24, рядок 14 здолнин надруковано Л ь о к е, повинно бути Л ь о к.
- Стор. 51, рядок 10 згори надруковано одностим, повинно бути однастим.
- Стор. 52, рядок 3 здолнин надруковано односте, повинно бути однасте.
- Стор. 69, рядок 3 згори треба перемінити з рядком 4.
- Стор. 100, рядок 11 здолнин надруковано взягалі, повинно бути взагалі.
- Стор. 245, рядок 9 згори (в нотці) надруковано товару, повинно бути товари.
- Стор. 389, рядок 9 згори надруковано Трюка, повинно бути трюка.
- Стор. 389, рядок 4 здолнин (нотка) надруковано Трюка, повинно бути трюка.
-

УКРАЇНО-АМЕРИКАНСЬКЕ ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО

з обмеженою порукою

„КОСМОС”

- „КОСМОС” видає літературу з поля: 1. соціальних наук, 2. красного письменства, 3. школи й самоосвіти, 4. індустріальної техніки, 5. сільського господарства.
- „КОСМОС” є єдиним в Європі українським видавництвом, зорганізованим без допомоги рідних і чужих капіталістів пролетарями України, Галичини, Сполучених Держав Америки, Канади і Далекого Сходу.
- „КОСМОС” має розвинутись у потужну зброю визволення українського пролетаріату спід влади світової буржуазії.
- „КОСМОС” виконає своє завдання тільки тоді, коли свідоме українське робітництво подасть йому масову допомогу.
-

Кожен свідомий український пролетар повинен набути одну облігацію „Космоса”

ціна 10 доларів,

а також прислати якусь пожертву на один з видавничих фондів відповідно до зазначених вгорі п'яти відділів видавництва.

Матеріальну силу можна подолати тільки матеріальною ж силою, але й теорія обертається в матеріальну силу, коли опановує маси.

К. Маркс

КОСМОС

Книги — морська глибина;
Хто їх пізнав аж до дна,
Той хоч і труду мав досить,
— Дивний перла виносить.

І. Франко

УКРАЇНО-АМЕРИКАНСЬКЕ ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО

з обмеженою порукою.

ВИЙШЛО З ДРУКУ:

1. Ю. Стевлов. К. Маркс, його життя й діяльність. 1922. 16°, 112 ст.
2. А. Богданов. Червона Зоря (Утопія). Друге, переглянute видання. Пер. О. Нитки, з 19 малюнками Ів. Бабія. 1922. 16°, 160 ст.
3. Проф. О. Снявський. Порадник української мови. 1922. 16°. I—IX + 150 стор.
4. В. Горев. Матеріалізм — філософія пролетаріату. Переклад П. Де-ка за редакцією Евг. Касяненка. 1923. 16°, 112 стор.
5. К. Маркс. Заробітна плата, ціна й зиск. Переклад О. Бондаренка за редакцією Г. Петренка. 1923. 16°, 70 стор.
6. Н. Бухарин. Теорія історичного матеріалізму. Авторизований переклад М. Ільтичної. 1923. 8°, 326 стор.
7. А. Річницький. Тарас Шевченко в світлі епохи. Публіцистична розвідка. 1923. 8°. 200 стор.
8. Е. Мюзам. Юда. Робітнича драма на 5 дій. Переклад М. Йогансена за редакцією О. Нитки. 1923. 8°. 128 стор.
9. К. Маркс. Злидні філософії. Переклад С. Вікула. 1923. 8°. I—XLIV + 136 стор.
10. Л. Троцький. Тероризм і комунізм. Авторизований переклад. 1923. 8°, 220 стор.
11. О. Авсем. Історія боротьби праці за визволення. Ч. I. 1923. 8°, 270 стор. з 65 малюнками.
12. К. Маркс. До критики політичної економії. Переклад М. В. Порша, за ред. Евг. Касяненка. 1923. 8°, 204 стор.
13. Дж. Лондон. Залізна п'ята. Переклад Ост. Нитки. Друге, перегл. видання з 9 малюнками Ів. Бабія. 1923. 8°, 308 стор.
14. С. Пилипенко. Євангелія часу. 1923, 8°, 80 стор.
15. Ф. Енгельс. Анті-Дірінг. Переклад за редакцією В. Мороза. 1923. 8°, I—XXIV + 440 стор.

В ДРУКУ:

16. В. Шопінський. Коли бунтуються раби. Драма.
17. А. Сінклер. Мене зовуть теслею.

ГОТОВИТСЯ ДО ДРУКУ:

18. Е. Толлер. Машиноборці. Драма. — 19. Ф. Енгельс. Людвік Фосрбах. — 20. Ф. Енгельс. Революція і контрреволюція в Німеччині. — 21. К. Маркс. Горожанська війна у Франції. — 22. Е. Гежель. Світові загадки. — 23. А. Богданов. Інженір Менні. — 24. А. Сінклер. Джімі Гігінс. — 25. А. Сінклер. 100%.

